fondată în 1895
bpt
serie nouă

charles diehl

figuri bizantine

* *

cultură generală

bibliotecă bpt pentru toți

Coperta : *Simona Runcan*

charles diehl

figuri bizantine

★★

TRADUCERE DE
ILEANA ZARA

1969

EDITURA PENTRU LITERATURĂ

FIGURI BIZANTINE

- Partea I (Continuare)

Capitolul XI

O FAMILIE DE BURGHEZI ÎN BIZANȚUL SECOLULUI al XI-lea

Aceea al cărei portret vreau să-l prezint acum, se deosebește prin două laturi esențiale de femeile bizantine care ni se arată de obicei : e din burghezia mijlocie și a fost o femeie cinstită. Și dacă din această cauză, cercetîndu-i viața, ea este mai puțin pitorească decît Theophano, Zoe și semenele lor, poate că de asemenea ea ne dă o idee mai exactă și mai adevărată despre vremea în care a trăit, decît acele femei cam excepționale. Ea se numea Teodota și este mama acelui Mihail Psellos, despre ale cărui calități eminente am pomenit mai înainte și ne este cunoscută mulțumită unei cărțulii curioase pe care a scris-o în cinstea ei acest fiu care o adora[1]. Desigur, ea n-a jucat nici un rol în evenimentele secolului în care s-a scurs viața sa ; nimic n-a fost mai uniform, mai liniștit, mai modest și într-un oarecare sens mai banal decît existența ei : dar tocmai prin aceasta ea prezintă în ochii noștri un interes deosebit. Cu ajutorul ei noi pătrundem puțin în viața intimă și familiară a acelei societăți dispărute și portretul său capătă o valoare oarecum reprezentativă. Ea ne oferă tipul

[1] Textul a fost publicat în 1876 de Sathos în vol. V din a sa *Bibliotheca graeca Medii Aevi* (n.a.).

acelor mii de burgheze bizantine, contemporane cu dînsa, care nu s-au ridicat mai mult decît ea în marea lumină a istoriei, dar care au trăit, ca și ea, în credință, umil, demn, ca niște femei serioase ce erau ; și astfel, printr-un exemplu particular, ea ne ajută să cunoaștem admirabil care erau ocupațiile, grijile și bucuriile unei familii de burghezi din Bizanțul secolului al XI-lea.

I

Teodota se născuse la Constantinopol, în ultimii ani ai secolului al X-lea, din părinți modești, simpli și virtuoși. Ea era cea mai mare dintre mai mulți copii și în mediul foarte solidar în care a crescut, pare a fi fost foarte admirată și iubită. Mică de tot, ea vădea o frumusețe precoce ; ca tînără fată, era încîntătoare ; și deși averea nu-i permitea să aibă toaletele elegante, la care de altfel nu ținea, prin grația taliei sale bine făcute, frumusețea părului, splendoarea tenului, strălucirea ochilor săi mîndri, stîrnea admirația tuturor celor care se apropiau de ea. „Era, spune Psellos, în cărticica pe care am citat-o, ca un trandafir care n-are nevoie de frumusețe împrumutată".

Din punct de vedere moral, avea un bun simț, hotărîre, o minte deschisă, calități care se vădeau din felul liniștit și cumpătat cu care vorbea. Ca toate fetele de felul ei, ea primi în casa părintească educația esențială și, după obiceiul timpului, aceasta nu însemna mare lucru. Fu învățată cu lucrul casnic, să toarcă, să coasă, să țesă ; pe lîngă aceasta i se dădură cîteva noțiuni de cultură, pe care se sili să le completeze prin ea însăși. Și poate că în ce privește lucrurile intelectuale această femeie inteligentă ar fi dorit

mai mult : a regretat cîteodată că nu-i bărbat şi că sexul ei îi interzice să frecventeze şcolile şi să se amestece în conversaţiile savanţilor. În sfîrşit, era credincioasă şi se ducea cu plăcere la biserică, nutrind chiar de atunci, în sufletul ei tînăr şi curat, o credinţă arzătoare şi mistică. Şi cu toate cuceririle pe care le făcea frumuseţea sa, ea părea puţin dispusă să se mărite şi asculta prea puţin de sugestiile pe care familia ei i le dădea în această privinţă. În sfîrşit, tatăl ei uzîndu-şi zadarnic elocvenţa, luă hotărîrea de a se supăra şi o ameninţă pe Teodota cu blestemul dacă nu-şi alege un soţ. Ea cedă şi printre candidaţii îngrămădiţi în jurul său, dădu mîna aceluia care trebuia să fie tatăl lui Psellos.

Acesta era un om de familie destul de bună, care se lăuda că numără printre strămoşii săi patrici şi consuli ; dar era un nobil cam scăpătat. Din fericire pentru ai săi, pe atunci nu existau în Bizanţ prejudecăţile aristocratice ale societăţii noastre din occident. Acestui patrician nu-i fusese de loc ruşine să muncească pentru a trăi şi căutase mijlocul de a-şi hrăni familia prin comerţ. Ca fizic, era un băiat frumos, bine făcut, drept şi înalt „ca un chiparos falnic" ; sub sprîncene frumos desenate avea ochi deschişi şi veseli ; o expresie drăgălaşă şi graţioasă era răspîndită pe toată faţa. Ca moral, era un om cinstit şi simplu, cu o fire statornică şi blîndă, niciodată nu l-a văzut nimeni mîniat, niciodată n-a lovit pe nimeni. Era activ, harnic : îi plăcea să facă singur lucrurile. Nu era, la drept vorbind, „prea uşor la vorbă" ; totuşi, cînd era nevoie vorbea şi nu fără oarecare plăcere. Într-un cuvînt, era un suflet candid, un băiat bun, cam mediocru.

„Numai uitîndu-se la el, spune Psellos, înainte chiar de a-l auzi vorbind, oamenii care se laudă că sînt fizionomişti ar fi zis că păstra, în secolul nostru, ceva

din scînteia simplicității antice". Acest om de treabă și simplu avea să facă să se vorbească puțin despre el. „Străbătea viața, după expresia frumoasă a fiului său, ușor și fără să facă un pas greșit, cu un mers totdeauna egal, asemănător untdelemnului care curge fără zgomot".

Soția sa era altfel. Ea avea toate calitățile care lipseau soțului său. El era timid, puțin apatic ; ea avea îndrăzneală și inițiativă pentru amîndoi. Ea fu în adevăr bărbatul în casă. „Providența, spune Psellos, dăduse tatălui meu, prin ea, nu numai un ajutor și o colaboratoare, ci și un șef, un conducător care lua inițiativa tuturor lucrurilor mari."

Numai că, fiind foarte fină, Teodota nu era în stare să facă paradă, în fața soțului ei slab, de influența adîncă pe care o exercita asupra lui. Se părea că-l tratează cu foarte mult respect pe acest om cumsecade care nu inspira teamă nimănui; vorbea cu el ca o femeie inferioară, prefăcîndu-se că-i cere sfatul și-l ascultă întru totul, „mai puțin, spune Psellos, din considerație pentru el, cît mai ales din respect pentru vechile tradiții ale familiei".

În orice caz, ea l-a făcut perfect fericit. Veselă din fire, cu fața surîzătoare, totdeauna amabilă și blîndă, ea fu o femeie de interior admirabilă, conducîndu-și cu înțelepciune casa și făcînd-o să prospere, conducîndu-și servitoarele, ocupîndu-se de lucrările necesare și de lucrurile mici care umpleau existența gineceului. Dar în ea existau și calități mai înalte. Cu judecată, calmă, înțeleaptă, capabilă chiar de spirit critic, ea știa să vorbească cu măsură și să tacă atunci cînd trebuia. Mai ales știa să se poarte și să vrea : „mult mai hotărîtă decît bărbatul ei" — afirmă Psellos — ea avea în adevăr „un suflet bărbătesc". Cu toate acestea, rămînea totuși femeie. Era rezervată, modestă, de o grație castă și cuminte, încîntătoare și

bună cu toți cei care o înconjurau. Pentru bătrînii săi părinți, avea mii de atenții delicate, îngrijindu-i cînd erau bolnavi, veghindu-i, mîngîindu-i. Pentru copiii ei, cum se va vedea îndată, va fi o mamă incomparabilă. Cu toate că era frumoasă, nu iubea lumea. Luxul mesei, bogăția mobilelor, splendoarea toaletelor în culori strălucitoare, toate acestea o lăsau absolut indiferentă. Trăind numai pentru ai săi, aproape nu se interesa de rest, neștiind nimic din zgomotul orașului și al curții, neocupîndu-se de trăncănelile cartierului, ignorînd pînă și dezordinile și mișcările care tulburau capitala. „Nici o femeie din vremea sa, spune fiul ei, nu s-ar fi putut compara cu ea". Burgheză ordonată, serioasă, cam metodică și rigidă, ea inspira un fel de respect tuturor celor ce o vedeau și alor săi. Era un fel al ei de a fi superioară și în familie o numeau cu plăcere „legea vie".

N-ar fi fost de tot perfectă dacă n-ar fi fost miloasă și credincioasă. Îi plăcea să-i primească pe săraci la masa ei, dar nu pentru a-și face o cinste din dărnicia ei și pentru a-i umili pe cei cărora le dădea. Știa cum să dea. Ea singură primea pe nenorociții săi oaspeți, le spăla picioarele, voia să-i servească ea însăși, „ca și cum ar fi fost mari seniori" ; le aducea cu mîinile ei mîncarea și le turna să bea. Citind *Sfintele Scripturi* fără încetare, adîncindu-se dimineața și seara în rugăciuni călduroase, sufletul său zbura către Dumnezeu într-un extaz cucernic. Îi plăcuse totdeauna viața mînăstirească, zdrențele de dimie ale singuraticilor, austeritatea ermiților ; ar fi dorit „să trăiască pură pentru Dumnezeul purității". Dar în această privință soțul ei era neînduplecat. „A mă despărți de soția mea, declara el, ar fi pentru mine mai rău decît a mă despărți de Dumnezeu însuși". Teodota, silită să rămînă în lume, mîngîia pe călugări și pe călugărițe, culcîndu-se ca și ei pe un pat tare, im-

punîndu-şi tot felul de chinuri trupeşti. Şi poate că această credinţă, cam exaltată, s-ar fi schimbat cu vremea în excese supărătoare, dacă femeia inteligentă şi înţeleaptă care era Teodota n-ar fi găsit un lucru care s-o ocupe în întregime, copiii săi de crescut şi de iubit.

II

Din căsătoria Teodotei se născuse mai întîi o fetiţă. Apoi veni un al doilea copil, tot o fetiţă. Aceasta, trebuie să mărturisim, fu primită de familie cu oarecare răceală : toată lumea dorea şi aştepta un băiat. El se născu, în sfîrşit, în anul 1018 şi acesta fu Psellos. Dorit cu înfocare, cerut de multe ori lui Dumnezeu în rugăciuni arzătoare, noul născut, care primi la botez numele de Constantin, intră în viaţă printre strigăte de bucurie şi cîntece de triumf. Asupra capului său tînăr se concentrară toate speranţele alor săi şi mai ales ale mamei lui, care voi să-l alăpteze ea însăşi, şi concepu pentru viitorul acestui fiu iubit cele mai înalte ambiţii.

Teodota se ocupă cu atenţie de creşterea copiilor săi. „Ea nu căuta, zice Psellos, ca cele mai multe femei, ocazia maternităţii pentru a se depărta de viaţa activă şi a duce o viaţă de lene. Mai mult întărită decît slăbită de acest eveniment, ea îşi organiza şi mai hotărît viaţa şi gîndirea". Îşi împărţea îngrijirile între fiicele şi fiul său, drăgăstoasă cu ei şi severă rînd pe rînd ; şi copiii săi care vedeau în ea modelul tuturor virtuţilor, îi arătau o admiraţie şi un respect fără margini. Totuşi, în adîncul inimii, Teodota avea oarecare preferinţă secretă pentru băiat, în care-şi punea atîtea speranţe strălucitoare şi mîndre. Dar se ferea să-i arate o dragoste mai deosebită ; această femeie, puţin rigidă, ar fi considerat drept o slăbiciune

să lase să i se vadă afecțiunea. Ea își adora fiul : dar se stăpînea de teamă că arătîndu-se prea drăgăstoasă cu el să nu-l facă mai puțin supus și mai puțin ascultător. Numai seara, cînd credea copilul adormit, îl lua încet în brațe, îl săruta cu dragoste și-i vorbea astfel : „Copilul meu dorit, cît de mult te iubesc și nu pot totuși să te sărut mai des". E nevoie să adăugăm că în acele seri micul Psellos dormea numai cu un ochi ? El însuși ne-a păstrat acest tablou frumos de intimitate familială.

Cu aceeași rațiune puternică Teodota călăuzi educația acestui fiu adorat. Ea nu voi să lase nimănui grija de a-i forma sufletul și se trudi să facă din el încă din cea mai fragedă vîrstă un copil cinstit, credincios și cu judecată. Astfel, pentru a-l adormi seara nu înțelegea să-i spună povești care să-i umple capul de istorii prostești cu monștri și cu demoni. Din contră, ea îi spunea povești pioase și înălțătoare, îi recita istoria lui Isaac dus de tatăl său la sacrificiu și supus cu totul voinței părintești ; a lui Iacob, binecuvîntat de tatăl său pentru ascultarea pe care o arăta mamei lui și pe aceea a lui Hristos copil, supus la toate poruncile părinților săi ; și din aceste povești ea scotea o morală potrivită cu vîrsta copilului. Dar și mai mult se ocupă ea de educația lui intelectuală.

Micul Psellos era un băiețaș cuminte, silitor, extraordinar de inteligent. Copil fiind, el înțelegea și reținea tot ce se spunea în jurul lui ; adora munca și studiul, plăcîndu-i mai mult să învețe decît să se joace cu jocuri de vîrsta lui. Mama, care avusese ea însăși plăcere pentru studii, avu grijă să nu neglijeze aceste fericite dispoziții. De la cinci ani ea duse pe fiul ei la școală și îndată el reuși strălucit. Dar cînd ieși din școala primară — el avea atunci opt ani — o întrebare mai gravă se puse : se cădea să-l lase să-și urmeze studiile ? Părinții și rudele, adunați într-un

fel de consiliu de familie, erau de părere să-l pună să învețe vreun meșteșug și să-i dea astfel — literatura neputînd hrăni pe nimeni — un mijloc mai ușor și mai sigur de a-și cîștiga viața. Împotriva acestor păreri înțelepte, de o prudență cam banală, se ridică, cu vioiciune, Teodota și motivele prin care ea convinse pe ceilalți sînt cu totul caracteristice pentru societatea acelor vremi.

Nici un popor n-a crezut mai mult ca bizantinii în valoarea viselor ca prevestiri pentru viitor. Psellos însuși, care avea un spirit realist, nu credea de loc în astrologie și refuza net să admită „că soarta noastră e influențată de mersul astrelor". Psellos care-și bătea joc fără încetare de oamenii ce se laudă că prezic viitorul și care tratează drept baliverne ridicole toate formulele și toate practicile magiei, Psellos credea în vise și în virtutea lor revelatoare. Cu atît mai mult contemporanii lui nu se îndoiesc de loc de însemnătatea profetică a viselor. De altfel, se văzuseră realizîndu-se atîtea visuri. Cînd mama lui Vasile Macedoneanul visa că din sînul ei ieșea un arbore de aur care umbrea lumea întreagă, cînd starețul mînăstirii Sfîntul Diomed visa că omul care dormea la ușa bisericii lui era un viitor împărat, istoria nu justificase visurile lor așezînd pe tron pe fondatorul dinastiei macedonene ? Înainte ca atîția alți parvenți să se ridice la puterea supremă, nu le prevestiseră visurile viitoarea lor soartă ? Există o întreagă literatură specială, din care am păstrat mai multe monumente curioase, pentru interpretarea oracolelor și viselor. Înțelegem deci ușor că mama lui Psellos, ca o bună bizantină ce era, a găsit și ea o garanție pentru viitorul strălucit rezervat fiului ei.

Ea povesti consiliului de familie visurile pe care le avusese. Se discuta în fața ei ce trebuiau să facă cu copilul și zguduită de mustrările rudelor, era cît

pe ce să cedeze sfaturilor lor, cînd deodată văzu apărîndu-i un sfînt, care semăna cu sfîntul Ioan Chrisostomul, sfîntul elocinței ; și prelatul îi vorbi în acești termeni : „Femeie, nu te lăsa tulburată și consacră, cu hotărîre, pe fiul tău literelor. Eu îl voi urmări ca educator al său și ca profesor îl voi umple de știință". În altă noapte visase că intra în biserica Sfinții Apostoli, însoțită cu mult respect, ca o persoană sus pusă, de o mulțime de oameni pe care nu-i cunoștea. Ajunsă în fața iconostasului, ea văzuse o femeie frumoasă venind în întîmpinarea ei și aceasta îi poruncise s-o aștepte o clipă. Ea ascultă și femeia, întorcîndu-se, spusese celor doi oameni care o întovărășeau : „Umpleți de știință pe fiul acestei femei, căci vedeți ce mult mă iubește". Atunci, uitîndu-se la cele două personaje cărora le vorbea femeia, Teodota recunoscuse fără greutate pe cei doi apostoli Petru și Pavel și în cea care vorbea pe Theotokos, Fecioara Atotputernică, scumpă sufletului oricărui bizantin. Acestea erau visurile mamei lui Psellos. În fața unor asemenea argumente, rudele, superstițioase ca toți oamenii din vremea lor, se închinară. Se hotărî ca copilul să-și continue studiile.

Aci, el reuși admirabil : el cel puțin ne-o spune. Învăță ortografia, știu pe dinafară *Iliada* întreagă și în curînd fu în stare să-i explice prozodia și tropii, să simtă frumusețea metaforelor și armonia poeziei. Fu inițiat de asemenea în retorică și muzică. Avea atunci zece sau unsprezece ani. Mama urmărea cu sîrguință progresele acestui copil precoce ; cînd se întorcea de la școală, ea însăși îi servea de repetitor. „O, mamă, scrie Psellos, tu nu erai lîngă mine ca o sfătuitoare înțeleaptă, tu erai colaboratoarea și inspiratoarea mea. Mă întrebai ce am făcut la școală, ce mă învățaseră profesorii, ce învățam de la camarazii

mei. Apoi, mă puneai să repet lecţiile şi s-ar fi zis că nimic nu era mai plăcut de ascultat decît o lecţie de ortografie sau de poezie, regulile de acord ale cuvintelor şi ale construcţiei. Te revăd încă, cu lacrimi de admiraţie, cînd împreună cu mine vegheai pînă noaptea tîrziu, căzînd de somn, ascultîndu-mă recitînd şi-mi insuflai curaj şi perseverenţă mai bine decît Minerva lui Diomede." [1]

Scena e încîntătoare; ea devenea cîteodată mişcătoare. Mama lui Psellos, după cum se ştie, nu făcuse prea multe studii şi greutăţi se iveau adeseori, cînd copilul se împiedeca şi nu mai înţelegea, cînd Teodota se căznea în zadar să-l facă să repete pasajul, fără să izbutească a-l scoate din încurcătură. „Atunci, continuă Psellos, ridicînd mîinile către Dumnezeu, lovindu-te cu pumnii în piept, tu cereai cerului, în rugăciunile tale, să rezolve, printr-o inspiraţie de sus, greutatea care mă încurca". Şi cu dreptate a spus scriitorul că ea n-a fost numai mama lui trupească, dar în adevăr mama lui spirituală, care dădu minţii sale podoaba literelor. „Am contractat, scrie el, o dublă datorie faţă de tine; tu nu numai că mi-ai dat viaţa, dar m-ai iluminat cu splendorile ştiinţei; n-ai vrut să te laşi în nădejdea profesorilor; tu singură ai vrut s-o semeni în mintea mea". Acestea nu sînt, cum s-ar putea crede, exagerări de cuvîntare funebră. Ana Comnena, fiica savantă a împăratului Alexis, vorbeşte de mama lui Psellos într-un pasaj din istoria sa şi ne-o arată de asemenea devotată cu dragoste acestui fiu pe care-l adora, petrecînd ore întregi îngenuncheată în biserici, rugîndu-se şi plîngînd pentru el.

De altfel, o foarte strînsă solidaritate lega pe toţi membrii familiei. Între Psellos şi sora lui mai mare

[1] Am citat acest pasaj după traducerea pe care a dat-o M. A. Rambaud într-un interesant articol despre Mihail Psellos (*Revue historique*, 1877) (n.a.).

— cea mai mică se pare că n-a trăit — exista o prietenie vie și adîncă. Aceasta era o fată încîntătoare. Cu părul său frumos de aur, cu tenul deschis, fata era frumoasă ca și mama ei, cu care semăna, pe cînd fratele ei, ca fizic semăna în partea tatălui. Ca și mama, ea adora pe tînărul Psellos ; în legătură intimă de idei cu el, ea de asemenea îl îndrumă cu grijă spre înțelepciune ; el o ascultă în toate lucrurile și o respectă foarte mult. Și acest copil-minune creștea încet, între sora lui atentă și mama lui devotată.

În privința acestei surori așa de iubită, Psellos ne povestește o frumoasă istorioară, ce ne arată care erau moravurile acestei credincioase și cinstite familii. Aproape de locul unde locuiau părinții lui Psellos, locuia o femeie foarte frumoasă, al cărei obraz fardat vorbea destul despre purtarea ei îndoielnică ; și, în adevăr, avea amanți cu duzina. Sora lui Psellos îi făcea morală și se trudea s-o readucă pe drumul cel bun. Dar cealaltă se încăpățîna și la toate sfaturile bune care i se dădeau, ea opunea această candidă obiecție : „Fără îndoială : dar dacă renunț a face pe curtezana, cum voi trăi ?“ Miloasa fată îi promise că va avea grijă să nu-i lipsească nimic și se înțeleseră, una să nu se mai uite de acum înainte la bărbați, cealaltă să împartă cu pocăita ei casa, hrana, hainele și toaletele. Și ea se bucura foarte mult că a smuls diavolului un suflet. Familia o cam dezaproba pentru această faptă ; la toate observațiile care i se făceau, ea răspundea printr-un zîmbet și-i lăsa să zică orice. Și cîtăva vreme în adevăr mica vecină se purtă foarte bine ; pleca ochii cu modestie, avea o înfățișare cinstită, se ducea la biserică, își ascundea fața sub un voal și cînd o privea un bărbat, se înroșea foarte tare. Nici toalete, nici bijuterii, nici pantofi frumoși, de culori strălucitoare : conversiunea părea definitivă.

Din nefericire, ea dură puțin. În vremea aceasta, sora lui Psellos se măritase ; ignorînd că pocăita căzuse iar, deși o pierduse puțin din vedere, continua să se ocupe de ea cu dragoste. O împrejurare destul de tragică avea să-i arate cît de rău își plasase bunăvoința. Tînăra femeie avea să devină mamă și naștere era grea. Împreună cu alte femei, rude ale sale, asista și frumoasa ei prietenă și bolnava părea că n-are ochi și atenții decît pentru ea. Așa încît pînă la sfîrșit una din femei, nerăbdătoare și puțin geloasă exclamă : „Nu-i de mirare că merge greu. O femeie însărcinată n-are dreptul să îngrijească de o lehuză. Aceasta e o lege a gineceului". Mirată, sora lui Psellos întrebă cui i se adresează aluzia : i se arătă, într-un chip prea brutal ca să putem repeta — cît de greșit și-a plasat prietenia. Dezamăgită, adînc mîhnită, ea alungă din fața sa pe prietena nedemnă ; și îndată naștere se termină cît se poate de bine.

Cu toate micile tristeți de acest fel, acești oameni erau într-un cuvînt fericiți. Copiii crescuseră : fata era măritată, băiatul, care acum avea șaisprezece ani, găsise o slujbă în administrație ; și deși simțea oarecare regret să-și părăsească studiile lui dragi, el se bucura la gîndul să hoinărească prin lume. „Atunci, observă acest burghez din Bizanț, ciudat de casnic, am ieșit pentru prima dată în oraș și-am văzut zidul înconjurător ; pentru prima dată descoperii cîmpia". O mare nenorocire avea să ruineze această fericire.

III

Era în 1034. Sora lui Psellos se îmbolnăvi brusc și muri în cîteva zile, secerată în floarea vîrstei și așa de frumoasă chiar și în moarte, încît în calea cortegiului mortuar toată lumea se oprea pentru a privi pen-

tru ultima dată pe frumoasa moartă, culcată în podoaba minunatului ei păr de aur. Părinții care cunoșteau dragostea adîncă pe care o avea pentru sora sa, temîndu-se ca vestea bruscă a nenorocirii care-i lovea să nu aducă poate o altă catastrofă, se hotărîră să cheme lîngă ei pe tînăr sub un pretext oarecare, pentru a-l obișnui încet-încet cu această nenorocire și a-l consola. Îi scriseră deci să se întoarcă în Bizanț, ca să-și reia studiile întrerupte ; ca de obicei, scrisoarea îi dădea veşti bune despre sora lui. Întîmplarea avea să zădărnicească cu brutalitate toate aceste precauțiuni afectuoase. Trebuie să dăm aici cuvîntul lui Psellos, fiindcă se află în acest pasaj, cu siguranță, una din cele mai frumoase părți din elogiul funebru ; plin de o emoție adevărată și de o durere sinceră simți o adevărată plăcere să recunoști pe om în scriitor, să găsești atîtea informații interesante despre moravurile bizantine, atît de pătrunse încă, cu tot creștinismul, de amintirile clasice și păgîne.

„Trecusem de zidul înconjurător, spune Psellos, eram în oraș și mă găseam lîngă cimitirul în care se odihnea trupul sorei mele. Era tocmai a șaptea zi după înmormîntare și multe din rudele noastre se strînseseră acolo spre a o plînge pe moartă și a o mîngîia pe mama. Zării pe unul din ei, un om cumsecade și lipsit de răutate, care nu cunoștea secretul pioasei minciuni de care se serviseră părinții mei ca să mă cheme. Îi cerui veşti despre tata, mama și cîțiva dintre ai mei. El îmi răspunse sincer, fără ocoluri : „Tatăl tău plînge pe mormîntul fiicei sale ; mama ta e lîngă el, nemîngîiată, cum știi, de această nenorocire". El spuse asta și eu nu mai știu ce-am simțit. Ca lovit de fulger, am căzut de pe cal, nemișcat și fără glas. Zgomotul care se ridică în jurul meu ajunse la urechea părinților ; alte tînguiri izbucniră, bocetele reîncepură și mai violente lîngă mine, ca un cărbune

nestins, pe care îl aprinde vîntul. Ei mă priviră cu o înfățișare rătăcită și pentru prima dată mama îndrăzni să-și ridice voalul, fără teama de a-și expune fața privirilor oamenilor. Se plecau deasupra mea, fiecare se trudea să mă atingă, căutînd să mă readucă la viață prin tînguiri. Mă ridicară pe jumătate mort și mă duseră lîngă mormîntul sorei mele".

Se vede tot ce rămăsese în acest Bizanț creștin din secolul al XI-lea, din vechile obiceiuri ale antichității elenice. Aceste rude care, după șapte zile de la înmormîntare se adună pentru a plînge pe mormîntul unei ființe iubite, înfățișează aceeași scenă pe care o vedem reprezentată pe atîtea vase funerare antice și nu e exclus să întîlnim pe urnele albe ale necropolelor ateniene chiar episodul pe care ni l-a descris Psellos : tînărul întorcîndu-se din străinătate, pe care vederea rudelor lui strînse în jurul unui mormînt îl vestesc deodată de nenorocirea care a lovit familia în lipsa sa. Povestirea scriitorului bizantin ne duce nu la porțile Constantinopolului, în umbra bisericilor din apropierea marelui zid ; ci mai curînd în cimitirul admirabil și melancolic al Ceramicii din Atena, printre înaltele stele sculptate, pe care supraviețuitorii vin să le împodobească cu panglici și cu ghirlande de flori. Și iată ce mai este încă antic : lamentația funebră pe care Psellos o improvizează pe mormîntul sorei sale moarte, printre rudele adunate :

„Cînd am deschis ochii și am văzut mormîntul sorei mele, am înțeles toată grozăvia nenorocirii și, revenindu-mi, vărsai pe cenușa ei, ca niște libațiuni funerare, rîul lacrimilor mele."

„O, dulcea mea prietenă ! strigai — căci nu o consideram numai ca o soră, ci o chemam cu numele cele mai dulci și mai pline de dragoste — o, frumusețe minunată, ființă incomparabilă, virtute fără seamăn, statuie frumoasă, înzestrată cu suflet, sirenă a

cuvîntului, grație neînvinsă ! O, tu, care ești totul pentru mine și mai mult decît sufletul meu ! Cum ai plecat părăsindu-l pe fratele tău ? Cum ai putut să te smulgi de lîngă cel care a crescut împreună cu tine ? Cum te-ai putut resemna la această despărțire crudă ? Dar spune-mi : cine te-a primit ? În ce locuință te odihnești ? În mijlocul căror pajiști ? Care grații, care grădini îți desfată ochii ? Care este oare fericirea pe care ai preferat-o vederii mele ? Care flori te încîntă ? Care trandafir, care pîrîu șoptitor ? Ce privighetori te farmecă cu cîntecul lor dulce, ce greieri cu concertul lor ? A mai rămas ceva din frumusețea ta, ori moartea a șters totul ? S-a risipit strălucirea ochilor tăi, a dispărut floarea buzelor tale, sau mormîntul păstrează frumusețea ta ca pe un tezaur ?"

Părinții plîng în jurul improvizatorului, mulțimea întovărășește cu lacrimile sale jelania funebră. Și fără îndoială există o parte de retorică în această bucată ; la moartea tatălui, la moartea mamei sale, Psellos își va exprima durerea în termeni destul de asemănători și cu aceeași căutare de efect ; dar emoția nu-i mai puțin sinceră și cîte trăsături interesante pentru istoria ideilor se pot desprinde din acest pasaj. Psellos nu evocă aici, în fața ochilor noștri, paradisul creștin : aceste grădini pline de umbră și de flori, în care sufletele moarte rătăcesc printre cîntecele păsărilor și murmurul apelor curgătoare, sînt tot Cîmpiile Elizee.

Dar iată apărînd lîngă amintirile păgînismului, Bizanțul creștin. Cînd părinții smulg cu mare greutate pe fiul lor de pe mormînt, rugîndu-l să-i fie milă de propria lor durere, Psellos se uită deodată la mama lui și emoția sporește. Teodota e îmbrăcată cu mantia neagră, cu rochia întunecată a călugărițelor ; părul îi e tăiat. La căpătîiul fiicei sale gata să moară, în clipa chiar cînd tînăra femeie își dăduse sufletul, cu capul sprijinit ușor de sînul mamei, Teodota plîngînd,

după ce a închis ochii moartei, s-a hotărît să se consacre de acum înainte lui Dumnezeu. Lîngă ea, soţul ei, doborît de durere, se jeluieşte şi geme ca un om slab ce e. Ea, dimpotrivă, îşi vine în fire, îl îndeamnă să-şi caute mîngîierea în mînăstire împreună cu ea, îl sileşte să consimtă la dorinţa pe care o nutrea de atîta vreme. Lîngă locul unde e îngropată fiica ei, se ridică o mînăstire de femei : ea se retrage acolo, ca să fie mai aproape de scumpa ei moartă şi de Dumnezeu. Renunţă la lume, la afecţiunile pămînteşti şi, după exemplul ei, şi bărbatul său se refugie într-o mînăstire. Astfel de renunţări nu erau de loc lucru rar în Bizanţ. În această societate profund impregnată de misticism, mînăstirea era azilul obişnuit al durerilor mari, ca şi al marilor disgraţii. De altfel, ca să trăieşti acolo nu erai obligat să te călugăreşti, nici să faci jurăminte eterne. Despărţirea nu era de loc absolută între mînăstire şi lume, bariera nu era de loc de netrecut. După ce ai intrat în urma unei decepţii sau a unei nenorociri, puteai să ieşi fără prea multă greutate ; şi chiar din interiorul mînăstirii nu pierdeai orice contact cu viaţa din afară. În retragerea ei, Teodota nu-şi părăsi fiul care-i mai rămînea şi pe care-l iubea aşa de mult.

IV

Care a fost în mînăstire, viaţa acestei femei credincioase şi cutremurată încă de o mare durere, nu e greu de ghicit. Ca toţi asceţii, prima ei grijă fu de a-şi stăpîni pornirile, „de a supune fiara", după expresia lui Psellos, de a înfrîna în ea orice imaginaţie nepotrivită, orice gînduri zadarnice de glorie lumească, în sfîrşit orice sentiment material, pentru a trăi aproape de Dumnezeu, ca un spirit pur. Se culca pe

pămîntul gol, postea, nu bea decît apă ; strict voalată ea petrecea ore întregi în rugăciune, sperînd să găsească în aceste revărsări mistice un mijloc de a se apropia mai mult de divinitate ; şi Psellos ne-o zugrăveşte în astfel de momente răpită de extaz, nemişcîndu-se, nemişcînd nici mîinile, nici picioarele, nici capul, asemănătoare cu icoanele încremenite care împodobeau pereţii bisericii, apropiindu-se de pămînt numai prin lumina de viaţă care strălucea în ochii săi. Totuşi, ea se mai apropia de lume prin dragostea pe care o păstra fiului său. Aproape de cele două mînăstiri unde se retrăseseră părinţii săi, tînărul Psellos îşi continua studiile şi-l vedem făcîndu-le vizite dese, avînd cu ei lungi conversaţii filozofice sau religioase, căutînd fără încetare, mai ales pe lîngă Teodota, sfaturi şi mîngîiere. Şi mînăstirea era aşa de puţin riguroasă, că adeseori tînărul venea să ia masa şi să-şi petreacă noaptea în acest adăpost de femei.

Şi astfel unitatea familiei, persistentă şi strînsă, cu toată despărţirea membrilor ei, se regăsea în toate împrejurările solemne sau dureroase. Dar iată că, într-o zi, tatăl lui Psellos căzu bolnav şi acest fiu, care se pare că spre sfîrşit văzuse tot ce era bun şi simplu în acest om, alergă plîngînd lîngă el. Dar şi Teodota era la căpătîiul muribundului ; ea mîngîie ultimele lui momente, primeşte ultimele lui sfaturi şi plînge pierderea soţului său cu o sinceră durere. Şi iată care sînt recomandaţiile supreme şi aşa de mişcătoare, pe care muribundul le adresează fiului său : „Copilul meu, eu plec în călătoria cea mare. Ai grijă să nu plîngi prea mult şi mîngîie pe mama ta." Şi lîngă patul mortului, fiul şi mama cad unul în braţele celuilalt şi cu toată pietatea şi desprinderea sa de lucrurile pămînteşti, Teodota îşi schimbă atitudinea şi plînge şi numai după multă frămîntare poate în sfîrşit să se stăpînească. Atunci, fără îndoială, învăţămintele Bisericii

îi vin în minte ; ea se gîndește la ele și-și spune că acum soțul său, în sfîrșit desfăcut de legăturile lumii, este în adevăr liberat, explică fiului său că lacrimile pe care le varsă dovedesc că n-a scăpat din închisoarea pămîntească și că n-a găsit portul, că rătăcește încă pe marea furtunoasă a vieții. Dar aceasta e a doua atitudine și nu-mi displace de loc să văd icoana cea nemișcată emoționîndu-se mai întîi ca o femeie. Credința sa, oricît ar fi fost de mare, nu anihilase în ea orice alt sentiment.

După această nouă încercare, credința totuși deveni și mai arzătoare în acest suflet pasionat. În dorința de a suprima din viața ei orice era de prisos, ea suprima chiar ceea ce era necesar și prin acest regim trupul ei devenea subțire, diafan, aproape aerian. Ai săi dezaprobau zadarnic excesele acestui ascetism ; zadarnic îi făcea bătrînul său tată reproșuri și o silea să-și schimbe viața. Dacă se lăsa cîteodată înduplecată de aceste observații pline de dragoste, dacă pentru a le face plăcere se resemna să ia o masă mai copioasă, în clipa cînd să se așeze la masă se răzgîndea, simțea adîncimea păcatului pe care avea să-l săvîrșească și repede poruncea să se caute pe drum vreo sărmană, care să mănînce în locul ei bucatele pregătite ; și bucuroasă de a fi scăpat de ispită, ea numea pe invitata sa întîmplătoare binefăcătoare și liberatoarea sa. Dar, din cauza acestui regim, ea slăbea din zi în zi ; acum, pentru a se duce la biserică și pentru a se ține în picioare în timpul slujbei, îi trebuiau două servitoare. Și prin acestea Teodota dobîndise o mare faimă de sfințenie.

Totuși, ea nu îmbrăcase haina călugărească, crezîndu-se, în modestia ei, nedemnă de o asemenea fericire și cu toate acestea, simțindu-se aproape de moarte, ea aspira cu înfocare spre acest suprem bine. Și de data aceasta, lucru curios, tot un vis determină ho-

tărîrea. Una din prietenele sale din mînăstire avu un vis. I se păru că era în Hipodrom, în loja imperială şi că vedea în jurul unui misterios tron de aur, aşa de strălucitor că abia se putea uita la el, alte tronuri, tot de aur sau de fildeş, aşezate în semicerc ; printre ele, puţin mai la o parte, la dreapta, era aşezat un tron făcut dintr-o materie deosebită şi necunoscută, întunecos şi strălucitor în acelaşi timp. Şi cum ea întrebă cui era destinat acest scaun frumos, o voce îi răspunse că era tronul Teodotei. „Împăratul — înţelegeţi Regele Cerurilor — a poruncit să se pregătească, căci ea trebuie să vină în curînd să se aşeze pe el". Era vestirea morţii apropiate şi de asemenea anunţarea viitoarei ei sfinţenii. Teodota se hotărî să ia voalul călugăriei.

Fu o ceremonie solemnă şi mişcătoare. Biserica mînăstirii era împodobită ca pentru sărbătoare ; călugăriţele umpleau absidele ; preotul era în altar, Psellos de asemenea era de faţă, în primul rînd al mulţimii. În mirarea generală, Teodota, aşa de slăbită de obicei, aşa de sfîrşită că lumea se aştepta s-o vadă adusă în litieră, printr-un suprem efort de energie se ridică pentru această mare zi. Iluminată de o frumuseţe supranaturală, „ca o logodnică ce se duce către soţul ei", ea apăru fără a fi susţinută de nimeni, înaintă spre altar cu pas sigur şi cît ţinu slujba lungă a consacrării stătu în picioare fără să se clintească. Ea primi din mîinile preotului inelul de aur, sandalele, crucea ; apoi se împărtăşi. Psellos, foarte mişcat, căzuse la picioarele sfintei femei. Atunci, întorcîndu-se către el, mama îi zise cu glas uşor : „Să poţi şi tu, fiul meu, să întîlneşti într-o zi toată această fericire". În acelaşi timp, ea se schimbă la faţă, o strălucire supranaturală se aprinse în ochii ei. Era sfîrşitul. Voi să se odihnească o clipă şi se aşeză pe un scăunel. Apoi, deodată, ca şi cînd ar fi zărit la dreapta ceva

nevăzut pentru privirea oamenilor, avu o tresărire și căzu leșinată. Cînd își reveni, chemă pentru ultima dată pe fiul ei iubit, îl rechemă insistent și muri încet, credincioasă pînă la sfîrșit celor două sentimente care-i umpluseră și-i dominaseră viața ; dragostea maternă și dragostea de Dumnezeu.

Care a fost durerea lui Psellos, sosit prea tîrziu pentru a primi sărutarea supremă a mamei sale, se poate ghici și ne-o spune el însuși : „Căzui la pămînt ca mort, scrie el, nemaiștiind nimic din ce se petrecea în jurul meu, pînă în clipa cînd cei de față, aruncîndu-mi apă rece pe obraji și făcîndu-mă să respir parfumuri, mă readuseră la viață". Trec peste lamentația funebră pe care o improvizăm cu ușurința obișnuită în fața sicriului moartei. Merită mai mult să spunem ce funeralii făcu Constantinopolul Teodotei. Orașul întreg luă parte, fiecare dorind să atingă pentru ultima dată corpul, mîinile, fața credincioasei femei. Cei prezenți rupseră ultima rochie pe care o purtase și-și împărțiră bucățile spre a le păstra ca relicve și bătrînul tată al defunctei, în picioare lîngă patul unde se odihnea cadavrul, putea să spună cu bună dreptate bătrînei mame care plîngea : „Crede-mă, femeie, ai dat viață unei sfinte și unei martire".

V

Totuși, nu prin sfîrșitul ei pios, prin ultimii ani ai vieții sale credincioase, Teodota e atît de interesantă. Ea e mai mult prin marea dragoste pe care a avut-o pentru fiul său. Toată viața lui, Psellos a rămas convins că din înaltul cerului aceea care condusese tinerețea continua să vegheze cu dragoste asupra lui și de multe ori filozoful își reproșa de a fi înșelat oarecum speranțele sfintei femei, îmbrățișînd alte idei

decît cele care i-ar fi plăcut ei. Desigur, este ceva paradoxal că omul cumsecade a cărui viaţă se scurse „ca untdelemnul care curge fără zgomot", că burghezul cu „vorba greoaie" a avut ca fiu pe cel mai neastîmpărat, pe cel mai activ, pe cel mai intrigant dintre curteni şi pe cel mai vorbăreţ dintre oratori şi că această mamă sfîntă, moartă în parfum de sfinţenie, a dat viaţă spiritului cel mai liber, cel mai deschis, cel mai înclinat către ştiinţă din vremea lui. Psellos simţea bine contrastul şi cît de mult se deosebea de părinţii lui. Dar dragostea de ştiinţă era mai mare la el. „Ar trebui, zice el undeva, să mă gîndesc numai la Dumnezeu. Dar caracterul meu şi puternica dorinţă pe care o simte sufletul meu pentru orice cunoştinţă, m-au dus spre ştiinţă". Ce era această ştiinţă şi cît era de vastă şi adîncă, el însuşi ne-a explicat-o cu bunăvoinţă : el ne spune cum la douăzeci şi cinci de ani ştia tot ce se poate şti, retorică şi fizică, ştiinţe oculte chiar şi cum de la neoplatonism şi de la „admirabilul Procus", se ridicase încet-încet pînă la „lumina pură a lui Platon". În fond, cu toate scrupulele pe care le încerca cîteodată, acest spirit mare şi liber nu regreta de loc ştiinţa sa şi mama lui de asemenea, din înaltul cerului, trebuia să fie mulţumită de el. Din pricină că era un savant eminent, acest om de litere ajunse la curte şi se înălţă pînă la postul de prim-ministru ; şi astfel el realiză, deşi în alt fel, marile ambiţii şi visurile frumoase pe care mama lui le făcuse odinioară lîngă leagănul său.

Capitolul XII

ANA DALASSENA

O familie din aristocrația bizantină în secolul al XI-lea

Între marile familii feudale și militare din aristocrația bizantină, una din cele mai celebre, către jumătatea secolului al XI-lea, era familia Comnenilor. Bogăției, întinderii vastelor sale domenii asiatice, numărului vasalilor și clienților, se adăuga, spre a-i mări prestigiul, strălucirea serviciilor aduse de membrii săi : șeful ei, Isac, era pe atunci unul din cei mai iluștri generali ai monarhiei. Astfel, în anul 1057, cînd marii șefi ai armatei, dezgustați de abuzurile puterii civile, se hotărîră pentru un pronunciamento, într-un acord unanim proclamară pe Comnen basileu al Romanilor. În felul acesta, Isac pregătea măreția viitoare a casei sale.

Totuși, abia după doi ani de la urcarea pe tron, noul prinț, descurajat, neputînd realiza binele pe care-l visa și pe deasupra bolnav, se hotărî să abdice. El se gîndi un moment să lase puterea fratelui său Ioan, pe care îl și ridicase la slujba înaltă de mareșal al curții și de mare logofăt ; dar acesta, înspăimîntat de greutatea sarcinii imperiale, refuză cu încăpățînare. Soția sa, Ana Dalassena încercă zadarnic să-i ridice curajul ; zadarnic îi arătă ea pericolul viitor la care expunea pe ai săi, care vor fi suspectați de orice guvernare ca niște candidați eventuali

la coroană ; zadarnic, amestecînd lacrimile cu reproşurile, ea îşi bătea joc, cu cuvinte amare, de dezinteresarea filozofică şi de modestia lui periculoasă. Nu putu obţine nimic. La refuzul lui Ioan, tronul fu dat preşedintelui Senatului, Constantin Dukas. Dar toată viaţa sa Ana Dalassena trebuia să-şi aducă aminte de aceste convorbiri tragice din luna noiembrie 1059. Ea nu se mîngîie niciodată de a fi pierdut această diademă imperială pe care un singur cuvînt al soţului său putea să i-o pună pe cap ; niciodată ea nu-l iertă pe Dukas de a-i fi luat locul pe tronul pe care ea dorea să se aşeze. De aici înainte, ea nu mai avu decît un singur scop în viaţă : de a regăsi ocazia pierdută, de a se răzbuna pe soartă, de a recuceri, pentru ai săi, puterea supremă pe care crezuse că o ţinea în mîini ; şi cum era îndemînatică şi încăpăţînată, pe cît era de ambiţioasă, Ana Dalassena izbuti. Lovitura de sat din 1081, care asigură pentru mai mult de un secol imperiul dinastiei Comnenilor, fu urmarea indirectă, dar sigură şi logică a energiei sale tenace, a grijii pasionate pe care o avea pentru gloria casei, a devotamentului matern, adînc, nezdruncinat, pe care-l arată în orice împrejurare copiilor săi.

I

Dacă facem abstracţie de deosebirea condiţiilor sociale, marea doamnă care era Ana Dalassena semăna foarte mult cu burgheza care fu mama lui Psellos. Ca şi aceea, ea era credincioasă, miloasă, virtuoasă ; ca şi aceea, se simţea bine în societatea preoţilor şi a călugărilor şi visa să-şi sfîrşească zilele în vreo mînăstire ; ca şi aceea, petrecea o bună parte din noapte veghind, alternînd rugăciunile cu cîntarea psalmilor şi

în lume avea o înfățișare severă și gravă, care inspira ușuraticilor un respect amestecat cu teamă. Ca și aceea ea adăuga acestei iubiri arzătoare de Dumnezeu, o dragoste pasionată pentru copiii săi. Într-un act oficial, fiul său, împăratul Alexe, i-a adus mai tîrziu o mărturie pe care trebuie s-o citățim : „Nimic nu se poate compara, scrie basileul, cu o mamă duioasă și care-și iubește copiii. Nu există în lume sprijin mai puternic, fie că un pericol se ridică la orizont, fie că o supărare e de temut. Dacă îți dă un sfat, sfatul său e bun ; dacă se roagă, rugăciunea ei atotputernică asigură celor pentru care se roagă un sprijin de neînvins. Astfel mi-a apărut, din vîrsta cea mai fragedă, mama și suverana mea venerată, care a fost pentru mine, în orice împrejurare, învățător și călăuză. Nu eram decît un suflet în două trupuri și, prin grația lui Dumnezeu, această frumoasă și strînsă înțelegere durează încă și astăzi".

Este sigur că Ana Dalassena exercită asupra fiilor săi o influență adîncă și decisivă. Ca și familia lui Psellos, ea era, în palatul Comnenilor, bărbatul în casă ; și cînd în 1067 moartea soțului ei o lasă văduvă cu opt copii, cinci băieți și trei fete, rolul ei mare și pînă acum, nu făcu decît să crească. Ea este aceea care-i crescu în adevăr pe toți ai săi, care făcu din ei oamenii remarcabili care au fost, în stare să îndeplinească înaltele destine pe care le visa pentru ei și spre care i-a îndrumat. Ea asculta bucuroasă, de altfel, pe cei care-i promiteau imperiul pentru fiii săi, dar mai ales n-a cruțat nimic spre a face o realitate din aceste profeții. „Rugăciunile sale sînt acelea, mai scrie fiul ei Alexe, care ridicîndu-se fără încetare pînă la urechile Domnului, ne-au înălțat pe culmea puterii supreme !" Și cu bună dreptate o numește „mama Comnenilor".

Singura deosebire care există între aceste două mame la fel de pasionate, mama lui Psellos și aceea a Comnenilor, este că Ana Dalassena datora nașterii sale, bogăției, prestigiului numelui, putința de a pune în serviciul ambiției sale mijloace de acțiune pe care nu le avea burgheza Teodota. Născută dintr-o mare familie, fiica unui tată care îndeplinise funcții înalte în provinciile Italiei, aparținînd prin mama sa ilustrei case a Dalassenilor, al cărui renume îngrijorase pe mai mulți împărați, măritată cu un Comnen, înrudită cu tot ce aristocrația bizantină socotea mai vestit, ea trăise totdeauna în lume și la curte și învățase acolo arta intrigilor, pe care o practica cu o dibăcie extraordinară, punînd o îndemînare minunată în a se juca cu orice dificultate, o măiestrie fără pereche în a se strecura printre situațiile cele mai periculoase.

La aceste iscusințe prețioase, dar cam de a doua mînă, Ana adăuga de altfel calități de spirit excelente. Fiul său Alexe și nepoata sa Ana Comnena nu vorbesc niciodată de ea decît cu o admirație fără margini. Avea o inteligență de primul ordin, „un spirit puternic, în adevăr regal și demn de tron". Din tinerețe, ea arătase o voință energică și puternică, un bun simț hotărît ; în creierul ei lucid și bine ordonat, un gînd activ era neîncetat în mișcare. „Era o minune, scrie Ana Comnena, găsind în acel trup de femeie tînără înțelepciunea unui bătrîn și era de ajuns s-o privești pentru a descoperi tot ce era în ea serios și de merit." Avea un suflet de om de Stat. Stăpînea o admirabilă experiență a afacerilor, o cunoaștere aprofundată a chestiunilor politice, ; ar fi fost în stare să guverneze lumea. În sfîrșit, era ajutată de daruri naturale remarcabile, o vorbire ușoară, concisă, găsind cuvîntul potrivit și ridicîndu-se fără sforțare pînă la elocvență. „Fără inteligența și ra-

ţiunea ei, a spus despre dînsa fiul său, monarhia ar fi fost pierdută". Şi Ana Comnena o socoteşte superioară tuturor oamenilor de stat din vremea sa. „Era, mai scrie ea, cinstea sexului său, gloria naturii omeneşti". Pe lîngă acestea, curajoasă, plină de îndrăzneală mîndră, în stare pentru fiul său de orice devotament, şi de orice dibăcie, într-un cuvînt, era o femeie superioară care, prin înaltele sale calităţi, justifica ambiţiile imense pe care le nutrea ; poruncitoare şi intrigantă rînd pe rînd, pricepută şi suplă cînd trebuia, îndrăzneaţă şi bună cînd era nevoie, şi mereu extrem de inteligentă, ea este desigur aceea care a creat grandoarea familiei sale şi văzînd-o astfel se înţelege influenţa prodigioasă pe care o păstră pînă la moarte asupra fiului său recunoscător.

II

În anul 1067, cînd moartea soţului său făcea din Ana Dalassena şefa familiei, trei din fiii săi erau acum mari. Manuel, cel mai în vîrstă, servea în armata imperială ; Isac şi Alexe erau nişte tineri de nouăsprezece-douăzeci de ani ; numai Adrian şi Nichifor erau tot copii. De asemenea, din cele trei fete două erau măritate cu oameni de familie nobilă ; una se căsători cu Mihail Taronitul, cealaltă cu Nichifor Melissenul. A sfîrşi educaţia celor mai mici, a asigura cariera celorlalţi, acesta a fost scopul dublu pe care şi-l propusese mama de aici înainte.

Împrejurările îi ajutară de minune. În acest timp, tronul Bizanţului era încă o dată ocupat de o femeie, Evdochia, văduva lui Constantin Dukas, care exercita regenţa în numele tînărului său fiu, Mihail al VII-lea. Aceasta era o prinţesă inteligentă, instruită,

învățată chiar ; deși i s-a atribuit pe nedrept compunerea poemului mitologic intitulat *Violarum* sau *Cîmpul cu violete,* este sigur că-i plăcea să scrie ; ea este autoarea mai multor bucăți în versuri, despre părul Arianei, despre ocupațiile pe care trebuie să le aibă o prințesă și a unui tratat despre viața monahică, toate suficiente pentru a dovedi gusturile și pretențiile sale literare. Dar mai mult decît atît, era o femeie energică, ambițioasă, dornică de a guverna : „Înțeleg, spunea ea, să mor pe tron". Astfel, bărbatul său, care-i aprecia calitățile, înainte de a muri, îi asigurase printr-un act anume puterea supremă, nu fără a-i lua în schimb, printr-o precauțiune de soț îndrăgostit și gelos, angajamentul scris de a nu se mai mărita niciodată. Evdochia consimțise și promisiunea semnată de ea fusese solemn încredințată în păstrarea patriarhului Ioan Xiphilin.

Din nenorocire pentru ultimele dorințe ale basileului Constantin al X-lea, situația în care se zbătea imperiul era deosebit de grea pentru o femeie, nevoia unei mîini de bărbat se făcea neapărat simțită ; și apoi, pe de altă parte, Evdochia, deși atingea patruzeci de ani, era o persoană cu temperament care suporta cu greu văduvia. Ea tocmai se îndrăgostise cu pasiune de frumosul Roman Diogene, un general care la moartea suveranului încercase o răscoală militară : învins, adus prizonier la Constantinopol, el aștepta judecata, cînd, spre marea mirare a celor de la curte, împărăteasa îi acordă iertarea ; și în curînd ea nu se mai gîndi la altceva decît să se căsătorească cu el. Un lucru o împiedica totuși : nenorocitul document aflat în mîinile patriarhului. Cu foarte multă dibăcie, regenta înșelă pe prelat ; ea se prefăcu că simte o violentă dragoste pentru fratele lui Xiphilin ; și acesta, ca o rudă bună, consimți să restituie Evdochiei hîrtia care conținea făgăduiala ei. O

dată intrată în posesia angajamentului său, basilissa își aruncă masca și se mărită cu Roman Diogene.

„Omul, spune cu filozofie Psellos, povestind această întîmplare, e un animal schimbător, mai ales cînd găsește pretexte speciale pentru schimbările lui." Dar nu toată lumea judecă faptul cu atîta filozofie. Cezarul Ioan Dukas, fratele împăratului răposat, care se vedea îndepărtat din arenă, patriarhul Xiphilin, furios de a fi fost înșelat, nu-și ascunseră nemulțumirea și însuși Psellos, care fusese ministrul favorit al lui Constantin al X-lea și care era preceptorul tînărului Mihail al VII-lea, sfîrși prin a nu-i mai plăcea noua politică ce se inaugura. În adevăr, urcarea pe tron a lui Roman asigură triumful armatei și partidul civil, îngrijorat, exasperat, făcea o opoziție fățișă unui prinț care amenința să-i răpească influența.

Acest fapt apropie pe Comneni de curte. În afară de faptul că Evdochia era puțin rudă cu ei, prin numele și amintirea împăratului Isac, unchiul lor, ei erau considerați ca reprezentanții cei mai iluștri și partizanii cei mai hotărîți ai ideilor de reorganizare militară și de acțiune energică, pe care o simboliza ridicarea lui Roman ; de altfel, Ana Dalassena era prea încîntată de căderea Dukașilor, dușmanii ei, pentru a precupeți concursul și a refuza simpatia noului regim. Toată familia se găsi deci în mare favoare la palat. Ana Dalassena își mărită ultima fiică cu Constantin Diogene, rudă apropiată a basileului ; pentru fiul său Manuel, obținu cele mai înalte demnități. El primi comandamentul armatei din orient și în fruntea trupelor se distinse prin fapte strălucite. Mulțumită lui, numele Comnenilor devenea iar popular în tabere și Ana Dalassena surîdea speranțelor sale, cînd deodată tînărul general căzu greu bolnav în Bitinia.

La această veste, mama înspăimîntată alergă în grabă la căpătîiul fiului său ; printr-o supremă sforţare de voinţă, Manuel, aproape mort, se ridică din pat spre a o primi ; se aruncă în braţele ei, abia avînd puterea să spună cîteva cuvinte ; apoi căzu şi, după ce-şi exprimă dorinţa de a fi îngropat în acelaşi mormînt în care se va odihni într-o zi mama lui iubită, leşină, apoi muri. Nimic nu dovedeşte mai bine ca această întîmplare respectul profund şi afecţiunea duioasă pe care această femeie ştiuse s-o inspire copiilor săi ; de asemenea, nimic nu arată mai bine energia rară a sufletului său decît cele ce urmară. Moartea lui Manuel era mai mult decît un doliu crud, era ruina tuturor speranţelor pe care ea le pusese în această tînără glorie. Cu toată gravitatea pierderii şi a disperării sale, totuşi Ana Dalassena îşi reveni din lovitura care o copleşea. Un Comnen dispărea : trebuia ca un altul să continue tradiţia şi să asigure gloria rasei. Ea hotărî să trimită, fără întîrziere, armatei pe cel de al treilea fiu, tînărul Alexe. Dar împăratul se arătă mai milos decît mama. Cînd Comnen veni să-i ceară îngăduinţa de a pleca : „Nu trebuie, îi răspunse el, ca mama ta să rămînă singură în asemenea momente de tristeţe şi să adauge la pierderea unui fiu îndepărtarea altuia". Şi el trimise pe tînăr la Ana Dalassena.

Revoluţia din 1071 distruse dintr-o dată opera pe care Ana o clădea cu răbdare. Se ştie că înfrîngerea lui Roman al IV-lea, bătut la Mantzikiert de către turci şi căzut în mîinile sultanului, dezlănţui la curte toată ura strînsă de multă vreme împotriva nenorocitului suveran şi cum partidul Dukaşilor, după ce proclamase căderea lui, nu ezită, atunci cînd basileul fu scăpat din captivitate, să-i declare război, ca unui duşman. Cu curajul său obişnuit, Ana Dalassena rămase, cu încăpăţînare, credincioasă acestui împărat izgonit din ţară. Ea nu întîrzie de a fi acuzată că e

în corespondență secretă cu el ; fu citată înaintea unui tribunal ; condamnarea ei părea sigură dinainte. Atunci, această femeie hotărîtă și mîndră, scoase deodată de sub mantie un crucifix și învîrtindu-l în fața judecătorilor zăpăciți : „Iată, zise ea, judecătorul meu și al vostru. Gîndiți-vă la el înainte de a da sentința și luați seama să fie demnă de Judecătorul Suprem care vede secretele inimilor". La această ieșire neașteptată, tribunalul își pierdu cumpătul. Cîțiva înclinau spre achitare ; cei mai mulți totuși se temură de mînia noului stăpîn. Ei ieșiră din încurcătură printr-o lașitate, pe care prietenii Comnenilor o asemănară, cu un cuvînt potrivit, cu „judecata lui Caiafa". Ana Dalassena fu condamnată la exil împreună cu fiii săi și trimisă într-una din insulele arhipelagului Prinkipo.

III

Totuși, disgrația Comnenilor fu scurtă. Marele lor adversar, Cezarul Ioan Dukas, care înlocuise pe Roman și pe Evdochia la guvernare, nu întîrzie de a se certa cu nepotul său Mihail, al VII-lea și trebui să părăsească curtea spre a se retrage pe proprietățile sale din Asia. Comnenii erau, cu toată căderea lor, seniori prea puternici pentru ca noii miniștri să nu simtă în această împrejurare interesul pe care-l aveau de a se împăca cu ei și de a-și asigura sprijinul lor. Fură rechemați din exil. În curînd, pentru a-și asigura și mai bine concursul lor, căsătoriră pe Isac, șeful casei, cu o vară a împărătesei, Maria de Alania și puțin după aceea i se dădu comanda supremă a armatei din orient, pe care odinioară o avusese fratele său Manuel. Plecînd, Isac luă cu el în tabără pe fratele mai mic,

Alexe. De acum înainte, norocul familiei nu va mai înceta să crească.

Alexe Comnenul, viitorul împărat, avea atunci douăzeci şi trei sau douăzeci şi patru de ani; Isac era puţin mai în vîrstă. Amîndoi erau soldaţi admirabili, pasionaţi de probleme de război şi de o bravură care, la cel mai mare, mergea adeseori pînă la cea mai nebunească îndrăzneală. Era atunci văzut aruncîndu-se asupra duşmanului „ca fulgerul" şi de mai multe ori, din cauza imprudenţei, căzu în mîinile necredincioşilor. Alexe, deşi era tot aşa de curajos, era mai cumpănit şi mai calm. Ca fizic, era un om de statură obişnuită, dar solid construit şi foarte voinic; cu tenul său ars de soare, cu părul negru, ochii întunecaţi şi scînteietori, el avea o înfăţişare foarte plăcută şi un aer cu totul seducător. Obişnuit cu toate exerciţiile corporale, era mare vînător, călăreţ elegant şi neobosit, dornic de mişcare şi de aventuri războinice. Dar la această activitate fizică el adăuga, ca moral, o rară stăpînire de sine şi o ciudată dibăcie în intrigă. Inteligent, instruit, bun vorbitor, ascundea în sufletul său o voinţă tenace şi hotărîtă; numai, cum era blînd de la natură, îi plăcea mai mult să-şi ajungă scopul prin dibăcie decît prin violenţă. Foarte adînc ataşat, ca toţi fraţii, de mama sa, el era obiectul preferinţelor secrete ale Anei Dalassena; îl credea în adevăr mai capabil decît pe ceilalţi să realizeze ambiţioasele sale speranţe şi de aceea, foarte devreme, ea îl împinsese spre cariera armelor şi-l dăduse apoi ca locotenent fratelui mai mare, Isac. În toate acestea, Ana Dalassena vedea just. În puţin timp, prin bravura lor strălucitoare şi prin faptele lor, ei îşi acoperiră numele de o faimă incomparabilă.

Către anii 1072—1073, situaţia imperiului era de o gravitate extremă. La frontiera Asiei, turcii erau ameninţători; la această primejdie, revolta unui şef de

mercenari, normandul Roussel de Bailleul adăuga o complicație în plus. Siliți să susțină lupta împotriva necredincioșilor cu forțe foarte micșorate din cauza acestei revolte, cei doi frați făcură totuși minuni. Dacă e să credem cronicile de familie, care celebrează cu un entuziasm, fără îndoială puțin partial, bravura și strînsa lor prietenie — erau uniți, spune Ana Comnena, ca Oreste și Pilade — isprăvile lor se aseamănă cu cele ale paladinilor. Într-o zi, în timpul unei lupte, calul lui Isac fu ucis și el căzu în mîinile turcilor. Alexe se trudea, cu mare greutate, să salveze armata și să acopere retragerea, cînd, cuprinse de panică, trupele se risipiră, lăsîndu-l pe tînărul general aproape singur. Silit să fugă, strîns de aproape de musulmani, Alexe nu scapă decît prin minune de cei care-l urmăreau ; și după o scurtă ședere într-un sat pierdut, în sfîrșit, împreună cu cîțiva oameni reușește să ajungă la Ancyra. Neavînd atunci decît un gînd, să-și elibereze cît mai repede fratele iubit, el alergă la Constantinopol să strîngă prețul necesar răscumpărării ; la întoarcere are surpriza să-l găsească pe Isac liber ; nobilimea din Capadocia contribuise cu generozitate pentru a-l răscumpăra pe moștenitorul unui nume atît de mare. Împreună, cei doi frați iau atunci drumul capitalei. Din nou, în preajma Nicomediei, sînt asaltați de un grup de turci și împresurați. Ei își deschid drum cu lovituri de sabie, săvîrșind isprăvi prodigioase în această luptă, în sfîrșit scapă și deși sînt urmăriți cu înverșunare, duc oastea intactă într-un loc sigur. După această cavalcadă epică, atunci cînd intrară în Constantinopol, mulțimea entuziastă le făcu o primire triumfală și mișcați și fermecați toți îl contemplau pe acela pe care-l numeau cu dragoste „frumosul tînăr aurit" *(o hrysous neanias Alexios)*.

Un renume așa de strălucit trebuia cu siguranță să producă îngrijorare în locurile înalte ; se trudiră deci

să scape de acești tineri prea populari. Isac, ca duce de Antiohia, fu trimis la hotarele îndepărtatei Sirii ; Alexe, ridicat la rangul de stratopedarc, primi misiunea de a lupta și de a distruge pe Roussel de Bailleul. Dar, pentru această întreprindere grea i se dădură puțini soldați și bani de loc. Cu toată împotrivirea mamei sale, care se temea să nu-l vadă compromițîndu-și proaspăta glorie, condamnată la un insucces, Alexe primi totuși comanda ce i se oferea. Și așa de mare fu dibăcia tacticii și îndemînarea diplomației sale, încît el găsi mijlocul de a se ridica și mai mult, într-o treabă în care se părea că are să se piardă. El începu prin a tăia posibilitatea de hrană a rebelului, apoi știu, printr-o trădare aranjată cu subtilitate, să-l prindă și-l aduse la Constantinopol în triumf pe acest adversar atît de temut. Împăratul Mihail al VII-lea îl primi pe tînărul erou cu o bunăvoință extraordinară : „Fii binevenit, îi zise el, tu care după Dumnezeu ești brațul nostru drept". În acel moment, în 1074, Alexe era unul din personajele cele mai binevăzute din Bizanț.

Or, tocmai la acea dată se ridica împotriva basileului o nemulțumire generală. Lăcomia nerușinată a primului ministru secătuia finanțele și provoca foamete în imperiu ; armata, care nu-și mai primi solda, se răzvrăti. Mulți ambițioși profitau de neorînduiala în care se zbătea guvernarea slabă a lui Mihail ; în Europa, Nichifor Bryenne se proclamă împărat ; în Asia, Nichifor Botaniatul îmbrăca purpura, susținut de marea nobilime feudală și chiar de o parte din Senat. Între guvern și pretendenții rivali, Alexe Comnenul se strecura cu dibăcie și neluînd partea nimănui, își consolida propria lui situație ; în curînd el ajunse atît de indispensabil, încît toate partidele îi solicitau alianța și se trudeau să-l cucerească. Alexe profită, cu

îndemînare, de aceste evenimente şi-şi consolidă viitorul.

Cu puţin înainte, Alexe îşi pierduse soţia. Pentru a o înlocui, i se propuneau două partide tot atît de strălucite şi de utile. Împărăteasa îi oferea mîna sorei sale Zoe, Cezarul Ioan Dukas se gîndea să-i dea în căsătorie pe nepoata lui Irina. Avînd de ales între aceste două alianţe, Comnenul înţelese, fără greutate, avantajele celei de a doua care, confundînd interesele a două din cele mai ilustre familii ale aristocraţiei bizantine, asigura ambiţiilor sale viitoare un sprijin nepreţuit. El se hotărî deci pentru Dukas. Dar proiectul întîlni din unele părţi o opoziţie violentă. Împăratul, jignit de a vedea că i se refuză alianţa, se arătă absolut ostil ; lucru şi mai extraordinar, Ana Dalassena însăşi rezista acum la dorinţa fiului său : vechea ură adîncă pe care o păstra familiei Dukas întuneca atunci obişnuita claritate a judecăţii ei şi o făcea să uite interesul evident al casei sale. Aici apăru simţul politic şi siguranţa dibace a lui Alexe. Mărturisind că niciodată nu va face nimic împotriva voinţei mamei sale, el se păzi de a ceda insistenţelor ei ; cu răbdare, cu subtilitate, încercă să o facă să revină asupra ideilor ei şi ajutat şi de diplomaţia viitoarei lui soacre, sfîrşi prin a înlătura toate dificultăţile. Ana Dalassena îşi dădu consimţămîntul, nu fără greutate ; el smulse de asemenea încuviinţarea basileului şi, la sfîrşitul lui 1077, căsătoria fu celebrată. Se va vedea mai departe că Ana Dalassena avea să păstreze nurorei sale o antipatie încăpăţînată şi cu atît mai vie, fără îndoială, cu cît în această împrejurare ea trebuise să-şi plece voinţa în faţa dorinţei fiului său, pentru prima dată în viaţă.

Trebuie totuşi să mărturisim că în această problemă Alexe avea dreptate : evenimentele ce au urmat aveau s-o dovedească. Alianţa cu Dukas era, pentru interesele sale, un sprijin formidabil ; între partidele care

se înfruntau, această alianță îi permise să-și dea concursul acolo unde avea mai multe avantaje și să devină stăpînul adevărat al situației. Mai întîi, el rămase credincios guvernului ; la începutul anului 1078, bătu pe Nichifor Bryenne în Macedonia. Dar puțin după aceea, cînd Botaniatul îl detronă pe Mihail al VII-lea, Comnenul crezu că e mai de folos să treacă de partea noului regim. O adeziune așa de prețioasă primi recompensa pe care o merita : Alexe obținu slujba de mareșal al palatului, titlul de nobilissim și fu în adevăr apărătorul și cel mai bun sprijin al basileului. Însă îndată el provocă la luptă pe Nichifor Bryenne, apoi strivi pe un alt pretendent, Basilaces, și-i aduse pe amîndoi prizonieri la picioarele împăratului. Fu plătit pentru acest succes cu o nouă demnitate : fu numit proedru. Dar mai ales popularitatea sa crescu considerabil. Prin strălucirea victoriilor sale, el era idolul soldaților, care îl aclamau în orice împrejurare și nu voiau alt șef decît pe el. Prin căsătorie, el își apropiase cea mai mare parte din aristocrația feudală, ale cărei revendicări le reprezenta și pe lîngă aceasta cîștigase și sprijinul patriarhului, devotat orbește familiei Dukas. În sfîrșit, prin înfățișarea lui frumoasă, el plăcea teribil mulțimii. Alexe Comnenul avea dreptul să nădăjduiască totul.

IV

Or, chiar în acea vreme, Nichifor Botaniatul devenea din ce în ce mai nepopular. Miniștrii săi, precum făceau odinioară cei ai lui Mihail al VII-lea, risipeau banii strînși cu multă trudă și strîmtorare tezaurului fiind extremă, abuzurile birocrației imperiale sporeau și mai mult nemulțumirea. Armata, din ce în ce mai

sătulă de guvernul slab care conducea statul, se supăra că e neglijată, rău plătită, fără încetare sacrificată intereselor administrației civile. Regimentele din Asia murmurau ; în capitală, Varengii, aceia dintre soldații gărzii care păreau cei mai siguri, se revoltară și ei ; insurecția lor greu putea fi potolită ; pe deasupra, Botaniatul era bătrîn, fără energie și cam ridicol. Din toate părțile se cerea o dinastie nouă și revolta lui Nichifor Melissenul, care îmbrăcă purpura în Asia, era semnul evident al crizei amenințătoare și apropiate.

Natural, partidul civil era foarte îngrijorat de această situație și șefii lui, miniștrii, erau foarte preocupați de popularitatea Comnenilor, care apăreau ca șefii hotărîți ai partidului militar și feudal. Ei și arătaseră lui Alexe neîncrederea lor, interzicîndu-i, după victoria asupra lui Bryenne, să intre, în triumf, în capitală. Acum, ei se trudeau să-l compromită în fața împăratului, arătînd Botaniatului că pretendentul asiatic era chiar cumnatul Comnenilor, amintind că Alexe — de altfel cu multă prudență — refuzase comanda trupelor trimise împotriva rudei sale, silindu-se să-l arate înțeles cu uzurpatorul și să-l compromită definitiv. Dar Alexe, precum se știe, era maestru în jocul subtil al intrigii ; la uneltirile dușmanilor, el răspunse prin alte uneltiri și găsi mijlocul de a-și asigura un sprijin atotputernic chiar în palat, unde se punea la cale ruina sa.

Pe cînd Mihail al VII-lea era încă împărat, el se căsătorise cu prințesa Maria de Alania. Aceasta era o femeie foarte frumoasă, înaltă, elegantă, cu obrazul de zăpadă, cu ochii luminoși și încîntători, de o grație și o seducție fără pereche. „Nici Apelles, nici Fidias, spune Ana Comnena, n-au făcut ceva care să fie așa de frumos ca ea". „Era, citim în altă parte, o statuie vie, pe care cei care iubeau frumosul nu se săturau

admirînd-o sau mai curînd era însăşi dragostea încarnată şi coborîtă pe pămînt". Această frumoasă persoană, cum se înţelege de la sine, provocase în jurul ei pasiuni mari. Nichifor Botaniatul însuşi, cînd se urcă pe tron, nu fusese nesimţitor la farmecele ei şi deşi nu mai era tînăr şi fusese văduv de două ori, îşi pusese în gînd s-o ia de soţie. Exista însă o dificultate : bărbatul tinerei femei, împăratul detronat Mihail al VII-lea, trăia încă ; dar fusese silit să intre într-o mînăstire şi putea fi considerat ca mort pentru lume, iar căsătoria sa desfăcută. Totuşi Nichifor ezită un moment şi cum înainte de toate dorea să-şi legitimeze uzurparea printr-o alianţă imperială, se gîndi să ia de soţie pe văduva lui Constantin al X-lea şi a lui Roman Diogene, Evdochia, care ar fi primit cu bucurie să împartă puterea cu el. Aceasta era o căsătorie raţională, foarte potrivită ca vîrstă ; dar Maria era frumoasă şi seducătoare : Botaniatul nu rezistă. Cu toată împotrivirea Bisericii de a sancţiona această însoţire de două ori incorectă, basileul făcu pasul pentru a treia nuntă şi se căsători cu soţia predecesorului său.

Maria de Alania consimţise, fără entuziasm, la dorinţa lui Nichifor, numai pentru a salva interesele fiului ei Constantin, atunci în vîrstă de patru ani ; dar ea nu putea iubi pe soţul bătrîn care o voise. Alexe Comnen, dimpotrivă, era, precum se ştie, foarte seducător ; se pare că împărăteasa nu întîrzie să simtă pentru el un sentiment foarte duios şi în curînd se duse vestea în capitală că erau în termenii cei mai buni. Faptul pare destul de verosimil ; în orice caz, este sigur că basilissa luă partea Comnenilor şi le acordă toată favoarea sa. De altfel, prin căsătoria verişoarei sale cu Isac, şeful familiei, era puţin rudă cu ei ; şi mulţumită acestei alianţe, Isac, care atunci era la Constantinopol, avea intrarea liberă la suverană. El profită de aceasta pentru a-l ajuta pe fratele său

ca să-i asigure bunăvoința gineceului, unde toată lumea lucra pentru el ; și Ana Dalassena însăși, din ură pentru nora ei Irina Dukas, privea cu plăcere legătura lui Alexe și ajuta din toate puterile manevrele fiilor săi. Toate aceste intrigi ajunseră la un rezultat destul de neprevăzut : Maria de Alania adoptă pe Alexe Comnenul. Prin aceasta, el intra în familia imperială și, oficial admis în intimitatea palatului, el fu pus și mai ușor la curent cu ceea ce se urzea împotriva lui.

Amăgit de miniștrii săi, împăratul luase o hotărîre gravă : el indicase ca succesor pe nepotul său Synadenos. Cînd Maria de Alania află de această alegere, care nesocotea atît de brutal drepturile la tron ale fiului său, mînia sa nu mai cunoscu margini : vestiți îndată de ea, Comnenii, îndemnați de mama lor, se străduiră să-i sporească această indignare. Consilierii împăratului se hotărîră atunci să facă un act decisiv : pentru a sfîrși cu ei, hotărîră să scoată ochii ambilor frați. Dar de multă vreme Isac și Alexe bănuiau ceva, așa încît se zice că avură precauția să nu se afle în palat amîndoi în același timp. Înștiințați, fără îndoială de împărăteasă de ceea ce se pregătea, ei forțară lucrurile și jucară ultima carte.

În noaptea de 14 februarie 1081, Isac și Alexe, întovărășiți de principalii lor partizani, fugiră din capitală și avînd grijă să pună mîna pe caii din grajdurile imperiale, ajunseră, fără a fi urmăriți, în taberele armatei din Tracia. Plecarea lor fu așa de grăbită și fuga lor așa de rapidă, că trebuiră să lase în urmă toate femeile din familia lor. Îndată Ana Dalassena își regăsi toată energia ei obișnuită. Ca femeie inteligentă ce era, ea alergă dis-de-dimineață să se refugieze în azilul inviolabil al Sfintei Sofii, luînd cu ea pe fiii, fiicele, nurorile și nepoții ei ; și cînd Nichifor Bota-

niatul o somă să vină în Palatul Sacru, ea refuză hotărît şi agăţîndu-se de iconostas declară că ar trebui să i se taie mîinile pentru a o lua de acolo. Împotriva unei astfel de tării, împăratul nu îndrăzni să întrebuinţeze forţa ; el negocie şi la sfîrşit promise viaţa, orice ar fi, rudelor rebelilor. Ca precauţie, se mulţumi să le închidă într-o mînăstire din Petrion, unde nora Cezarului Ioan Dukas, soacra lui Alexe Comnenul, nu întîrzie să vină să le însoţească. Şi cu mare îngrijorare toate aceste femei aşteptară sfîrşitul evenimentelor.

Ele nu avură de aşteptat multă vreme. Conjuraţii, cărora Cezarul Ioan Dukas le adusese sprijinul numelui şi averilor sale, se pregătea să le elibereze. Fără întîrziere, ei proclamară, în tabăra de la Schiza, pe Alexe Comnen împărat, în favoarea căruia fratele mai mare, Isac, renunţase cu generozitate ; apoi, înarmaţi, merseră asupra capitalei. În acest timp, neputinciosul Botaniat se lăsă în voia soartei : ezita, nu lua nici o măsură utilă ; el se resemna dinainte în faţa soartei. Trădarea unui mercenar lăsă în mîinile rebelilor una din porţile oraşului. Totuşi, nimic nu era încă hotărît. Trebuiră să se bată pe străzi şi Constantinopolul cunoscu toată oroarea unei luări cu asalt. Poate că în această luptă dezordonată, Botaniatul ar fi putut învinge, dacă ar fi încercat o opoziţie mai puternică ; el nu voi sau nu îndrăzni acest lucru. Trădarea flotei, care se declară de partea Comnenilor, sfîrşi prin a-l doborî. Pentru a opri vărsarea inutilă de sînge, basileul, la stăruinţele patriarhului, se hotărî să abdice. El intră într-o mînăstire şi nu găsi să spună decît acest cuvînt : „Ce mă plictiseşte este că nu voi mînca carne. În afară de aceasta, tot restul mi-e indiferent".

Ana Dalassena putea fi fericită : fiul ei era împărat. Şi precum ea era aceea care-i pregătise calea tronului, tot aşa influenţa ei se simţi puternic în instalarea noii dinastii.

Alexe Comnènul avea un foarte dezvoltat spirit de familie. Îndată ce fu stăpîn pe putere, cea dintîi grijă a lui fu de a copleşi cu onoruri pe toate rudele sale ; pentru fraţii, pentru cumnaţii săi, el a creat demnităţi noi şi răsunătoare şi a împărţit între ei cele mai înalte slujbe de stat. Pentru mama sa făcu şi mai mult. Din cea mai fragedă vîrstă el avusese pentru dînsa un respect adînc şi în orice împrejurare luase obiceiul să se conducă după sfaturile sale : devenit basileu, el voi s-o consulte în toate hotărîrile pe care urma să le ia. Îi decernă titlul de împărătească, o puse în curent cu toate afacerile, o consultă în toate. Pentru a fi pe placul acestei femei credincioase, el îşi impuse, spre a ispăşi jefuirea capitalei, o penitenţă de patruzeci de zile, pe care toţi ai săi trebuiră s-o împărtăşească. Ba pentru a-i fi şi mai mult pe plac, se gîndi să ia o hotărîre foarte gravă : să divorţeze.

Cu toată căderea lui Nichifor Botaniatul, împărăteasa Maria rămase în Palatul Sacru împreună cu fiul ei Constantin ; despre această favoare se vorbea mult în Constantinopol. Părea că se confirmă zvonurile care de multă vreme circulau asupra legăturilor intime ale lui Alexe cu frumoasa prinţesă ; ea oferea mai ales un ciudat contrast cu felul în care, chiar în acea vreme, basileul se purta faţă de soţia sa legitimă. Pe cînd noul suveran se instalase în palatul de sus al Bucoleonului, împreună cu mama şi cu rudele lui, Irina, cu mama, surorile şi bunicul ei fuseseră invitaţi

să locuiască în palatul de jos, ca şi cum ar fi voit să se facă o deosebire între Comneni şi Dukas şi să pregătească o ruptură apropiată. La curte şi în oraş se comenta foarte mult această despărţire şi mulţi erau îngrijoraţi. Nimeni nu ignora faptul că Ana Dalassena îl ura pe Dukas, că ea nu aprobase niciodată, din adîncul inimii, căsătoria fiului său cu Irina. Şi cum era văzută exercitînd asupra lui Alexe o influenţă atotputernică, cum împăratul nu ascundea cîtuşi de puţin îndepărtarea de soţia lui, circulă în curînd zvonul că divorţul imperial era aproape şi că Ana Dalassena îl îndemna cu toată puterea la aceasta. Este sigur că împărăteasa-mamă stăruia pe lîngă patriarhul Cosmas şi se trudea să-l înverşuneze împotriva norei sale, e sigur de asemenea că văzîndu-l credincios partidului Dukas, ea se gîndea să-l înlăture şi să pună în locul lui un prelat mai îngăduitor şi mai suplu. Un ultim incident sfîrşi prin a tulbura spiritele. Alexe se încoronă singur, fără a asocia pe Irina la ceremonie. Toate acestea păreau semnificative şi erau foarte îngrijoraţi.

În realitate, Alexe Comnenul era foarte încurcat neştiind pe care din cele trei femei care-l înconjurau s-o aleagă. Maria de Alania îi plăcea grozav ; el n-o iubise niciodată prea mult pe Irina, pe care o luase mai ales din motive politice ; şi sentimentele sale personale se potriveau foarte bine cu sfaturile unei mame voluntare, pe care de mult se obişnuise s-o asculte. Dar pe de altă parte, era un pericol serios să se înstrăineze de Dukas : partizanii lor erau numeroşi şi declarau sus şi tare că în lovitura de stat ei lucraseră mai mult pentru Irina decît pentru Alexe. Patriarhul Cosmas nu se exprima în termeni mai puţin energici : „Nu mă voi coborî de pe tronul patriarhal, spunea el, înainte de a fi încoronat cu aceste mîini pe Irina". Şi de astă dată Alexe arătă superioritatea geniului său politic :

el își ascunse simpatiile secrete și făcu să tacă pasiunile mamei sale ; și înaintea acestei voințe ferme, înaintea acestui bun simț practic, toată lumea cedă. El acordă familiei Dukas satisfacția care garanta înțelegerea lor : șapte zile după soțul ei, Irina fu încoronată basilissă a Romanilor.

Pentru Maria de Alania, acesta era sfîrșitul speranțelor sale : ea se retrase în palatul Mangan, după ce făcuse să se recunoască, printr-un act solemn, drepturile la tron ale fiului său Constantin. Pentru Ana Dalassena era de asemenea o dezamăgire și o înfrîngere. Fiul său o mîngîie, dîndu-i, în locul răzbunării, plenitudinea puterii. El îi satisfăcu dorința de a-l disgrația pe patriarh, care îndrăznise să-i reziste ; îi făcu, în guvern, un loc din ce în ce mai mare. Cînd în luna august 1081 el trebui să părăsească Constantinopolul pentru a pleca să se lupte în Iliria cu normanzii lui Robert Guiscard, Alexe încredință mamei sale, printr-o bulă de aur solemnă autoritatea absolută în timpul absenței sale.

Ana Comnena ne-a păstrat textul acestui prețios document ; nu există dovadă mai strălucită de recunoștința pe care Alexe o păstra mamei sale și de influența adîncă pe care o exercita asupra lui. După ce amintește, în termenii pe care i-am citat, tot ce-i datorează, prințul încredințează „sfintei și veneratei sale mame" grija administrației imperiului : justiție, finanțe, guvernarea provinciilor, numirea în servicii și în toate demnitățile, totul e supus controlului său și lăsat la hotărîrea sa. „Tot ce va ordona, spune împăratul, în scris sau verbal, va trebui executat". Ea avu sceptrul său, care a ajuns pînă la noi și pe care se citește : „Doamne, protejează pe Ana I Dalassena, mama basileului". Și așa de mare fu puterea sa, încît, după spusele Anei Comnena, „împăratul părea că renunță la frînele puterii și aleargă oarecum pe lîngă

carul imperial în care ea era așezată, mulțumindu-se numai cu titlul de basileu". Și prințesa se miră respectuos că s-a putut acorda gineceului atîta loc în stat și atîta influență : „Ea poruncea, scrie dînsa, și fiul său asculta ca un sclav. El avea aparențele puterii ; dar ea poseda autoritatea".

Aceasta era pentru Ana Dalassena o revanșă frumoasă pentru decepția crudă pe care o încercase în 1059. Ea se mîngîiase atunci cu speranța de a fi împărătească ; acum își realiza visul. Timp de aproape douăzeci de ani ea rămase asociată la imperiu prin voința fiului său și trebuie să recunoaștem că guvernă bine. Puse ordine în toate, atentă să urmărească și să organizeze detaliile celor mai neînsemnate chestiuni. Reformă moravurile cam slobode ale Palatului Sacru și-i impuse atmosfera austeră și decentă a unei mînăstiri. De acum înainte, un program sever determina orele de masă, de lucru și toată lumea trebui să asculte de regulile prescrise de ea. Ea însăși dădea exemplu. Ana Comnen ne-a povestit cum își întrebuința bunica ei zilele. O parte din noapte trecea în rugăciuni pioase ; apoi dimineața era consacrată audiențelor și semnării actelor ; după prînz, se ducea la capela Sfînta Tecla spre a urmări slujba sfîntă și din nou, pînă seara, se ocupa de afacerile publice.

În toate acestea, o singură grijă o preocupa. Absolut devotată fiului său, ea nu se gîndea decît să asigure prosperitatea și gloria domniei lui ; dar cum înaintînd în vîrstă devenea mai autoritară și mai încăpățînată ca oricînd, sfîrși prin a face să se simtă cam mult greutatea tutelei sale și se pare că Alexe de mai multe ori și-a arătat nemulțumirea. Ea avea de altfel mîna prea aspră, pentru a nu deveni repede foarte nepopulară. Bătrîna prințesă avu inteligența să înțeleagă, după

aceste simptome, că sfîrşitul puterii sale era aproape. Ea nu aşteptă să fie îndepărtată brutal de la putere : de bună voie, către 1100, se retrase în mînăstirea Pantepopt. Acolo către 1105 muri destul de trist, lăsînd tuturor celor care se apropiaseră de ea amintirea unei femei excepţionale şi fiilor săi amintirea unei mame admirabile.

FIGURI BIZANTINE

Partea a II-a

I

PREFAȚĂ

În capitolele precedente am încercat să arăt, într-o serie de portrete, ce a fost societatea bizantină înainte de cruciade. Aș vrea să expun aici, în același fel, ce a fost aceeași societate în timpul cruciadelor și după aceea. În această perioadă, care ține de la sfîrșitul secolului al XI-lea și pînă la jumătatea celui de al XV-lea, se pune, după cum se va vedea, o problemă istorică și psihologică de mare importanță, aceea de a ști în ce măsură, în acest contact mereu reînnoit care se produsese atunci între greci și latini, occidentul a pătruns și a transformat sufletele bizantine, ce schimburi de idei și de moravuri s-au făcut între două civilizații multă vreme străine și fundamental ostile una alteia. Pentru a elucida această problemă, cred că nu s-ar putea găsi nicăieri un mai bun teren de studii și de experiențe ca în aceste mlădioase și delicate suflete de femei, oricînd gata, în complexitatea lor, să primească toate influențele, să reflecteze toate tendințele în mijlocul cărora s-a scurs viața lor.

Și de aceea „figurile bizantine", pe care va încerca să le reprezinte această carte, vor fi și de data aceasta mai ales figuri de femei. Și în această galerie se vor

întîlni tipurile cele mai diferite : femei cinstite și altele care au fost mai puțin, spirite remarcabile și suflete mediocre, mari ambiții oase și ființe pioase, pline de sfințenie și de evlavie. O Ana Comnena, o Irina Dukas și tot cortegiul de femei frumoase, pe care le-a dus după el acest Don Juan bizantin care a fost Andronic Comnenul, altele încă, prințese sau burgheze, vor arăta mai întîi aspectele diferite pe care le oferea în secolul al XII-lea, la curte și în oraș, în palat și în mînăstiri, în lumea literelor și în anturajul oamenilor de stat, această societate plină de intrigi, de revoluții, de aventuri, care a fost contemporană cu cruciadele. Dar mai ales se vor studia cu atenție figurile care ne lasă să întrevedem ce efect a produs contactul dintre greci și latini, prințese din Bizanț care adeseori — de altfel destul de rar — au părăsit capitala Bosforului ca să se urce pe vreun tron din occident, acelea mai numeroase care din Germania, din Franța și din Italia veniră să se așeze pe tronul Cezarilor, prințese din Siria, ieșite din mari familii franceze transplantate în orient și care mai mult decît o dată au umplut lumea bizantină cu strălucirea răsunătoarelor lor aventuri. Se va găsi aici o întreagă serie — care nu e de loc lipsită de interes pentru istorie — de existențe romantice, melancolice sau tragice, care simbolizează și explică destul de bine neînțelegerea fundamentală și eternă care, cu toată truda lor de a se apropia și a se înțelege, a despărțit totdeauna două lumi ostile și rivale. Și pentru a termina, poate nu va fi lipsit de interes să completăm informațiile pe care ni le dă realitatea istoriei, cu învățămintele pe care ni le aduc ficțiunile romanului. Și acolo se va vedea care a fost, în societatea cavalerească a acelei vremi, locul oferit femeii și prin cîte trăsături această socie-

tate s-a modelat după moravurile curtenitoare din occident. Şi în felul acesta, înviind cîteva din figurile uitate din epoca Comnenilor şi Paleologilor, se va aduce, nădăjduiesc, o contribuţie utilă la istoria civilizaţiei bizantine, aruncînd oarecare lumină asupra evoluţiei lumii orientale, aşa cum s-a transformat după contactul cu latinii.

•

Capitolul I

BIZANȚUL ȘI OCCIDENTUL ÎN EPOCA CRUCIADELOR

I

Atunci cînd, în ultimii ani ai secolului al XI-lea, cea dintîi cruciadă puse, pentru prima dată, în contact direct și imediat orientul bizantin și occidentul latin, contrastul era mare și deosebirea adîncă între cele două civilizații sau, mai bine zis, între cele două lumi ce se întîlneau.

În momentul în care bandele nedisciplinate ale cruciadei vărsau asupra imperiului grec valul lor de năvălitori, Constantinopol era încă una din cele mai admirabile cetăți ale universului. Pe piața sa, adevăratul centru al lumii civilizate, se îngrămădeau și se schimbau bogățiile din toate părțile pămîntului. Din mîinile artiștilor săi ieșea tot ce Evul Mediu a cunoscut în materie de lux prețios și rafinat. Pe străzile sale circula o mulțime pestriță și zgomotoasă, în costume somptuoase și pitorești, așa de măreț încît, după expresia unui contemporan, „păreau toți niște copii ai lui Isis". În piețele sale, încadrate de palate și de portice, se înșirau capodoperele artei clasice. În bisericile cu cupole colosale, mozaicurile aruncau fulgere de aur printre mulțimea porfirelor și a marmorelor. În vastele palate imperiale Bucoleon și Blacherne, așa de mari încît păreau niște orașe în oraș, șirul lung de apartamente desfășura un lux

nemaiauzit. Călătorii care au vizitat Constantinopolul în cursul secolului al XII-lea, pelerinii cruciadei care s-au trudit să noteze, în limbajul lor naiv, impresiile pe care le-au simțit — Benjamin de Tudèle ca și Edrisi, Villehardouin, ca și Robert de Clari, — descriind acest oraș incomparabil nu pot să-și rețină admirația. Trubadurii din occident, pînă la care ajunsese vestea acestor splendori, vorbesc de Constantinopol ca de o țară de vis, întrevăzută într-o oglindire de aur. Alți scriitori enumeră cu grijă relicvele prețioase, care umpleau bisericile Bizanțului. Dar toți au fost la fel izbiți de un lucru : de prodigioasa și nemăsurata bogăție a acestui oraș, care, după spusele lui Villehardouin, „era suveranul celorlalte".

Dar nu e numai atît. În Europa secolului al XI-lea, Constantinopol era în adevăr regina eleganței. În timp ce cavalerii aspri ai occidentului nu aveau altă grijă și altă distracție decît vînătoarea și războiul, viața bizantină era extraordinar de rafinată și de luxoasă ; distincția manierelor, căutarea plăcerilor delicate, gustul pentru litere și arte era răspîndit peste tot. Dar poate că mai mult decît de prosperitatea materială a acestei măreție capitale, baronii cruciadei fură uimiți de pompa minunată a ceremonialului care înconjura persoana împăratului, de acele complicații ale etichetei care săpau o prăpastie între mîndrul suveran al Bizanțului și restul omenirii, de acele apoteoze teatrale, în care basileul apărea ca reprezentantul sau mai curînd ca emanația însăși a divinității.

În această societate elegantă, în această curte ceremonioasă a ierarhiei stricte și minuțioase, cruciații din occident apărură ca niște bădărani prost crescuți, ca niște nepoftiți supărători. Așa încît, plini de dispreț profund pentru acești greci schismatici, inca-

pabili în aspra lor îngîmfare să înţeleagă ceva din atîta rafinament şi atîtea nuanţe de politeţe şi simţindu-se jigniţi în amorul lor propriu ca de o lipsă de atenţie, în sfîrşit şi mai ales foarte impresionaţi de această prodigioasă desfăşurare de bogăţie, latinii nu făcură nimic pentru a-şi schimba moravurile şi se purtară, „ca nişte hoţi şi tîlhari", după spusele unuia din şefii lor, ale lui Petre Ermitul însuşi. Trebuie să vedem în scriitorii timpului impresia de îngrijorare şi de mirare pe care o făcu asupra grecilor sosirea neaşteptată a acestei mulţimi înarmate, care se răspîndi dintr-o dată pe teritoriul bizantin. „Trecerea francilor, scrie un martor ocular, ne-a speriat atît de rău, că nu mai ştiam ce să facem." „Şi în faţa acestor mulţimi, mai numeroase, spune Anna Comnena, decît stelele cerului şi decît nisipul mării", în faţa acestor mari seniori ambiţioşi, „care visau imperiul Bizanţului", se înţelege de ce fiica lui Alexe Comnenul ne-a arătat pe tatăl său împăratul înecat într-o mare de griji.

Astfel, de la cel dintîi contact, latinii şi grecii se priviră cu neîncredere şi antagonismul fundamental care despărţea cele două civilizaţii se manifestă prin bănuieli reciproce, prin greutăţi continui, conflicte neîncetate, acuzaţii reciproce de violenţă şi de trădare. Împăratul era îngrijorat — şi nu fără motiv — de venirea acestor cruciaţi, pe care el nu-i chemase de loc. Neînţelegînd nimic din marea mişcare de entuziasm care la glasul lui Urban al II-lea împingea occidentul să libereze Sfîntul Mormînt, el nu vedea în cruciadă decît o întreprindere pur politică. El cunoştea pe latini mai ales din planurile ambiţioase pe care le făcuse Robert Guiscard împotriva imperiului grec ; şi cînd vedea printre şefii cruciadei pe fiul însuşi al vechiului său adversar, Bohémond, Alexe nu putea să-şi ascundă teama de o lovitură împotriva Constantinopolului şi

se înfricoşa de toate poftele pe care le bănuia sau le ghicea. Cruciaţii, pe de altă parte, nu făcură nimic spre a micşora grijile împăratului. Mulţi dintre marii baroni uitară repede partea religioasă a întreprinderii, spre a nu se mai gîndi decît la interesele lor pămînteşti. Însuşi anturajul lui Godefroy de Bouillon se gîndi un moment să ia cu asalt Constantinopolul. Şi pe lîngă aceasta, faţă de Alexe se arătară plini de reavoinţă, de pretenţii, de trufie şi de obrăznicie.

Două istorioare elocvente, pe care le povesteşte Ana Comnena, ilustrează în mod curios starea sufletească a celor două partide.

Cînd Bohémond din Tarent sosi la Constantinopol, el găsi, în palatul pe care împăratul poruncise să-i fie pregătit ca locuinţă, masa pusă şi bogat servită. Dar prudentul normand îşi amintea prea bine că fusese odinioară duşmanul basileului, spre a nu păstra oarecare neîncredere în adîncul sufletului. Aşfel, el nu voi nici să guste, nici chiar să atingă bucatele pregătite, ci puse să i se gătească masa după obiceiul ţării lui, de către propriii lui bucătari. Şi cum voia să cunoască adevăratele intenţii ale împăratului, imaginâ o experienţă ingenioasă. El împărţi cu dărnicie tovarăşilor săi bucăţile de carne pe care i le trimisese Alexe şi a doua zi întrebă, cu multă grijă, pe prietenii lui despre sănătate. Ei îi răspunseră că se simţeau foarte bine şi că nu avuseseră nici o supărare. Atunci Bohémond le spuse cu candoare : „Cu atît mai bine ! Dar eu care-mi aminteam neînţelegerile de altădată, mă temeam puţin să nu fi amestecat vreo otravă în aceste bucate, ca să mă omoare".

Se vede că ospitalitatea grecească nu inspira cruciaţilor o încredere prea mare. Pe de altă parte, trebuie să mărturisim că latinii erau nişte oaspeţi foarte incomozi. Trebuie să vezi cu ce ton vorbesc cronicarii bizantini de „aceşti baroni francezi nerușinaţi

și obraznici, lacomi de bani și incapabili să reziste vreuneia din fanteziile lor și pe deasupra flecari mai mult decît toți oamenii de pe pămînt" și cum de dimineață acești vizitatori indiscreți năvăleau în palat, fără nici o grijă de etichetă, plictisind pe împărat cu discursuri nesfîrșite, intrînd la el cu suita lor chiar fără să se anunțe, vorbind familiar cu el, fără chiar să-i lase timpul să ia masa și seara, urmîndu-l pînă la ușa camerei de dormit, ca să-i ceară bani, favoruri, sfaturi sau pur și simplu pentru a mai flecări nițel. Curtenii erau scandalizați de această nesocotire a etichetei. Dar Alexe, prinț cuminte și care cunoștea de altfel firea supărăcioasă a oaspeților săi, le ierta toate nesocotințele, îngrijindu-se înainte de toate de a evita un conflict. Astfel, se puteau adeseori vedea scene destul de ciudate. Într-o zi, în timpul unei audiențe solemne, un baron latin merse cu obrăznicia pînă acolo că se așeză chiar pe tronul basileului. Și cînd contele de Baudouin îl trase de mînecă spre a-l face să se ridice, spunîndu-i că în Bizanț, nu e obiceiul să stai jos în prezența împăratului și că atunci cînd ești în străinătate trebuie să te conformezi obiceiurilor țării, celălalt, uitîndu-se chiorîș la Alexe, începu să mormăie printre dinți ; „Ei bine, iată un bădăran care stă jos, în vreme ce atîția căpitani mari stau în picioare !" Alexe, „care cunoștea demult sufletul trufaș al latinilor", se făcu a nu observa nimic ; dar puse să i se traducă răspunsul cavalerului și la sfîrșitul audienței, chemîndu-l lîngă dînsul îl întrebă cine era și din ce țară. „Sînt un francez pur, spuse acesta și de rasă nobilă și iată ce știu eu. Există în țara mea o răspîntie, unde se află o capelă veche ; oricine are poftă să se lupte cu un adversar, vine acolo, imploră ajutorul lui Dumnezeu și așteaptă pe acela care va îndrăzni să se măsoare cu el. Eu m-am dus adeseori acolo și niciodată n-a venit

nimeni". Se înțelege cîtă răbdare a trebuit să desfășoare împăratul, cîtă bunăvoință și dibăcie, pentru a se acomoda cu niște oameni așa de bătăioși ; și dacă pînă la sfîrșit el reuși să încheie cu ei un acord, putem ghici că în aceste condiții acordul nu putea fi din ambele părți nici prea sincer și nici prea durabil.

În urmă, occidentalii s-au plîns mult de ingratitudinea, de perfidia, de trădarea împăratului grec și a supușilor lui și au făcut numai pe Alexe răspunzător de toate înfrîngerile ulterioare ale cruciadei. În realitate, aceasta e o curată legendă, întreținută cu grijă de toți dușmanii monarhiei bizantine și al cărei ecou, transmis din epocă în epocă, explică atîtea prejudecăți nedrepte și înrădăcinate care încă și astăzi persistă în mod inconștient, împotriva Bizanțului. De fapt, odată ce Alexe tratase cu cruciații, el se arătă credincios cuvîntului dat și dacă se produse ruptura, cauza ei trebuie căutată mai ales în reaua credință a prinților latini. Dar trebuie de asemenea să recunoaștem că între acești oameni, de mentalitate așa de deosebită, ruptura era imposibil de evitat. Alexe se purta ca un basileu, îngrijindu-se mai ales de interesele monarhiei ; în acești cruciați, pe care el nu-i chemase, nu vedea decît niște mercenari, ale căror servicii era gata să le folosească și să le plătească, dar cărora în schimb el înțelegea să le impună jurămîntul de credință și obligația de a restitui imperiului toată teritoriile odinioară bizantine, pe care ar putea să le recucerească. Pe de altă parte prinții latini, primind exigențele imperiale, deoarece simțeau că sprijinul grecilor le era indispensabil, erau ambițioși pentru ei înșiși, geloși de orice autoritate, doritori de a-și crea în Asia principate independente. Atunci cînd, în conformitate cu aceste idei, ei dădură întreaga suveranitate a Antiohiei lui Bohémond, împăratul putu, cu bună dreptate să se

simtă dezamăgit și să se creadă insultat. De atunci înainte, ruptura era fatală. Trebuie însă să remarcăm, că dacă Alexe purtă război cu Bohémond, el rămase pînă la sfîrșit în bune relații cu ceilalți prinți ai cruciadei. Și avu în aceasta oarecare merit, ca și odinioară cînd evitase conflictul care amenința zidurile Constantinopolului.

S-ar putea crede că înmulțindu-se, raporturile între Orient și Occident se îmbunătățiră. Dimpotrivă. În tot cursul secolului al XII-lea, atunci cînd a doua, apoi a treia cruciadă aduseră din nou în contact pe bizantini cu latinii, s-au văzut apărînd aceleași semne de antagonism, mai mare și mai aprig la fiecare întîlnire nouă. Aceeași neîncredere, aceleași acuzații, aceeași neînțelegere fundamentală din partea ambelor părți. Din partea războinicilor nedisciplinați ai cruciadei, aceleași jafuri, aceleași violențe, aceleași cereri imperioase ; din partea grecilor, aceleași mijloace, adeseori destul de necinstite — și pe care cronicarii bizantini le mărturisesc formal și le recomandă folosirea — pentru a scăpa de vizitatorii nedoriți și a le lua pofta de a mai reveni. Între împărat și regii latini sînt aceleași dificultăți de etichetă ; și din ce în ce mai mult în capetele occidentalilor își face loc ideea că spre a sfîrși cu acești aliați puțin siguri, cu acest imperiu grec, mai mult dăunător decît util cruciadei, nu există decît un mijloc : să recurgă la forță. În tabăra lui Ludovic al VII-lea ca și în cea a lui Barbă Roșie, cruciații se gîndiră serios să cucerească Constantinopolul ; spre jumătatea secolului al XII-lea, se pregăti un plan de cruciadă, nu împotriva necredincioșilor, ci împotriva bizantinilor. Și, în sfîrșit, cînd dezastrele succesive ale expedițiilor sfinte înrădăcinară încet-încet în tot occidentul legenda ostilă imperiului grec, cînd vechilor uri sporite li se

adaugă conştiinţa, din ce în ce mai clară, a bogăţiei şi în acelaşi timp a slăbiciunii Bizanţului, latinii nu mai rezistară ispitei. Baronii din a patra cruciadă, plecaţi spre a libera Sfîntul Mormînt, sfîrşiră prin a lua Constantinopolul şi a răsturna tronul basileilor, cu complicitatea tacită a papei şi în aplauzele universale ale creştinităţii.

Stabilirea unui imperiu latin pe ruinele monarhiei lui Constantin ofensa prea grav patriotismul bizantin, pentru ca această soluţie brutală să poată linişti vechile duşmănii şi să potolească antagonismul dintre cele două lumi. Abia după o jumătate de secol de existenţă, căderea acestui stat slab şi efemer săpă şi mai adînc prăpastia între Bizanţ şi învingătorii săi. De acum înainte, prinţii temporari ai occidentului, fie ei un Hohenstaufen ca Manfred sau un francez ca Charles d'Anjou, avură ambiţia statornică a reconstituirii cu orice preţ şi prin forţă a imperiului latin distrus. Şefii spirituali ai creştinătăţii, papii, nu avură de asemenea decît un gînd : să profite de strîmtoarea şi de primejdia în care se aflau basileii, pentru a le impune unirea cu Roma şi supunerea bisericii greceşti papalităţii. Şi bizantinii, adversari unirii bisericilor, nu se înşelau de loc atunci cînd spuneau că sub ostilitatea făţişă, ca şi sub aparenţele dezinteresate, occidentul nu urmărea de fapt decît acelaşi scop : „distrugerea oraşului, a rasei şi a numelui grecesc". Dacă la sfîrşit, cu toate satisfacţiile momentane din partea bizantinilor, cu tot ajutorul neputincios şi întîrziat din partea latinilor, creştinătatea a lăsat Constantinopolul să cadă sub loviturile turcilor în secolul al XV-lea, cauza esenţială trebuie căutată în vechile antipatii, în deosebirea radicală, care făcea imposibilă orice înţelegere între orientul grec şi occidentul latin.[1] Dacă creştinătatea a lăsat Bizanţul să cadă, este pentru că ura

în el dușmani neîmpăcați, schismatici și perfizi, cărora li se făcea dubla imputare de a fi contribuit la nereușita cruciadelor și de a fi refuzat totdeauna să intre cu sinceritate în sînul catolicismului.

Astfel, în ziua în care, la sfîrșitul secolului al XI-lea, cruciadele apropiară pentru întîia oară pe latini de greci, o problemă se ivi, care domină pînă în secolul al XV-lea o mare parte din problemele europene și care fu în adevăr *problema orientului* în Evul Mediu. Stabilirea unui *modus vivendi* între occident și orient fu de acum înainte — și pentru trei secole și jumătate — pentru imperiul bizantin problema vitală, iar pentru Europa creștină una din cele mai grave dificultăți. Cu toate soluțiile diferite încercate spre a rezolva această problemă, din aceste eforturi nu ieși nimic bun, nici din punct de vedere politic, nici din punct de vedere religios. Dar din acest contact prelungit între cele două civilizații, din aceste legături, adeseori rele, dar frecvente și strînse, rezultară pentru Bizanț consecințe sociale importante. Societatea bizantină, așa de refractară pînă atunci influențelor latine, se transformă profund prin ele în cursul acestei perioade. Cum s-a săvîrșit această pătrundere a ideilor, a moravurilor occidentale în Bizanț? Cum și în ce măsură, de asemenea, lumea grecească, așa de refractară în aparență, lua un nou aspect din acest contact? Este ceea ce trebuie să explicăm acum pe scurt.

II

Se știe cum aproape fiecare cruciadă avu drept consecință fondarea unui stat latin în orient. În Siria, recucerită la sfîrșitul secolului al XI-lea, apărură ca prin farmec, o sumedenie de seniorii feudale, re-

gatul Ierusalimului, principatul Antiohiei, comitatul Edessei şi Tripoli, fără a mai vorbi de baronii mai mici. La sfîrşitul secolului al XII-lea, a treia cruciadă luă în trecere Cipru şi Lusignanii fundară acolo un regat, care timp de două secole fu cel mai bogat şi mai prosper din toate statele orientului latin. A patra cruciadă făcu şi mai mult: la Bizanţ, ea aşeză un împărat latin pe tronul Cezarilor; schimbă în principate feudale Grecia şi insulele Arhipelagului. În timp ce un conte de Flandra îmbrăca purpura basileilor, un marchiz de Monferrat era proclamat rege în Tesalonic; burgunzii se făceau duci la Atena, Champenois prinţi în Moreea. Veneţienii deveneau mari duci de Lemnos, marchizi de Cerigo, duci de Naxox şi de Paros, genovezii prinţi de Chios şi Matelin; Rodos devenea capitala cavalerilor Ospitalieri şi Creta o colonie a Veneţiei. Şi în toate aceste aşezări latine, născute pe pămîntul Siriei sau al Eladei, noii veniţi aduseră cu ei legile, obiceiurile şi moravurile din occident. A fost ca o bucată din Europa feudală transportată sub cerul orientului. Şi astăzi încă pe munţii Siriei, ca şi pe munţii Arcadiei sau ai Argolidei, pe pantele Taigetului, ca şi pe culmile Libanului, chiar şi mai departe, în plin deşert, pierdute dincolo de Marea Moartă, călătorul mirat întîlneşte admirabile fortăreţe feudale, încoronînd cu turnurile lor masive şi cu zidurile lor crenelate crestele colinelor. În Cipru, edificii aproape intacte, citadele mîndre, mînăstiri singuratice pierdute în adîncul văilor pustii, minunate catedrale gotice păstrează splendorile artei franceze din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea. Şi cu meterezele sale formidabile, cu vechile sale turnuri, cu casele vechi din strada Cavalerilor, Rodos oferă spectacolul rar şi aproape unic al unei cetăţi franceze din secolul al XV-lea, păstrată cu toate monumentele ei. În adevăr, cum spunea

un papă, cruciada a făcut să răsară în orient „o nouă Franță". Și dacă, așa cum se întîmplă întotdeauna cînd două civilizații neegale se găsesc față în față, cea mai puțin dezvoltată din cele două — pe atunci cea occidentală — suferă puternic influența civilizațiilor superioare : arabă, siriană, bizantină cu care vine în atingere, totuși, primind mult, ea dete de asemenea mult. De la această lume feudală și franceză, care înflori în Cipru, în Siria, în Moreea, orientul luă ceva ; și dacă în fața noutăților și a prestigiului Islamului sau Bizanțului, latinii învățară să reflecteze asupra multor lucruri pe care abia le bănuiau, societatea orientală se transformă de asemenea în acest contact zilnic.

Adăugați că pe lîngă baronii ambițioși, care deveniră împărați în orient, regi sau prinți, pe lîngă voluntarii din familii nobile ce veniseră în aceste state noi spre a căuta o seniorie sau o avere, cruciadele aduseră în Levant și alți latini. Marile orașe comerciale din Italia : Veneția, Genova, Pisa, înțeleseră repede importanța afacerilor bogate care se deschideau pentru întreprinderile lor. Îndată după prima cruciadă, contoarele lor populară porturile de pe coasta siriană și o mare mișcare colonizatoare și comercială înlocui repede, cu preocupări mai materiale, entuziasmul religios al primelor cruciade. În curînd toate țărmurile Mediteranei orientale și toate orașele mari ale lumii bizantine se acoperiră de așezări venețiene sau genoveze. Pentru a administra și a exploata această lume nouă, se constituiră societăți puternice, asociații politice și negustorești în același timp, așa cum va fi mai tîrziu Compania Indiilor. Veneția monopoliză comerțul Arhipelagului, Genova cel din Marea Neagră și amîndouă se certau pentru Constantinopol, unde fiecare din cele două republici rivale își avea cartierul său, privilegiile, organizația

sa specială, recunoscută și sancționată de bulele împăraților bizantini. Și prin acest fapt, prin contactul neîncetat al celor două rase în tîrguri, în bănci, în birourile de schimb, în prăvăliile negustorilor, ceva din occidentul latin pătrunse în mod natural în lumea bizantină.

Aceasta nu e totul. Către acest orient minunat și bogat, în care atîția latini își găsiseră norocul, către acest Bizanț incomparabil care apărea imaginației într-o strălucire de aur, un curent continuu aducea pe toți aventurierii din occident. Scandinavi și anglo-saxoni, normanzi din Italia și francezi din Franța erau fericiți să capete servicii în regimentele gardei imperiale, în rîndurile acelor faimoși Varengi, a căror armă favorită era securea grea cu două tăișuri. Toți condotierii fără ocupație se îngrămădeau să-și vîndă spada basileului care plătea bine. Și e o poveste care ține aproape de roman aceea a marei companii catalane care, în primii ani ai secolului al XIV-lea, plimbă prin tot imperiul, de pe țărmurile Helespontului pe malurile Aticei, eroica și sîngeroasa sa odisee. Andronic Paleologul luă în serviciul său șase mii de soldați catalani și basci, împotriva turcilor. În fruntea lor se afla un cavaler templier, Roger de Flor, pe care împăratul îl făcu mare duce bizantin, și-l însură cu o prințesă din familia imperială. Dar ce auxiliari supărători în același timp, cu toată solda ridicată și privilegiile cu care-i copleși, cu tot titlul de Cezar pe care sfîrși prin a-l conferi șefului lor! Trebuie să citim în povestirea pitorească a lui Roman Muntaner, unul din actorii principali și istoriograful acestei expediții, cum bandele catalane tratară imperiul ca pe o țară cucerită, cerînd bani de răscumpărare basileului și blocînd capitala, organizîndu-se într-un fel de republică militară, „armata francilor care guvernează regatul Ma-

cedonici", al cărui şef se intitula „prin graţia lui Dumnezeu megaduc al Romaniei, senior al Anatoliei şi al insulelor imperiului". De la ţărmurile Meandrului pînă la marginile Propontidei, de la Galipoli la Salonic şi pînă la Athos, din Thesalia pînă la Attica, timp de şapte ani, ei merseră devastînd, masacrînd totul şi în sfîrşit terminară aventura prin întemeierea unui ducat catalan în oraşul lui Pericle. Poveştile ciudate care circulau ne arată atracţia pe care o exercita orientul grecesc asupra sufletelor occidentale şi cum prin averile prodigioase care se puteau face acolo se deştepta fără încetare pofta altor mulţi aventurieri.

Pe lîngă laici, Biserica întindea asupra lumii bizantine acţiunea clerului său. În noul imperiu latin născut din a patra cruciadă, Inocenţiu al III-lea putu să instaleze un patriarh şi episcopi occidentali, să întemeieze mînăstiri latine, să se laude un moment, cu toată împotrivirea şi ostilitatea grecească, de a aduce orientul sub primatul roman. Şi atunci, deşi această încercare a dat greş, timp de două sute de ani Roma întreţinu legături constante cu Constantinopol. În acest continuu schimb de ambasade şi de idei, nu era posibil ca nimic din occident să nu ajungă în Bizanţ.

III

Împreună cu toţi aceşti oameni de calitate aşa de deosebită, mari baroni feudali, negustori din Veneţia şi din Genova, negociatori pontificali, aventurieri din lumea întreagă, ideile şi moravurile latinilor pătrundeau în adevăr în orientul grec şi-l transformau pe nesimţite.

Fără îndoială, am şi observat că din contactul celor două civilizaţii, francii împrumutară mult din lumea nouă în care se găseau aruncaţi şi pecetea cu care Bizanţul însemnă principatele latine din Levant o o dovadă destul de evidentă de puterea de asimilare pe care o păstra încă imperiul grec în plin secol al XII-lea. Dar a existat de asemenea o acţiune contrară a occidentului asupra lumii orientale, care se manifestă în problemele politice, ca şi în cele religioase, mai puternic încă în organismul social şi pînă şi în producţiile literaturii.

Din anul 800, cînd Carol cel Mare reconstituise imperiul roman din occident şi chiar de mai înainte, Bizanţul încetase din ce în ce mai mult de a mai fi o putere europeană, pentru a deveni un stat esenţialmente oriental. În secolul al XII-lea, el ocupă un loc însemnat în toate problemele mari ale Europei şi ale creştinătăţii. Ca şi altădată Justinian, Manuel Comnenul visa să restaureze imperiul universal. Politica lui ambiţioasă şi activă, trecînd dincolo de marginile strîmte ale peninsulei Balcanice, se întindea pînă în Ungaria, pe malurile orientale ale Adriaticii, ridica pretenţii asupra stăpînirii Italiei, contesta lui Frederic Barbă roşie însuşi titlul imperial. Diplomaţia lui lucra la Genova, la Pisa, la Ancona, la Veneţia; emisarii săi intrigau în Germania şi în Italia; ambasadorii lui negociau la curtea Franţei şi la curtea pontificală. Şi dacă planurile lui vaste rămaseră pînă la urmă fără rezultat, nu e mai puţin adevărat că în tot decursul secolului al XII-lea, Constantinopolul fu unul din centrele principale ale marii politici europene.

Problema unirii bisericilor, visul şi dorinţa constantă a papalităţii, amestecă foarte activ Bizanţul în afacerile occidentului, în secolul al XIII-lea şi al XIV-lea. Oricît de slab era atunci imperiul grec, ali-

anța lui nu părea totuși de loc de disprețuit. Adversarii Romei, ca Frederic al II-lea, o căutară împotriva suveranului pontif ; papii, la rîndul lor, recurseseră la ea, pentru a pune frîu ambițiilor regilor angevini din Neapole. Obiect al lăcomiei prinților latini ca și al scopurilor interesate ale papilor, Bizanțul Paleologilor avu, ca și cel al Comnenilor, ochii întorși fără încetare — și nu fără îngrijorare — către occident.

Dar mai ales în domeniul fenomenelor sociale se manifestă influența latinilor asupra lumii grecești. La curțile occidentului, în Germania, în Italia, în Franța, basileii își căutară atunci de cele mai multe ori soțiile pe care le asociară majestății lor. Manuel Comnenul se căsătorește cu o germană, contesa Bertha de Sulzbach, cumnată a regelui Conrad al III-lea și după moartea acestei prințese, tot la latini o va găsi și pe cea de a doua soție ; după ce se gîndise la Melisanda de Tripoli, el o alese în sfîrșit pe Maria de Antiohia, frumusețea cea mai vestită din toată Siria francă. Fiul lui Manuel, Alexe al II-lea se însoară cu o soră a lui Filip-August, Agnès de Franța. Mai tîrziu, Ioan Vatatzès ia de soție pe Constance de Hohenstaufen. Andronic al II-lea se căsătorește cu Yolanda de Montferrat, Andronic al III-lea se însoară succesiv cu Agnès de Brunswick, apoi cu Ana de Savoia ; Ioan al VIII-lea are ca primă soție o prințesă italiană. Și de asemenea suveranii franci din Siria sau din Elada se căsătoresc bucuroși cu prințese din familia imperială, a Comnenilor sau a Paleologilor. Imitînd aceste exemple ilustre, cei mai neînsemnați seniori, cavalerii, burghezii fac la fel și în tot orientul latin se întemeiază o rasă amestecată, jumătate greacă, jumătate latină, care se numește *Gasmules* și care formează o trăsătură de unire între cele două civilizații.

Trebuie oare să mai vorbim de călătoriile care aduc pe latini în Bizanț sau care fac pe basilei să iasă din capitala lor pentru a se duce în occident? La sfîrșitul secolului al XIV-lea, Ioan al V-lea vizitează Italia și Franța și fiul său Manuel al II-lea puțin mai tîrziu se duce la Veneția, Paris și Londra; în secolul al XV-lea, Ioan al VIII-lea se duce la Veneția și la Florența. Dar mai ales curtea bizantină se transformă din acest contact neîncetat: alte moravuri, alte plăceri, alte serbări, o înfățișare mai cavalerească fac din greci emulii războinicilor din occident. Pentru a nu cita decît un exemplu, priviți ce este un Manuel Comnenul. El are vitejia nebună și îndrăzneala neînfricată a baronilor latini; ca și ei, iubește sporturile violente, vînătoarea, concursurile militare și-i face plăcere să se ia la întrecere cu cei mai buni cavaleri franci. Ca un adevărat paladin, el vrea să merite dragostea frumoasei sale prin lovituri de spadă și un cronicar grec povestește că aceasta declara cu plăcere că deși e născută într-o țară în care toți se pricepeau la acte de vitejie, niciodată totuși nu întîlnise un cavaler mai desăvîrșit decît soțul său. Cînd, în 1159, Manuel veni în Antiohia, el minună pe toți baronii latini prin înfățișarea lui înaltă, forța herculeană, dibăcia mînuirii armelor și splendoarea armurilor sale. În întrecerile militare care se desfășurară pe țărmurile orientului timp de opt zile, nobilimea bizantină se luă la întrecere cu nobilimea francă în vitejie și în eleganță marțială. Împăratul însuși, încălecat pe un cal măreț, împodobit cu aur, apăru în arenă în mijlocul strălucirii suliților, în fîlfîirea steagurilor duse în galop de alergători, „în aceste jocuri, cum spune un cronicar, în care era atîta varietate și eleganță încît credeai că vezi pe

Venus întovărășind pe Marte și pe Bellona[1] asociată cu grațiile, „prințul răsturnă cu o singură lovitură pe doi din cei mai buni cavaleri latini. Curselor din Hipodrom, care odinioară pasionau Constantinopolul, le succedaseră acum turnirurile, după cum în echipamentul armatelor bizantine se introduseseră hainele de război din occident. S-au păstrat descrieri de întreceri, executate sub ochii frumoaselor doamne de la curte și care se datoresc condeiului însuși al lui Manuel. Și printre consilierii latini de care se înconjura cu plăcere, în mijlocul soldaților recrutați în occident, în curtea sa plină de serbări și de distracții latine, Manuel Comnenul părea în adevăr un suveran din țara francilor. Cronicarii latini din Siria, care spre a-l lăuda nu găseau cuvinte destul de entuziaste, au recunoscut în el pe unul din ai lor ; și iată o trăsătură frumoasă și cavalerească, ce arată tot ce învățase basileul bizantin din contactul cu lumea occidentală. Chiar în timpul acestei călătorii în Siria, regele Baudouin al Ierusalimului, într-o partidă de vînătoare, căzu de pe cal și-și scrînti brațul. Atunci lumea văzu — și trebuie să te gîndești, pentru a aprecia aceasta, la toată eticheta care înconjura cele mai neînsemnate acte ale împăratului egal cu Dumnezeu — pe Manuel descălecînd, îngenunchind lîngă regele latin și cum avea unele cunoștințe de chirurgie, punîndu-i el însuși prima legătură ; și cît timp regele fu bolnav, în fiecare zi împăratul îl pansă cu propriile lui mîini, spre mirarea curtenilor care nu puteau crede într-o astfel de nesocotire a ceremonialului.

S-ar putea cita încă multe obiceiuri din occident care se introduseseră paralel în datinele și pînă și în moravurile judiciare ale Bizanțului. În această țară în care de atîtea secole tribunalele nu judecau decît

[1] Zeița romană a războiului.

după legea scrisă şi nu admiteau decît procedura cu martori, se vede în secolul al XIII-lea duelul judiciar servind, ca şi la latini, a dovedi sau a respinge o acuzaţie şi proba focului propusă acuzaţilor spre a se justifica de o crimă publică sau particulară. Un soţ gelos face apel la judecata lui Dumnezeu, nu la codul lui Justinian, cînd vrea să dovedească adulterul soţiei sale ; la aceeaşi probă a focului este invitat Mihail Paleologul, după ce campionul său a fost învins într-o luptă singulară de acuzatorul lui, pentru a se curăţi de crima de înaltă trădare, care i se reproşează. Tot la judecata lui Dumnezeu fac apel şefii armatelor gata de luptă, cînd îşi aruncă unul altuia sfidarea şi cer să se lupte în cîmp închis amîndoi. Şi dacă vrem să judecăm şi prin alte exemple cît a fost de adîncă influenţa acestor moravuri cavalereşti, vom găsi dovezi izbitoare în operele literaturii populare.

Bizantinii din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea par a fi avut un gust foarte mare pentru romanele de aventuri. Or, printre aceste lucrări, multe se inspiră fără îndoială din unele teme binecunoscute ale literaturii occidentale, şi chiar acelea care sînt de origine pur orientală au căpătat o culoare cu totul latină din contactul cu francii. Se va vedea mai departe, studiind cîteva din aceste producţii curioase, *Belthandros şi Chrysantza, Lybistros şi Rhodamnea*, urmele sigure ale acestei influenţe. Sînt povestiri despre cavaleri rătăcitori şi prinţese frumoase, toate pline de întreceri şi de lovituri de spade ; ca la trubaduri sau la Minnesänger-i, omagiul feudal este legătura necesară a societăţii, „serviciul de dragoste", prima datorie a paladinului. Nicăieri nu se poate vedea mai bine amestecul de mode, de moravuri, de obiceiuri care se săvîrşi atunci în orient şi care dădu acestei societăţi o înfăţişare aşa de pitorească şi de ciudată. Dar iată

un fapt şi mai important. Sub această influenţă, în acest Bizanţ plin de tradiţii antice, chiar şi eroii Iliadei se transformă în paladini. Ca şi în cîntecele noastre eroice, Ahille devine un cavaler frumos, străbătînd lumea cu cei doisprezece tovarăşi în căutarea aventurilor, un erou de întrecere, un îndrăgostit de prinţese frumoase, un paladin creştin, care moare, asasinat mişeleşte de Paris în biserica din Troia.

IV

Am putea spune că aporturile celor două civilizaţii, legăturile născute din cruciade au şters sau au atenuat neînţelegerea radicală şi adîncă semnalată mai înainte ? De loc.

De altfel, numai elita socială se pătrunsese de moravurile occidentale. Masa populaţiei rămăsese neschimbată şi biserica greacă de asemenea. În vreme ce din interes sau de plăcere, politicienii, diplomaţii, marii seniori se apropiară de latini, poporul care avea mai mult de suferit dîn invazia violentă a străinilor şi din exploatarea fără scrupule a negustorilor din Italia, clerul care se înspăimînta şi se scandaliza de posibilitatea unei apropieri de Roma, simţea, dimpotrivă, mărindu-se reaua lor voinţă. Îngrijorări politice, rivalităţi comerciale, dificultăţi religioase, totul se aduna spre a înăspri o neînţelegere seculară, pentru a face şi mai iraţionale, şi mai fanatice vechile uri. Aceasta se vede bine, cînd se observă exploziile neaşteptate de ură, izbucnirile de pasiune furioasă care de cele mai multe ori aruncară asupra latinilor detestaţi populaţia capitalei bizantine şi mai ales acea tragică zi de 2 mai 1182, în

care cartierul italian din Constantinopol fu trecut prin foc și prin sînge de mulțimea exasperată, cînd clerici și laici, femei și copii, bătrîni și chiar bolnavii din spitale fură masacrați fără milă de o mulțime în delir, fericită să răzbune într-o zi atîția ani de suferință ascunsă, de gelozii întunecate și de ură neîmpăcată.

În problemele religioase, sentimentale se manifestau cu tot atîta violență. Atunci cînd în 1439, prelații care înfăptuiseră unirea cu Roma din ordinul lui Ioan al VIII-lea, la conciliul din Florența, se întoarseră la Constantinopol, poporul îi primi cu insulte și cu huiduieli. Ei fură acuzați pe față că s-au lăsat corupți și că pentru cîțiva bani și-au vîndut Biserica și țara. Și cînd basileul, credincios promisiunilor, voi să pună în vigoare acordul jurat, populația răzvrătită alungă pe patriarhul prieten cu Roma și răscoala tună sub cupolele Sfintei Sofii. În fața turcilor amenințători, ura împotriva occidentului înflăcără mai ales sufletele bizantinilor; și oricît de arzătoare și de pasionată era, aceasta nu era o ură oarbă. În clipa chiar în care Bizanțul se apropia de ceasul suprem, prinții din occident se gîndeau mai puțin să-l apere decît să-l cucerească.

În sfîrșit, în problemele sociale se întîlnește la mulți greci aceeași neînțelegere a obiceiurilor venite din occident. Aici poate că apare mai clar deosebirea de mentalitate între cele două rase. Este vorba de acele sfidări cavalerești pe care șeful unei armate le adresează adversarului său? Bunul simț bizantin răspunde că „ar fi considerat drept un idiot fierarul care putînd scoate cu cleștele fierul înroșit, ar întrebuința mîna și că de asemenea și-ar bate joc de generalul care avînd o armată bună și numeroasă s-ar duce să-și expună propria lui persoană". E vorba de proba focului? La propunerea care i se face, Mihail Paleologul răspunde ironic: „Voiți să

fac o minune. Ei bine ! eu nu sînt în stare să îndeplinesc un miracol. Cînd un fier înroşit cade pe mîna unui om viu, nu văd cum ar putea să nu se ardă, dacă nu cumva acel om ar fi tăiat din marmora lui Fidias sau a lui Praxitele sau turnat în bronz". Şi Acropolit, care reproduce aceste cuvinte, adaugă : „Iată ce spunea şi, jur pe Themis, că avea grozavă dreptate". Şi iată urmarea povestirii, care e ciudat de semnificativă. Mitropolitul din Filadelfia, căruia Paleologul îi propune glumind, să încerce experienţa în locul său, sub motiv că numai un om al lui Dumnezeu ca el are oarecare speranţă să reuşească, obiectează acestea : „Acest obicei, dragul meu, nu există în codul nostru, al romanilor, nici în tradiţia ecleziastică ; el nu e stabilit nici de legea civilă, nici de canoanele sfinte şi divine. E un obicei barbar *«barbaricos the o tropas»*". Şi subliniind şi mai tare opoziţia celor două rase, Mihail adaugă la rîndul său : „Dacă m-aş fi născut barbar, şi dacă aş fi fost crescut după obiceiurile barbarilor şi m-aş fi hrănit în legea lor, aş putea consimţi să mă justific după moda barbară. Dar roman, născut din romani, după legile romane şi după procedura scrisă trebuie judecat procesul meu".

Cu greu am putea găsi o povestire mai semnificativă. Ea arată în acelaşi timp scepticismul absolut pe care îl opunea bunul simţ grecesc în faţa acestor mijloace de justiţie naive şi brutale pe care le imaginase occidentul şi mîndria nemăsurată pe care o aveau bizantinii simţind în urma lor o lungă tradiţie de civilizaţie, a nu fi de loc, spre a spune totul, „barbari". Acesta este cuvîntul decisiv, acela care explică totul. Între „romanii, fii de romani" şi latinii „barbari", nu e posibilă o înţelegere : legile care se potrivesc, cu brutalitatea, unora, nu se vor putea potrivi cu cultura rafinată a celorlalţi, empirismul

grosolan al justiției lor nu se va putea compara cu sistemul de legislație elaborat în mod savant de jurisconsulții Constantinopolului. Grecii vor putea de nevoie să se apropie de oamenii din occident, vor putea, din capriciu, să adopte o modă sau alta de la ei. Sub aliațele trecătoare, sub împrumuturile momentane, subsistă disprețul fundamental în conștiința clară a superiorității strălucitoare a „romanului" asupra „barbarului". Prin unele trăsături cu totul exterioare, Bizanțul a putut părea că se transformă în contact cu latinii. În fond, el a rămas neschimbat în mîndria sa tradițională și nedorind să înțeleagă nimic din spiritul nou care sufla dinspre occident.

Capitolul II

ANA COMNENA

I

În luna decembrie 1083, împărăteasa Irina Dukas, soţia lui Alexe Comnenul, aştepta să nască în apartamentul Palatului Sacru, care se numea „Camera Purpurei" şi în care o veche tradiţie voia să vină pe lume copiii imperiali, cei care pentru acest motiv erau numiţi „porfirogeneţi". Momentul era aproape, dar basileul, reţinut de războiul împotriva normanzilor, era absent din Constantinopol. Atunci tînăra femeie avu un gest frumos ; cum simţi primele dureri, făcu semnul crucii peste pîntece : „Mai aşteaptă, copilaşule, pînă ce se va întoarce tatăl tău". Mama Irinei, femeie înţeleaptă şi cu judecată, auzind aceste cuvinte, se mînie foarte tare : „Şi dacă bărbatul nu ţi se întoarce decît peste o lună ? Ştii tu ceva despre asta ? Şi cum ai să faci ca să înduri suferinţele" ? Întîmplarea dădu totuşi dreptate tinerei femei. După trei zile, Alexe se întorcea în capitală, tocmai la timp, pentru a primi în braţe pe fiica ce i se năştea. Şi astfel intră în lume, cu ceva minunat chiar de la naştere, Ana Comnena, una din cele mai celebre, una din cele mai remarcabile dintre prinţesele care trăiră la curtea Bizanţului.

Naşterea acestui copil al miracolului fu primită cu o bucurie extremă. În afară de faptul că dădea o moştenitoare tronului, evenimentul cimenta în chip stră-

lucitor căsătoria, foarte mult politică şi de loc sentimentală, care cu şase ani mai înainte unise pe Alexe cu Irina şi prin aceasta consolida influenţa tinerei suverane la curte, influenţă foarte nesigură pînă atunci. Astfel, părinţii Irinei, „nebuni de bucurie", îşi arătară pe faţă satisfacţia în ceremoniile oficiale prin care era obiceiul să se sărbătorească naşterea copiilor imperiali, ca şi prin cadourile care se făcură Senatului şi Armatei cu această ocazie ; o desfăşurare de lux neobişnuită dovedi mulţumirea generală. Din leagăn se puse pe capul micei prinţese diadema imperială ; numele său figura în aclamaţiile rituale cu care se salutau suveranii în Bizanţ ; în acelaşi timp, o logodeau cu tînărul Constantin Dukas, fiul împăratului detronat Mihail al VII-lea, căruia Alexe Comnenul, uzurpîndu-i puterea, trebuise, din respect pentru dreptul legitim, să se angajeze a-i respecta drepturile eventuale. Şi astfel, din cea mai fragedă vîrstă Ana Comnena, născută în purpură, putu visa că într-o zi se va aşeza, ca împărăteasă, pe tronul măreţ al Cezarilor.

Copilul fu crescut între mama sa Irina şi viitoarea soacră, basilissa Maria de Alania şi toată viaţa ea păstră amintirea radioasă a acestor primi ani, care i se părură mai tîrziu, cei mai fericiţi din toată existenţa sa. O adora pe mama sa, care din parte-i arătă fiicei sale mai mari o predilecţie deosebită : ea simţea o admiraţie adîncă pentru femeia frumoasă, cu talia elegantă, cu tenul de zăpadă, cu încîntători ochi albaştri care era împărăteasa Maria şi-şi amintea cu emoţie, cu mulţi ani mai tîrziu, ce afecţiune îi arătase această prinţesă delicioasă, demnă de dalta lui Fidias şi de penelul lui Apelle şi aşa de frumoasă, că oricine o vedea, cădea în extaz. „Niciodată, scrie Ana Comnena, nu s-a văzut o mai perfectă armonie a proporţiilor într-un trup omenesc. Era o statuie însufleţită, un obiect de admiraţie pentru orice bărbat care are

simțul frumosului, sau mai curînd era Dragostea întrupată și coborîtă pe pămînt". Fetița nu iubea mai puțin pe viitorul ei soț, tînărul Constantin. El avea cu nouă ani mai mult ca ea și era atunci un băiețaș încîntător, blond și roz, cu ochi admirabili, „care străluceau sub sprîncene ca niște bijuterii de aur". „Frumusețea lui, spune în altă parte Ana Comnena, părea din cer, nu de pe pămînt". Și în adevăr, el trebuia să moară prematur, în vîrstă de abia douăzeci de ani, înainte de a fi realizat căsătoria pe care mica lui logodnică clădea atîtea speranțe ambițioase. Toată viața sa Ana Comnena păstră amintirea emoționantă a acestui tînăr, pe care împăratul Alexe îl iubea ca pe propriul său fiu și pe care ea însăși îl adorase cu o pasiune de copil ; și cu mulți ani mai tîrziu, gîndindu-se la Constantin Dukas, „minune a naturii, capodoperă creată de mîna lui Dumnezeu și care părea o mlădiță din acea vîrstă de aur pe care o celebrau grecii", lacrimile inundau ochii bătrînei prințese și cu greu își stăpînea emoția.

În acest mediu afectuos și duios în care era iubită și îngrijită cu dragoste, fu crescută Ana Comnena și poate, pentru a înțelege ce a fost ea, n-ar fi inutil să examinăm ce însemna, la sfîrșitul secolului al XI-lea, educația unei prințese bizantine.

Rareori dragostea pentru literatură și mai ales pentru literatura antică a fost mai universal răspîndită decît în Bizanțul Comnenilor. E vremea în care un Tzetzès comentează cu o erudiție prodigioasă poemele lui Hesiod și ale lui Homer, în care un Ioan Italos, spre marele scandal al bisericii ortodoxe, reia împreună cu Psellos studiul doctrinelor lui Platon, în care cei mai buni scriitori ai epocii, pătrunși cu totul de modelele antice, se grăbesc să imite în operele lor pe cei mai iluștri autori ai Greciei, în care limba chiar se rafinează și se silește, prin purismul său puțin cam

manierat, să reproducă graţia sobră a aticismului. În mijlocul unei astfel de renaşteri a culturii clasice, o prinţesă imperială, mai ales cînd era, ca Ana Comnena, de o inteligenţă remarcabilă, nu se mai putea mulţumi cu educaţia cam sumară, care se dădea odinioară femeilor bizantine. Ea avu cei mai buni profesori şi profită de lecţiile lor. Învăţă tot ce se putea învăţa în vremea sa, retorica şi filozofia, istoria şi literatura, geografia şi mitologia, medicina şi ştiinţele. Citi pe marii poeţi ai antichităţii, pe Homer şi pe lirici, pe tragici şi pe Aristofan, istorici ca Tucidide şi Polybiu, oratori ca Socrate şi Demostene ; citi tratatele lui Aristot şi dialogurile lui Platon şi în contact cu aceşti scriitori vestiţi, învăţă arta de a vorbi frumos şi „fineţea elenismului". Ea fu în stare să reproducă cu uşurinţă pe Orfeu şi Timotei, pe Sapho şi pe Pindar, pe Porphyr şi Proclus, pe Portic şi Academia. Artele quadriviului nu mai avură pentru dînsa nici o taină : ea cunoscu geometria, matematicile, muzica, astrologia. Marii zei ai păgînismului, frumoasele legende ale Heladei deveniră familiare minţii sale ; Heracles şi Atena, Cadmos şi Niobe se prezentară în mod natural sub pana sa. Ea cunoscu de asemenea istoria şi geografia Bizanţului şi se interesă de monumentele antice ; mai mult, cînd i se prezentă ocazia, ea ştiu să discute probleme militare şi să vorbească cu medicii despre cel mai bun tratament care trebuie prescris. În sfîrşit, se pare că această bizantină — lucru destul de rar încă în orientul vremii sale — cunoscuse chiar şi limba latină.

Nu era numai o femeie cultă : era o femeie savantă. Contemporanii sînt de acord să-i laude eleganţa stilului antic, puterea şi aptitudinea minţii de a descurca problemele cele mai obscure, superioritatea geniului său natural şi priceperea cu care şi-a cultivat darurile, gustul pe care l-a avut totdeauna pentru cărţi şi pen-

tru conversaţiile savante, în sfîrşit, universalitatea cunoştinţelor ei. De altfel, e de ajuns să aruncăm o privire asupra operei sale *Alexiada*, pentru a găsi dovada strălucită a înaltelor sale calităţi. Cu toate că se pot observa artificii în stil, purism manierat şi voit în limbă, cu tot pedantismul şi pretenţia ce se întîlnesc uneori, se simte în ea femeia superioară, scriitorul de real talent, care, a fost, fără îndoială, Ana Comnena. Toate acestea se observară încă de la început în copil. Ca orice bizantină, ea cunoştea foarte bine problemele religioase şi se pricepea să întrebuinţeze cărţile sacre. Totuşi, spiritul ei o ducea mai repede către ştiinţă decît spre credinţă. Arăta o mare stimă pentru literatură, pentru istorie, convinsă că numai prin ele pot fi scoase din uitare numele cele mai ilustre. Raţiunea sa puternică disprețuia pe de altă parte supranaturalul, cercetările neînsemnate ale astrologilor, prezicerile false ale ghicitorilor. Ea voise să guste din pretinsa lor ştiinţă aşa cum gusta din orice lucru, dar mai ales pentru a se convinge de prostia şi zădărnicia lor. Şi, oricît de credincioasă ar fi fost, îi plăceau puţin discuţiile teologice, ale căror subtilităţi le socotea de prisos. Mai mult decît orice o atrăgea istoria, prin ceea ce are ea serios şi auster şi prin măreţia datoriilor care se impun istoricului.

Aceasta fu educaţia intelectuală pe care o primi Ana Comnena. Structura sa morală nu fu mai puţin atent supravegheată. Sub influenţa severă a Anei Dalassena, mama împăratului, curtea bizantină se schimbase foarte mult în cîţiva ani. Această prinţesă cu înfăţişare serioasă şi cu moravuri rigide, pusese, cu hotărîre, capăt intrigilor gineceului, scandaloaselor amoruri care odinioară, în vremea Zoei Porfirogeneta, şi a lui Constantin Monomac umpleau Palatul Sacru cu zarva lor. Pusese ordine peste tot cu o mînă hotărîtă şi sub supravegherea ei severă, reşedinţa imperială luase înfă-

ţişarea unei mînăstiri. Se auzeau răsunînd cîntecele imnurilor pioase, se ducea o viaţă corectă şi ordonată metodic. Fără îndoială că basileul Alexe, care nu-şi iubea soţia, nu-şi făcea de loc scrupule pentru unele strengării neînsemnate ; dar el salva cu grijă aparenţele, ar fi roşit dacă ar fi instalat vreo amantă pe faţă şi tonul general al curţii era de o decenţă incomparabilă.-Într-un astfel de mediu şi sub influenţa unei bunici pe care o admira foarte mult, Ana Comnena deveni, în mod firesc, o tînără fată binecrescută, serioasă, castă, cu grijă de bunacuviinţă, cu o ţinută şi o vorbă absolut ireproşabile.

Totuşi, ar însemna să ne facem despre ea o idee destul de incompletă, dacă n-am vedea în această prinţesă decît o femeie inteligentă, instruită şi binecrescută. Era prea conştientă de rangul ei, de originea sa nobilă, ca şi de superioritatea sa intelectuală, pentru a nu fi o mare ambiţioasă. Şi de altfel avea cu cine semăna. Bunica ei Ana Dalassena, care printr-o energie tenace îşi instalase familia pe tron, împăratul Alexe, tatăl ei, aşa de abil, de şiret, de perseverent, mama sa Irina, cu o fire atît de bărbătească, intrigantă şi curajoasă în acelaşi timp, toţi erau nişte mari ambiţioşi ; şi Ana îi înconjura pe toţi cu o admiraţie prea adîncă pentru a nu urma orbeşte lecţiile pe care viaţa lor însăşi le oferea tînărului ei suflet. De altfel, foarte mîndră de a se fi născut în purpură, foarte mîndră de a fi cea mai mare dintre copiii lui Alexe şi ai Irinei, foarte mîndră de titlul imperial cu care fusese împodobită din leagăn, ea nu putea pune nimic mai presus de această demnitate covîrşitoare de „porfirogenetă". Mîndria pe care o avea despre ea însăşi, despre rasa sa, despre ţara sa, era nemăsurată. În ochii săi Bizanţul era şi acum stăpînul lumii şi toate celelalte naţiuni trebuiau să fie vasalele sale foarte umile, iar

tronul său cel mai frumos din tronurile universului. Trebuie să vezi cu ce dispreț vorbește despre cruciați această prințesă bizantină, despre acești barbari prost crescuți, cerînd iertare că introduce asemenea nume grosolane în istoria sa, jignită în amorul său propriu literar, de a simți ritmul frazei sale rupt de aceste vocabule străine și în orgoliul său imperial, de a trebui să-și piardă vremea ocupîndu-se de acești oameni care o dezgustă și o plictisesc. Ana Comnena era o adevărată prințesă și lumea ceremonioasă în care se scursese viața ei nu putuse decît să întărească în ea aceste dispoziții naturale. Și în sufletul ei voluntar, autoritar și ambițios, sentimentul pe care-l avea despre valoarea și rangul său trebuia să-i procure niște stări sufletești ciudate.

Cu toate acestea, nu era un suflet rece. Se surprinde la această femeie savantă și ambițioasă o trăsătură de sensibilitate, de sentimentalitate chiar, care cîteodată e amuzantă și mișcătoare. Nu înțeleg să vorbesc aici numai de afecțiunea foarte mare pe care o avu pentru părinții săi. Ea însăși amintește glumind, vorbind de miracolul care însemna nașterea sa, cum a fost, chiar din sînul mamei sale, un copil ascultător și supus. În altă parte declară că pentru acești părinți atît de iubiți ca nu ezită să se supună la cele mai mari neplăceri, la cele mai mari primejdii, „riscîndu-și pentru ei situația, averea și chiar viața" și că dragostea cu totul deosebită pe care o avu pentru tatăl său Alexe deveni pentru ea izvorul multor nenorociri. Acestea sînt sentimente de familie foarte respectabile și pe care Ana Comnena, cum se va vedea, nu crezu de altfel de loc util să le extindă asupra tuturor celor din jurul său. Dar ceea ce e mai interesant, și alte afecțiuni găseau loc în această inimă ; ca și Arsinoé a lui Molière, această prețioasă, această prefăcută, această pedantă nutrea „dragoste pentru realități". Ea însăși ne po-

vestește cum, către anul 1106 — la această dată ea era măritată de cîțiva ani — se găsea într-o zi la ferestrele palatului cu surorile ei, cînd trecu un cortegiu, care ducea la moarte pe un conspirator, Mihail Anemas. La vederea acestui soldat frumos, așa de seducător și așa de nenorocit, ea se simți atît de emoționată, încît nu mai avu liniște pînă ce nu smulse de la împărat, tatăl ei, iertarea; și se pasionă într-atît pentru acest lucru încît îndrăzni, ea care respecta așa de mult eticheta și bunacuviință, să vină să-l tulbure pe Alexe pînă și în oratoriu, la picioarele sfintelor altare, unde-și făcea rugăciunile. Cu zece ani mai înainte, fiind încă o fetiță — avea atunci paisprezece ani — ea simțise altă emoție de același fel și mai adîncă. Aceasta se întîmpla în 1097, cînd debarcă în Bizanț unul din șefii celei dintîi cruciade, strălucitul Bohémond, principe de Tarent. Trebuie să citești în *Alexiada* portretul entuziast pe care Ana Comnena l-a făcut acestui uriaș roșcat, cu talia subțire, cu umerii largi, cu pielea albă, cu ochii albaștri strălucitori, cu rîsul răsunător și teribil, portretul acestui erou de temut și seducător în același timp, atît de bine făcut încît părea construit după „canonul" lui Polyeuct, iar ca moral, atît de maleabil, de dibaci, de bun vorbitor. „Nu exista, scrie ea, în tot imperiul roman un om care să se poată compara cu el, grec sau barbar. Părea că poartă într-însul vitejia și dragostea și numai tatăl meu, împăratul, îl întrecea în elocvență și în celelalte daruri cu care îl copleșise natura". Astfel vorbește despre barbarul din occident această prințesă bizantină, după mai mult de patruzeci de ani din ziua în care Bohémond îi apăruse pentru prima dată ca o lumină; nu există în toată *Alexiada*, făcînd excepție doar basileul Alexe, un om căruia Ana Comnena să-i fi făcut onoarea unui portret mai perfect și mai măgulitor.

Trebuie să adăugăm fără întîrziere că dacă Ana Comnena se uita şi-i plăceau bărbaţii frumoşi, o făcea fără gînduri ascunse, ca o doamnă castă şi cinstită, cum era. Dar desigur că în adîncul sufletului avea comori de afecţiune, care nu cereau decît să se răspîndească. Ea a plîns toată viaţa pe logodnicul copilăriei sale, pe acel tînăr Constantin, aşa de timpuriu dispărut şi a cărui moarte, trebuie s-o spunem, dădu — cum se va vedea îndată — o lovitură crudă vastelor ambiţii ale Anei Comnena. În sfîrşit, cînd în 1097 ea fu căsătorită cu marele senior, Nichifor Bryenne, din această căsătorie pur politică sufletul ei sensibil şi duios ştiu să facă repede o căsătorie din dragoste. Trebuie de altfel să recunoaştem că acesta era soţul care-i trebuia. Ca şi ea, Bryenne era cult ; ca şi ei, îi plăcea literatura ; „Citise toate cărţile, cunoştea bine ştiinţele" ; ca şi ei, în sfîrşit, îi plăcea să scrie şi scria bine. Apoi era un om frumos, de o graţie mai mult decît regală, „de o prestanţă aproape divină", un soldat măreţ, un diplomat priceput, un orator elocvent. Ana Comnena adoră pe Cezarul său şi nu se mîngîie niciodată de pierderea lui. Cînd în 1136, Bryenne se întoarse la Constantinopol foarte grav bolnav, ea îl îngriji cu un devotament admirabil ; puţin după aceea, cînd el muri, ea primi ca o moştenire pioasă grija de a continua istoria pe care mîna lui n-o putuse termina ; şi cum îmbătrînind devenise cam slabă şi suferindă, ea nu mai putu întîlni de aci înainte, sub pana sa, numele acestui soţ adorat şi pierdut, fără a-l stropi cu multe lacrimi. Moartea lui Bryenne, fu, dacă e să o credem, marea nenorocire a vieţii sale, rana sîngerîndă care o apropie cu încetul de mormînt. Este adevărat că atîta vreme cît trăi soţul său, ambiţioasa prinţesă puse totul în joc spre a-l împinge — şi pe ea o dată cu el — spre onorurile supreme şi pierzîndu-l, ea pierdu ultima speranţă care-i rămînea de a se răzbuna

pe soartă. Dar dacă cruzimea regretelor sale conţinea ceva din amărăciunea decepţiilor, lacrimile ei erau sincere. Această prinţesă cultiva în inima ei o floricică de duioşie sentimentală. Ea o păstră neatinsă chiar şi în uscăciunea politică. Şi nu e o trăsătură indiferentă a fizionomiei sale că această femeie savantă, această ambiţioasă a fost şi o femeie cinstită, care şi-a iubit mult bărbatul.

Dacă încercăm să coordonăm detaliile împrăştiate pe care le ştim despre ea şi să ne-o închipuim aşa cum a fost în adevăr, iată cam ce se poate cunoaşte despre această prinţesă bizantină. Ca fizic, semăna cu tatăl său Alexe şi fără îndoială era ca şi el de talie mijlocie, foarte brună, cu ochi frumoşi şi mobili, strălucitori şi îndrăzneţi. Ca moral, era remarcabil de inteligentă şi avea conştiinţa şi orgoliul superiorităţii sale intelectuale; era admirabil de cultă, îi plăceau cărţile, savanţii, avea predilecţie pentru toate problemele spirituale şi cînd începu să scrie, o făcu cu un talent incontestabil. Dar şi mai mult, sufletul ei ambiţios şi dornic de puterea supremă, trebuia să-i domine destinul. Precum a scris ea însăşi undeva, avea „un suflet de diamant", în stare să înfrunte toate disgraţiile fără să se lase înfrîntă, incapabilă de asemenea să renunţe la vreunul din planurile făcute înainte, la vreunul din visurile pe care le mîngîiase. Obişnuită devreme cu activitatea — în adevăr nu fusese crescută ca o stăpînă în lux şi lenevie — energică, tenace, îndrăzneaţă, ea nu se dădu niciodată îndărăt în faţa unui obstacol pentru a-şi atinge scopul propus şi i se întîmplă adeseori să uite în timpul afacerilor, inspiraţiile acelei duioşii a inimii, cu care se lăuda cu plăcere. Pe deasupra, ea fu cinstită, afectuoasă şi bună soţie; dar mai ales fiind născută în purpură, împărătească din leagăn, ea fu foarte mult prinţesă. Ambiţia umplu jumătate din viaţa ei; literatura consolă restul, de altfel destul

de imperfect, căci decepţiile şi pisma o făcură profund nefericită. Şi tocmai această trăsătură formează originalitatea şi interesul figurii Anei Comnena, de a fi fost, în acelaşi timp, în Bizanţul complex în care a trăit, o femeie politică şi o femeie de litere.

II

„Nu aveam opt ani, a scris Ana Comnena, cînd începură nenorocirile mele". Era în 1091 şi iată ce se întîmplase. Fiică mai mare a împăratului Alexe, logodnica lui Constantin Dukas, moştenitorul imperiului, Ana Comnena se credea sigură pe tron, cînd, în 1088, împărăteasa Irina dădu soţului un fiu. Bucuria lui Alexe de a avea în sfîrşit un coborîtor bărbătesc din rasa lui fu extremă şi, natural, din acea zi ordinea succesiunii fu modificată. Basileul, aşa de atent odinioară cu mama lui Constantin Dukas, aşa de doritor să-i placă în toate, se răci faţă de ea ; fără îndoială, credincios promisiunilor făcute nu voia să schimbe nimic din proiectul de căsătorie schiţat între cei doi copii princiari ; dar crezu de cuviinţă să ia pe mica Ana Comnena din mîinile viitoarei sale soacre şi această despărţire fu pentru copil cea dintîi durere mare. Cîteva luni mai tîrziu, se întîmplă un eveniment mai grav. Fiul lui Alexe, Ioan, în vîrstă de trei ani, fu solemn asociat la imperiu. Aceasta însemna ruina tuturor speranţelor pe care le putea concepe sora sa mai mare. Ana Comnena îşi păstra logodnicul, dar acest logodnic îşi pierdea dreptul la coroană şi se afla într-o poziţie inferioară. De asemenea, după ce tînărul Constantin muri către 1094, şi prinţesa fu căsătorită, în 1097, cu Nichifor Bryenne, ginerele basileului, cu

tot titlul de Cezar ce i se acordă, luă loc după moștenitor și cu el și soția sa.

Astfel, nașterea unui frate fu pentru Ana Comnena marea nefericire a vieții sale. Ea păstră cu atîta dragoste amintirea lui Constantin Dukas, pentru că visase să se așeze pe tron împreună cu el. Pentru că venise să ruineze brusc ambițiile sale, ea jură o ură feroce „micului băiețaș negricios, cu fruntea largă, cu obrajii uscați", care era acest frate urît. Ea iubise atîta pe Nichifor Bryenne, pentru că spera că prin el și împreună cu el să recucerească tronul și în sfîrșit crezînd că prin dreptul său de copil mai mare avea calitatea să domnească, țesu intrigi în tot timpul vieții lui Alexe, se mișcă, împinse pe soțul ei Nichifor cu toată influența, ca să pună mîna pe puterea de la care se credea exclusă pe nedrept. Acesta fu obiectul constant al ambiției sale, rațiunea de a fi a tuturor actelor ei ; și acest vis unic și tenace îi umplu toată existența — și o explică — pînă în ziua cînd pierzînd definitiv speranța, ea înțelese dintr-o dată că-și pierduse zadarnic viața.

La această luptă pentru coroană, angajată între Ana și fratele ei, luă parte toată familia imperială. Andronic, unul din fiii basileului, ținea cu sora sa ; celălalt, Isac, cu fratele său ; cît despre mama lor, Irina, ea îl ura într-un mod ciudat pe fiul ei Ioan. Îl credea ușuratic, cu moravuri corupte, dezechilibrat ; de altfel, n-avea dreptate. Dimpotrivă, avea o vie admirație pentru înalta inteligență a fiicei sale, îi cerea sfatul în orice împrejurare și primea părerile ei ca pe niște oracole. Mai mult — lucru rar, îl adora pe ginerele ei. Îl găsea elocvent, instruit, înzestrat cu toate calitățile care trebuie unui om de stat și unui suveran. Spre a înlătura pe moștenitorul legitim, cele două femei se aliară cu hotărîre : și cum Irina exercita acum o mare influență asupra împăratului îmbătrînit și bolnav, ele

putură spera că planul lor va reuși. În curînd, grație intrigilor sale, Bryenne deveni atotputernic în palat și circula peste tot zvonul că nimic nu se făcea fără el. Curtenii prevăzători se grăbeau să-i fie pe plac ; cu ocazia logodnei fiului său mai mare, Alexe, cu fiica unui prinț din Abasgia, oratori oficiali celebrau cu epitete pompoase calitățile acestui tînăr, care părea destinat pentru imperiu și pentru gloria părinților lui. Se nota cu bunăvoință asemănarea izbitoare pe care prințul o avea cu basileul, bunicul lui, al cărui nume îl purta ; lăudau educația pe care o primise, împreună cu fratele său Ioan Dukas, sub supravegherea excelentei mame pe care le-o dăduse cerul. Pe scurt, totul părea că merge după dorință și Ana Comnena atingea culmea speranțelor sale. Totuși împăratul păstra pentru el hotărîrea finală și lucrurile ajunseseră aici, cînd, în cursul anului 1118 Alexe căzu grav bolnav. Atunci o dramă cumplită se jucă în jurul acestei agonii.

Dacă citim în *Alexiada* povestirea acestei zile din august 1118, în care împăratul trăgea să moară, nu vom găsi în aceste pagini foarte frumoase, vibrînd de o sinceră emoție, aproape nici o urmă a pretențiilor la tron dezlănțuite și a pasiunilor arzătoare care se izbeau la căpătîiul muribundului. Vedem doctori neputincioși care se agită zadarnic în jurul bolnavului și care nu vorbesc, ca și doctorii lui Molière, decît de purgative și de lăsare de sînge. Vom vedea femei întristate care se vaită și plîng și care se trudesc inutil să ușureze ultimele clipe ale muribundului. Fiii împăratului, soția lui, înconjură patul. Maria încearcă să verse puțină apă pe gîtul umflat al bolnavului și cînd pare că leșină, ea îl trezește dîndu-i să respire esențe de trandafiri. Irina plînge cu hohote, pierzînd toată energia care o susținea la începutul crizei ; îngrijorată, disperată, ea întreabă pe doctori, întreabă pe fiica sa Ana și s-ar părea, uitîndu-te la ea, că abia

va putea supraviețui morții soțului ei. Ana, copleșită de durere, observă cu tristețe bătăile pulsului care slăbește. Și iată momentul suprem. Pentru a ascunde Irinei ultimele spasme ale agoniei, Maria se așază discret între ea și împărat ; și deodată Ana simte că pulsul a încetat de a mai bate și mai întîi rămîne mută, cu capul plecat, apoi, acoperindu-și fața cu amîndouă mîinile, începe să plîngă cu suspine. Irina, înțelegînd, scoate un strigăt de disperare ; aruncă jos coroana imperială și, apucînd un cuțit, își taie părul aproape pînă la rădăcină, aruncă cît colo pantofii de purpură și încalță ghetele negre, împrumută din garderoba fiicei sale Evdochia, de curînd văduvă, haine de doliu și voalul negru cu care își înfășoară capul. Povestind această zi tragică, Ana Comnena, cu mulți ani mai tîrziu, se întreabă dacă n-a fost jucăria unui vis îngrozitor și de ce n-a murit o dată cu acest tată adorat și de ce nu s-a sinucis în ziua în care s-a stins „această făclie a lumii, Alexe cel Mare", în ziua în care, cum spune ea „a apus soarele său".

În această frumoasă povestire nu se află un cuvînt care să lase să se bănuiască măcar intrigile și ambițiile care se agitau în această cameră a bolnavului. Irina, în disperarea ei, nu se mai îngrijește de diademă și de putere ; Ana, lîngă ea, disprețuiește toate gloriile lumii. Nici un cuvînt nu amintește de succesiunea dorită cu lăcomie, nici de sforțările supreme care se încearcă pentru a strica ordinea stabilită. Abia se aruncă o aluzie discretă la graba cu care Ioan Comnenul, moștenitorul tronului, părăsi patul muribundului, pentru a pune mîna pe palatul cel mare ; abia în trecere se amintește de tulburarea care domnea în capitală. Și aceasta e totul. Trebuie să cercetăm pe ceilalți cronicari ai epocii, spre a vedea tot ce se ascunde sub lamentările femeilor, asaltul dat de Irina împăratului muribund spre a-l decide să desmoște-

nească pe fiul lui în folosul lui Bryenne și furia împărătesei, atunci cînd Ioan Comnenul, smulgînd din mîna celui în agonie sau, mai de crezut, primind de la el inelul imperial, se proclamă în mare grabă împărat în Sfînta Sofia și pune stăpînire pe palatul cel mare. Atunci toate aceste femei ambițioase dădură drumul unei furii nebune. Irina îndemnă pe Bryenne să se proclame și el împărat și să meargă împotriva cumnatului său cu arma în mînă. Apoi se aruncă peste trupul împăratului muribund ; ea îi strigă spunîndu-i că deși el trăiește, fiul lui i-a furat tronul ; îl roagă să recunoască, în sfîrșit, drepturile lui Bryenne la coroană. Dar Alexe, fără a răspunde, ridică mîinile către cer cu un gest vag și zîmbește. Irina disperată izbucnește atunci în reproșuri : „Toată viața, îi strigă ea în față, n-ai făcut altceva decît să înșeli și ți-ai întrebuințat cuvîntul spre a-ți ascunde gîndul ; ești același pînă și pe patul morții". În acest timp, Ioan Comnenul se întreba de partea sa cum se va purta cu mama, cu surorile sale, cu Bryenne, din partea căruia se temea de o lovitură de stat. Și cînd, în sfîrșit, către seară, Alexe muri, între toate aceste ambiții îngrijorate nimeni nu găsi timpul să se ocupe de mort. Cadavrul său rămase aproape părăsit și a doua zi, devreme, fu înmormîntat în grabă, fără nimic din pompa strălucită a funeraliilor imperiale.

Intrigile Anei nu reușiseră : fratele ei era împărat. Pentru orgolioasa prințesă, aceasta fu o lovitură teribilă și neașteptată. De atîția ani ea spera imperiul, considera tronul ca un bun al său legitim și necesar, se credea superioară acestui frate urît. Acum tot visul său se dărîma. Îndrăzneala lui Ioan Comnenul, ezitările lui Bryenne, prăbușeau dintr-o singură lovitură edificiul uneltirilor atît de savant construit de Ana și de Irina. Fiica lui Alexe nu se consolă de loc și ambiția sa dezamăgită întunecînd orice alt senti-

ment în ea, îi aprinse în inimă furii de Medee. Nici nu trecuse anul şi ea încercă, printr-un complot, să pună mîna pe putere : nu era vorba nici mai mult nici mai puţin decît de asasinarea împăratului Ioan, fratele ei. Dar, în ultimul moment, Bryenne, cam molatic din fire şi de altfel nu prea ambiţios, ezită : se pare că avea oarecare îndoieli asupra legitimităţii pretenţiilor soţiei sale şi declară pe faţă că Ioan avea toate drepturile la tron. Scrupulele şi slăbiciunea lui paralizară zelul celorlalţi conjuraţi ; mulţumită acestei amînări, conspiraţia fu descoperită. De altfel, împăratul fu iertător : nu voi să ordone nici o execuţie şi se mulţumi să confişte bunurile conspiratorilor. După cîtva timp chiar, după sfaturile primului său ministru, marele logofăt Axouch, el restituia sorei sale Ana toată averea : umilinţă supremă pentru mîndra prinţesă, căreia fratele ei îi amintea astfel, cu o mărinimie puţin dispreţuitoare, legăturile şi afecţiunile de familie, pe care într-un moment de nebunie ea le uitase cu totul.

Întîmplarea povestită de cronicarul Nicetas ne arată şi mai bine mînia furioasă pe care o simţi Ana Comnena în urma acestei ultime înfrîngeri. Cînd văzu că din cauza ezitărilor lui Bryenne toată întreprinderea dăduse greş, ea, aşa de castă, de corectă, se înfurie pe bărbatul ei şi-l apostrofă cu cuvinte grele. Blestemînd laşitatea Cezarului, ea declara că natura făcuse pe dos lucrurile, punînd într-un trup de femeie sufletul tare pe care-l simţea în ea şi într-un trup de bărbat sufletul timid şi nehotărît al lui Bryenne. Din decenţă, trebuie să parafrazez cuvintele de care se folosi şi care sînt, în redactarea lor originală, de o energie extrem de brutală. Dar, desigur, trebuia ca Ana Comnena să se fi simţit foarte crunt lovită pentru ca ea, aşa de binecrescută, şi de cultă, să se coboare pînă la epitete atît de grosolane.

III

Ana Comnena avea abia treizeci şi şase de ani, dar viaţa ei era sfîrşită. Supravieţui douăzeci şi nouă de ani prăbuşirii marilor sale ambiţii, consacrîndu-se în întregime, după cum spune undeva, „cărţilor şi lui Dumnezeu". Şi acest lung sfîrşit fu pentru ea trist de moarte. Rînd pe rînd o copleşiră doliu după doliu. După Alexe, tatăl său, a cărui moarte, înţelegea destul de bine, fusese pentru ea sfîrşitul a toate, văzu murind unul după altul pe mama sa Irina, „gloria orientului şi a occidentului", pe fratele său preferat Andronic şi, în sfîrşit, în 1136, pe soţul ei Nichifor Bryenne ; şi fiecare din aceste dureri o coborî cu o treaptă spre decădere.

De la nereuşita ultimei sale conspiraţii, ea trăia retrasă, departe de curte, într-o semi-disgraţie, adeseori închisă în mînăstirea pe care mama ei o întemeiase în onoarea Fecioarei Graţiilor. Foştii obişnuiţi ai tatălui său, curtenii care odinioară se grăbeau să-i laude norocul, acum se îndepărtau de ea de teamă să nu displacă noului stăpîn ; ea făcea cu tristeţe socoteala ingraţilor pe care-i întîlnea în cale. În acelaşi timp, vedea consolidîndu-se pe tron acest frate pe care-l ura. Şi toate acestea îi înăspreau sufletul. Totuşi, atîta vreme cît trăi soţul ei, căruia împăratul îi păstrase încrederea şi-i dăduse un rol important în stat, Ana Comnena tot mai nădăjduise ceva ; dar după moartea lui Bryenne şi mai ales sub domnia nepotului său Manuel, în jurul ei începu să se facă linişte şi ea suferi cumplit din această cauză. Caracterul ei deveni din zi în zi mai trist şi mai ursuz ; se convinse din ce în ce mai mult că era o victimă a destinului nedrept. În fiecare pagină din cartea sa vorbeşte de nenorocirile care i-au umplut viaţa, aproape din ziua în care se născtea în purpură. Zadarnic se prefăcea că se ridică în-

tr-o atitudine frumoasă şi repeta, ca şi poetul, la fiecare nouă lovitură a soartei : „Rabdă inima mea ; tu ai suportat rele şi mai mari". În fond, nu putea să se resemneze. Cînd bătrîna prinţesă chema în amintire începuturile strălucite ale vieţii sale, speranţele sale imperiale, anii delicioşi ai tinereţii ; cînd evoca toate fantomele care făcuseră parte din fericirea ei, tînărul Constantin Dukas, logodnicul ei, frumoasa împărăteasă Maria, incomparabilul Alexe, tatăl său, Irina mama ei, şi atîţia alţii ; cînd compara această glorie dispărută cu singurătatea de acum, ingraţii care o uitau, vechii prieteni care o neglijau, rudele apropiate care o tratau rău şi o birfeau peste tot, nu putea să-şi stăpînească lacrimile. Sufletul ei rănit, plin de ură, se simţea bine amintindu-şi nenorocirile. „Din leagăn, scrie ea, jur pe Dumnezeu şi pe divina mea mamă, m-au copleşit disgraţiile şi nenorocirile continuu. Durerile trupeşti nu le voi spune ; le las în grija servitorilor gineceului. Dar pentru a enumera toate relele care mă năpădiră de la vîrsta de nouă ani, toţi duşmanii pe care mi i-a făcut răutatea oamenilor, mi-ar trebui uşurinţa lui Isocrat, elocvenţa lui Pindar, vehemenţa lui Polemon, muza lui Homer, lira lui Sapho. Nu există nenorocire, mică sau mare, care să nu se fi abătut asupra mea. Mereu, atunci ca şi acum, valul furtunii m-a strivit şi chiar în momentul în care scriu această carte, o mare de nefericiri mă copleşeşte şi valuri vin după valuri". Apoi, sînt aluzii răutăcioase şi transparente la „puternicii zilei" care o lasă să trăiască „într-un colţ", care nu permit nici celor mai neînsemnaţi s-o viziteze. „Iată treizeci de ani, jur pe sufletul prea fericit al împăraţilor răposaţi, de cînd n-am văzut şi n-am primit pe nici unul din prietenii tatălui meu ; mulţi au murit, mulţi s-au îndepărtat de teamă, în urma schimbărilor politice". În altă parte declară că nenorocirile ei ar putea mişca nu numai orice fiinţă

simțitoare, dar chiar și lucrurile neînsuflețite ; și înfășurîndu-se în durerea sa, pozînd în mare victimă, ea se miră că atîtea nenorociri adunate n-au schimbat-o într-un obiect nesimțitor, ca pe nefericiții celebri din mitologia păgînă : evocînd figura tragică a Niobei antice, ea crede că mai mult decît aceasta ar fi meritat să fie transformată într-o stîncă neînsuflețită.

Trebuie să mărturisim că e oarecare exagerare în aceste lacrimi și că, oricît de sincere ar putea fi, sfîrșesc prin a ne cam plictisi. De altfel, avem dreptul să credem că în povestirea nenorocirilor sale ca și în atîtea chestiuni care ating persoana sa, Ana Comnena, conștient sau nu, a exagerat puțin lucrurile și a prezentat evenimentele într-o lumină mai tragică decît în realitate. Se poate ca în ultimii ani această prințesă bătrînă, supraviețuitoare a unei epoci dispărute, care avea mereu pe buze numele marelui Alexe, tatăl său, să fi părut cam supărătoare și plictisitoare tînărului său nepot, împăratul Manuel și strălucitilor curteni care-l înconjurau. Dar poate că n-ar fi atîrnat decît de ea să trăiască în bună înțelegere cu fratele ei, împăratul Ioan. Acest prinț iertător și blînd am văzut că nu păstră de loc ură soțului sorei sale de a fi fost instrumentul proiectelor ambițioase ale Anei Comnena ; el tratâ cu aceeași bunăvoință pe fiii acestei surori și chiar a doua zi după intrigile țesute de dînsa împotriva lui, el celebră, în palatul imperial, cu o măreție extraordinară, căsătoria acestor doi tineri. Se știe de asemenea cum o iertă pe Ana Comnena de a fi conspirat împotriva vieții lui, socotind că această mărinimie ar deștepta oarecare regrete în acest suflet tulburat și ar reaprinde puțină afecțiune. În orice caz, chiar în retragerea sa, viața prințesei fu mai puțin izolată decît îi place să spună : lumea solicita protecția ei, ceea ce face să se creadă că avea influență. Și, în sfîrșit, oricît de triști și de melancolici ar fi pu-

tut fi ultimii ani ai Anei Comnena, nu trebuie să uităm că în definitiv trebuia să caute sprijinul în ea însăşi, nu în soartă. Desigur, trebuie să fi fost pentru ea un lucru deosebit de greu să poarte pînă la vîrsta de şaizeci şi cinci de ani ura înfrîngerii ; trebuie să fi fost pentru această femeie ambiţioasă o suferinţă teribilă văzînd triumful adversarilor săi şi simţind, timp de treizeci de ani, că orice rol era sfîrşit pentru ea. Dar ea însăşi voise aceasta.

Literele pe care le iubise în tinereţe fură suprema consolare în izolarea ei. Ea avu o curte mică de savanţi, de grămătici, de călugări şi-şi vărsă în frumoasa sa carte, *Alexiada*, toate tristeţile, toate regretele, toate urile, toate amintirile.

După cele ce cunoaştem despre autoare, putem şti cu uşurinţă ce a însemnat această operă. Fără îndoială, Ana Comnena îşi asumă cu plăcere mari pretenţii la imparţialitatea senină a istoricului ; ea declară undeva că „oricine încearcă să scrie istorie trebuie să dea la o parte pasiunea şi ura, să ştie a lăuda pe duşmani, cînd purtarea lor o cere şi a dezaproba rudele cele mai apropiate, cînd greşelile lor sînt evidente". Ea nu face mai puţin caz de grija pe care pretinde a o avea de adevăr. „Se va spune poate citindu-mă, scrie ea, că expunerea mea a fost influenţată de afecţiunile mele naturale. Dar jur pe primejdiile pe care le-a înfruntat tatăl meu pentru fericirea romanilor, pe faptele pe care le-a săvîrşit, pe tot ce a suferit pentru poporul lui Hristos, că nu scriu această carte pentru a-l lăuda pe tatăl meu. Ori de cîte ori îl voi găsi vinovat, voi îndepărta cu hotărîre inspiraţiile legii naturale, spre a mă apropia de adevăr. Iubesc pe tata, dar iubesc şi mai mult adevărul". De asemenea, ea a avut grijă să ne informeze în amănunt despre diferitele izvoare din care a scos materia istoriei sale ; a consultat amintirile vechilor tovarăşi de arme ai tatălui său, a răsfoit

memoriile simple și veridice în care, fără nici o grijă de artă și de retorică, ei povestiseră vitejiile lor și ale împăratului, stăpînul lor ; ea a adăugat la acestea tot ce a văzut ea însăși, tot ce adunase din gura tatălui, a mamei, a unchilor ei, tot ceea ce îi povestiseră marii generali ai lui Alexe, actori și martori ai gloriei domniei lui ; și ea insistă cu plăcere asupra coincidenței tuturor acestor mărturii și asupra sincerității evidente pe care ele o oferă, „acum cînd orice lingușire și orice minciună a dispărut o dată cu moartea lui Alexe și cînd oamenii, neavînd altă grijă decît să lingușească pe stăpînul actual și nemaipreocupîndu-se să flateze pe stăpînul dispărut, prezintă lucrurile în goliciunea lor și povestesc evenimentele așa cum s-au petrecut". Și este adevărat că Ana Comnena a avut o preocupare reală și sinceră de a aduna informații exacte și amănunțite. Pe lîngă tradițiile orale, a consultat arhivele imperiului și a copiat documentele de importanță capitală ; a transcris în cartea sa textul autentic al unor acte diplomatice, al unor piese de corespondență particulară și a dus așa de departe grija de documente încît, pentru a povesti istoria lui Robert Guiscard, a întrebuințat un izvor latin, astăzi pierdut.

Cu toate acestea, *Alexiada* Anei Comnena inspiră cititorului îngrijorare și neîncredere. Această pretinsă carte de istorie e în întregul ei un panegiric și un pamflet. Și acest lucru se înțelege fără greutate. Cînd după moartea lui Bryenne, prințesa își luă însărcinarea să continue opera istorică începută de soțul său și să povestească posterității domnia lui Alexe, ea fu ispitită, în mod natural, să împodobească cu culori strălucitoare epoca în care fusese fericită, în care spera, în care îi surîdea viitorul. Ridicînd în slavă marea figură a lui Alexe, i-a făcut plăcere, pe de altă parte, să micșoreze puțin, printr-o comparație inevitabilă, pe succesorii celui dintîi Comnen. Și însemna,

nu fără oarecare satisfacție secretă, simptomele pe care credea că le observă, despre decadența iremediabilă și rapidă. „Astăzi, scrie undeva această femeie de litere, sînt disprețuiți, ca ceva inutil, istoricii și poeții și lecțiile care se pot învăța de la ei. Zarurile și alte distracții de acest fel, iată grija cea mare". Cu totul altfel se petreceau altădată lucrurile la curtea lui Alexe, a piosului și ilustrului împărat, pe care fiica sa nu ezită să-l proclame mai mare decît Constantin și să-l așeze în grupul sfînt al apostolilor lui Hristos. Însuși excesul acestui fel de a vorbi arată destul de bine tendința cărții, căreia Ana Comnena i-a dat acest titlu semnificativ: *Alexiada*, adevărat titlu de poem epic în onoarea unui erou de legendă.

Trebuie să mai amintim că Ana Comnena era foarte mult prințesă, foarte bizantină, incapabilă prin aceasta să înțeleagă bine evenimentele timpului său și să judece imparțial atîția oameni? Am și spus ce prejudecăți, ce ostilitate preconceputâ simte — și trebuie să simtă — în privința cruciaților, singur Bohémond făcînd excepție. E nevoie să adăugăm că era femeie și că prin urmare avea oarecare gust pentru decor, pentru pompa exterioară, care-i ascundea adeseori fondul adevărat al lucrurilor, că era o femeie pasionată, plină de invidie și de ură și în sfîrșit o femeie savantă, îngrijindu-se de stilul frumos și de fraza elegantă? Toate acestea, care micșorează fără îndoială valoarea propriu-zis istorică a operei Anei Comnena, nu-i micșorează de loc interesul. Pentru psihologia personajului, *Alexiada* rămîne un document de primă importanță; și dintr-un punct de vedere mai general, este o carte absolut remarcabilă. În sfîrșit, o trăsătură care nu e lipsită de oarecare grandoare, este că această femeie politică, ce a fost și o femeie de litere, a avut ca ambiție supremă să dăinuiască dincolo de moarte,

prin ce credea că are mai bun în ea; prin spiritul şi gîndirea sa.

Ana Comnena muri în 1148, în vîrstă de şaizeci şi cinci de ani. Un contemporan, care a cunoscut-o bine, a lăudat ochii ei mari şi neastîmpăraţi, care arătau activitatea gîndirii, adîncimea cunoştinţelor ei filozofice, superioritatea, cu adevărat imperială, a spiritului său şi a sfîrşit cu o trăsătură spirituală, spunînd că dacă Grecia antică ar fi cunoscut-o, ea ar fi adăugat „o a patra Graţie grupului Graţiilor, o a zecea Muză numărului Muzelor". În genere, a fost o femeie cu totul remarcabilă, unul din cele mai alese spirite feminine pe care le-a produs Bizanţul şi cu mult superioară celor mai mulţi bărbaţi din vremea sa. Şi orice s-ar putea gîndi despre caracterul ei, există totuşi o oarecare melancolie în existenţa acestei prinţese cu drept cuvînt ambiţioasă şi care şi-a ratat aşa de crud viaţa.

Capitolul III

ÎMPĂRĂTEASA IRINA DUKAS

Către sfîrşitul anului 1077, Alexe Comnenul, viitorul împărat, care nu era pe atunci decît un mare senior foarte ambiţios, se gîndi că pentru a ajunge la tronul spre care aspira, nimic nu i-ar fi mai folositor decît să facă o căsătorie frumoasă. Or, printre marile familii ale aristocraţiei bizantine nu exista atunci nici una mai ilustră decît familia Dukas. Genealogiştii duceau originea ei pînă pe vremea lui Constantin cel Mare şi afirmau că strămoşul rasei, înrudit cu primul împărat creştin, primise de la el însărcinarea şi titlul de „duce" de Constantinopol şi că de aici venea numele purtat de urmaşii lui. Orice am putea gîndi despre această etilomogie şi despre aceste pretenţii, este sigur că, spre sfîrşitul secolului al XI-lea, familia Dukas, prin averea, prin puterea, prin consideraţia care o înconjura, era una din cele mai vestite din monarhie : ea dăduse mai mulţi împăraţi Bizanţului şi acum unul din membrii săi, Mihail al VII-lea, ocupa tronul. Tocmai pentru acest motiv Comnenii şi Dukas nu se iubeau de loc, cel dintîi basileu din familia Comnenilor, Isac, avînd ca succesor un Dukas şi egalitatea ambiţiilor şi a drepturilor lor la coroană aprinzînd în consecinţă ura cea mai violentă între cele două rase rivale. Tuturor celor sincer îngrijoraţi de li-

niştea publică li se păru deci că ar fi un aranjament foarte avantajos unind printr-o căsătorie cele două familii duşmane şi confundînd astfel pe viitor pretenţiile şi interesele lor. Pe de altă parte, politicianul subtil care era Alexe Comnenul înţelese fără greutate ce sprijin formidabil ar oferi o asemenea alianţă ambiţiilor sale viitoare. De aceea, cu toată împotrivirea mamei sale, el se căsători, în ultimele luni ale anului 1077, cu tînăra Irina Dukas, fiica lui Andronic Dukas, protovestiar, protopoedru, mare-duce al gărzilor din Anatolia şi nepoata Cezarului Ioan Dukas. Şi tot de aceea, cînd în 1081 Alexe detronă pe Nichifor Botaniatul, toţi avură impresia că revoluţia aristocratică şi militară care aducea pe tron pe noul împărat, „nu ieşea din legalitate, pentru a repeta un cuvînt celebru, decît pentru a reintra în drepturile sale". Comnen prin naştere, unit prin căsătorie cu Dukas, Alexe, chiar revendicînd cu armele coroana imperială, nu făcea de fapt decît să-şi revendice drepturile naturale, al căror reprezentant era el, după cum spune un cronicar al vremii, revoltîndu-se împotriva suveranului său, „nu numai că nu merita nici o dezaprobare, dar îndeplinea un act demn de laudele tuturor oamenilor care gîndeau".

Din căsătoria esenţialmente politică pe care o încheiase, Alexe trăsese toate foloasele pe care le putea spera : era împărat. Se pare că n-a crezut necesar să arate prea mare recunoştinţă unei prinţese pe care n-o iubea de loc. Foarte îndrăgostit, după cum spune cronica, de soţia predecesorului său, frumoasa împărăteasă Maria de Alania, îndemnat de mamă-sa care ura cumplit pe Dukas, se pare că a doua zi după victorie Comnenul se gîndise să scape de soţia lui printr-un divorţ. Pentru ca în aclamaţiile imperiale numele Irinei să fie asociat cu al său, a trebuit ca amiralul Gheorghe Paleologul să declare cu o sinceritate bru-

tală: „Nu pentru voi, Comnenii, ci pentru Irina am lucrat" și să ordone marinarilor săi să aclame numele tinerei prințese. Pentru ca Alexe să se hotărască să încoroneze solemn pe Irina ca împărăteasă, șapte zile după ce el însuși primise miruirea sfîntă, a fost nevoie de toată înverșunarea tenace a patriarhului, devotat casei Dukas. Prin aceste detalii se poate ghici ușor ce a trebuit să fie, în asemenea condiții, această căsnicie imperială, ce raporturi încordate și dificile trebuie să fi existat între acești doi soți ostili, reprezentanți asociați a două familii rivale și amîndoi conștienți de ambițiile dușmane pe care le simbolizau.

Cum s-a născut încet-încet, din această ostilitate surdă relații mai prietenoase între Alexe și soția sa; cum a ajuns pe nesimțite tînăra împărăteasă, disprețuită mai întîi și ținută la o parte, să exercite asupra soțului ei o influență hotărîtoare, aceasta e o problemă de psihologie istorică, care merită interesul de a încerca s-o rezolvăm. Și dacă adăugăm că experiența Irinei Dukas oferă pe de altă parte ocazia să întrevedem ce era viața religioasă și monastică în acest îndepărtat secol al XII-lea bizantin, poate vom ajunge la concluzia că merită truda de a încerca să reînviem figura acestei femei, în aparență stearsă și discretă, dar care s-a dovedit o intrigantă dibace și ambițioasă — pînă în ziua în care trebuia să-și caute în mînăstire, după cum fiica sa căuta în literatură, consolarea ambițiilor sale spulberate.

I

Atunci cînd, în luna aprilie a anului 1081, Irina Dukas devenea împărăteasă a Bizanțului, ea nu împlinise cincisprezece ani. Nu pare să fi fost frumoasă de loc. Ana Comnena, care mărturisește pentru mama sa

o foarte vie admirație, cu toată dorința pe care o are de a o arăta în culorile cele mai ademenitoare, n-a putut să ne-o reprezinte ca pe o frumusețe desăvîrșită. Era înaltă, bine făcută; avea în toate mișcările o armonie incomparabilă; avea brațe frumoase de fildeș, pe care-i plăcea să le arate și ochi încîntători, de o nuanță verde ca marea. Dar avea tenul prea colorat și rozul obrajilor săi se observa de departe: „figura ei care strălucea ca lumina lunii, nu era — spune Ana Comnena — rotundă ca cea a asirienilor, nici prelungă ca a femeilor scite; ea se deosebea puțin de un oval perfect". Altul din panegiriștii săi declară că frumusețea ei era mai curînd interioară. Dacă adăugăm pe lîngă acestea faptul că Irina avea puțin gust pentru toalete, că-i plăcea mai puțin, după spusele unui contemporan, „să se împodobească cu haine brodate cu aur, decît să strălucească de lumina virtuților sale", că nu întrebuința nici un artificiu pentru a-și mări farmecul, „cum fac femeile ușuratice, insultînd astfel pe divinul Creator" și că, în sfîrșit, „arta cosmeticilor scumpă Cleopatrei" i se părea un lucru inutil și zadarnic, se înțelege că Alexe Comnenul, cu temperamentul lui ușuratic, n-a avut motive prea puternice spre a rămîne legat de soția sa și că, deși a avut de la ea șapte copii, trei băieți și patru fete, el a nutrit pentru dînsa oarecare indiferență, consolîndu-se cu numeroase aventuri, care se pare că atîțau foarte mult gelozia tinerei împărătese.

Irina nu iubea lumea mai mult decît toaletele. Îi era silă să se producă în public, în marele aparat al ceremoniilor imperiale și se arăta foarte jenată și rușinată cînd rangul ei o silea să apară. Nu-i plăcea să vorbească și petrecea în serbările de la curte tăcută, cu buzele strînse, rece și misterioasă ca o statuie de marmoră (comparația este a Anei Comnena). Ea ne apare ca o persoană discretă, modestă, puțin timidă,

puțin tainică de asemenea, natură multă vreme comprimată între un soț indiferent și o soacră ostilă și autoritară.

În sfîrșit, Irina nu simțea nici o plăcere să se înconjoare de servitori mulți : gusturile ei erau simple ; echipajele somptuoase, parada, pompa, îi făceau o silă adîncă. Trăia de preferință în apartamentele ei particulare, puțin aplecată asupra ei însăși și-și petrecea zilele citind și meditînd. Panegiriștii ei o compară cînd cu Atena, „coborîtă din cer splendidă și inaccesibilă", cînd cu femeia perfectă de care vorbește Solomon ; ei adaugă apoi că ea cultiva foarte mult înțelepciunea „pe care Platon o numește singura frumusețe a sufletului". În adevăr, viața sa intimă se împărțea între două ocupații esențiale : citirea Sfintelor Scripturi și datoriile de milostenie. Lucrările Părinților Bisericii o încîntau cu deosebire ; nu rareori se întîmpla să fie văzută venind la masă ținînd în mînă cartea pioasă care o pasiona ; și atunci cînd fiica sa Ana Comnena, mult mai atrasă către științe decît către teologie, o întreba cu oarecare mirare ce interes așa de mare găsea în aceste lecturi, ce plăcere putea să-i dea aceste teorii abstracte și subtile, „care, spunea ea — te amețesc", Irina îi răspundea zîmbind : „Ca și ție, mi-e teamă cîteodată de aceste cărți și totuși nu mă pot lipsi de ele. De altfel, așteaptă puțin : după ce vei fi gustat din celelalte cărți, vei simți farmecul acestora". De altfel foarte inteligentă și remarcabil de cultă, împărăteasa nu se mărginea la lecturile sfinte ; îi plăcea de asemenea literatura profană și proteja pe literați. Dar mai ales credința sa era mare și binefacerea neobosită. Foarte milostivă, cu deosebire față de călugări, pe care-i iubea, avea totdeauna mîna deschisă, „această mînă cheltuitoare de bogății" pe care o celebrează unul din panegiriștii săi. Ea dădea tuturor, cu foarte mare dărnicie, cerșetorilor, pă-

duchioşilor, nenorociţilor pe care-i întîlnea în calea sa. Şi atunci pentru aceşti umili, această femeie de obicei rezervată şi cam distantă, devenea uşor accesibilă ; faţă de ei, timiditatea îi dispărea, limba i se dezlega ; în astfel de ocazii, devenea chiar puţin moralistă. Ea vorbea cu plăcere despre ridicarea prin muncă, sfătuia pe protejaţii săi să nu se dedea lenii, „să nu se tîrască din uşă în uşă cerînd de pomană" ; foarte bună, ea făcea astfel mai preţioase dărniciile prin felul în care le împărţea.

În această izolare pe jumătate voită în care se mărgini, Irina Dukas petrecu douăzeci de ani din viaţa sa şi se poate crede că a suferit adeseori din pricina situaţiei cam şterse ce i se crease : căci ea iubea pe acest soţ care o neglija şi pe de altă parte simţea în ea calităţi destul de înalte spre a merita un rol mai însemnat. Fiica sa a spus despre ea că avea un suflet bărbătesc, curaj, inteligenţă, sînge rece, spirit de afaceri. Alt contemporan laudă puterea ei de gîndire, îndemînarea suplă a minţii sale şi mai ales curajul, „prin care întrecea toate sufletele bărbaţilor şi care era singurul punct prin care îşi renega sexul, spre a înclina spre virtuţi mai bărbăteşti". Trebuie, în sfîrşit, să spunem că era foarte mîndră de naşterea sa, de faima familiei, de drepturile care-i aparţineau : se va înţelege fără greutate că fiind astfel, atunci cînd se prezentă ocazia, Irina se descoperi brusc femeie politică şi mare ambiţioasă.

În adevăr, pe nesimţite situaţia tinerei împărătese se consolida la curte. Dînd împăratului moştenitori pentru tron, îşi întărise poziţia ; mai tîrziu, căsătoria fetelor sale contribui de asemenea să-i asigure oarecare influenţă, prin acţiunea pe care o exercită cel puţin asupra unuia din gineri. Apoi, retragerea Anei Dalassena liberînd pe basileu din tutela în care-l ţinea de atîta vreme împărăteasa mamă, lăsă locul li-

ber pentru alte persoane. În sfîrșit, încet-încet, pe măsură ce înainta în vîrstă, Alexe însuși revenea către Irina. Acum pasiunile sale se liniștiseră, dragostea de aventură aproape se stinsese. De altfel, el suferea deseori de gută și în acele crize teribile numai basilissa știa să-l îngrijească cum trebuie și să-i potolească puțin durerile prin fricțiuni îndemînatice. Atunci sună pentru Irina ora așteptată cu răbdare.

În curînd, Alexe nu se mai putu lipsi de ea. Luă obiceiul s-o ducă peste tot cu el, în călătorii, în expedițiile militare chiar, atît pentru îngrijirea ei afectuoasă, cît și pentru bunele sfaturi de guvernare pe care știa să i le dea, poate de asemenea puțin pentru că se temea de spiritul ei intrigant și credea înțelept să n-o lase, departe de el, în seama sugestiilor unor ambiții pe care ea nu le mai ascundea. Iubind în adevăr foarte sincer pe soțul ei, împăratul, Irina, conștientă de influența ei, aspira acum mai sus. Ea se gîndea, pentru prezent, să împartă puterea, să guverneze după propriile ei vederi ; se gîndea mai ales pentru viitor să aranjeze succesiunea după dorința ei și pretindea să transmită tronul, în detrimentul fiului său Ioan, moștenitorul legitim, fiicei sale preferate, Ana Comnena și soțului acesteia, Nichifor Bryenne, a cărui inteligență, elocvență, spirit cultivat și calități literare le aprecia foarte mult. Este probabil că asupra acestei chestiuni izbucneau adesea furtuni în căsnicia imperială și Irina se plîngea uneori că e acum silită să întovărășească prea des și peste tot pe bărbatul ei. Dar Alexe nu voia să audă nimic : și cum pe deasupra supravegherea pricepută cu care îl înconjura împărăteasa îl apăra pe prinț, mai bine decît orice alte precauțiuni împotriva comploturilor care-l pîndeau, cu nici un preț nu consimțea să îndepărteze de el pe „această păzitoare totdeauna trează, pe acest ochi mereu deschis asupra intrigilor".

Zadarnic dușmănii politici ai Irinei glumeau pe socoteala dragostei conjugale pe care împăratul o avea acum pentru soția lui. Pînă și în cort, pînă și la masă, Alexe găsea fițuici injurioase, în care era sfătuit să trimită în gineceu pe această suverană a cărei prezență încurca taberele. Nimic nu-l convingea. Din zi în zi prințul suferea tot mai mult influența Irinei. Aceasta pentru că, așa cum spune Ana Comnena, „ea era gata să deosebească ce era bun în orice împrejurare, gata mai ales să descopere intrigile dușmanilor. Și astfel, adaugă imperiala cronicăreasă, mama mea era pentru basileu, tatăl meu, un ochi deschis în timpul nopții, o păzitoare incomparabilă în timpul zilei, cel mai bun antidot împotriva primejdiilor mesei, remediul salvator împotriva pericolelor care se nasc din mîncare". În acest rol, ea păstra de altfel rezerva fină și prudentă din anii ei tineri : o simțeai aproape, dar n-o vedeai, nici n-o auzeai vreodată. Numai o litieră trasă de doi catîri, deasupra căreia fîlfîia steagul imperial, arăta prezența ei lîngă armată, „trupul ei divin" rămînea invizibil și, mai mult decît în Palatul Sacru, acțiunea ei devenea în mod voit misterioasă.

Totuși, cînd era nevoie, nu se temea să „înfrunte privirea bărbaților" ; în împrejurările grele ea știa să dea dovadă de curaj, de sînge rece și de hotărîre. Într-o zi, pe cînd armata imperială își așezase tabăra în Asia-Mică, dé dimineață se aduse vestea că turcii erau aproape. Dar Alexe se odihnea încă : pentru a nu-i tulbura somnul, Irina porunci emisarului să tacă și sculîndu-se, ea se prefăcu, cu toată îngrijorarea, că-și vede de ocupațiile obișnuite. În curînd, alt mesager anunță că barbarii înaintează ; cu toată teama care o cuprindea, împărăteasa își ia răspunderea și rămîne liniștită lîngă împărat. Fără grijă de pericol, suveranii se așază la masă, cînd deodată un om plin de sînge vine

să cadă la picioarele lui Alexe, arătînd primejdia apropiată şi pe duşmani la uşă. Chiar şi atunci Irina rămîne rece, „ca femeia curajoasă de care vorbeşte *Scriptura*" ; dacă-i era teamă, îi era numai pentru împărat. Cînd, în sfîrşit, cu mare greutate, e convinsă să aibă grijă de propria-i siguranţă şi să se depărteze de bătălia ameninţătoare, ea pleacă cu regret „întorcîndu-se mereu şi privind către soţul ei". Astfel, nu fără dreptate, Alexe o numea acum „sufletul lui iubit, confidenta planurilor sale, consolatoarea durerilor lui". Şi astfel, încet-încet, ea devenea atotputernică.

Am văzut mai înainte cum încercă ambiţioasa prinţesă să tragă folos din influenţa ei şi ce complot se urzi în jurul lui Alexe în agonie. Am văzut de asemenea cu ce stăruinţă îngriji Irina pînă la sfîrşit pe muribund, cum pentru a obţine de la Dumnezeu vindecarea, ea înmulţi în jurul ei pomana şi rugăciunile, de ce curaj bărbătesc a dat dovadă în acele zile triste, „luptînd ca un atlet din Olimp cu toată durerea care o copleşea", ce tenacitate arată de asemenea spre a-şi ajunge scopurile şi care au fost, în sfîrşit, disperarea şi mînia ei cînd văzu pierdute iremediabil speranţele pe care le nutrise. Totuşi, în faţa inevitabilului, ea ştiu să se resemneze mai bine decît fiica sa Ana Comnena. Nu luă de loc parte la conspiraţia pe care aceasta o urzi împotriva fratelui său Ioan şi în această împrejurare spunea, nu fără oarecare ironie : „Trebuie să cauţi un împărat cînd tronul e gol. Dar o dată ce există un suveran, nu trebuie să-l înlături". Astfel, mai fericită în această privinţă decît fiica sa, după ce a rămas retrasă la început, Irina gustă timp de zece ani întregi bucuriile puterii supreme. Şi cînd, după moartea lui Alexe, ea se retrase într-o mînăstire, cînd, după expresia unui contemporan, „ca un vultur cu aripile de aur zbură spre sferele cereşti", ea putea să-şi spună în definitiv că nu trăise zadarnic.

II

În vremea cînd exercita asupra lui Alexe Comnenul o influență atotputernică, Irina se asociase soțului ei pentru a întemeia un așezămînt cucernic. În partea occidentală a Constantinopolului, în cartierul Deuteron, nu departe de locul actual al celor Șapte Turnuri, cei doi soți puseseră să se construiască două mînăstiri vecine, una pentru bărbați sub patronajul lui Hristos, „care iubește omenirea" (Philanthropos), cealaltă pentru femei, sub protecția Fecioarei „plină de grații". Motive destul de deosebite hotărîseră pe împărăteasă să clădească această sfîntă casă. Ea voia mai întîi să-și arate astfel recunoștința în fața Madonei care, spunea ea, toată viața o copleșise cu darurile sale și o ocrotise cu protecția sa ; o făcuse să se nască „dintr-o rasă credincioasă și pornită spre virtute" ; îi asigurase binefacerile unei educații admirabile, care în urmă o ridicase pe tron, „această culme a fericirii omenești" ; în sfîrșit, întinsese mîna sa divină asupra tuturor celor pe care Irina îi iubea, asupra soțului, copiilor, nepoților săi, acordînd basileului în războaiele împotriva barbarilor victorii mari și fructuoase, membrilor familiei suverane vindecări miraculoase în bolile lor, imperiului un sprijin sfătornic și o prosperitate fără pereche. De altfel, ca toți bizantinii, Irina atribuia o putere deosebită rugăciunilor care se ridicau din gura călugărilor către Dumnezeu și în consecință ea aștepta de la așezămîntul său tot felul de avantaje pentru buna guvernare a monarhiei și pentru pacea creștinătății.

Dar la aceste motive de ordin spiritual se adăugau și considerații mai omenești. Una din fetele împărătesei, Evdochia, făcuse o căsătorie destul de nefericită. Bărbatul ei, fără nici un respect pentru nașterea imperială a tinerei femei, o trata foarte disprețuitor ; el nu

se arăta mai delicat față de basilissa, soacra sa ; așa încît, Evdochia îmbolnăvindu-se, fusese nevoie să se desfacă această căsnicie nepotrivită. Bărbatul fusese dat afară din palat, soția se făcuse călugăriță. Or, noua mînăstire era tocmai destinată a oferi imperialei schimnice un azil demn de rangul său. În sfîrșit, în acest Bizanț așa de rodnic în revoluții, nimeni, precum se știe, nu putea fi sigur de ziua de mîine. Prințese din familia Irinei puteau avea nevoie cîndva să caute în mînăstire un refugiu împotriva furtunilor vieții, dacă împăratul murea înaintea ei. De aceea, lîngă mînăstire ea puse să se clădească construcții mai confortabile și mai somptuoase, pentru nevoile femeilor din casa imperială. Era așa numita „casă a stăpînilor" sau „locuința prinților". Ridicate în afară de zidul mînăstirii și independente de aceasta, clădirile comunicau totuși ușor cu mînăstirea și aveau caracterul lor de sfințenie. Astfel, în timp ce Alexe pregătea în mînăstirea lui Hristos un mormînt pentru trupul lui muritor, Irina își pregătea un azil pentru bătrînețe, lîngă mînăstirea Fecioarei.

Aici se retrase după moartea soțului ei. Atunci importanța locuinței pe care și-o pregătise împărăteasa crescu. Era un adevărat palat, cu curți întinse, porticuri, mai multe instalații de băi, o biserică specială, consacrată sfîntului Dumitru. Irina veni să se instaleze aici întovărășită de o suită numeroasă de servitori și de femei. Ea dădu de asemenea ospitalitate fiicei sale preferate, Ana Comnena, care ocupă un apartament cu vederea spre grădina mînăstirii lui Hristos și fiicei acesteia, rămasă văduvă tînără de tot și care ea și ea se numea Irina Dukas. Acolo, între copiii ei, bătrîna împărăteasă trăi pînă la moarte, care pare a se fi întîmplat în 1123, în vecinătatea călugărilor pe care-i iubise totdeauna și în atmosfera de credință care învăluise tinerețea sa. Totuși, ea nu murise cu totul pentru

lume. Primea cu plăcere, întreținea în jurul ei o curte de oameni de litere, care-i celebrau gloria sau îi mîngîiau tristețea și doliul. Continua să se intereseze de problemele spirituale și încuraja cu deosebire pe ginerele său Nichifor Bryenne, al cărui talent literar îl apreciase totdeauna, să scrie istoria marelui Alexe Comnenul, soțul ei regretat. Această lucrare, precum se știe, a ajuns pînă la noi ; în prefață Bryenne laudă „mintea foarte înțeleaptă" care i-a impus această sarcină grea, „forța herculeană" care i-a constrîns modestia să primească. Se pare că Irina se complăcea în rolul acesta de inspiratoare, prin care își satisfăcea dorința de a ridica în slavă în același timp gloria Comnenilor și a familiei Dukas. Contemporanii o numesc cu plăcere, chiar și în prezența ei, „sirena lui Cezar" și putem crede că acest compliment nu-i era neplăcut.

III

Biblioteca Națională a păstrat, semnat cu cerneală de purpură de propria mînă a Irinei, „împărătească a Romanilor, credincioasă lui Hristos Dumnezeul nostru", actul de fundație, *typikon*-ul, pe care prințesa l-a întocmit pentru mînăstirea sa. Ea a enumerat pe larg clădirile pe care le-a construit, veniturile cu care a înzestrat-o. A explicat cu de-amănuntul datoriile multiple pe care le prescrie călugărițelor, regula pe care vor trebui s-o urmeze, disciplina aspră la care vor fi constrînse. A determinat, în sfîrșit, cu o precizie exactă și cu un spirit extrem de autoritar, tot ce privea administrarea bunurilor mînăstirii și apărarea independenței ei. Documentul, care nu conține mai puțin de șaizeci de pagini tipărite, este deci foarte curios, atît pentru ce ne arată despre psihologia Irinei Dukas, cît

și prin ce ne lasă să întrevedem din viața monastică a timpului său.

Ceea ce izbește mai întîi, este un amestec ciudat de frazeologie plictisitoare și de spirit practic, de exaltare mistică și de precizie administrativă, imperioasă, minuțioasă și seacă. Este același contrast pe care l-am întîlnit și în sufletul împărătesei, credincioasă pînă la pasiune și moralistă, așa de lucidă totuși și așa de curajoasă în conducerea vieții și în realizarea ambițiilor ei.

Cea dintîi preocupare a fondatoarei este de a asigura în mînăstire respectarea scrupuloasă a moralei. În adevăr, la începutul secolului al XII-lea viața interioară a mînăstirilor avea mare nevoie de a fi reformată și nu fără motive se temea Irina „ca șarpele, vechiul corupător să nu găsească în casa pioasă o nouă Evă, la urechea căreia să șoptească sofisme mortale și pe care s-o tîrască în mrejele iadului". Ea se roagă deci fierbinte Fecioarei să apere pe călugărițe de ispite „și să dea acestor suflete de femei virtuți bărbătești". Dar ea luă cu prudență toate măsurile necesare spre a înlătura primejdia. Mînăstirea va fi închisă cu severitate pentru tot ceea ce vine din afară. Nici un bărbat nu va fi admis, nici un ochi străin nu va putea surprinde piosul mister al intimității monastice. Împărăteasa interzice, cu grijă, construirea de terase în apropierea sfintei case, de unde privirile indiscrete s-ar opri în curtea mînăstirii ; interzice ca în suita doamnelor din aristocrație, admise să viziteze mînăstirea, vreun bărbat, fie chiar și eunuc, să treacă zidul protector. Pentru mai multă siguranță, chiar și cîntărețiii sînt excluși din această mînăstire-model : cel mult, deoarece trebuie, vor fi tolerați doi preoți și de asemenea confesorul și economul comunității vor trebui să aparțină acestei singure categorii de persoane.

Aceasta în ce privește interiorul. Irina orînduise nu mai puțin sever legăturile pe care călugărițele le pu-

teau avea cu lumea din afară. Asupra acestui punct, doctrina Bisericii era grozav de aspră. „Călugărul, spuneau Părinții, nu trebuie să mai aibă familie pe pământ". Totuși, în practică, erau necesare unele concesii „slăbiciunii omenești". Ca urmare, o dată sau de două ori pe an, mama, sora, cumnata călugăriței erau autorizate să vină în mînăstire, spre a lua o masă împreună cu surorile; și dacă persoana cu care erau rudă se întîmpla să fie bolnavă, se tolera ca vizitatoarele să stea două zile întregi în mînăstire. Cît despre bărbați, tată, frate, cumnat, ei nu puteau să-și vadă rudele decît la poarta exterioară a mînăstirii și încă în prezența unei respectabile surori în vîrstă și pentru foarte puțină vreme. Dacă vreo călugăriță era bolnavă, spre a-și putea vedea rudele era transportată cu targa la poarta cea mare: dar, sub nici un motiv un bărbat nu trebuia să treacă zidul. Invers, dacă una din surori avea în oraș vreo rudă grav bolnavă, ea putea s-o viziteze, dar întovărășită de două surori de vîrstă și de ținută respectabilă și cu nici un preț nu trebuia să petreacă noaptea afară din mînăstire. De altfel, pentru a evita orice ieșire sau intrare suspectă, călugărița portăreasă, femeie în vîrstă și virtuoasă, veghea la poartă; și pentru și mai multă siguranță, în fiecare seară ea preda cheile în mîna superioarei. De altfel nu se făcea nimic în casă fără autorizarea acesteia: ceea ce nu însemnează că ea era scutită de disciplina comună. Cînd trebuia să trateze afacerile mînăstirii, cînd avea de primit pe administratorii sau fermierii bunurilor comunității, ea se ducea la poarta interioară a mînăstirii, escortată de două sau trei surori în vîrstă, care erau martorii discuțiilor. De altfel, se sileau să primească în interiorul zidurilor cît mai puțini străini. Cel mult se permitea vizita femeilor pe care le atrăgea reputația de sfințenie a casei; asupra acestei chestiuni, fondatoarea lăsa la aprecierea supe-

rioarei, însă adăugînd că aceste vizitatoare trebuiau să fie totdeauna persoane de o moralitate recunoscută și limitînd la cel mult două zile durata șederii lor. Chiar prințesele din familia imperială, care patronau mînăstirea, nu puteau să intre oricînd și în genere nu trebuiau să rămînă acolo mult timp.

Comunitatea instituită de Irina nu trebuia să fie prea numeroasă, în intențiile fondatoarei mulțimea riscînd să împiedice exacta aplicare a ordinei. Ea cuprindea numai optzeci de călugărițe și zece servitoare și în nici un caz numărul surorilor nu trebuia să treacă peste patruzeci. În fruntea casei era pusă o superioară. Felul în care era numită aceasta e foarte curios. Călugărițele se înțelegeau să propună trei nume, între care alegerea definitivă se făcea în felul următor: cele trei nume erau scrise pe trei foi de hîrtie asemănătoare, cu formula aceasta: „Doamne, Isuse Hristoase, tu care cunoști inimile, prin ajutorul Fecioarei imaculate, plină de grații, arată-ne nouă, umilele tale servitoare, dacă crezi demnă de demnitatea de stareță pe cutare și pe cutare". Hîrtiile, îndoite cu grijă, erau așezate pe altar sîmbătă seară; comunitatea petrecea noaptea în rugăciuni și a doua zi, după slujbă, preotul lua una din hîrtii de pe altar și judecata lui Dumnezeu arăta astfel pe aceea care va conduce mînăstirea. O dată instalată, ea exercita o autoritate absolută asupra lucrurilor materiale ca și asupra celor spirituale și drepturile sale mergeau pînă la a exclude fără explicații, dacă credea de cuviință, pe o călugăriță din comunitate. Ea însăși nu dădea socoteală nimănui și nu putea fi înlocuită decît dacă călca grav vreuna din datoriile ei. În acest caz, prințesa imperială, protectoarea mînăstirii și care în această calitate prezidase alegerea, intervenea și destituia pe stareță. Dar acesta era un eveniment cu totul excepțional.

Pentru a ajuta pe superioară în administrație, erau o întreagă serie de asistente, pe care starețа le numea și le destituia cînd voia : *skenohfylakissa* avea grija tezaurului și a arhivei și *ecclesiarhissa* avea grija bisericii, supraveghea aprinderea lumînărilor și buna execuție a cîntărilor sfinte. O soră era însărcinată cu primirea proviziilor, alta cu paza vinului ; econoama păstra produsele domeniilor mînăstirii ; *trapezaria* se ocupa cu menținerea ordinei în sala de mîncare; *epistemonarhissa* avea drept serviciu asigurarea disciplinei comunității și rolul său consta mai ales în a interzice conversațiile ușuratice și a pedepsi lenevia, „care sînt începutul oricărui rău". Două *ergosotriai* împărțeau lucrul; două *dohaeiriai* se ocupau de veșmintele și de banii comunității; în sfîrșit, sora portăreasă era însărcinată cu paza porții. Fiecare din aceste funcționare își avea însărcinarea ei proprie și fondatoarea a trasat fiecăreia cu precizie datoria pe care o are. Peste tot apare de asemenea grija unei contabilități precise și exacte: starea lucrurilor în momentul luării în primire, mișcarea intrărilor și ieșirilor, totul trebuia să fie precizat cu o atenție meticuloasă. În sfîrșit, tuturor Irina le recomandă cea mai severă economie și unele pasaje curioase arată pînă unde ducea ea aceste griji de bună gospodărire. Dacă e vorba să se cumpere stofe pentru comunitate, se va alege momentul în care sînt multe pe piață și cînd nu sînt scumpe. Și cînd în zilele de sărbătoare se împodobesc candelabrele cu lumînări noi, se vor păstra cu grijă cele începute, spre a le arde din nou în zilele obișnuite.

În toate aceste detalii administrative nu intră absolut nici o preocupare spirituală; și trăsătura caracteristică este tocmai această lipsă de exaltare mistică, ce se observă în fiecare rînd al documentului. Irina avea un spirit esențial practic, cu grija de a crea înainte de toate o casă bine condusă și bine organizată;

restul o interesa mai puțin. Găsim despre aceasta o dovadă foarte curioasă în grija pe care o pune de a liniști scrupulele acelora dintre călugărițe care ar putea găsi cam prea pămîntești ocupațiile pe care le prescrie și s-ar teme să nu-și compromită mîntuirea veșnică ocupîndu-se mereu de ele și neglijînd slujbele. „Rugăciunea, le spune ea, e un lucru frumos, un lucru foarte frumos, căci ne ajută să vorbim de Dumnezeu și ne ridică de pe pămînt pe cer. Dar milostenia e cu mult superioară și cu mult mai bună". Or, înseamnă, a face operă de milostenie muncind pentru binele material al comunității. „Ne e teamă, ziceți voi, dacă neglijăm slujbele. Nu vă fie teamă. O mărturisire sinceră vă va asigura totdeauna iertarea acestei greșeli, cu singura condiție ca neglijența voastră să nu aibă drept cauză lenea. Iată de ce trebuie să vă temeți și la ce trebuie să vegheați. Dacă n-ați greșit din lene, fiți fericite să vă consacrați serviciilor ce vă sînt încredințate".

În condițiile acestea, nu va fi de mirare că regulamentul slujbelor religioase ține așa de puțin loc în dispozițiile fondatoarei. Detaliile de ordin material o preocupă mult mai mult. Pentru menținerea regimului vieții călugărești, care e și trebuie să rămînă totdeauna regula mînăstirii, dormitorul și sala de mîncare vor fi comune tuturor călugărițelor; lucrările manuale se vor face în comun, sub supravegherea superioarei, în timp ce una din surori va face o lectură cucernică, „ce înlătură gîndurile ușoare, inutile și vinovate". Pentru a asigura o disciplină riguroasă, nimic nu-i lăsat la întîmplare. Irina fixează numărul și forma închinăciunilor, care se vor face în biserică, ordinea în care vor urma cîntecele sfinte, la semnul unei *eccleziarhissa*. Ea poruncește ca în refectoriu, în care comunitatea intră cîntînd psalmi, nici una să nu deschidă gura, decît spre a răspunde la o întrebare a superioarei și

toate urechile să fie atente la lectura cucernică „ce bucură și hrănește sufletele" ; *trapezaria* are grijă să nu se producă vreo neregulă. Dacă o călugăriță se mișcă sau vorbește, ea o ceartă sever; în caz de recidivă, vinovata este alungată de la masă. Este interzis să ceară ceva vecinei, nici chiar apă; este interzis să ceară o favoare oarecare, „de teama vanității". Peste tot se găsește aceeași severitate disciplinară. Sînt oprite conversațiile particulare, hoinărelile leneșe, rivalitățile ori certurile, prieteniile prea intime mai ales și întîlnirile clandestine. Irina a prevăzut totul, a ordonat totul, a oprit orice.

Regimul mesei însăși a fost fixat prin grija ei. Mîncărurile de altfel nu sînt de loc îmbelșugate. Marțea, joia, sîmbăta și dumineca se vor servi călugărițelor două feluri de mîncare cu pește și brînză. Lunea vor mînca legume uscate, prăjite cu untdelemn și scoici; miercurea și vinerea li se vor da legume uscate fierte în apă și cîteva legume proaspete. Carnea nu figurează niciodată pe masa mînăstirii. În schimb, vinul e distribuit cu destulă dărnicie: el servește pentru a întări pe surorile obosite de veghile din postul mare, a înviora trupurile slăbite în anotimpul cald și în acest scop pivnița mînăstirii conține chiar vin vechi. În afară de aceasta, se permitea ca oamenii credincioși „care iubesc pe Hristos" să trimită cîteva dulciuri, pentru a îmbunătăți masa obișnuită din mînăstire. Regimul celor trei posturi este, desigur, mai aspru și orînduit cu minuțiozitate. O prescripție mai ales revine fără încetare: este interzis de a mînca ceva în afară de orele mesei: „Hrana oprită este aceea, scrie Irina, care odinioară ne-a supus morții și ne-a lipsit de paradis și diavolul, autorul răului, este acela care a introdus-o în lume".

Totuşi, şi aici se fac unele concesii slăbiciunii omeneşti. Împărăteasa nu vrea să obosească prea mult călugăriţele printr-un exces de veghe istovitoare. Ea prescrie un regim special pentru bolnave, care vor trebui să aibă o chilie particulară şi o masă mai bună. În acelaşi timp, li se recomandă să nu profite de starea sănătăţii lor, pentru a avea pretenţii indiscrete şi pentru a cere lucruri extraordinare, „mîncăruri de care poate n-au auzit niciodată vorbind şi cu atît mai mult n-au văzut, nici n-au mîncat".

Nu vom insista asupra detaliilor amănunţite cu care este fixat ceremonialul sărbătorilor mari şi hotărît numărul lumînărilor şi candelabrelor care vor mări strălucirea solemnităţii. Printre aceste sărbători, mai ales una e celebrată cu deosebit fast, aceea a morţii sau, cum spun bizantinii, a Adormirii Fecioarei. Prefer să mai amintesc cîteva trăsături caracteristice, care fac cinste spiritului practic al fondatoarei. Pe lîngă mînăstire este ataşat un doctor, cu toată teama pe care o inspiră împărătesei orice prezenţă masculină ; pe de altă parte, mînăstirea este înzestrată cu instalaţii care aduc apă din belşug şi cel puţin o dată pe lună călugăriţele vor trebui să facă o baie. În această grijă de igienă, destul de rară în mînăstirile Evului Mediu, se vede, ca peste tot, spiritul practic, lipsit total de misticism, spirit care a stat la baza fondaţiei.

Totuşi, în general, atîtea obligaţii impuse, o ordine aşa de severă puteau părea prea grele multor suflete. Astfel, prinţesa a crezut necesar să îndemne pe călugăriţe să-şi accepte sarcina fără a se descuraja, ci mai curînd să se bucure, gîndindu-se că prin înţeleapta prevedere a fondatoarei, ele erau în definitiv scutite de orice preocupare materială.

În timp ce orînduia viața morală a călugărițelor, împărăteasa se îngrijea să asigure viitorul operei sale. Mînăstirile bizantine, la începutul secolului al XII-lea erau expuse la accidente destul de supărătoare. Se întîmpla adeseori că pentru a răsplăti serviciii politice sau militare, puterea laică le dădea în folosință vreunui personaj puternic, în detrimentul prosperității materiale și al bunei sănătăți morale a acestor case cucernice. Beneficiarul, în adevăr, instalîndu-se în mînăstire „ca în propria lui locuință", cheltuind veniturile în folosul lui, neglijînd lucrurile sfinte, ruina în puțină vreme averea, ca și disciplina mînăstirii ; împreună cu el viața mondenă pătrundea în aceste aziluri sfinte; se primeau vizite, se cîntau cîntece profane și mai cu seamă în mînăstirile de femei, prezența unei beneficiare laice, fără încetare în discuții cu superioara,fără încetare preocupată de evenimentele secolului, era o cauză de democratizare permanentă.

Irina cunoștea aceste primejdii, soțul său făcînd mai mult ca oricare altul astfel de donații și ca ținea foarte mult să-și păstreze așezămîntul. Înțelegea să păstreze mai întîi pentru ea averea cu care înzestra mînăstirea și să-i ocrotească independența împotriva oricărei încercări de uzurpare. Astfel, ea oprise cu desăvîrșire să se dăruiască, să se vîndă sau să se schimbe vreunul din bunurile aparținînd mînăstirii ; cel mult, în unele cazuri determinate se puteau înstrăina unele obiecte mobiliare pentru nevoi curente de bani, dar se luau mii de măsuri pentru a împiedica orice abuz și orice neregulă. De asemenea, împărăteasa recomanda supravegherea atentă a tot ce privea administrarea bunurilor mînăstirii. Un econom era însărcinat cu aceasta, al cărui rol era să viziteze diferitele proprietăți, să cerceteze socotelile funcționarilor inferiori și

ale fermierilor, să supravegheze ca să fie exacte veniturile în natură și în bani și pentru orice lucru să raporteze superioarei. În ultimă instanță, ea guverna materia ca și spiritul. Numea și destituia pe funcționarii însărcinați cu administrarea domeniului, îi primea, în persoană, pentru a asculta expunerea gestiunii lor, examina împreună cu economul și viza contabilitatea lor. În adevăr, mînăstirea era bogată și făcea chiar economii, care se strîngeau într-o cutie de rezervă. Dar, natural, donațiile noi erau bine văzute și încurajate, fie ele venite de la călugărițe, care intrînd în mînăstire aduceau ca dar o sumă oarecare, fie efectul dărniciei laicilor credincioși. Irina prevedea aceste daruri și hotăra cum să fie folosite. Ele nu trebuiau risipite în cheltuieli inutile, de exemplu pentru a îmbunătăți hrana, ci trebuiau să servească mai ales spre a mări distribuția de alimente și bani, care în fiecare zi trebuia făcută săracilor la poarta mînăstirii. Asupra acestei chestiuni particulare, ca și asupra tuturor celorlalte, Irina nu voise să lase nimic la întîmplare. În zilele obișnuite, ea prescria să se împartă cerșetorilor pîine și resturile de la masă ; în zilele de sărbătoare și mai ales în zilele în care sărbătorea aniversarea, *nemosina* cum se spune, a vreunuia din înalții protectori ai mînăstirii, darurile erau mai îmbelșugate și la pîine se adăuga vin și bani.

Irina luase și alte măsuri spre a asigura independența fundației sale. Ea interzicea formal ca mînăstirea ei să fie dată, sub vreun motiv, în beneficiul vreunui particular, anexată altei mînăstiri sau vreunui așezămînt de milostenie, supusă vreunei autorități ecleziastice sau laice : ea trebuia să rămînă pe vecie „liberă și independentă". „Dacă vreodată, scrie fondatoarea, și în vreun fel oarecare, cineva ar pretinde să supună mînăstirea pe care o întemeiem și să o dea pe mîini străine, fie unui împărat, patriarh sau chiar

stăreției, să fie afurisit". Multe mînăstiri, cum s-a văzut, erau în această epocă înstrăinate de la prima lor destinație. Pentru a înlătura această primejdie, împărăteasa notează că numai starețul are calitatea de a exercita autoritatea asupra comunității; și pentru a asigura și mai mult autonomia cucernicei sale case, mînăstirea e pusă sub patronajul special al unei prințese din familia imperială.

La început, această protecție fu încredințată prințesei Evdochia, acea fiică a Irinei care intrase la călugărie. Dar ea muri de timpuriu, în 1120. Atunci, însăși Irina se însărcină să exercite acest drept de patronaj, care, după moartea ei fu dat pe rînd mai întîi fiicei sale preferate, Ana, apoi celei de a doua fiice, Maria, și nepoatei sale, Irina Dukas, ca pe urmă să se transmită din generație în generație în descendența feminină a Anei Comnea. Dar asigurînd mînăstirii această protecție, împărăteasa înțelegea de asemenea s-o apere împotriva oricărei veleități de uzurpare a protectoarei. Puterile acesteia fură orînduite în consecință cu multă grijă. Nu i se permise sub nici un motiv să intervină în administrarea interioară a mînăstirii și *typikon*-ul stabilește în amănunt limita acestor drepturi. Prințesa protectoare veghează la alegerea stareței, eventual ea poate s-o destituie, are însărcinarea să potolească scandalurile care ar veni să tulbure pacea comunității, dar mai ales datoria ei este de a menține prerogativele și privilegiile mînăstirii împotriva lumii din afară. Pentru a evita orice încercare de a interveni în lucruri care n-o privesc de loc, Irina ordonă că ea nu va putea intra cum va voi și la orice oră în mînăstire. Împărăteasa nu face excepție de la această regulă decît pentru „fiicele sale iubite, porfirogentele, doamna Ana și doamna Maria și pentru nepoata sa scumpă doamna Irina Dukas". Acestea vor pătrunde cînd vor dori în mînăstire, chiar pentru a lua masa

cu călugăriţele; totuşi, ele nu vor putea fi întovărăşite decît de două sau trei din femeile lor. De asemenea, printr-o toleranţă excepţională, fiii şi ginerii Irinei vor putea, în unele împrejurări, să fie admişi în mînăstire. În acest caz, ei vor sta, în timpul slujbei, în nartexul exterior al bisericii; după ce comunitatea se va fi retras, ei vor putea pătrunde în interior şi chiar să vorbească cu superioara, în prezenţa a două sau trei surori în vîrstă şi să se închine Fecioarei cea plină de graţie. Aceasta ne duce în mod firesc la informaţiile foarte curioase pe care *typikon*-ul ni le oferă asupra persoanei împărătesei şi în privinţa sentimentelor faţă de ai săi.

V

Întemeindu-şi mînăstirea, Irina Dukas pare să fi avut în vedere mai ales serviciile eventuale pe care ar fi putut să le aducă familiei sale şi această trăsătură dă fundaţiei un caracter destul de special. Împărăteasa a prevăzut cazul în care vocaţia mistică sau revoluţia ar aduce în mînăstire pe vreunele din prinţesele imperiale şi în privinţa lor a luat unele dispoziţii deosebite. Dacă, după „viaţa mai strălucită" pe care au dus-o în lume, existenţa comună cu celelalte maici li s-ar părea prea austeră şi aspră, ele vor expune cazul confesorului comunităţii şi se va introduce în viaţa lor uşurarea datorită rangului. În loc de dormitorul comun, ele vor avea un apartament particular, mai larg şi mai confortabil; în loc de masa comună, ele vor mînca acasă şi masa lor va fi mai îngrijită; ele vor putea avea de asemenea două cameriste spre a fi servite. Pe deasupra, vor putea cînd vor dori, să primească rude de sex masculin, sub singura

rezervă ca aceste întrevederi să aibă loc în aleea care duce la poarta cea mare și vor putea să iasă în oraș cînd vor dori, numai să fie întovărășite de o soră în vîrstă; vor putea chiar să fie autorizate să petreacă două sau trei zile în afară de mînăstire și dacă au o rudă grav bolnavă, să stea lîngă dînsa pînă în ultima clipă. Aceleași îngăduiri sînt admise și pentru femeile nobile care ar dori să se retragă în mînăstire ; ele vor putea avea de asemenea un apartament particular și o servitoare. Totuși, dacă abuzează de aceste înlesniri spre a provoca vreun scandal, dacă mai primesc la ele călugărițe sau tulbură comunitatea cu flecăreli, aceste pensionare vor fi izgonite fără milă.

Este curios să vedem cum motive particulare, dorința de a acomoda viața monastică cu gusturile persoanelor care nu sînt făcute pentru ea, îndemnaseră pe fondatoare să îndulcească asprimea regulei și să transforme mînăstirea într-un fel de „societate nobilă", cu un caracter destul de particular. Aceeași grijă pentru familia sa imperială apare pe fiecare pagină a documentului și unele pasaje aruncă o lumină interesantă asupra iubirii pe care o nutrea Irina pentru ai săi.

Mai întîi, prințesa se gîndește mult la ea însăși; ea recomandă să se spună mereu rugăciuni pentru dînsa, să se comemoreze ziua în care va părăsi lumea. N-are mai puțină grijă de împăratul Alexe, soțul său, care o întovărășise în cucernica ei faptă. Ea îi dorește cu dragoste să trăiască încă mulți ani, să cîștige victorii glorioase asupra dușmanilor; întreține cu el legături intime așa de pline de încredere, încît ține să-l facă să participe la conducerea și la patronarea mînăstirii. „Unui om extraordinar, scrie dînsa vorbind despre el, trebuie să-i facem onoruri extraordinare". Un alt pasaj e și mai curios pentru aprecierea sentimentelor intime ale Irinei și ierarhia afecțiunilor ei.

În Biserica greacă era obiceiul, ca în zilele de aniversare a morții protectorilor unei comunități religioase, să se oficieze în onoarea lor o ceremonie comemorativă, *nemosina*. În biserica măreț luminată, se făcea o slujbă specială și se spuneau rugăciuni pentru cei răposați, apoi se servea comunității o masă mai îmbelșugată și mai îngrijită și la poarta mînăstirii se împărțea pomană săracilor. Irina a indicat cu grijă pe toți ai săi pentru care va trebui să se execute comemorarea. Nu numai că s-a îngrijit de părinții ei morți, de tatăl și de mama sa, de socrul și de soacra sa, dar a hotărît de asemenea ce trebuie făcut într-o zi pentru ea însăși și pentru ai săi, cînd va veni ultima lor zi. Pentru fiecare caz a dat dispoziții precise, gradînd pentru fiecare onorurile și importanța cheltuielilor și această deosebire de tratament este instructivă și nostimă.

Pentru dînsa și pentru Alexe ea vrea ca lucrurile să fie foarte bine făcute. Distribuția la săraci va cuprinde pîine făcută cu zece *modii* de grîu plus opt măsuri de vin și douăsprezece *nomismata* sau bani de argint. Pentru fiii și fiicele sale, Irina reduce la jumătate cheltuiala ; pentru cea din urmă fiică, Teodora, o reduce aproape cu trei sferturi. Aceasta, din cauză că Teodora făcuse o căsătorie destul de proastă ; ea se măritase cu Constantin Angelo, un băiat frumos, de neam destul de modest, a cărui avere fusese doar frumusețea și fără îndoială împărăteasa era puțin supărată pe fiica ei pentru acest fel de mezalianță. Printre ginerii Irinei, Nichifor Bryenne, bărbatul Anei Comnena, ca și soțul Mariei Comnena, sînt tratați ca niște fii ; dar soțul Teodorei, ca și soția lui, nu vor primi decît onoruri de a doua mînă : pentru el, ca și pentru cele două surori ale lui, soțiile sebastocratorului Andronic și Cezarului Isac, Irina reduce cu trei sferturi cheltuiala prescrisă pentru ea și pentru Alexe. Bărbatul

Evdochiei e, desigur, omis de pe listă. Printre nepoatele basilissei, una singură figurează în această nomenclatură : este Irina Dukas, fiica Anei Comnena, favorita bunicii sale. Astfel, peste tot apare predilecţia vizibilă pe care prinţesa o are pentru fiica ei mai mare Ana Comnena şi pentru ai săi. Ei îi lasă palatul pe care şi-l clădise alături de mînăstire şi după moartea Anei îl va moşteni fiica ei, Irina. Ana şi Irina vor urma împărătesei la patronarea mînăstirii. În clipa cînd murea Alexe, basilissa nu izbutise să-i asigure tronul fiicei sale preferate. Ea se trudea cel puţin să-i mîngîie amărăciunea prin aceste dovezi de dragoste deosebită.

Astfel, pînă şi în refugiul ei, se manifestă sufletul voluntar al Irinei Dukas. Şi alte trăsături ale operei mărturisesc caracterul imperios al naturii sale. În tot ceea ce priveşte întemeierea mînăstirii, ea şi-a rezervat o autoritate absolută. Ea însăşi a numit pe stareţă şi pe econom, şi-a atribuit pentru toată viaţa patronajul mînăstirii şi dreptul de a porunci ca o stăpînă. În calitatea sa de fondatoare spre a compensa banii cheltuiţi, pretinde, pentru prezent şi viitor, să dispună de toate după bunul plac şi uzează de această prerogativă. Interzice să se schimbe ceva în construcţiile pe care le-a ridicat, nici măcar pentru a face îmbunătăţiri; interzice să i se închirieze sau să se înstrăineze palatul ce serveşte de reşedinţă prinţeselor imperiale; interzice modificarea ordinei pe care a stabilit-o : în fiecare lună se va citi *typikon*-ul, pentru ca toate să-l cunoască şi fiecare îl va respecta „ca pe legile divine".

La sfîrşitul regulamentului elaborat, Irina adresează călugăriţelor sale o predică lungă, în care le recomandă să respecte ordinea, credinţa, supunerea, înţelegerea, dispreţul bogăţiilor, efortul continuu spre bine. „Nu pentru odihnă şi pentru lux, spune ea, aţi părăsit lumea, ci pentru a cîştiga, luptînd din toate puterile

voastre, binele promis de *Evanghelie*". Apoi, în aparență cu destulă umilință, ea cere surorilor să-i acorde ajutorul rugăciunilor lor, spre a merita, ca o răsplată pentru fapta sa, mila lui Dumnezeu și mîntuirea veșnică. Pînă și în această cerere se manifestă sufletul voluntar al Irinei. „Chiar dacă nu mai sîntem prezente material, scrie ea, gîndiți-vă că vom fi acolo ca spirit".

Astfel pînă în ultima sa zi, ea ne apare așa cum a fost toată viața, pe tron ca și în izolare, credincioasă, liberală, iubind pe călugări și avînd o deosebită încredere în rugăciunile lor, dar foarte prințesă, autoritară și imperioasă, cu grijă de a-și impune voința în lucrurile trecătoare ca și în cele spirituale. Și se înțelege atunci mai bine cum tînăra femeie, stearsă în aparență și timidă, pe care o luase în căsătorie Alexe Comnenul, a sfîrșit prin a cuceri pe scena lumii influența pe care o meritau calitățile și pe care o visa condiția sa. În afară de aceasta, ea ne prezintă un tip interesant de prințesă bizantină din secolul al XII-lea, de femeie politică și de femeie învățată în același timp, cam austeră, cam gravă, dar de o impecabilă ținută morală și de o grație serioasă, care nu e lipsită de frumusețe.

Capitolul IV

AVENTURILE ROMANȚIOASE ALE LUI ANDRONIC COMNENUL

Către mijlocul secolului al XII-lea, curtea Bizanțului, așa de austeră și de gravă în vremea primilor Comneni, își schimbase înfățișarea. Împăratul Manuel era un tînăr de douăzeci și opt de ani, căruia îi plăceau luxul, distracțiile, serbările, cu o pasiune cu atît mai înflăcărată, cu cît aceste distracții nu erau decît un intermediu între expedițiile războinice și loviturile de spadă cu care se fălea vitejia lui de paladin. Astfel, în palatul Blacherne, în marile săli decorate cu mozaicuri de aur, în vilele din Propontida, unde-i plăcea să-și petreacă vara, nu erau decît ospețe somptuoase, concerte, serbări și întreceri cavalerești. În jurul prințului, o întreagă pleiadă de femei tinere, vioaie, frumoase și cochete, își desfășurau grațiile și ofereau curții o atracție fără seamăn. Desigur că străbunica lui Manuel, bătrîna Ana Dalassena, care odinioară se trudise atîta să dea palatului imperial aspectul decent și moralitatea severă a unei mînăstiri, ar fi fost profund scandalizată dacă ar fi putut vedea aceste schimbări.

Ca și ruda lor Ana Comnena, Manuel și prinții din familia sa iubeau literele și protejau pe scriitori. Dar spiritul lor se liberase de ideile cucernice care animau pe părinții lor și care odinioară inspirau hotărîrile unei

Irina Dukas. Sub respectul întreținut cu grijă al formelor exterioare, se ascundea o reală indiferență. Prin tradiție, împăratul voia totdeauna să pară un zelos apărător al ortodoxiei; în realitate, nu-și făcea nici un scrupul din a întreține cu necredincioșii legăturile cele mai cordiale; și rațiunea de stat, mai puternică decît respectul pentru biserică, făceau suspecți, în ochii săi, pe acei călugări prea puternici și prea bogați, pe care bunica lui îi iubea atîta.

Cu cît oamenii se arătau mai indiferenți sau mai sceptici față de credință, cu atît erau mai creduli față de toate superstițiile. Astrologia, practica magiei găseau o încredere universală; vrăjile, filtrele de dragoste erau întrebuințate de o mulțime de oameni. Multe persoane, chiar din clasele cele mai înalte, erau convinse că întrebînd „cartea lui Solomon" ar putea să cheme, după plac, diavolii și să-i supună poruncilor lor. Și dacă unele spirite mai tari se îndoiau de rezultatul acestor vrăji, mulțimea credea adînc în minuni.

În această societate fără directive morale, intriga și dragostea ocupau un loc esențial. Puține familii au fost mai sfîșiate de rivalități ambițioase, ca aceea a Comnenilor. Manuel și-a petrecut viața păzindu-se de verii și nepoții săi și domnia lui e plină de disgrațiile răsunătoare ale rudelor. Aventurile galante umpleau timpul pe care nu-l petreceau conspirînd și împăratul era cel dintîi care dădea exemplul. În 1146 se căsătorise cu o germană, contesa Bertha de Sulzbach, care, urcîndu-se pe tronul orientului luă pronumele bizantin de Irina; cu toate virtuțile ei, cu toată străduința de a se pune de acord cu curtea în care trăia, tînăra femeie nu putu ține multă vreme lîngă ea pe nestatornicul ei soț. Curînd Manuel o neglijă pentru alte aventuri. Mai întîi îl distrară unele simple capricii. Apoi se îndrăgosti mai serios de foarte frumoasa lui nepoată Teo-

dora și nu întîrzie de a o declara pe față ca amantă. Acestei persoane mîndre și trufașe îi acordă toate onorurile exterioare ale puterii : îi dădu o gardă ca unei suverane, îi dădu voie să poarte un costum aproape la fel cu acela al împărătesei ; pentru ea, pentru fiul care i se născu și a cărui venire pe lume spori trecerea favoritei, risipa lui fu nesfîrșită. Se pare că favoarea acestei „Pompadour cu piciorul mic", cum a fost numită Teodora, dură destul de mult ; în orice caz ea era în stare să și-o apere. Într-o zi, din gelozie, ea puse să fie asasinată o rivală care rîvnea la inima lui Manuel și s-a păstrat o scrisoare foarte curioasă prin care unul din familiarii ei se trudea să-i potolească remușcările pe care după mulți ani ea le simțea pentru această crimă pasională.

De altfel, această legătură nu-l împiedică de loc pe Manuel, cînd în 1159 își pierdu soția, să se gîndească a se recăsători îndată. Din prima căsătorie nu avea decît o fată și era cu drept cuvînt preocupat să asigure dinastiei un moștenitor legitim. De data aceasta, căută pe viitoarea împărătească printre prințesele din Siria francă. El se gîndi mai întîi la contesa Melisanda de Tripoli și, după raportul ambasadorilor însărcinați să se ducă s-o vadă pe tînăra fată, logodna fu încheiată. Mari pregătiri fuseseră făcute de fratele Melisandei, spre a trimite pe sora sa la Constantinopol cu o pompă demnă de o suverană, cînd, în momentul plecării la drum, o boală misterioasă și ciudată o atinse pe tînăra fată. Frumusețea sa așa de lăudată pierea văzînd cu ochii : trimișii imperiului se hotărîră deci să rupă înțelegerea și să caute în altă parte o soție pentru stăpînul lor. Or, în acea vreme, trăia în Antiohia fiica prințesei Constanța, Maria : era minunea orientului latin. „Niciodată, spunea în calea ei poporul Bizanțului, niciodată vremea noastră n-a văzut o asemenea frumusețe". „Era fru-

moasă, scrie un cronicar grec contemporan, mai mult decît frumoasă şi de o frumuseţe aşa de remarcabilă încît pe lîngă ea păreau pură legendă toate povestirile despre Afrodita cea cu zîmbetul dulce, şi cu părul de aur, despre Junona cu braţele albe, cu ochii mari, despre Elena cu gîtul mlădios, cu picioarele încîntătoare, şi despre toate femeile frumoase pe care antichitatea le-a pus, pentru frumuseţea lor, alături de zei". Împăratul se hotărî să obţină mîna acestei perfecţiuni şi la sfîrşitul anului 1161, el se căsători cu ea în Sfînta Sofia. Serbări somptuoase întovărăşiră căsătoria imperială, banchete la palat, daruri în bani poporului la răspîntiile capitalei, cadouri măreţe bisericilor, curse şi întreceri cavalereşti : mulţimea, fermecată de graţia noii sale suverane, o primea cu aplauze entuziaste. Ca atîtea alte prinţese latine urcate pe tronul Bizanţului, Maria de Antiohia trebuia să aibă o soartă tragică. „Străina", cum o supranumi poporul Constantinopolului, trebuia, douăzeci de ani mai tîrziu, să ispăşească crunt primirea care i se făcuse.

Se vede ce loc important ocupau femeile în această curte a Comnenilor. Pînă şi pe patul de moarte Manuel s-a gîndit la ele. Avea febră mare ; toată lumea din jurul lui îl socotea pierdut ; patriarhul îl îndemnă să se gîndească la starea lui şi să asigure soarta fiului minor pe care-l lăsa. El răspundea liniştit că nu era nici o grabă ; ştia că mai are de trăit patrusprezece ani şi că astrologii îl asigurau că în curînd, complet însănătoşit, îşi va relua aventurile amoroase.

Dar în această societate strălucită, sceptică şi coruptă, figura cea mai caracteristică este desigur vărul împăratului Manuel, teribilul şi seducătorul Andronic Comnenul.

Andronic Comnenul era tipul perfect al bizantinului din secolul al XII-lea, cu toate calităţile şi toate viciile. De statură înaltă (se spune că măsura mai mult de şase picioare), de o forţă herculeană şi de o eleganţă incomparabilă, el avea „o frumuseţe, după spusele unui cronicar, care părea demnă de tron". Cronicarul Nicetas, care l-a cunoscut bine, a lăsat undeva despre el o schiţă frumoasă şi fină, în care ni-l arată îmbrăcat într-o lungă mantie violetă, cu capul acoperit cu o bonetă ascuţită de culoare cenuşie, mîngîindu-şi, cu un gest care-i era familiar cînd era emoţionat sau mîniat, barba neagră şi creaţă. Puternic, admirabil antrenat în toate exerciţiile trupului, întreţinînd printr-o cumpătare atentă echilibrul perfect al sănătăţii şi graţia robustă a formelor, imun la boli, el era un cavaler desăvîrşit, arbitrul modei. La război, isprăvile sale erau acelea ale unui paladin. A alerga singur la duşman, împrumutînd scutul şi lancea celui dintîi soldat întîlnit, provocînd pe şeful grupului advers mergînd pînă în mijlocul armatei lui, trîntindu-l de pe cal cu o singură lovitură de lance şi întorcîndu-se teafăr în rîndurile bizantine, toate acestea nu erau decît o jucărie pentru el : după cum spune un scriitor al vremii, „el nu respira decît lupte". Bun general, cînd voia să-şi dea osteneala, se arăta plin de experienţă şi de iniţiativă. În război era idolul soldaţilor, în oraş idolul tinerilor nobili.

O inteligenţă de prim rang însufleţea acest trup de atlet şi de războinic. „Pe lîngă el, spune un istoric, ceilalţi oameni păreau nişte brute". Unei culturi foarte întinse şi foarte variate, el adăuga o elocvenţă naturală şi discursurile lui aveau o putere de convingere aproape de neînvins. Era vesel, spiritual, cu un spirit batjocoritor, care nu cruţa pe nimeni. Gata să ob-

serve tot ce era ridicol, el se întrecea în a-şi bate joc de oameni şi de lucruri cît se poate de caraghios ; vorbirea lui sinceră era tot atît de celebră la curte pe cît era de temută. Cu mult sînge rece, era îndemînatic şi se pricepea să iasă din orice încurcătură ; comedian admirabil, ştia să joace toate rolurile şi să plîngă atunci cînd voia ; aşa încît contemporanii îl numeau „cameleonul schimbător, Proteu cel cu multe forme". În sfîrşit, cînd îşi dădea osteneala, era foarte seducător. Nimeni nu-i rezista : de douăzeci de ori vărul său Manuel îi iertă cele mai rele nebunii ; cu toate viciile, cronicarii vremii au fost indulgenţi cu el şi soţia lui, pe care o înşela mereu, îl adora.

Dar la toate aceste calităţi el adăuga un suflet neliniştit şi tulbure, violent, îndrăzneţ, pasionat. Avea cu cine semăna : tatăl său Isac, care conspirase de mai multe ori împotriva basileului Ioan, fratele său, petrecuse o mare parte din viaţă la curtea sultanului din Iconium ; fratele lui mai mare se căsătorise cu fiica unui emir musulman. Ca şi ei, Andronic era indiferent la religie ; contrar celor mai mulţi dintre bizantini, el simţea o insuportabilă plictiseală pentru discuţiile teologilor ; netemîndu-se nici de Dumnezeu, nici de diavol — deşi era destul de superstiţios — n-avea nici principii, nici scrupule. Avea o dorinţă, vreo ambiţie, vreun capriciu în cap ? Nimic nu-l reţinea, nici grija de morala comună, nici sentimentul datoriei sau al recunoştinţei. A conspira, a trăda, a jura strîmb, era un joc pentru el. Conştient de meritele sale, mîndru de originea lui, el hrănea ambiţii arzătoare, nemăsurate. Tînăr, el visă tronul ; toată viaţa nu avu linişte pînă nu se ridică la imperiu. Pentru a răsturna pe Manuel, ca şi pentru a detrona mai tîrziu pe tînărul Alexe, toate mijloacele erau bune : sabia şi otrava, intriga şi violenţa, perfidia şi cruzimea. Pasiunile însă aveau să-l piardă. „Ca un cal aprig",

el se arunca în toate aventurile, cu o îndrăzneală sigură şi un mare dispreţ pentru opinia publică şi convenţiile sociale. Găsea în calea lui o persoană frumoasă sau numai auzea vorbindu-se despre ea? Repede se îndrăgostea şi pentru a o cuceri, punea totul în mişcare. Şi cum era un vrăjitor, se pare că niciodată n-a întîlnit femei prea crude. Prin numărul şi varietatea pitorească a aventurilor sale amoroase, Andronic te face să te gîndeşti la Don Juan şi prin trăsătura cu care amesteca cele mai multe din aventurile lui, el realizează destul de bine tipul „marelui senior rău". Totuşi, în unele ocazii, acest căutător de senzaţii noi, schimbător, uşuratic şi înşelător, era capabil de statornicie şi de fidelitate.

Îmbătrînind, el sfîrşi prin a deveni teribil. Cînd fu vorba să păstreze pentru el puterea pe care o cucerise, cînd simţi nevoia să-şi deştepte pasiunile puţin amorţite de vîrstă, se dovedi crud şi desfrînat; dar chiar şi atunci, pînă şi în viciu şi crimă, el păstră o măreţie întunecată. Natură genială, el ar fi putut fi salvatorul, regeneratorul imperiului bizantin istovit; pentru aceasta, poate că n-a lipsit decît puţin simţ moral. Din nenorocire, el nu întrebuinţă calităţile sale înalte decît pentru a-şi satisface viciile, ambiţiile, pasiunile. Este în sufletul lui Andronic Comnenul ceva din sufletul lui Cezar Borgia.

II

Timp de treizeci de ani, Andronic umplu oraşul şi curtea cu zgomotul şi scandalul aventurilor sale.

Văr primar cu Manuel şi aproape de aceeaşi vîrstă cu el (amîndoi se născuseră în preajma anului 1120), Andronic fusese crescut împreună cu viitorul moşte-

nitor al tronului. Şi din comunitatea gusturilor lor sportive şi a aventurilor de dragoste, se formase o intimitate strînsă între cei doi tineri. Manuel avu multă vreme pentru Andronic o afecţiune adîncă; chiar mai tîrziu, cînd rivalitatea ambiţiilor lor şi calomniile duşmanilor lui Andronic îi despărţiră definitiv, împăratul păstră totdeauna pentru vărul lui o secretă indulgenţă.

Cu toate acestea, un om ca Andronic era făcut să îngrijoreze pe un împărat; şi deşi Manuel oferi mari distincţii vărului său, îl folosi în războaie şi-l tratâ ca pe un prieten, o neînţelegere surdă se născu în curînd între ei. Andronic păstra oarecare supărare faţă de Manuel, de a-l fi lăsat să cadă în mîinile turcilor atunci cînd, tînăr împărat, alerga la Constantinopol să pună mîna pe tron, fără să facă nimic spre a-l libera, fericit poate de a scăpa, în această împrejurare, de un personaj aşa de îngrijorător şi de neastîmpărat. Deşi de atunci Manuel îi rămase în aparenţă foarte apropiat — pînă la a-şi expune viaţa spre a scăpa pe Andronic într-o ceartă de beţivi — acesta se plîngea totuşi că nu i se dădea în Stat locul pe care-l merita şi că împăratul acorda altora, cu deosebire nepotului său Ioan, pe care Andronic îl ura, demnităţile de care el ar fi fost mult mai demn. Din partea sa, Manuel era preocupat de calităţile prea strălucite ale rudei sale, de ambiţiile lui secrete, de vorba lui prea liberă. O întîmplare cu nişte femei, exploatată ingenios de duşmanii lui Andronic, sfîrşi prin a-i învrăjbi pe cei doi veri.

Era prin 1151. Andronic avea aproape treizeci de ani; era însurat, soţia lui îl iubea foarte mult şi avea de la ea un fiu, Manuel; ceea ce nu-l împiedica de loc să fie în cei mai buni termeni cu una din verişoarele lui, Evdochia Comnena.

Această Evdochia era chiar sora Teodorei, care în acea vreme era amanta oficială a împăratului.

Cum tînăra femeie era văduvă, ea avusese mai puține scrupule decît oricare alta cedînd frumosului ei văr și se arătă cu el în public. Legătura făcea mare scandal la curte, mai ales din cauza apropiatei rudenii a celor doi amanți; familia Evdochiei, cu deosebire fratele și cumnatul ei, erau foarte mîhniți. Dar, la toate observațiile ce i se făceau, Andronic răspundea cu glume și făcînd, cu obrăznicie, aluzie la intriga lui Manuel cu Teodora: „Trebuie, zice el rîzînd, ca supușii să urmeze exemplul stăpînului și operele care ies din aceeași fabrică (Evdochia și Teodora erau surori), merită să placă la fel". Altă dată el explică celor care-l certau, că era mai puțin grav cazul său decît acela al împăratului: „El are legături cu fiica fratelui său (Andronic spunea aceasta mai brutal); eu numai cu fiica vărului meu". Se înțelege că astfel de vorbe supărau pe împărat și măreau furia rudelor Evdochiei. Manuel, crezînd că pentru a pune capăt tuturor neplăcerilor trebuia să îndepărteze pe Andronic de la curte, îl trimise în 1152 în Cilicia, spre a lupta împotriva prințului armean Thoros. Dar Andronic, nemulțumit de acest exil, își îndeplini foarte superficial sarcina; lăsă să-i scape dușmanul, se lăsă bătut, nu fără a se fi purtat vitejește în luptă; în sfîrșit, trebui să evacueze țara și să fugă pînă în Antiohia. Fu chemat la Constantinopol; totuși, Manuel, ca un prinț bun, se mulțumi doar să-l certe între patru ochi; după care îi încredință, tot departe de curte, unde părea supărător, un mare comandament la frontiera Ungariei, cu titlul de duce de Belgrad și de Branitzova.

Chiar în timpul misiunii sale în Cilicia, Andronic întreținuse legături cam suspecte cu regele Ierusalimului și cu sultanul din Iconium. În noul său post, el se grăbi să lege intrigi asemănătoare cu regele Ungariei, în scopul de a-l detrona pe împărat, după cum

se spune. Dar corespondența fu interceptată și pusă sub ochii basileului. Și de data aceasta Manuel, indulgent, se mulțumi a-l destitui pe trădător din ducatul lui și-l trimise în tabăra din Pelagonia, în Macedonia, unde se afla atunci curtea, spre a-l avea aproape și a-i supraveghea mișcările. În anturajul prințului, Andronic o regăsi pe Evdochia, cu care de altfel, de la întoarcerea din Cilicia, își reluase legătura amoroasă. Încîntat de acest noroc, fără să se sinchisească de cursele pe care i le întindeau rudele tinerei femei, el reîncepu legătura, „judecînd, cum spune un cronicar al vremii, că dragostea Evdochiei era o recompensă suficientă pentru toate primejdiile care puteau veni". În același timp Ioan, fratele Evdochiei și Ioan Cantacuzin, cumnatul ei, ponegreau pe Andronic în fața împăratului și încercau chiar să scape de el printr-un asasinat.

Într-o zi, după obicei, Andronic se dusese în cortul pe care-l ocupa amanta lui. Înștiințate de întîlnire, rudele Evdochiei pregătiră o ascunzătoare și puseră oameni înarmați în vecinătatea pavilionului, pentru a-l omorî pe dușman, cînd va ieși. Dar Evdochia era o persoană prevăzătoare ; nu se știe cum, ea mirosise complotul. „Deși, spune cronicarul, ea avea în acel moment mintea în altă parte", băgă de seamă că se înconjura cortul și înștiință pe amantul ei. Îndată, Andronic își scoase sabia cea lungă și se pregăti să-și vîndă scump viața. Dar Evdochia avu altă idee. Ea propuse amantului său să îmbrace haine de femeie ; după aceasta, strigă foarte tare, ca să fie auzită de afară, pe una din servitoare, spre a aduce lumină ; și Andronic ieșind apoi din cort, în locul cameristei, ar putea, astfel deghizat, să scape fără a atrage atenția. Dar tînărul nici nu vru să audă. Temîndu-se de ridicol, dacă ar fi fost recunoscut, el declară că preferă să moară decît să se dezonoreze prin

această deghizare; şi deodată, tăind cu o lovitură de sabie pînza cortului, dintr-o săritură trecu pe deasupra sforilor, parilor şi zidului lîngă care era adăpostit cortul, spre adînca consternare a oamenilor înarmaţi care-l pîndeau şi pe care această apariţie neprevăzută îi paralizase.

Alt cronicar adaugă că, nemulţumit de această întîmplare, Andronic încercă în două rînduri să asasineze pe împărat, în tabăra de la Pelagonia şi că Manuel nu fu salvat decît mulţumită grijii nepotului său protosebastul Ioan. Dar, cum între acest personaj, care era fratele Evdochiei şi Andronic exista o ură feroce, ne putem întreba dacă spre a pierde pe un duşman detestat protosebastul n-a calomniat oarecum pe adversarul lui. În orice caz, este sigur că exasperat de intrigile pe care le simţea în jurul lui, Andronic se gîndea să răspundă prin una din acele violenţe cu care era obişnuit. Într-o zi, văzîndu-l mîngîindu-şi calul, împăratul îl întrebă de ce îşi îngrijeşte astfel animalul: „Pentru a fugi de aici, răspunse el, după ce voi face să sară capul celui mai mare duşman". Un astfel de om devenea cu totul periculos. De altfel, uneltirile cu ungurii şi scandalul aventurii lui cu Evdochia erau motive suficiente împotriva lui. Manuel se lasă convins că ar fi cuminte să-l aresteze pe Andronic. Fu prins deci, trimis la Constantinopol şi închis, cu lanţuri la picioare şi sub o pază severă, într-unul din turnurile palatului cel mare.

III

El lîncezi acolo nouă ani, din 1155 pînă în 1164, în care timp dădu mult de lucru călăilor şi împăratului. Din ziua în care se văzu în închisoare, Andronic

n-avu decît un gînd, să scape ; şi cum avea în minte tot atîta ingeniozitate ca şi îndrăzneală, iată ce imaginä : observă un vechi canal părăsit, care trecea pe sub turnul în care fusese închis. Făcînd o deschizătură în podeaua celulei, se strecură în canal şi se ascunse acolo, avînd grijă să acopere bine trecerea prin care pătrunsese. La ora mesei, gărzile de serviciu văzură că prizonierul zburase. Fu o emoţie mare în fortăreaţă. Fără îndoială, se ştia că Andronic e mai ingenios decît Ulise şi că din partea lui puteau să se aştepte la orice. Dar o inspecţie amănunţită arăta că în celula captivului totul era intact, uşa, acoperişul, ferestrele zăbrelite des : nu puteau înţelege pe undê trecuse. Foarte încurcaţi şi îngrijoraţi de responsabilitatea grea care apăsa asupra lor, paznicii se hotărîră să vestească pe împărăteasă ; împăratul lipsea atunci din Constantinopol şi se lupta în Cilicia.

Vestea pricinui la curte o tulburare de necrezut. Îndată se închid toate porţile oraşului, se scotocesc vasele ancorate în port, se percheziţionează toată capitala ; se lansează mandate de aducere în toate direcţiile, soţia lui Andronic e arestată ca o complice probabilă a evadării şi închisă în celula unde fusese deţinut bărbatul ei. „Nimeni nu ştia, spune cronicarul, că-l aveau încă pe Andronic". El rămăsese pitit în subterana în care se ascunsese. Ieşi de acolo la căderea nopţii şi intrînd în celulă, apăru în faţa soţiei sale care, înspăimîntată, îl crezu mai întîi o stafie. El îi dovedi îndată că nu era o fantomă : ca în toate împrejurările cele mai grele, acest om priceput nu-şi pierdea niciodată sîngele rece şi găsi ocazia ca în această întîlnire neprevăzută să se împace cu soţia lui : din această împăcare trebuia să se nască, nouă luni mai tîrziu, un fiu, Ioan. El petrecu astfel o săptămînă, ziua ascunzîndu-se în subterană, noaptea revenind lîngă soţia sa ; şi ceea ce prevăzuse nu întîrzie

să se întîmple. Supravegherea prizonierei slăbi repede: aşa încît în nasul temnicerilor, Andronic putu ieşi din ascunzătoare, fugind din fortăreaţă şi ajungînd în Asia Mică. Atinsese malurile fluviului Sangarios, se putea crede salvat, cînd asprimea frigului — era în luna decembrie 1158 — îl sili să ceară adăpost unor ţărani. Fu recunoscut, cu toate protestările lui, adus iar la Constantinopol şi închis din nou, punîndu-i-se ca precauţie fiare de două ori mai grele.

De data aceasta, el rămase aproape şase ani în temniţele imperiale ; totuşi, din nou reuşi să evadeze în 1164. Cu vremea regimul la care era supus se mai îmbunătăţise ; avea voie să i se aducă de acasă vin pentru masă şi sub motiv că era bolnav, obţinuse să fie servit de un servitor, care circula liber prin fortăreaţă, intrînd şi ieşind la orice oră. Andronic profită de aceste împrejurări. El puse pe servitorul său să fure cheile turnului în care era închis în vreme ce gărzile dormeau şi reuşi să ia un tipar de ceară. Acest tipar fu dus soţiei lui Andronic şi fiului său, care puseră să se facă chei false ; în acelaşi timp, cu ajutorul amforelor în care i se aducea vinul, i se trimise prizonierului o frînghie lungă ; într-o seară, la căderea nopţii, în timp ce soldaţii din gardă erau la masă, servitorul credincios deschise închisoarea stăpînului său, cu ajutorul cheilor false.

Turnul dădea într-o curte interioară a palatului, ale cărei terase dominau de sus marea de Marmara ; cum nu trecea nimeni pe acolo, ea era plină de ierburi înalte : Andronic se pitulă mai întîi în desiş, „ca un iepure", şi aşteptă momentul potrivit spre a se servi de frînghiile ce luase cu el. Ca un om priceput ce era, ieşind din celulă el avusese grijă să închidă uşa în urma lui. Astfel, cînd ofiţerul de serviciu făcu rondul de seară, nu observă nimic neobişnuit : după ce puse sentinelele fiecare la locul ei, el se culcă li-

nistit. Atunci, în plină noapte, Andronic legă frînghiile de crenelurile zidului exterior și se lăsă să alunece fără zgomot pe mal. O barcă îl aștepta și se credea în afară de primejdie, cînd se ivi o întîmplare supărătoare. Din ziua în care, cu două secole mai înainte, Ioan Tzimiscès asasinase pe împăratul Nichifor Focas, se înființară posturi de supraveghere pe toată suprafața dinspre mare a palatului, însărcinate să împiedice bărcile de a trece noaptea pe lîngă zidul reședinței imperiale. Fugarul uitase acest amănunt; fu zărit de soldații gărzii, prins, întrebat și se gîndea să se omoare mai curînd decît să se întoarcă în celulă, cînd deodată avu o inspirație genială. „Sînt un sclav scăpat din închisoare, zise el. Vă rog să nu mă lăsați să cad din nou în mîinile stăpînului, care mă va pune să plătesc scump fuga". Avea lanțurile la picioare, vorbea o greceașcă barbară: fu crezut, cu atît mai mult cu cît stăpînul bărcii, înțelegînd înșelătoria, cerea, strigînd, pe fugar ca și cînd i-ar fi aparținut. Soldații, găsind gluma foarte caraghioasă, restituiră, rîzînd, pe pretinsul sclav pretinsului stăpîn.

De data aceasta, Andronic era salvat. Vîslind el ajunse la casa sa din Vlanga, nu departe de țărm; părinții lui îl așteptau. Îndată își scoate lanțurile, ia din nou barca, vîslește pe lîngă ziduri, trece dincolo de castelul celor Șapte Turnuri; în cîmp, zărește caii pregătiți; se depărtează în goană mare și ajunge la Anchialos, pe Marea Neagră. Are norocul să întîlnească în acest oraș un guvernator căruia îi făcuse bine odinioară și care nu crezu de cuviință să fie ingrat față de un proscris. Îi dădu bani, călăuze, spre a putea fugi, după cum dorea, la prințul rus Iaroslav, care domnea la Haliciu, pe Nistru; Andronic atingea frontiera și se credea scăpat de oamenii care-l urmăreau, cînd fu recunoscut de cîțiva păstori valahi și dat pe mîna oamenilor împăratului.

Oricine în locul lui Andronic ar fi fost disperat: singur, fără prieteni, fără complici, el găsi şi de data aceasta mijlocul de a scăpa. Se prefăcu a fi apucat de dureri violente şi fără încetare cerea păzitorilor voie să coboare de pe cal, spre a se depărta un moment de drum. Cînd veni noaptea, el înmulţi aceste opriri şi în vreme ce soldaţii îl aşteptau răbdători, în drum, el, în umbra desişului în care se adăpostea, înfige bastonul în pămînt, îl acoperă cu mantia, pune peste ea pălăria, îi dă înfăţişarea unui om stînd pe vine; după aceea, tîrîndu-se pe pămînt, se depărtează cît poate de repede. Cînd gărzile, găsind că stă prea mult, veniră să vadă mai de aproape ce era, prizonierul ajunsese departe. El reuşi să ajungă la Haliciu şi ademeni aşa de bine pe Iaroslav, încît acesta făcu din el tovarăşul şi sfetnicul lui preferat: nemaiputîndu-se lipsi de tovărăşia lui, îşi împărţea cu el casa şi masa.

Pentru împărat era oarecare primejdie să lase la ruşi, mai ales în momentul în care reîncepea războiul cu Ungaria, un adversar aşa de temut, care intriga şi recruta un corp de cavalerie pentru a invada imperiul bizantin. Manuel crezu deci cuminte să-l ierte pe vărul său. De altfel, Evdochia se măritase; în nouă ani, ea avusese timp să-şi uite amantul de altădată; din partea aceasta, nici un scandal nu mai era de temut. Împăratul vesti pe proscris că dacă se întoarce i se garantează libertatea şi siguranţa. Andronic primi iertarea, se întoarse şi servi chiar cu vitejie în asediul oraşului Zeugmin. Dar la el supunerea nu era niciodată de lungă durată; avea în sufletul lui aprig o pornire neînvinsă spre opoziţie. Cînd Manuel, neavînd nici un fiu, se hotărî să recunoască drept moştenitoare a tronului pe fiica sa Maria şi pe viitorul soţ al acestei prinţese, Andronic refuză net de a depune jurămîntul de credinţă pe care împăratul îl cerea nobililor,

față de noii prinți. El obiectă mai întîi că era un jurămînt inutil, deoarece împăratul era la vîrsta la care încă mai poate avea un copil de sex bărbătesc și apoi că ar fi ruşinos pentru romani să fie guvernați de un străin (logodnicul Mariei era de origine ungară). Manuel, tot indulgent, lăsă pe aprigul său văr să spună ce vrea ; dar cum cuvintele lui găseau ecou la ceilalți seniori, se hotărî să-l îndepărteze din nou de la curte și în 1166 îl trimise în Cilicia, însărcinat cu un important comandament militar.

IV

Ca și în 1152, el avu misiunea de a învinge rezistența armeanului Thoros ; ca și în 1152, își îndeplini superficial însărcinarea și se lăsă să fie bătut, de altfel luptîndu-se vitejește. Aceasta, din cauză că mintea îi era în altă parte. În Cipru, în Cilicia, nu se vorbea atunci decît de minunata frumusețe a prințesei Filipa de Antiohia ; doar auzind de farmecele sale, Comnenul se îndrăgosti de ea de la distanță și-și puse în minte s-o cucerească. Nu este inutil să adăugăm că Filipa era chiar sora împărătesei Maria și în brusca pasiune a lui Andronic intra fără îndoială oarecare dorință răutăcioasă de a se răzbuna pe Manuel și pe soția lui, pe care o ura, seducînd-o pe tînăra fată.

El alergă la Antiohia și ca un tînăr începu să defileze pe sub fereastra prințesei, în costume somptuoase, escortat măreț de paji frumoși și blonzi care purtau arcuri de argint. El însuși, mereu voinic și frumos, deși avea patruzeci și șase de ani, era îmbrăcat cu o eleganță supremă ; purta pantaloni lipiți de pulpe, o tunică scurtă, strînsă în talie, tot ceea ce artistul

din el, în privința toaletelor, putea să scoată în evidență ținuta mîndră și să-i înfrumusețeze înfățișarea. Era așa de mulțumit de sine, așa de fericit de succesul pe care-l întrevedea, încît figura îi strălucea și chiar ridurile păreau că dispărură. Filipa avea douăzeci și unu de ani : ea se lăsă repede sedusă de acest strălucit cavaler și se oferi lui Andronic, care-i promise să o ia în căsătorie.

Cînd aceste vești ajunseră la Constantinopol, Manuel fu cuprins de o mînie violentă și îndată expedie în Cilicia un alt guvernator, însărcinat să înlocuiască pe Andronic la comandă și să-l înlocuiască de asemenea, dacă se putea, în inima Filipei. Dar tînăra fată nu voi să audă nimic. Cînd ofițerul imperial se prezentă în Antiohia, ea nu binevoi nici măcar să se uite la acest nou suspinător ; și cînd consimți, în sfîrșit, să observe atențiile lui, o făcu spre a-și bate joc de el, și a rîde de statura lui mică. Ea îl întrebă, cu ironie, dacă împăratul o crede așa de proastă ca să-l părăsească pe Andronic, un erou, a cărui familie era ilustră și care avea o faimă universală, ca să se mărite cu un biet om fără origine și fără renume. Concediat astfel, ambasadorul n-avea nimic altceva de făcut decît să plece cît mai repede : ceea ce și făcu. Filipa, din ce în ce mai îndrăgostită, nu mai vedea decît pe Andronic pe lume. El se sătură cel dintîi : fie că se temu de răzbunarea lui Manuel, fie că era sătul de amanta lui, el o părăsi destul de josnic și plecă la Ierusalim, ducînd cu el banii ce-i strînsese în Cilicia și Cipru pentru împărat. Filipa, astfel părăsită, trebuia să aibă un sfîrșit destul de trist. Zece ani mai tîrziu ea se mărită cu Humfroy de Toron, conetabil al regatului Ierusalim, mult mai în vîrstă decît ea și bolnav ; muri la puțin timp după aceea, la treizeci și unu de ani abia, de o boală provenită din lînce-

zeală, nemîngîiată fără îndoială de trista aventură pe care o avusese cu Andronic.

În această vreme, eroul nostru își continua cursul succeselor amoroase. Foarte bine primit de latinii din regatul Ierusalimului, fericiți, în lipsa regelui lor Amaurym de ajutorul pe care li-l aducea un cavaler așa de capabil, el nu întîrzie de a le răsplăti destul de rău ospitalitatea, „ca un șarpe care se strecoară în sînul binefăcătorului său". În regatul franc trăia o prințesă bizantină, Teodora, verișoară și nepoată a împăratului Manuel. Măritată la treisprezece ani cu regele Ierusalimului Boudouin al III-lea, era văduvă din 1162 și locuia în orașul Acra, care era moștenirea sa. Avea atunci douăzeci și doi de ani și era încîntătoare. Andronic se aprinse dintr-o dată după ea, deși era, ca și Evdochia, ca și Filipa, ruda sa foarte apropiată ; se pare că Comnenul găsea o plăcere perversă în a brava, în amorurile lui, legile civile și legile Bisericii.

Teodora primi pe vărul ei la Acra și-l tratâ foarte bine ; apoi se duse să-i întoarcă vizita la Beyruth, oraș pe care regele Amaury îl dăduse ca vasal prințului grec, pentru a-l răsplăti pentru bunele lui servicii și în curînd ea se află în cele mai bune relații cu el. Între timp, la Constantinopol, Manuel, întărîtat mereu de aventura Filipei, fulgera împotriva seducătorului și trimitea tuturor ofițerilor și vasalilor ordinul să-l prindă oriunde l-ar găsi și să-i scoată ochii „pentru a-l pedepsi de răscoalele lui și de purtarea imorală față de familie". Spre norocul vinovatului, un exemplar din ordinul imperial ajunse în mîinile reginei Teodora : ea îl înștiință pe Andronic de primejdia ce-l amenința și cei doi amanți, decît să se despartă, hotărîră să fugă împreună. Prin această răpire, Comnenul își arăta nerecunoștința față de buna primire pe care o găsise la franci ; arătînd, după spu-

sele lui Guillaume de Tyr, cît de adevărat este mereu versul lui Vergiliu :

Timeo Danaos, et dona ferentes [1]

Răpirea se făcu după toate regulile artei. Andronic își anunță plecarea ; Teodora se prefăcu a dori să-l întovărășească pînă la oarecare distanță de Beyruth, spre a-i face cinste și a-și lua rămas bun puțin mai tîrziu. Numai că ea nu se mai întoarse. Cu sprijinul sultanului Nureddin, cei doi fugari ajunseră la Damasc, apoi la Harran, unde se opriră cîtva timp pentru ca tînăra femeie să nască, apoi la Bagdad, foarte bine primiți la curtea suveranilor musulmani. Lucru remarcabil : cu toată nesiguranța acestei vieți rătăcitoare, cu toată disgrația ce-l copleșea, niciodată Andronic, așa de nestatornic de obicei, nu se gîndi să părăsească pe Teodora. Legătura cu regina Ierusalimului a fost în adevăr marea pasiune a vieții lui. Timp de mai mulți ani acești doi amanți își purtară viața aventuroasă prin orientul musulman, ducînd cu ei pe fiul legitim al lui Andronic, micul Ioan, care avea atunci vreo zece ani și pe cei doi copii, Alexe și Irina, pe care Comnenul îi avu pe rînd de la amanta lui. De altfel, primindu-i bine, nimeni nu-i ținea nicăieri prea mult timp, de teama mîniei împăratului. Fură expulzați din Mardin : primiți la Erzerum, făcură un scurt popas în Iberia ; în sfîrșit, după multe peripeții, ei ajunseră în mîinile unui emir turc din provincia Chaldeea, pe țărmurile Mării Negre, Saltuch (acesta era numele emirului), care dărui lui Andronic o citadelă puternică în țara Coloneei, foarte aproape de frontiera bizantină. Comnenul se stabili

[1] Mă tem de greci chiar cînd aduc daruri (lat.). Cuvinte pe care Vergiliu le pune în gura marelui preot Laocoon, pentru a determina pe troieni să nu introducă faimosul cal de lemn în cetate (*Eneida*, II, 49).

acolo cu familia, ducînd o existență de cavaler-tîlhar, bîntuind, cu invaziile lui, teritoriul imperial și vînzînd turcilor pe prizonierii prinși, excomunicat desigur de biserică pentru legăturile cu verișoara lui, ca și pentru șederea sa la necredincioși și nepăsîndu-i deoît foarte puțin de aceasta.

Manuel, înfruntat astfel, era furios. Zadarnic încerca el prin fel de fel de mijloace să prindă pe Andronic ; acesta îi scăpa totdeauna. Ducele de Trebizonda, Nichifor Paleologul, fu mai fericit ; el reuși să captureze, în lipsa prințului, pe Teodora și pe cei doi copii ai săi. Aceasta sfărîmă sufletul neîmblînzit al rebelului. El își adora amanta, nu putea trăi fără ea și regreta tot atît de adînc pierderea copiilor. Se hotărî să ceară iertare. Manuel, prea fericit de a aduce pe calea cea bună pe un adversar așa de periculos, se grăbi, cu indulgența sa obișnuită, să promită vărului său toate asigurările dorite și după aceste garanții, Andronic reapăru la Constantinopol.

Ca un comediant priceput ce era, el voi să facă un adevărat teatru din reîntoarcerea și supunerea lui. Înfășură în jurul trupului, ascunzîndu-l sub haine, un lanț lung de fier, care îi cădea de la gît pînă la picioare ; și cînd fu introdus în palatul Blacherne înaintea lui Manuel, înaintea întregii curți adunate, el se aruncă cu fața la pămînt, plîngînd cu lacrimi calde și implorînd iertarea. Manuel, foarte mișcat de această atitudine patetică, plîngea și el și invita pe vărul său să se ridice. Dar celălalt se încăpățîna să stea lungit jos și desfăcînd lanțul de fier, declara că voia să fie tîrît ca un prizonier pînă la picioarele tronului imperial, drept pedeapsă pentru crimele lui. După aceasta, fu tratat cu măreție „cum se cuvenea, spune cronicarul, pentru un astfel de om întors după o lipsă așa de lungă". Totuși, împăratul crezu imprudent să țină în capitală pe acest nou fiu rătăcitor ; de

altfel, Andronic şi Manuel simţeau că trăind unul lîngă altul vechile lor nemulţumiri nu vor întîrzia să se deştepte iar. Se hotărî deci Comnenului un exil onorabil în oraşul Oenaion, pe coasta Pontului şi trăi acolo „departe de Jupiter şi de fulger", de altfel foarte bine tratat de dărnicia lui Manuel şi odihnindu-se de aventurile lui trecute în această izolare calmă şi splendidă. Este probabil că Teodora îl întovărăşi în această reşedinţă ; cîţiva ani mai tîrziu legătura lor tot mai dura.

Andronic părea a fi renunţat la toate ambiţiile trecutului. Supunîndu-se, el jurase solemn credinţă împăratului şi fiului său Alexe. Cuminţit şi liniştit, părea a fi uitat toate vechile aspiraţii la tron ; sufletul lui furtunos părea să se fi potolit definitiv. Avea aproape şaizeci de ani. În adăpostul lui liniştit şi măreţ, îi plăcea să-şi povestească aventurile, comparîndu-se cu plăcere, cu lipsa lui de respect pentru lucrurile religioase ce-i era obişnuită, cu David, care şi el avusese de suferit din cauza invidiei şi trebuise să fugă din faţa duşmanilor, adăugînd nu fără ironie, că văzuse cu totul alţi inamici decît sfîntul rege profet... Dar sub capul cărunt, trupul lui rămînea voinic, faţa tînără, mintea sprintenă şi înflăcărată. O ocazie ar fi fost de ajuns spre a redeştepta ambiţiile şi a aprinde iar dorinţa lui de putere.

V

Moartea lui Manuel, în 1180, îi dădu acest prilej. Prin această întîmplare, imperiul trecea în mîinile unui copil şi ale unei femei. Noul suveran, tînărul Alexe, avea abia doisprezece ani ; era un băieţaş uşuratic, care-şi petrecea zilele călărind, ducîndu-se la

vînătoare și care, natural, lipsit de orice experiență, nu putea ști încă ce era viața. Mama lui, care exercita regența, era acea înțeleptă Maria de Antiohia, așa de frumoasă, așa de grațioasă; dar nici ea n-avea de loc pricepere în afaceri și mai ales era prea seducătoare, pentru a nu da repede ocazii la calomnii, în această coruptă curte. De la începutul domniei sale, fu în jurul ei o defilare curioasă de oameni grăbiți să-i cucerească bunăvoința și care, punîndu-și pe față candidatura la favorurile ei, rivalizau în eleganță, pentru a-i plăcea. Izolată într-o lume străină, simțindu-se înconjurată de intrigi și de ură, tînăra femeie avu proasta inspirație de a face o alegere printre cei care-i făceau curte și greșeala și mai gravă încă de a alege rău. Protosebastul Alexe, un nepot al lui Manuel, căruia îi arăta preferință, era un om frumos, puțin afemeiat, un cavaler strălucit, care petrecea ziua dormind și noaptea făcînd chefuri; el n-avea de loc energia necesară spre a fi un sprijin solid și sigur. Singurul efect al preferinței declarate pe care i-o acordă regenta fu acela de a supăra pe mulți oameni, nemulțumiți de a fi înlăturați și a da naștere la tot felul de zvonuri supărătoare. În curînd se puse pe seama protosebastului intenția de a uzurpa tronul și de a se însura cu împărăteasa și pe seama acesteia o îngăduință secretă pentru planurile favoritului ei.

Altă cauză sfîrși prin a compromite noua guvernare. „Sub domnia împăratului Manuel, iubit de Dumnezeu, poporul latin, cum scrie Guillaume din Tyr, găsise în preajma lui prețul just al credinții și valorii sale. Împăratul disprețuia pe grecișorii lui, ca pe niște oameni molatici și afemeiați și avînd el însuși mărinimie sufletească și o bravură incomparabilă, nu încredință decît latinilor grija celor mai însemnate afaceri, încrezîndu-se, pe bună dreptate, în devotamentul și puterea lor. Cum erau foarte bine tratați de

el şi nu înceta să risipească mărturiile extraordinarei lui dărnicii, nobili şi oameni de rînd alergau din toate colţurile lumii spre acela care se arăta cel mai mare binefăcător al lor". Curtea, administraţia, diplomaţia, regimentele de gardă, se umpluseră de occidentali. Coloniile comerciale ale Veneţiei, Genovei, Pisei, pe de altă parte, populaseră cu latini un întreg cartier al capitalei. Maria de Antiohia, din înclinare naturală, protosebastul, din motive politice, crezură că fac bine căutînd, ca şi Manuel, sprijinul în această parte. Aceasta era o gravă imprudenţă. Populaţia turbulentă a Constantinopolului şi clerul care o conducea nutreau împotriva latinilor, de aproape un secol, uri violente, întreţinute fără încetare, trebuie s-o spunem, de obrăznicia baronilor şi de lăcomia negustorilor din occident. Sentimentele inspirate de aliaţii pe care-i alesese, fură îndreptate asupra regentei şi în curînd împărăteasa Maria, aşa de sărbătorită odinioară şi aşa de populară, nu mai fu, pentru plebea odioasă a Bizanţului decît „străina". Astfel se va spune şi la noi mai tîrziu despre Maria Antoaneta „Austriaca".

Nemulţumirea generală se manifestă în curînd prin fapte. Maria, fiica lui Manuel din prima căsătorie, ura pe faţă pe mama ei vitregă. Aceasta era o femeie energică, îndrăzneaţă, violentă; ea conspiră. Dar complotul fu descoperit. Atunci, împreună cu tînărul ei soţ, Cezarul Renier de Montferrat şi principalii lor partizani, ea se adăposti în Sfînta Sofia şi transformînd basilica în fortăreaţă, adunînd pe oamenii de arme în jurul ei, se pregăti să reziste cu hotărîre şi dădu guvernului un adevărat ultimatum. Era în mai 1182. Ceea ce agrava situaţia era că poporul se ridica în favoarea conjuraţilor şi clerului, şi chiar patriarhul trecu pe faţă de partea lor. Spre a sfîrşi, trebuiră să dea asalt marei biserici; se bătură pînă sub porţile sfintei clădiri şi patriarhul trebui să intervină el însuşi spre

a despărți pe luptători. Natural, în capitala credincioasă izbucni un mare scandal și profanarea unui templu așa de venerabil făcu și mai puțin popular guvernul care o poruncise. Dar pe deasupra, fusese un scandal inutil: pînă la urmă, regenta și ministrul ei trebuiră să se hotărască a amnestia pe rebeli și a da astfel tuturor o dovadă evidentă de slăbiciune. Mai rămînea o greșeală de săvîrșit. Cu o stîngăcie nemaipomenită, protosebastul voi să pedepsească pe patriarh pentru rolul pe care-l jucase în răscoală și-l exilă într-o mînăstire. Manifestații strălucite în favoarea prelatului, arătară repede șefului puterii greșeala lui. Orașul întreg readuse în triumf pe patriarh în Sfînta Sofia, pe străzile pline de parfumuri și de tămîie și răsunînd de zgomotul aclamațiilor. Era o nouă înfrîngere pentru guvern.

Aceste incidente serveau de minune intereselor lui Andronic. Împotriva unui regim urît de toți, toată lumea căuta un salvator și-și întorcea privirile către strălucitul văr al răposatului împărat. De altfel, profeții răspîndite pretutindeni îi promiteau tronul; toată lumea din Bizanț credea în aceste preziceri și însuși Comnenul nu putea face altceva decît să le creadă. Dar lumea știa mai ales că el reprezintă în fața „străinei" dinastia și tradiția națională. În această capitală arzătoare și pasionată, contactul prea mult prelungit cu latinii, amintirea obrăzniciilor răbdate în tăcere, ura amorului propriu jignit și mai ales nemulțumirea intereselor economice vătămate, pregăteau din ce în ce mai mult o deșteptare formidabilă a naționalismului bizantin. Andronic fu eroul. Prințesa Maria, în momentul răscoalei îi scrisese, rugîndu-l să intervină; de atunci cele mai ilustre personaje ale imperiului nu mai încetau copleșindu-l cu cererile lor și asigurîndu-l că dacă se va pronunța, toată lumea va fi de partea lui. Și el, la aceste sugestii, la aceste vești,

simţea reaprinzîndu-i-se vechea ambiţie. Pentru a-şi pregăti calea, se prefăcu, cu dibăcie, că e foarte preocupat de soarta ce ameninţa pe tînărul împărat, foarte îngrijorat de planurile ce se atribuiau protosebastului şi cu deosebire scandalizat de zvonurile rele care circulau asupra regentei. Lăsă pe cei doi fii ai săi să se angajeze în complotul prinţesei Maria, dînd astfel speranţe şi garanţii nemulţumiţilor ; iar el aştepta ora hotărîtă. Ea sună către jumătatea anului 1182. Fiica lui, Maria, alergă atunci la Oenaion, pentru a-l înştiinţa că venise momentul să intre în luptă. Andronic se hotărî şi plecă la Constantinopol.

Cu dibăcia lui obişnuită, „subtilul Proteu", cum îl numeşte un contemporan, ştiu să-şi coloreze atitudinea cu pretextele cele mai plauzibile şi să-şi justifice cît mai bine rebeliunea. Declarînd buna-credinţă a intenţiilor sale, amintind chiar jurămîntul pe care-l făcuse odinioară lui Manuel, el spunea că n-are alt scop decît să libereze pe tînărul împărat din mîinile sfetnicilor săi detestabili. În faţa unui guvern incapabil, susţinut de străini, el se prezenta de altfel ca singurul om cu grijă faţă de interesele imperiului, ca singurul „prieten al romanilor" *(filoromihos)*, ca singurul, de asemenea, care prin vîrsta şi experienţa afacerilor, ar fi putut menţine monarhia pe panta de pe care aluneca spre prăpastie. Şi populaţia încîntată, îl primea cu entuziasm în lungul drumului. Guvernatorii *themelor* asiatice, rămaşi credincioşi regentei, încercară zadarnic să-l oprească ; zadarnic încercă Andronic Anghelos, trimis cu trupe, să lupte cu el. Rău susţinut de soldaţii lui, acest general fu bătut şi temîndu-se pentru viaţa sa de urmările acestei înfrîngeri, el dădu exemplul dezertării şi merse să îngroaşe forţele rebelului. Şi acesta, care era totdeauna gata să rîdă, zicea glumind, primind pe noul partizan : „Iată cuvîntul *Evangheliei :* «Îţi voi trimite îngerul meu, care va

pregăti drumul înaintea ta». În adevăr, Andronic Anghelos găsi imitatori. Cînd trupele Comnenului ajunseră în fața Constantinopolului, pe malul asiatic al Bosforului, flota însărcinată să apere trecerea strîmtorilor dezertă, fără măcar a încerca un simulacru de rezistență și din tabăra sa din Calcedonia, Andronic adresă palatului un ultimatum trufaș cerînd destituirea protosebastului, retragerea regentei într-o mînăstire, lăsarea puterii în mîinile tînărului împărat. De altfel, în capitală, toată lumea făcea urări noului stăpîn și alerga la picioarele lui. Oamenii din popor și mulți de la curte alergau zilnic în Calcedonia spre a-l vedea ; ei îi admirau înfățișarea mîndră, vorba elocventă și se întorceau veseli, spune istoricul Nicetas, „ca și cum ar fi vizitat insulele fericite și ar fi stat la masă cu soarele".

Cu toate aceste avantaje reunite în mîinile răsculatului, un ministru energic s-ar fi apărat. Protosebastul Alexe avea bani, precum și sprijinul credincios și puternic al latinilor ; putea să reziste. În loc de aceasta el pierdu curajul, se lăsă prins în palat și fu predat lui Andronic, care puse să i se scoată ochii. Totuși, nimic nu era încă făcut și Andronic știa bine aceasta, atîta vreme cît regimentele de mercenari latini și coloniile occidentale ocupau capitala. Pentru a scăpa de ei, el exploată vechile uri naționaliste. Se răspîndi zvonul, ușor de crezut, că străinii se gîndeau să năvălească asupra grecilor și sub acest pretext slobozi asupra lor toată gloata Constantinopolului. Cartierul latin fu luat cu asalt, o mulțime furioasă jefui și arse tot. Femeile, copiii, bătrînii, bolnavii din spitale chiar, fură masacrați. Într-o zi, fanatismul național al bizantinilor potoli o sută de ani de ură adunată. Puținii latini care scăpară, fugiră în grabă : Andronic putea acum să intre în capitală fără primejdii. El apăru în mijlocul entuziasmului general, salutat de toți ca salvatorul și libera-

torul imperiului, ca „lampa strălucind în întuneric, ca astrul radios". Numai cîţiva oameni pricepuţi înţeleseră tot ce se ascundea sub declaraţiile de afecţiune pe care le făcea relativ la basileul Alexe ; patriarhul Teodosie fu printre aceştia. Cum Andronic se plîngea în faţa lui că e singur spre a veghea la soarta micului prinţ, că nu avea nici un colaborator care să-l ajute în greaua lui sarcină, nici un sprijin, prelatul, pe un ton cu două înţelesuri, din care nu lipsea oarecare curaj, îi răspunse că din ziua în care intrase în Constantinopol şi luase puterea în mîini, el îl considerase, fără ezitare, mort pe tînărul împărat.

Patriarhul Teodosie avea dreptate. În sufletul Comnenului se redeşteptase ambiţia : pentru a o satisface, el avea să se arate capabil de orice.

Înainte chiar de a intra în capitală, el luase o măsură semnificativă. Din ordinul său, regenta şi fiul ei fuseseră îndepărtaţi din palat şi duşi, aproape ca nişte prizonieri, în vila imperială de la Philopation. Andronic se duse acolo să-i vadă şi aici de asemenea atitudinea lui fu destul de puţin îngrijorătoare. El arătă în adevăr mult respect tînărului împărat, dar abia o salută pe împărăteasă şi spune tare că se mira s-o găsească acolo. În urmă, se duse la Sfinţii Apostoli, să viziteze mormîntul vărului său Manuel. Ca un bun comediant, el plînse mult în faţa sarcofagului şi prin durerea lui prefăcută edifică pe toţi cei de faţă. După care, rugă pe toată lumea să se depărteze, spre a-l lăsa un moment să vorbească singur cu mortul. Şi răutăcioşii glumeţi, foarte amuzaţi de această intimitate, puneau în gura lui Andronic cuvintele următoare : „Te am în mînă acum, pe tine care m-ai persecutat şi m-ai făcut să rătăcesc în toată lumea ; această piatră grea te închide într-o închisoare veşnică şi numai trompeta Judecăţii te va deştepta din somnul tău adînc. Şi eu mă voi răzbuna

pe familia ta şi-i voi face pe ai tăi să-mi plătească tot răul ce mi-ai făcut".

Răutăcioşii glumeţi nu se înşelau de loc. Unele după altele, rudele lui Manuel aveau să dispară, victime ale teribilei ambiţii a lui Andronic. De fapt, stăpîn peste toate, el administra imperiul ca un adevărat suveran : adversarii săi politici, mai ales şefii marilor familii aristocratice, erau îndepărtaţi fără milă şi loviţi ; în toate locurile îşi instala oamenii săi. Dar, pentru a deveni în adevăr împărat, trebuia să suprime mai întîi pe cele trei persoane ce-l despărţeau de tron, adică pe văduva şi pe copiii lui Manuel. Fiica cea mai mare dispăru cea dintîi ; ea muri subit împreună cu soţul ei Cezarul Renier şi nimeni nu se îndoi că fuseseră otrăviţi. Pentru a o pierde pe împărăteasa-regentă, Andronic lucră mai pe ocolite. El o ura, precum se ştie, de multă vreme ; îi plăcu însă să-şi rafineze răzbunarea. Începu prin a se plînge violent de ea, pretextînd că-i făcea o surdă opoziţie, dăunătoare intereselor statului şi declară că dacă această femeie periculoasă nu era îndepărtată din afaceri, el va părăsi puterea. Prin aceste declaraţii, răsculă, fără greutate, populaţia, foarte pornită împotriva străinei şi, cu manifestaţii zgomotoase, mulţimea se duse să-l silească pe patriarh să uzeze de autoritatea lui spre a îndepărta din palat pe suverană. Terenul era pregătit : cu toată rezistenţa unor oameni cinstiţi, se pregăti pe ascuns împotriva nefericitei Maria de Antiohia cea mai cumplită comedie judiciară. Andronic o acuză formal că pactizase cu străinii ; pe acest motiv, ea fu arestată, aruncată în închisoare, părăsită în voia insultelor şi răului tratament al temnicerilor. Aceasta nu era de ajuns. O aduseră în faţa unui tribunal, care pronunţă împotriva ei pedeapsa cu moartea. Tînărul Alexe certifică sentinţa, punînd pe decretul ce o condamna pe

mama lui semnătura cu cerneală roşie, „ca o picătură de sînge". Maria de Antiohia fu sugrumată în celula sa : avea doar treizeci şi cinci de ani. Ura lui Andronic nu se mulţumi numai cu acest asasinat juridic ; el se înverşună pînă şi împotriva imaginilor care o reprezentau pe nenorocita prinţesă. Puse să le distrugă sau să le mutileze, de teamă ca radioasa ei frumuseţe să nu deştepte prea multă compătimire pentru soarta sa tragică.

„Grădina imperială, cum spunea Nicetas, se despuia de arborii săi". În curînd în septembrie 1183, un mare consiliu de coroană, dresat dinainte, emise părerea că ar fi util şi potrivit ca Andronic să fie oficial asociat la tron. Cînd această hotărîre fu cunoscută, în capitală se produse o bucurie nebună. Poporul, cuprins de delir la vestea ridicării apropiate a favoritului său, dansa pe străzi, cînta, bătea din palme. Palatul Blacherne fu invadat şi, în faţa mulţimii ameninţătoare, tînărul împărat ceda. Dar atunci se petrecu o scenă curioasă şi neaşteptată. Andronic, care pregătise totul, se prefăcea că ezită şi refuză puterea. Trebui să fie aşezat cu forţa pe tron, să i se pună aproape fără voia lui mitra roşie pe cap, să fie îmbrăcat cu mantia imperială. În sfîrşit, el consimţi să se încline în faţa voinţei populare şi, după cîteva zile, cînd fu încoronat în Sfînta Sofia, el auzi cu plăcere numele său figurînd înaintea celui al lui Alexe, în aclamaţiile oficiale. „Atunci, spune un cronicar, pentru prima dată el se arătă vesel ; privirea lui aspră se îndulci şi făgădui că acum, fiind împărat, lucrurile aveau să se îmbunătăţească". A-l îndepărta pe bietul său asociat fu pentru el o chestiune de moment. Jurase solemn, la picioarele sfintelor altare, că nu primea puterea decît spre a-l ajuta pe nepotul său Alexe. Dar o lună mai tîrziu, după instigaţiile lui, senatul hotărî că nu era nevoie decît de un singur şef în fruntea monarhiei

şi că trebuia prin urmare să fie înlăturat Alexe. Cîteva zile mai tîrziu, în noiembrie 1183, tînărul prinţ era sugrumat în apartamentul său. Cadavrul fu aruncat la picioarele lui Andronic ; el îl dădu la o parte cu o lovitură de picior, insultîndu-l : „Tatăl tău era un sperjur, mama ta o femeie pierdută" şi porunci să se arunce trupul în Bosfor. După aceea, cu tot dispreţul pentru opinia publică, el se însură cu logodnica mortului, Ana de Franţa, fiica lui Ludovic al VII-lea, care n-avea nici unsprezece ani şi ceru unui cler docil să fie eliberat de jurămîntul de credinţă pe care-l făcuse odinioară lui Manuel. La vîrsta de şaizeci şi trei de ani, Andronic Comnenul devenea împărat al Bizanţului.

VI

Trebuie să mărturisim că prin înaltele sale calităţi, se arătă demn de tronul pe care-l uzurpa. „Dacă ar fi fost mai puţin crud, scrie un contemporan, el n-ar fi fost cel mai neînsemnat dintre împăraţii din familia Comnenilor sau, mai bine zis, ar fi fost egal cu cei mai mari". El aducea, în înalta sa situaţie, un sentiment foarte conştient despre datoriile lui. „Nu există nimic, zicea el, pe care un prinţ să nu-l poată îndrepta, nici un rău al cărui remediu să fie deasupra puterilor lui". El îşi pune în minte, cu hotărîre, să restabilească ordinea în stat. Supuşii erau striviţi de funcţionari, chinuiţi de marii seniori feudali : el îi apără cu putere împotriva asupritorilor. Administraţia fu reformată. Guvernatorii provinciilor, bine aleşi, bine plătiţi, nu mai trebuiră să-şi cumpere slujbele şi să stoarcă oamenii spre a-şi scoate banii. Strîngătorii impozitelor fură supravegheaţi cu atenţie ; o justiţie bună şi rapidă fu asigurată tuturor, chiar împotriva celor puter-

nici. În sfîrșit, șefii aristocrației, adversarii obișnuiți ai absolutismului imperial, fură loviți cu o asprime deosebită. În adevăr, în aceste chestiuni, Andronic, care-și bătea joc ușor de lucrurile cele mai grave, înceta de a mai glumi. Autoritar, aspru, imperios, el înțelegea să fie ascultat orbește. „Ceea ce spun eu, afirma într-o zi celor din jurul lui, nu sînt vorbe spuse în vînt. Dacă poruncile mele nu sînt executate la vreme, temeți-vă de mînia mea : grea, neiertătoare, ea va cădea asupra celor care vor lucra împotriva voinței mele și nu vor urma întrutotul instrucțiunile mele imperiale." El spunea încă : „Nu degeaba poartă un împărat sabia" și declara deschis funcționarilor săi : „Trebuie să alegeți : ori să încetați de a fi nedrepți, ori să încetați de a trăi".

Sub această mînă puternică, ordinea se restabili, prosperitatea reapăru. Provinciile pustii se populară iar, agricultura înflori din nou. „După vorba profetului, scrie istoricul Nicetas, fiecare se odihnea la umbra arborilor și după ce a strîns rodul viei și a băgat în hambare produsele pămîntului, mînca vesel și dormea în pace, nemaiavînd a se teme de amenințarea agenților fiscului, nici să se tulbure gîndindu-se la strîngătorul de impozite pretențios și lacom, neavînd de dat Cezarului decît ce este al Cezarului. Și astfel, mulți oameni, pe care mizeria publică îi redusese la neant, ca și cum trompeta îngerului suna în urechile lor, își scuturau lunga lor amorțire și renășteau la o viață nouă".

Aceasta nu era totul. În plin secol al XII-lea, acest suveran, așa de crud de altfel, suprimă odiosul drept de a-și însuși lucrurile de pripas. Acest prinț priceput știu să încurajeze lucrările publice, și îngriji să fie aprovizionată din belșug capitala cu apa necesară. În sfîrșit, acest prinț inteligent protejă literele și artele. Se interesa de scriitori, avea mai ales preferință pen-

tru juriști, dintre care se gîndea, fără îndoială, să recruteze pe cei mai buni funcționari. Îi plăceau, în sfîrșit, clădirile. Puse să se decoreze splendid biserica Celor Patruzeci de Mucenici și într-una din clădirile pe care le construi, el puse să se reprezinte, într-o serie de fresce, care trebuie să fi fost cu deosebire interesante, episoadele principale din aventurile lui trecute. Și dacă ne gîndim că toate acestea au fost realizate în mai puțin de doi ani, trebuie să recunoaștem că Andronic ar fi fost în stare să redea imperiului zdruncinat strălucirea și puterea, dacă ar fi avut mai mult timp la dispoziție, mai multă atenție și, de asemenea, mai puține vicii.

Din nenorocire, urcîndu-se pe tron, Andronic își păstrează toate pasiunile, toate slăbiciunile, toate cusururile, care în timpul vieții îi întunecaseră cele mai înalte calități. Prin tenacitate și crime, își realizase visul ambițios : deținea puterea. Nimic nu-l costase prea scump spre a o cuceri ; nimic nu-l costă de asemenea prea scump pentru a o păstra. Și cum, aproape a doua zi după urcarea pe tron, se izbi de opoziția formală a marilor familii aristocratice, cum, abia împărat, văzu partidul feudal urzind neîncetate comploturi împotriva lui și provocînd chiar o răscoală pe față în Bitinia, teama de a nu fi răsturnat îl făcu îngrozitor de crud. Ca și Tiberiu, cu care seamănă și care de asemenea fusese un împărat bun pentru provincii, el fu teribil pentru oamenii de familie nobilă, care încercară să lupte împotriva lui. Oricine rezistă, oricine conspiră, fu doborît fără milă și chiar cele mai apropiate rude nu fură cruțate. Cruzimea lui înnăscută se dezvoltase încă prin șederea îndelungată între popoarele barbare : ea se arătă cumplită.

Un regim de spionaj, de denunțări, de teroare se abătu asupra capitalei și asupra imperiului. Familiile cele mai ilustre ale aristocrației bizantine, Comnenii,

Anghelii, Cantacuzinii, Contostephanii, fură loviţe fără milă. În execuţiile, în răzbunările lui, Andronic aducea, de altfel, rafinamente de cruzime nemaipomenite. Pentru a potoli revolta din Bitinia, înecă Brussa şi Niceea în sînge. „El lăsă, spune un contemporan, viile din ţara Brussei încărcate, în loc de struguri, cu cadavre de spînzuraţi şi opri să fie îngropaţi, voind ca uscaţi de soare, legănaţi de vînturi, să fie ca acele sperietori care se aşază în livezi pentru a face păsările să fugă". Rugurile se aprinseră în Hipodrom şi, pentru a-şi înspăimînta duşmanii, imaginaţia lui Andronic visa chinuri şi mai îngrozitoare : ca în ziua în care spre a pedepsi pe un nenorocit a cărui singură crimă era aceea de a fi vorbit rău despre împărat, se gîndi să-l pună în frigare şi să-l frigă la un foc domol şi să pună să se servească aceste bucate de un nou gen, la masa propriei soţii a nenorocitului. Prietenii şi chiar rudele lui nu erau la adăpost de întunecata lui neîncredere, ginerele şi fiica sa căzură în disgraţie, deoarece îngrijorau absolutismul lui gelos. Astfel, în groaza generală, fiecare tremura pentru capul său : orice linişte dispăruse. Şi Andronic, îmbătat de nelegiuirile lui, declara că-şi pierduse ziua, dacă nu pusese să se execute sau să se orbească vreun mare senior sau cel puţin să fi terorizat pe vreunul din duşmani cu privirea lui formidabilă de tiran. Judecător după bunul plac, duşman neînduplecat al feudalităţii turbulente, al cărui pericol pentru imperiu îl simţea, exasperat de orice rezistenţă, surdă sau pe faţă, pe care o afla încă în jurul lui, Andronic călca vesel prin sînge.

Împreună cu ambiţia şi efectele teribile pe care aceasta le producea, Andronic păstrase şi cealaltă pasiune dominantă : femeile. Deşi era chel acum pe frunte şi tîmplele îi înălbiseră, avea încă înfăţişarea tînără ; mereu sănătos, mlădios şi voinic, îşi păstra

firea mîndră și prestanța eroică. Deci, nu dezarmă de loc. Trăia cu plăcere în societatea curtezanelor și cîntătoarelor din flaut și în tovărășia lor se ducea adeseori să petreacă la țară, petreceri care scandalizau pe oamenii cinstiți din Constantinopol. „Ca un cocoș în fruntea găinilor sau ca un berbec urmat de capre sau mai bine zis ca Dionisos cu cortegiul lui de thyade și bacante, așa își ducea cu el amantele". Și pe cînd cei mai intimi prieteni ai lui nu ajungeau să-l vadă decît cu mare greutate, pentru frumoasele lui prietene era, dimpotrivă, el, așa de neîncrezător de obicei, foarte amabil, mereu accesibil, mereu zîmbitor. Aceasta, pentru că la șaizeci și trei de ani împliniți, el iubea încă dragostea, așa cum o iubise toată viața. Mereu puternic, se lăuda că reia aventurile amoroase ale lui Hercule și trebuie să citești în greceasca lui Nicetas prin ce mijloace izbutea să egaleze isprăvile eroice ale semizeului antic. Întreținea o amantă oficială, cîntăreața din flaut Maraptoca, o femeie frumoasă, de care era foarte mîndru ; în afară de aceasta își permitea la curte și în oraș un număr foarte respectabil de capricii. Și cum avea un spirit caustic și batjocoritor, găsise foarte caraghios să atîrne sub porticele Forului coarnele celor mai frumoși cerbi pe care-i ucisese la vînătoare, „în aparență, spune Nicetas, ca un trofeu al isprăvilor sale, în realitate spre a-și bate joc de burghezii cumsecade din capitală și spre a face aluzie la aventurile nevestelor lor".

Astfel, Andronic întărîta prin cruzime și scandaliza prin vicii. Dușmanii aruncau împotriva lui cele mai îngrozitoare injurii. Măcelar, cîine, însetat de sînge, bătrîn ramolit, plagă a omenirii, desfrînat, acestea erau epitetele obișnuite cu care-l numeau. Andronic lăsa lumea să vorbească, sigur de el, absolut convins că va trăi foarte mult și va muri liniștit în patul lui.

Cît despre aceasta, se înşela.

În luna august 1185, flota normandă, trimisă de regele Guillaume al Siciliei, spre a răzbuna masacrul din 1182, punea mîna pe Tesalonic şi armata de uscat mergea împotriva Constantinopolului. Andronic, ca un bun împărat, luă mai întîi împotriva năvălitorilor măsurile cerute de împrejurări : zidurile capitalei fură puse în stare de apărare, flota separată şi reorganizată ; în acelaşi timp prinţul se trudea să potolească îngrijorarea populaţiei prin discursuri meşteşugite. Dar, ca odinioară în Cilicia, el se sătură repede de această ocupaţie şi neglijînd totul, se mulţumi să filozofeze asupra evenimentelor ce se desfăşurau. Această aparentă indiferenţă provocă la Constantinopol o vie nemulţumire ; poporul însuşi, care pînă atunci îşi adorase orbeşte favoritul, începea, sub ameninţarea fricii, să se depărteze de el şi să vorbească deschis. Începu să spună că victoriile normande erau poate o pedeapsă pentru crimele lui Andronic, dovadă vizibilă că Dumnezeu îl părăsise ; îşi dădu părerea că moartea tiranului ar fi cel mai bun leac împotriva nenorocirilor abătute asupra imperiului.

Îngrijorat pe drept cuvînt de această schimbare a opiniei publice, împăratul îşi dublă asprimea. Fură poruncite arestări numeroase ; închisorile gemeau de pretinşi vinovaţi ; şi pentru a garanta credinţa celor lăsaţi liberi, fură siliţi, ca nişte oameni suspecţi, să găsească garanţii printre prietenii lor. În acelaşi timp, basileul înmulţea măsurile pentru siguranţa lui : se înconjura de gărzi, era întovărăşit de un cîine formidabil, în stare să lupte contra unui leu şi să doboare un cal cu călăreţ cu tot : noaptea, acest animal teribil păzea la uşa camerei imperiale şi la cel mai mic zgomot lătra sălbatic. Dar simţind crescînd primejdia în

jurul lui, Andronic simțea crescînd de asemenea în sufletul lui o energie teribilă de a se apăra. „Pe părul alb pe care-l vedeți, declara el, dușmanii lui Andronic nu se vor putea bucura. Dacă soarta vrea ca Andronic să se coboare în Hades, ei vor trece înainte și-i vor deschide calea. Andronic nu va merge decît după ei". Amintindu-și, în acea oră decisivă, de sprijinul pe care-l găsise odinioară la naționalismul bizantin, din nou avu ideea de a reaprinde acest foc încă nestins. El puse să se răspîndească zvonul că succesele normanzilor nu se datorau decît agitațiilor trădătorilor vînduți străinilor și se gîndi, cu această ocazie, să proscrie în masă pe toți cei ce erau împotriva lui, pe prizonierii ținuți în închisori, pe rudele lor, chiar pe prietenii lor care păreau ostili politicii sale. Se spune că se pregătise lista victimelor destinate acestui masacru și fu nevoie de opoziția violentă a însuși fiului lui Andronic, spre a-l face pe împărat să renunțe la execuția groaznică pe care o visa.

Cu toate acestea, cu toată încrederea în el însuși, Andronic își simțea puterea zdruncinată. Consulta, cu mare îngrijorare, pe ghicitori, observa semnele, se temea de lacrimile care izvorau dintr-o icoană a Sfîntului Pavel, pentru care avea un cult special și în care vedea pe protectorul lui particular. Apoi deodată căpătă curaj. El făcu chiar imprudența, atît de mult credea din nou în autoritatea lui, să părăsească capitala în fierbere, spre a se duce cu soția și amanta sa să petreacă cîteva zile într-una din casele sale de la țară. În timpul absenței, excesul de zel al unui prieten era gata să precipite criza care amenința.

Printre marile personaje pe care Andronic le pusese sub supravegherea poliției, unul din cei mai iluștri era Isac Anghelos. Era un om de o inteligență mediocră, cu o fire molatică, nul ca voință ; de aceea, cu toate revoltele la care luase parte, basileul îl lăsase să tră-

iască, mulțumindu-se să-l interneze în palatul său. Îngrijat de agitația capitalei, ministrul poliției, Hagiochristoforitul, crezu necesar să aresteze pe acest șef eventual al unei răscoale populare. Dar frica dădu curaj lui Isac : el se apără, doborînd cu o lovitură de sabie pe principalul adversar, sări pe un cal și în galop, ținînd în mînă încă spada însîngerată, alergă să se refugieze în azilul inviolabil al Sfintei Sofii. La vestea atentatului, poporul răzvrătit se mișcă și toți cei ce se temeau pentru viața lor asociindu-se la revolta ce începu, răzvrătirea cîștigă repede teren în lipsa lui Andronic și în zăpăceala miniștrilor. O mulțime enormă se adună în jurul Sfintei Sofii ; toată noaptea mulțimea făcu de strajă în jurul bazilicii, pentru a nu lăsa să fie răpit fugarul. Dimineața, propuseră să-l facă împărat pe Isac.

Înștiințat, Andronic se întoarse în grabă. Dar era prea tîrziu : revolta se prefăcu în revoluție. Acum populația forța închisorile, punea în libertate pe șefii opoziției și, sub conducerea lor, se organiza și se înarma. Isac Anghelos, fără voia lui, era proclamat basileu și, dus în Sfînta Sofia, primea coroana din mîna patriarhului. În sfîrșit, mulțimea se pregătea să ia palatul cu asalt. Tot curajos, tot neîmblînzit, Andronic încercă să reziste. Puse să se tragă asupra poporului și el însuși, de pe înălțimea crenelurilor, aruncă primele săgeți. Dar nici această desfășurare de forțe, nici cuvintele frumoase prin care încercă apoi să potolească mulțimea amenințătoare, nu avură succes. Sub loviturile asediatorilor, porțile reședinței imperiale cedară. Nu rămînea împăratului altceva de făcut decît să fugă.

Dezbrăcînd în grabă costumul imperial, aruncînd pantofii de purpură și pînă și crucea pe care o purta de ani de zile la gît, ca un semn al protecției divine, în cap cu o bonetă ascuțită, după moda barbară, Andro-

nic fugi și în vreme ce prostimea înveselită prăda palatul, el împreună cu soția și cu amanta lui, ajunge într-un mic port de mare, la extremitatea orientală a Bosforului. Mereu poruncitor și mîndru, pînă și în disperare, ceru și obținu să i se dea o corabie, cu care se gîndea să fugă în Rusia. Dar un vînt din acelea violente, așa de frecvente în Marea Neagră, îl aruncă pe mal; el se izbi de emisarii trimiși în urmărirea lui. Îl prinseră și-l puseră în lanțuri. „Dar și atunci, spune Nicetas, rămînea subtilul și ingeniosul Andronic". Incomparabilul comedian care era, jucă ultimul lui rol. „Începu, povestește istoricul, o jelanie lamentabilă și patetică, atingînd, ca un muzicant dibaci, toate coardele instrumentului. Amintea din ce familie vestită se născuse, din ce rasă superioară tuturor celorlalte se trăgea și cît îi fusese norocul de favorabil altădată, chiar cînd era departe de cămin, prin lume; cît de demnă de a fi trăită fusese viața lui și cît de mult nenorocirea care-l copleșea acum merita să trezească mila. Și cele două femei care-l întovărășeau reluau jelania și o făceau și mai lamentabilă. El dădea tonul; ele dădeau răspunsul și astfel continuau muzica". Totul fu în zadar. Poate că pentru prima dată în viață elocvența lui Andronic nu mai fu ascultată și dibăcia sa rămase fără rezultat. Fu dus la Constantinopol: acolo avea să moară.

Prin grozăvia sa tragică, moartea lui Andronic fu demnă de viața lui. Trebuie să citim în istoria lui Nicetas povestirea acestui ultim act al dramei, una din paginile cele mai teribile și mai mișcătoare care se întîlnesc în analele Bizanțului. Conduseră mai întîi pe împăratul detronat, încărcat de lanțuri, în fața fericitului său rival, Isac Anghelos și timp de mai multe ceasuri fu lăsat sub toate insultele populației; îi rupseră dinții, îi smulseră barba și părul și mai ales femeile se înverșunau cu lovituri de pumn asupra nenorocitului, spre a răzbuna cruzimile pe care le poruncise

odinioară împotriva rudelor lui. După aceasta, îi tăiară mîna dreaptă şi-l aruncară într-o carceră, unde fu lăsat mai multe zile fără îngrijiri, fără hrană, fără o picătură de apă măcar. Acesta nu era decît începutul lungii sale agonii. După cîteva zile îl luară, i se scoase un ochi şi cu capul gol, sub arşiţa soarelui, acoperit cu o tunică în zdrenţe, fu plimbat, aşezat pe o cămilă rîioasă, pe străzile capitalei. Acest spectacol cumplit, „care ar fi trebuit să stoarcă valuri de lacrimi din orice ochi omenesc", nu mişcă de loc plebea îngrozitoare a Constantinopolului. Tot ce aveau mai josnic şi mai brutal fundăturile marei cetăţi, tăbăcari, cîrnăţari, negustori din bazar, clienţi ai cîrciumilor suspecte, uitînd cum salutaseră odinioară, cu aclamaţii, pe Andronic, ca pe un salvator, veni să adauge cîte ceva la tortura nefericitului. „Unii îl loveau în cap, alţii îi puneau murdării pe nări ; unii, cu nişte bureţi, îi aruncau excremente pe faţă ; alţii insultau cu cuvinte obscene pe mama şi pe rudele lui. Unii îl înţepau cu cîrligele în coaste ; alţii aruncau cu pietre ; şi o curtezană, luînd dintr-o bucătărie un vas plin cu apă clocotită, îi aruncă conţinutul în obraz". În sfîrşit, printre huiduieli şi rîsete, îngrozitorul cortegiu ajunse la Hipodrom. Atunci trag jos pe nenorocit de pe cămilă, îl leagă de picioare, cu capul în jos de o grindă pusă pe două coloane şi oribila sărbătoare reîncepe. Andronic suferea cu stoicism, fără un vaiet ; cîteodată numai îi scăpau de pe buze cîteva cuvinte : „Doamne fie-ţi milă de mine" şi încă : „De ce vă înverşunaţi împotriva unei trestii rupte ?" dar mulţimea, în delir, nu auzea nimic. Atunci i se rupse tunica şi bărbaţii se distrau prin atingeri obscene. Un spectator, băgîndu-i sabia în gură, i-o împinse, sforţîndu-se, pînă în adîncul măruntaielor. Cîţiva latini, amintindu-şi de masacrul ordonat odinioară împotriva compatrioţilor lor, se distrau încercînd pe muribund tăişul săbiilor, ca să

vadă care loveşte mai bine. El muri în sfîrşit şi populaţia, observînd că într-o ultimă convulsiune dusese la gură mîna dreaptă tăiată, nu omise să remarce cu ironie că pînă la ultima suflare Andronic era însetat de sînge omenesc.

În stupida lui furie, poporul se înverşună chiar şi împotriva imaginilor nenorocitului suveran şi cadavrul lui mutilat, părăsit mai întîi, ca un hoit, sub o boltă a circului, abia după cîteva zile avu pomana unei înmormîntări mizerabile.

Astfel muri, în luna septembrie 1185, în vîrstă de şaizeci şi cinci de ani, împăratul Andronic Comnenul, după ce umpluse tot secolul al XII-lea cu zgomotul aventurilor, cu strălucirea înaltelor calităţi şi cu scandalul viciilor lui. Viaţa lui fantastică, asemenea unui roman, este una din cele mai pitoreşti care se întîlnesc în istoria Bizanţului. Prin măsuri necugetate şi prin loviturile spadei lui, prin evadările şi amorurile lui, prin disgraţiile şi revenirile norocului, acest aventurier prodigios, adevărat tip al „supra-omului", seduce încă posteritatea, cum sedusese pe contemporanii săi. Dar puternica lui figură oferă şi altceva decît un interes anecdotic : ea este deosebit de caracteristică şi de reprezentativă. În viaţa acestui prinţ genial şi corupt, tiran groaznic şi om de stat superior, care ar fi putut salva imperiul şi care n-a făcut decît să-i grăbească ruina, se găsesc adunate, în adevăr, ca într-o miniatură grandioasă, toate trăsăturile esenţiale, toate contrastele acestei societăţi bizantine, amestec aşa de ciudat de bine şi de rău, crudă, atroce, decadentă, dar capabilă de asemenea de măreţie, energie şi efort şi care în timpul atîtor secole, în toate clipele tulburi ale istoriei, a ştiut să găsească întotdeauna în ea însăşi resursele necesare spre a trăi şi a dura glorios.

Capitolul V

UN POET DE CURTE ÎN SECOLUL COMNENILOR

În cea dintîi jumătate a secolului al XII-lea, trăia la Constantinopol un biet om de litere, care se numea Teodor Prodromul. El însuşi îşi zicea „Ptocjoprodromul", adică sărmanul Prodromul ; şi, în adevăr, rareori se întîlni literat mai nevoiaş, mai flămînd, mai cerşetor. Şi-a petrecut toată viaţa căutînd protectori puternici, stăruind pe lîngă împărat, prinţi, prinţese, marii seniori şi marii demnitari, văitîndu-se, spre a-i înduioşa de sărăcia lui, de nenorocirea lui, de sănătatea, bătrîneţea lui, cerîndu-le în schimbul complimentelor, poemelor, condoleanţelor, bani, slujbe sau măcar un pat în spital. Cerşetor şi vanitos totdeodată, foarte mîndru de familia lui, de educaţia, de talentul lui şi pe lîngă aceasta în stare de orice josnicie, el oferă un tip curios al omului de litere din Bizanţ, în acel secol al Comnenilor, care se lăuda că iubeşte şi protejează pe scriitori.

I

Manuscrisele ne-au păstrat, sub numele lui Teodor Prodromul, o cantitate considerabilă de lucrări, foarte variate, care fără îndoială nu sînt toate ale

lui : şi numai în aceşti din urmă ani o critică mai atentă a încercat să descurce şi să clasifice puţin această grămadă de texte, dintre care multe sînt încă inedite. Fără a intra în adîncul unei probleme care e departe de a fi rezolvată definitiv, mă voi mulţumi să amintesc că lucrările cele mai recente asupra acestei chestiuni par a dovedi că au existat cel puţin doi Prodromi : unul, a cărui viaţă pare a se situa între 1096 şi 1152, al cărui tată era un om cult şi binecrescut, al cărui unchi, Christos, ajunsese la înalta demnitate de arhiepiscop de Kiev, la sfîrşitul secolului al XI-lea şi în onoarea căruia Nicetas Eugenianos compusese o cuvîntare funebră, în care se găsesc unele detalii destul de precise asupra vieţii personajului ; celălalt, ale cărui numeroase opere poetice sînt cuprinse mai ales într-un manuscris celebru din biblioteca Marciană din Veneţia şi care pare a fi trăit cel puţin pînă în anul 1166. Trebuie să mărturisim că prin multe laturi, cel de-al doilea seamănă cu cel dintîi ca un frate ; amîndoi şi-au petrecut viaţa cerînd de la cei mari, văitîndu-se de bolile şi mizeria lor, amîndoi şi-au isprăvit viaţa la spital, unde perseverenţa lor sfîrşise prin a căpăta un adăpost. Şi cum se pare că poetul anonim al manuscrisului din Veneţia, după titlul uneia din poeziile lui, a purtat numele de Prodromul, am fi ispitiţi, fără îndoială — cum s-a făcut multă vreme — să confundăm în unul singur două personaje, care adeseori au avut aceiaşi protectori şi care au dus aproape întotdeauna o existenţă asemănătoare — dacă n-am şti, pe de altă parte că unul muri relativ tînăr, pe cînd celălalt se plînge fără încetare de sarcina bătrîneţii, dacă mai ales cel de al doilea, acela cu manuscrisul de la Marciana, într-un poem compus în 1153, n-ar fi numit pe „prietenul şi precursorul" său Prodromul „scriitor vestit şi lăudat, rîndunică armonioasă, limbă aşa de elocventă", ca fiind mort în mo-

mentul în care el însuşi adresa aceste versuri împăratului Manuel. Între aceşti doi omonimi, care poate au fost rude, cum să împărţim enormul bagaj literar care ni s-a păstrat sub numele lor? Căruia dintre cei doi să-i facem onoarea de a-i atribui acele poeme curioase, în greaca vulgară, despre care vom vorbi mai departe şi despre care s-a crezut uneori, fără dreptate, după mine, că nu aparţin nici unuia, nici altuia? Acestea sînt însă probleme de erudiţie pură, pe care nu-i locul să le examinăm aici. Pentru ceea ce-şi propune acest studiu, adică de a arăta ce era un poet de curte în secolul Comnenilor şi de a examina natura relaţiilor pe care le întreţinea cu puternicii săi protectori, va fi fără îndoială legitim să căutăm informaţii în operele celor doi bărbaţi, care au fost aproape contemporani şi care au cunoscut o soartă aproape asemănătoare — fiind un lucru bine înţeles că nu ignorăm de loc starea actuală a problemei, că admitem deosebirea între cei doi Prodromi şi că este vorba aici numai de a descrie un chip general, care era obişnuit în secolul al XII-lea [1].

II

Cu toată renaşterea literară care înseamnă epoca Comnenilor, în acea vreme literele nu hrăneau pe nimeni. Se arăta cel mai mare respect pentru literatură,

[1] Asupra chestiunilor foarte delicate, indicate acolo, se va putea consulta cartea (în rusește) lui Papadimitriu, *Teodor Prodromul* (1906) împreună cu excelenta dare de seamă făcută de Kurtz în *Byzantinische Zeitschrift*, t. XIII, 1907 şi articolul aceluiaşi autor în *Vizantijskii Vremelnik*, t. X, 1902. În tomul IX al aceleiaşi reviste, P. Petit a publicat monodia lui Nicetas Eugenianos.

E util să se revină la cartea lui C. Neumann, *Greich. Geschichtschreiber u. Geschichtsquellen im XII. Jahrt*, 1888 (n.a.).

dar literaţii cerşeau. Fără îndoială, în unele zile rare de mîndrie, Prodromul, cu toată mizeria lui, se felicita că este aşa şi că sărăcia întovărăşeşte totdeauna talentul ; se bucura că providenţa nu-i dăduse „acele grămezi de aur, care corup spiritul filozofic" şi declara, cu o frumoasă detaşare de bunurile lumii : „Dacă nu pot fi în acelaşi timp filozof şi bogat, prefer să rămîn sărac cu cărţile mele". Dar aceste accese de stoicism mîndru durau puţin. De cele mai multe ori, poetul observa cu o tristeţe profundă că totdeauna „sărăcia întovărăşeşte ştiinţa". În acele clipe se gîndea să arunce cărţile pe fereastră, să lase la o parte pe Aristot şi Platon, Democrit şi Homer, să părăsească retorica şi filozofia, toate lucruri zadarnice, pentru care în vremea tinereţii se trudise degeaba şi care nu-i aduseseră decît mizerii. „Lasă la o parte, scria el atunci, cărţile, discursurile, grijile care rod. Du-te la spectacole, la circ, la comedieni. Iată ce place imbecililor, nu ştiinţa". Atunci, amintindu-şi de zilele copilăriei, de educaţia strălucită pe care familia lui i-o dăduse inutil, el adresa unuia din protectorii săi versurile acestea glumeţe şi melancolice : „Cînd eram mic, bătrînul meu tată îmi spunea : «Copilul meu, învaţă literele cît vei putea. Vezi pe cutare, copilul meu ? El mergea desculţ şi acum are un cal frumos şi se plimbă pe un măgar gras. Cînd studia, n-avea încălţăminte şi acum, vezi, poartă pantofi cu vîrful lung. Cînd studia nu se pieptăna niciodată şi acum e un cavaler frumos, cu părul bine îngrijit. Pe cînd studia, nu văzuse niciodată uşa unei băi şi acum se îmbăiază de trei ori pe săptămînă. Urmează deci sfaturile bătrînului tău tată şi consacră-te în întregime studiului literaturii». Şi învăţai literele cu multă greutate. Dar de cînd am devenit lucrător în literatură, doresc pîinea şi miezul pîinii. Insult literatura şi spun cu lacrimi : «O, Hristoase, fie blestemate literele şi blestemat

cel ce le cultivă! Fie blestemată vremea și ziua în care mă trimiseră la școală spre a învăța literele și a trăi din ele». Dacă ar fi făcut atunci din mine un lucrător cusător cu fire de aur, unul din aceia care-și cîștigă viața confecționînd haine brodate, aș deschide dulapul și aș găsi din belșug pîine și vin, lacherdă și scrumbii, pe cînd, acum cînd îl deschid, oricît aș privi toate poliţele, nu văd decît saci de hîrtie, plini de hîrtii. Deschid valiza, caut în pungă, o pipăi, ca să văd dacă nu are bani și ea e burdușită cu hîrtii. Atunci inima mea încetează să mai bată și cad de foame. Și în momentele de foamete și de disperare, prefer literelor și gramaticii meseria de cusător". Și multă vreme continuă astfel și poetul regretă rînd pe rînd de a nu fi cizmar sau croitor, vopsitor sau brutar, negustor de lapte sau hamal, toate meserii cu ajutorul cărora poți mînca, pe cînd lui fiecare-i spune cu ironie: „Mănîncă-ți cărțile, viteazule! Cărțile să te hrănească, sărmanule!" [1]

Cîteodată se gîndea mai serios — era către 1140 — să părăsească acest Bizanț, în care clericii ca și laicii disprețuiau lucrurile spirituale și în care împăratul nu plătea, după valoarea lor, poemele cu care îl copleșea. El se gîndea să întovărășească în îndepărtata Trebinzonda pe mitropolitul Ștefan Skylitzes, care știa să distingă și să protejeze talentul nevoiaș și care onora pe poet cu prietenia lui. Apoi, cu tot ce îndura, nu putea să se hotărască să părăsească totuși capitala, în care spera, într-o zi sau alta, să obțină răsplata dorită și venitul care l-ar scăpa de nevoi. Și pînă atunci, spre a putea trăi, el făcea orice, frecventînd anticamerele celor puternici, în care servitorii cu aer măreț măsoară

[1] Am împrumutat pentru acest pasaj, ca și pentru altele ce vor urma, traducerea lui Miller, *Poèmes vulgaires de Théodore Prodrom* (în *Mélanges de philologie et d'épigraphie)* (n.a.).

şi-şi bat joc de clienţii prost îmbrăcaţi şi prost încălţaţi, asistînd la ceremonii, căsătorii, înmormîntări, pompe triumfale, spre a găsi materia vreunei poeme bănoase, lăudînd cît putea, trist şi în acelaşi timp vrednic de milă în efortul lui de a distra şi a face pe alţii să rîdă. „Cufundat în lacrimi, spunea unuia din protectorii lui, în vaiete şi lamentări, scriu versuri scînteietoare de bucurie şi de bună dispoziţie. Dacă fac aceasta, nu o fac de loc pentru plăcerea mea. Ci din cauza disperării în care am căzut, din cauza acestei curse pe jos pe care trebuie s-o fac, vai! spre a mă duce la palat sau la biserică, vreau să vă spun încă o dată lucrurile aşa cum sînt".

Astfel vegeta la Constantinopol un întreg proletariat al literelor, compus din oameni inteligenţi, instruiţi, distinşi chiar, dar pe care viaţa cu lipsurile ei îi înjosise în mod ciudat, fără a socoti viciul care, adăugîndu-se mizeriei, îi făcuse să se rătăcească şi-i declasase. „Cîteodată am deviat de la linia dreaptă", mărturiseşte unul din aceşti scriitori. „Înflorisem, citim la altul, în grădina Sfintelor Scripturi şi împletisem coroana de trandafiri a diferitelor ştiinţe. Dar arsura mizeriei şi ghimpele durerii, stricăciunile cu mii de capete ale băuturii şi himera cărnii, acest animal îngrozitor între toate, m-au transformat în mod ruşinos şi m-au făcut să-mi pierd demnitatea mea de om". Un al treilea, însurat cu o femeie arţăgoasă şi certăreaţă, era înjurat, batjocorit, dat pe uşă afară, cînd se întorcea acasă puţin ameţit şi în nenorocirile lui familiale vedea mai ales un subiect nostim spre a distra pe unul din protectorii săi. Pentru toţi aceşti nenorociţi, marea problemă era să poată trăi şi tot restul le era indiferent. „Mă preocupă afacerile politice, spune Tzezes,

cum preocupă pe gaițe regalitatea și pe vulturi legile lui Platon". Altul rezumă astfel politica lui: „Un împărat trebuie să ajute pe cei ce-l solicită, să mîngîie pe cei necăjiți, să aibă grijă de nenorociți"; și adaugă cu o candidă lipsă de pudoare: „De ce să te trudești dacă nu cîștigi nimic, să faci o lucrare care nu-i decît o lucrare? Dacă solicitatorul rămîne fără răsplată, ce folos are dacă cere? La ce bun să scrii, dacă scriitorul rămîne necunoscut, iar opera este ignorată de acela pentru care autorul, în speranța cîștigului, s-a trudit?"

Teodor Progromul gîndea la fel. Pentru a plăcea, pentru a reuși, precum își îndeplinea toate obligațiile mondene, tot astfel făcea toate lucrările literare. I se atribuie romane în versuri și compoziții burlești, satire și poeme astrologice, poezii religioase și eseuri filozofice, scrisori și cuvîntări funebre, o grămadă de piese de ocazie, mai ales asupra evenimentelor însemnate de la curte și din oraș, victorii și nunți, nașteri și doliuri, în care totdeauna, prin mii de tertipuri ingenioase, apărea mîna întinsă. El nu scrie numai pe contul lui: condeiul și verva sa sînt în serviciul celui care plătește, spre a redacta o jalbă, o laudă sau o plîngere. Mereu în căutarea unei ocazii potrivite, acest poet nu e în realitate decît un servitor la curte: și semenii lui sînt ca și el, mai mult de plîns de altfel decît de dezaprobat și prea fericiți dacă după multe solicitări, piedici, disgrații, găsesc în sfîrșit, la capătul vieții o izolare liniștită în vreo casă cucernică. Teodor Prodromul obținu aceasta către 1144 în azilul de bătrîni Sfîntul Pavel; poetul anonim al manuscrisului de la Veneția, o întîlni către 1156, în mînăstirea Sfîntul Gheorghe din Mangan, după o existență aventuroasă, care merită să fie povestită, căci nu e lipsită de interes pentru istoria societății din epoca Comnenilor.

III

Printre prințesele bizantine din prima jumătate a secolului al XII-lea nu există una pe care Teodor Prodromul sau omonimul lui din manuscrisul de la Veneția să n-o fi copleșit în poemele lor. Cel dintîi a plîns, pentru Irina Dukas, văduva marelui Alexe Comnenul, în proză și în versuri, moartea fiului său Andronic. Pentru Ana Comnena a celebrat în versuri, într-un epitalam măreț căsătoria celor doi fii ai săi. A cîntat pe Irina din Ungaria, care a fost soția lui Ioan Comnenul și pe Irina din Germania, cea dintîi nevastă a lui Manuel. Celălalt a lăudat pe toate persoanele frumoase care se învîrteau în anturajul imperial, pe nepoatele și verișoarele basileului. Dar, printre aceste ilustre protectoare, există mai ales una, al cărei nume și familie apar necontenit în manuscrisul din Veneția și al doilea Prodrom pare a fi fost poetul ei obișnuit; este sebastocratorissa Irina, cumnata împăratului Manuel.

Ea era soția sebastocratorului Andronic, al doilea fiu al basileului Ioan Comnenul și era, ca cea mai mare parte din doamnele mari din acea vreme, o femeie foarte cultă și căreia îi plăceau literele. A fost în legătură cu cîțiva dintre cei mai vestiți scriitori din vremea sa. La cererea ei și pentru ea Constantin Manasses a scris cronica în versuri și în prologul acestei lucrări autorul a preamărit cum se cuvenea pe prințesă, „mare prietenă a literelor" *(filologotate)* totdeauna doritoare de a-și mări întinderea cunoștințelor, pasionată pentru cărți, fervență admiratoare a elocvenței și care consacra științei esențialul vieții ei. El a lăudat de asemenea hărnicia sa și nenumăratele daruri care, întocmai ca roua, veneau necontenit să odihnească oboseala scriitorilor, care lucrau pentru dînsa: și trebuie să adăugăm, căci acest lucru e rar în acea

epocă, a adresat protectoarei sale laude cu o sobrietate și o discreție pe care el însuși a avut grijă s-o sublinieze: „Mă opresc, scrie el, de teamă ca unii să nu găsească discursul meu prea impregnat de laude": aluzie evidentă la adulațiile nesfîrșite ale unui Teodor Prodromul și ale semenilor lui, în care se manifestă în același timp părerea, cam disprețuitoare, pe care o aveau despre acești poeți curteni, oamenii din vremea lor.

Cultă și darnică, Irina avea în jurul ei un mic cerc de oameni de litere. După cum îi cerea lui Manasses s-o învețe istorie, tot astfel însărcina pe Ioan Tzetzes să comenteze pentru ea Teogonia lui Hesiod și poemele lui Homer; și pentru dînsa, cum făcuse odinioară pentru împărăteasa Irina, eruditul gramatician compunea, cum spunea el, o nouă carte „pentru femei" *(gynaiheia biblos)*, în fruntea căreia amintea binefacerile cu care Irina copleșise sărăcia lui și spunea ce plăcere simțea să lucreze pentru ea. Și el, de altfel ca toți oamenii de litere, se arăta foarte grăbit să solicite, în proză și în versuri, bunăvoința și darurile protectoarei sale și se plîngea citeodată că secretarii prințesei nu pun destul zel în a îndeplini cu dărnicie intențiile sale și că reaua lor voință îi lipsea de roadele lucrului său.De asemenea, Irina întreținea o corespondență foarte curioasă cu un oarecare călugăr Iacob, care pare să fi fost unul din familiarii ei; și în aceste scrisori, pe lîngă istoria nenorocirilor sale, se află menționate gusturile sale literare pentru „limba atică" și dragostea pentru versurile lui Homer, „scumpul tău Homer" *(ho sos Homeros)* cum se exprimă corespondentul prințesei. Este posibil, în sfîrșit, ca Teodor Prodromul să fi lucrat pentru ea, deși mi se pare îndoielnic că ar trebui să i se atribuie în realitate toate poemele adresate sebastocratorissei și care s-au păstrat sub numele lui. Dar, în orice caz, ea avu

în serviciul său, mulți ani, pe poetul manuscrisului din Veneția și numeroasele bucăți pe care le-a dedicat ei și rudelor sale aruncă o lumină curioasă asupra existenței omului de litere, care a fost curteanul și servitorul său credincios.

Se pare că poetul frecventase încă de la început pe sebastocratorul Andronic. „V-am aparținut, spune el undeva protectoarei sale încă din sînul mamei mele". De multe ori găsise în prinț pe confidentul nenorocirilor sale, descriindu-i existența lamentabilă a unor oameni sărmani ca el „care au avut drept moștenire sărăcia, care au multe cheltuieli și puține venituri" ; și făcîndu-i confidența burlescă a disperării sale, încercase să-l înduioșeze de mizeria lui și să obțină o mărire a pensiei pe care i-o servea Andronic. În același timp, făcea versuri ușoare pentru soția lui, destinate să întovărășească darurile cucernice pe care aceasta le oferea bisericilor ; dedica prințesei un poem astrologic și din acel moment era de-ai casei. Astfel, cînd în 1143, în timpul campaniei din Cilicia, prințul muri de friguri în Attalia, lăsîndu-și soția văduvă cu cinci copii, sebastocratorissa însărcina tot pe poetul nostru să compună lunga ei jelanie, în care Irina își exprima durerea și în care, cu toată vorbăria plictisitoare, se simte uneori un accent sincer de durere. Din acea clipă el rămase mulți ani atașat credincios al protectoarei sale.

Manuscrisul din Veneția cuprinde aproape cincizeci de poeme relative la ea și la ai săi și formează un total de aproape 7000 de versuri. Sînt cînd bucăți mici, destinate să întovărășească ofrandele, ștergarele brodate cu aur și cu perle, voalurile prețioase, acoperitoarele de potire, pe care pietatea Irinei le dăruia bisericilor și nu rareori se văd aceste poezii scurte brodate pe stofa obiectelor oferite de prințesă ; sînt cînd versuri compuse cu ocazia sărbătorilor mari celebrate

în casă, poeme destul de lungi, care se citeau cu solemnitate. Pentru toate împrejurările din viaţa Irinei, literatul nostru era gata să scrie o bucată potrivită, pentru aniversarea şi însănătoşirea ei, pentru căsătoria fiului ei protosebast şi protovestiar, a fiicei sale Teodora cu ducele de Austria, pentru nunta nepoatei sale Irina : el celebra de asemenea faptele vitejeşti ale fiilor, virtuţile fiicelor, meritele ginerilor şi tuturor le adresa poezii linguşitoare, şi chiar cu prilejul văduviei fiicei sale Evdochia, cu ocazia absenţei sau întoarcerii fiicei ei Teodora, a plecării la oaste a fiului ei Alexe, trimitea prinţesei condoleanţe sau felicitări. El o admira de altfel foarte mult şi nu ascundea aceasta. Cînd îi vorbea, cuvintele cele mai măgulitoare se îngrămădeau sub condeiul lui. Irina era pentru el „înţeleapta, armonioasa, gîndirea vie a Atenei" ; el lăuda „sufletul său plin de bunăvoinţă, sufletul său plin de milă ca cel al lui Hristos" ; el aminteşte cît de mult iubea ea în acelaşi timp binele şi literele *(filagathos kai filologotate)*. Şi se pare că acestea nu erau proteste, fără rost, de devotament. Poetul s-a făcut mai mult decît o dată interpretul tristeţelor şi plîngerilor sebastocratorissei şi adeseori a făcut-o cu un curaj ce nu-i lipsit de merit.

După pierderea soţului său, Irina văzuse deodată schimbîndu-se situaţia la curte. O clipă, atunci cînd moartea îl luase pe Alexe, fiul mai mare al lui Ioan Comnenul, ea putuse cu drept cuvînt să nutrească speranţa de a se urca pe tron împreună cu soţul ei şi se pare că prietenii săi au salutat dinainte în ea pe viitoarea împărăteasă. Sfîrşitul timpuriu al lui Andronic ruină aceste speranţe şi de la începutul noii domnii se pare că sebastocratorissa căzuse în disgraţie pe lîngă cumnatul ei Manuel. Prima dată, către 1144, în urma unei denunţări calomnioase, ea fu internată în palatul cel mare şi apoi exilată în insula Prinkipo

bunurile îi fură confiscate, copiii îndepărtați de ea și se plînse chiar de a fi fost maltratată de temnicerii însărcinați s-o păzească. Ea reuși totuși să se justifice și fu eliberată. O operă a poetului său obișnuit a celebrat, în termeni mișcători, întoarcerea sa acasă și recunoașterea strălucită a nevinovăției ei. Totuși, cu dreptate sau nu, prințesa îngrijora. Din nou, către 1148, ea fu acuzată, de data aceasta, de a fi conspirat împotriva vieții împăratului și, fără anchetă, fără judecată, fu mai întîi îndepărtată din capitală și apoi închisă în palatul Blacherne; în același timp, i se luară toate privilegiile și pînă și costumul legat de rangul său imperial și ea putu spune cu tristețe: „În acest palat în care odinioară am cunoscut prosperitatea, în care am strălucit ca o floare, lîncezesc acum captivă și cînd îmi amintesc de onorurile de altădată, de bucuriile și de plăcerile trecute, durerea mea crește și povara nenorocirii mele se îndoiește". Rămase acolo mai mult de zece luni, după care fu transferată, bolnavă, în mînăstirea Pantocratorului. Numai multă vreme după aceea, prin 1151, în urma unor solicitări stăruitoare, grație intervenției fiului și ginerelui său pe lîngă împărat, ea obține în sfîrșit scrisorile de iertare. Totuși, trebui să părăsească Constantinopolul și să întovărășească, în Bulgaria, pe fiul său Ioan, însărcinat cu guvernarea acelei provincii.

În acești ani dureroși, poetul nostru s-a făcut ecoul plîngerilor, interpretul doleanțelor și istoricul nenorocirilor sale. Într-o serie de bucăți, el a pus-o să povestească pe larg întîmplările jalnice ale vieții sale; cum, de la moartea soțului său adorat, orice speranță a murit pentru ea, orice fericire a dispărut, aluzie evidentă la tronul sperat și pierdut; cum de trei ori asprimea împăratului s-a abătut asupra ei și cum „ca o ceară pe foc" ea s-a topit la suflarea mîniei lui; cum în fundul prăpastiei în care a căzut, în mormîn-

tul unde e îngropată de vie, ea nu mai așteaptă și nu mai dorește decît moartea. „Am suferit, spunea ea, suferințe de tot felul și intolerabile. Sycofanții m-au calomniat ; limba lor ca o sabie m-a rănit, m-a insultat, m-a doborît. Am fost îndepărtată, alungată ; am ajuns chiar pînă la porțile Hades-ului". Și în altă parte : „Am cunoscut tot felul de nenorociri, tot felul de tiranii. Am suferit închisoarea, am suferit exilul ; am suportat jignirile, lipsa copiilor mei, disprețul rudelor, acuzațiile servitorilor, toate mizeriile, toate degradările ; am văzut bucuria dușmanilor mei. Și totuși trăiesc". Fără încetare, nenorociri noi se adăugau la disgrația ei. O căsătorie politică i-o răpea pe fiica sa Teodora, spre a o uni cu acela pe care poetul îl numește „bestia occidentului". „Și am plîns pe fiica mea, ca și cum ar fi murit". Un ordin imperial îl lua pe Alexe, cel mai mic dintre copiii săi, spre a-l trimite la armată. Fiica sa Maria era departe de ea, cealaltă fiică era văduvă și avea să se compromită în curînd cu frumosul Andronic Comnenul. Și ea rămînea singură, bolnavă, nenorocită, „o nouă Hecubă lipsită de copiii ei".

Desigur, este o parte de exagerare în aceste plîngeri. Fiii și ginerile ei, Ioan Cantacuzin, erau foarte bine-văzuți de împăratul Manuel : fiica ei Maria fu autorizată să o viziteze în izolarea de la Pantocrator ; fiica ei Teodora venea din Germania s-o vadă. Totuși, se pare că în adevăr ea fu tratată cu asprime. În cererea pe care în momentul internării în Blacherne, poetul o adresă împăratului Manuel în numele ei, ea se plînge foarte tare și cu detalii precise, de umilințele și pedepsele de tot felul ce i-au fost aplicate. Este vorba acolo de temnicerii de sex masculin, cărora, contrar obiceiului, le fusese încredințată prințesa în primul ei exil ; se vorbește chiar de lovituri *(mastighes)*, care i-ar fi fost date. Se vorbește mai ales de

felul absolut ilegal în care s-au purtat față de sebastocratorissă ; și asupra acestui punct, cu toate rugăminţile de care e plină scrisoarea ei, Irina nu se poate opri să nu protesteze, nu fără curaj și mîndrie : „Nu refuz de loc pe judecători, spune ea, nu fug de tribunal ; nu mi-e teamă de acuzator, nici de sycofant. Să apară, o cer, să stea la bară, să vorbească și să aducă dovadă de crima mea". În loc de aceasta, ea a fost condamnată fără anchetă, fără judecată, fără a fi confruntată cu denunţătorul. „De ce, scrie ea împăratului, condamni o fiinţă omenească după o simplă bănuială ? De ce pedepseşti după o simplă denunţare pe cineva care n-a putut să se apere ? De ce nu cauţi pe acela ce mă acuză ? Nu te mulţumi cu vorbe, ci cere dovezi". Cere să fie tratată conform legii, gata să sufere pedeapsa dacă e condamnată pe bună dreptate. Dar vrea un tribunal regulat, imperial. „Împotriva celorlalţi oameni, spune ea energic, nu te încrezi de loc în vorbe, reclami dovada faptelor. Dar împotriva mea ai uitat obiceiurile moştenite ; mă pedepseşti fără a mă fi judecat, mă condamni după un simplu cuvînt ; și în problema mea sînt două lucruri la fel de regretabile, judecata și pedeapsa, care amîndouă sînt contrare legii".

Trebuia oarecare îndrăzneală bietului om de litere care scria în numele prinţesei, spre a-și permite față de împărat adevăruri aşa de aspre. Trebuie să spunem, de altfel, spre cinstea poetului nostru, că în toată această întîmplare dădu dovadă de o curajoasă fidelitate față de protectoarea sa disgraţiată. El se trudeşte s-o mîngîie, să-i găsească sprijin. Scrie ginerelui ei Ioan Cantacuzin, fiului ei Ioan Comnenul, să se intereseze de soarta prinţesei, amintind unuia că „pentru o mamă nu trebuie să ezite a-și da chiar viaţa" ; celuilalt că întreg Bizanţul se scandalizează de disgraţia nedreaptă a Irinei. El o sprijină în timpul captivi-

tății ; și cînd în sfîrșit vine pentru ea iertarea, el nu ezită, deși cu regret, să părăsească capitala și să-și urmeze binefăcătoarea în Bulgaria. „Îndepărtarea, zice el frumos, este o sfîșiere de suflet". El nu putu suporta gîndul acesta și întovărăși în exil pe aceea pe care — cum amintea el cu mîndrie —o servea „cu credință și zel" de mai bine de unsprezece ani.

Există oarecare merit în această fidelitate. Fără îndoială, poetul se lega cu atît mai puternic de protectoarea lui, cu cît, tîrît în disgrația Irinei, cum fusese și alt om de litere, Glykas, în disgrație împreună cu Teodor Stypiotul, era destul de rău văzut de împărat și cu toate poemele pe care le compusese de mai multe ori pentru Manuel, n-avea de sperat nici o favoare de la el. În schimb, conta pe dărnicia sebastocratorissei și a fiului său, pe care credea că o merită. Și-i spunea fără înconjur : „Nu-mi mai rămîne nădejde decît în sufletul vostru creștin și milostiv. Vă rog, nu înșelați această singură nădejde care-mi rămîne" ; „nu faceți zadarnică așteptarea mea". De asemenea, fără îndoială, el spera că poate în acest Bizanț așa de rodnic în revoluții, vreo întoarcere a norocului ar readuce pe binefăcătoarea lui la curte și, în adevăr, mai tîrziu ea reveni la Constantinopol. Totuși, devotamentul poetului nostru îi face cinste și arată că prețuia mai mult — cel puțin cîteodată — decît ar reieși din tonul obișnuit al operei sale.

Trebuie să adăugăm însă că se sătură destul de repede de șederea în Bulgaria. Cu toată afecțiunea lui pentru Irina, Constantinopolul îi lipsea. El regreta, după spusele poetului, „fumul scump al patriei", se plictisea în țara umedă și tristă, în care-l adusese soarta. Apoi, se simțea bătrîn, bolnav ; avea nevoie să trăiască într-un loc „în care se găsesc leacuri și spitale" ; își amintea de asemenea că, încă de mulți ani, prințesa și fiul ei îi făgăduiseră să intervină să

fie primit în mînăstirea Sfîntul Gheorghe din Mangan. Nu fără a ezita, el ceru libertatea, amintind serviciile lui îndelungate şi loiale, implorînd drept recompensă să fie trimis înapoi, în Bizanţ, unde va continua, în palatul pe care-l stăpînea Irina, să facă parte din casa ei. „N-aş vrea de loc, spunea el, să-mi schimb soarta, nici să mă îndepărtez ; nu doresc de loc despărţirea, exilul". Dar avea nevoie de odihnă şi prinţesa avea nevoie de servitori tineri şi voinici. El solicita deci o retragere onorabilă. „Nu cer lux ; nu cer decît să am cu ce trăi".

Dorinţa lui fu împlinită. În 1152 el reveni în Bizanţ şi atunci, cum trebuia să trăiască şi cum depindea de împărat admiterea lui în mînăstirea Mangan, poetul nostru se întoarse spre Manuel. Suveranul rămase multă vreme surd la cererea bietului om de litere şi acesta se plîngea cu amărăciune că împăratul nici nu vrea să se uite la versurile lui. În urmă totuşi, poate mulţumită revenirii Irinei la palat, obţinu, după multe stăruinţe şi speranţe adeseori înşelate, venitul pe care-l visa. În 1156 intră în mînăstirea Mangan ; trăi de aci înainte acolo, făcînd mereu versuri pentru puternicii săi protectori şi păstrînd, se pare, un profund ataşament pentru sebastocratorissa. El îi scria pentru a-i da veşti despre sănătatea lui, despre operaţiile pe care trebuia să le sufere ; şi fără îndoială că spera să obţină vreo nouă probă despre dărnicia ei obişnuită. Muri în mînăstirea lui, probabil puţin după 1166 — cel din urmă poem al lui datează de atunci ; şi orice s-ar putea gîndi despre om, în orice caz viaţa lui oferă un real interes, atît prin ce ne arată despre felul cum trăiau oamenii de litere în Bizanţ, cît şi prin ceea ce ne face să cunoaştem despre această melancolică Irină, prinţesă cultă şi protectoare a literelor, pe care unul din protejaţii ei o numea frumos „sirena elocvenţei".

Dar nu numai prin nestatornicia existenței lor sînt interesanți acești poeți de curte ; ei sînt și mai interesanți prin talentul lor.

În dialogurile sale satirice, în pamflete, în epigrame, Teodor Prodromul, cînd nu se gîndește să lingușească, are spirit, vervă destulă pentru a aminti adeseori pe Lucian. Are stil, cu toată întorsătura manierată în care gîndul lui se complace prea des ; are grație, cu toată lungimea care diformează aproape toate lucrările lui. În sfîrșit, are o originalitate, care nu se împacă de loc cu tonul afectat și oficial al epocii. Cu toate că frecventează pe cei mari, Teodor Prodromul, în adevăr, nu e de loc un om de lume. Nu vizează eleganța curții și de asemenea limba lui nu se supune formelor țepene și înțepate ale vorbirii comune. El a descris, cu o vervă populară și brutală, unele din caraghioslîcurile de care sufereau moravurile vremii sale. În dialogul intitulat *Călăul sau Doctorul*, a biciuit cu asprime pe practicienii răi, pe șarlatanii de care era plin Constantinopolul ; în *Amarantos sau amorurile unui bătrîn* a povestit pe un ton glumeț istoria unei fete condamnată să se mărite cu un soț bătrîn și bogat. În altă parte și-a bătut joc de ignoranții care spun că sînt oameni de litere, de proștii care, spre a-și da aere de filozofi, nu se arată niciodată în public decît cu un volum al lui Platon în mînă, de imbecilii care, purtînd bărbi lungi, își închipuie că pot căpăta astfel aspectul unor oameni foarte savanți. A glumit de asemenea pe socoteala bărbaților cam copți, care se unesc cu femei tinere, a curtezanelor îmbătrînite, pe care le trimite cu plăcere lui Cerber, întrebîndu-se dacă va voi cîinele infernal să muște din pielea lor scorțoasă ; și-n toate acestea se vede o observație ascuțită și amuzantă a realității, care dă acea-

tor poeme un interes considerabil pentru istoria societății și mai ales a societății literare a epocii.

Dar Prodromul nu s-a distrat numai pictînd moravurile vremii sau ciudățeniile confraților săi întru literatură. În afară de acestea, i se datoresc opere cu un conținut mai popular, acele poeme în greceasca vulgară, în care verva și mai neînfrînată, limba mai familiară, tonul mai grosolan arată cît de aproape este de popor acest scriitor caustic și jovial. Sînt aici, luate din viața zilnică a Constantinopolului, din preajma micilor meșteșugari care umplu străzile capitalei, mici tablouri, de un adevăr, de o sinceritate cu totul instructivă și savuroasă. Iată de exemplu povestea cizmarului fericit :

„Am ca vecin un cîrpaciu, un fel de pseoudo-cizmar ; e un amator de bucățele bune, un om ahtiat după petreceri. Îndată ce vede apărînd aurora : «Fiule, zice el, pune apa să fiarbă. Iată, copilul meu, ține bani să cumperi mațe de vită și iată alții pentru brînză valahă. Dă-mi să mănînc, înainte de a mă așeza la pingelit». După ce s-a îndopat cu mațe și cu brînză, i se toarnă patru pahare cu vin : el bea și înghite, apoi i se mai toarnă unul. Dar cînd vine ora prînzului, el aruncă șorțul, măsuța, sula, cuțitul și cureaua și zice nevestei : «Stăpînă, pune masa. Felul întîi pune rasol de vacă, al doilea plachie de crap, al treilea o tocană și vezi să nu se ardă». După ce s-a servit, se spală și se așază. Și eu, nenorocire ! cînd mă întorc și-l văd așezat înaintea acestor merinde, îmi lasă gura apă și curge ca un pîrîu. Cît despre el, se îndoapă și se ghiftuie cu ce i s-a pregătit. Eu mă plimb numărînd picioarele versurilor mele : el își bea vinul dulce dintr-un pahar cît toate zilele. Eu caut iambi, spondei, pyrici și alte măsuri. Dar la ce-mi folosesc aceste măsuri, cînd mă chinuie foamea ? Ce meșteșu-

gar fericit acest cizmar ! Şi-a spus rugăciunea şi s-a aşezat să mănînce".

Iată acum micile meşteşuguri ambulante, care umplu cu strigătele lor străzile Bizanţului, vînzătorul de lapte care cu tigva în spate aleargă strigînd tare : „Femei, luaţi lăptişor" şi vînzătorul de pînzeturi sau de rîşniţe de piper, care îşi plimbă marfa pe străzi strigînd : „Cucoane şi lucrătoare, gospodine bune, apropiaţi-vă, luaţi stofe pentru draperii şi rîşniţe de pisat piper". Unii strigă pe croitorul ambulant : „Aici, meştere ! Vino încoace ! repară-mi rochia şi ia ce ţi se datoreşte", sau hamalul care muncеşte toată ziua şi care, seara, primeşte „o bună bucată de pîine, un păhăruţ plin cu vin şi o porţie de tocană". Apoi dialogurile la brutăreasă : „Doamnă, doamnă brutăreasă, eu nu-s bărbatul dumitale, dar, hai, dă-mi să ronţăi din pîinea aceea bună şi albă". Pe scurt, e un Constantinopol familiar, viu şi neastîmpărat, foarte osebit de lumea de la curte. Şi aceasta formează îndoitul interes al operelor lui Prodrom şi ale semenilor săi, că pe lîngă bucăţile de circumstanţă, aşa de instructive pentru istoria politică şi pentru viaţa mondenă a epocii Comnenilor, poemele lor populare ne fac să întrevedem un cu totul alt aspect, nu mai puţin curios, al acestei societăţi, pe care fără ei abia l-am bănui.

Dar nu numai atît. De vreme, în imperiul bizantin, alături de greceasca învăţaţilor, nevoia crease o limbă vulgară, de o formă mai puţin înţepenită, mai familiară, cu un vocabular deosebit de bogat şi de expresiv. Scriitorii jurişti din secolul Comnenilor, acei care în operele lor se lăudau că au regăsit sobrietatea atică, n-au avut în realitate decît dispreţ pentru greaca populară, aşa de puţin distinsă. E marele merit al lui Teodor Prodromul de a fi făcut loc acestei limbi vulgare în literatură şi de a fi făcut să fie acceptată chiar de marile personaje care-l protejau. Fără îndoială, el se

servește de cele mai multe ori de greaca clasică, pe care o mînuiește de altfel destul de bine. Dar cîteodată, pentru a varia, pentru a da însemnărilor sale populare mai mult realism și mai mult humor povestirilor sale comice, el n-a ezitat să împrumute vorbirea poporului și prin aceasta e un creator.

Se vede că Teodor Prodromul, cînd se mîndrea așa de mult că e un savant, un om cult, un om de litere, cînd se lăuda cu talentul său, avea, în definitiv, dreptate. Și acest orgoliu naiv completează destul de bine fizionomia lui de literat. Adeseori el e pus în opoziție, destul de caraghios, cu marii predicatori „un nou Moise și un nou Aaron, care tună împreună cu Ioan, sună din trompetă împreună cu Paul și au mereu în gură sfintele Scripturi", pe bieții oameni de litere, „sclavi ai materiei, siliți să consacre esențialul vieții lor spre a se robi uzanțelor zadarnice ale lumii și care dau filozofiei timpul pe care pot să-l răpească acestor obligații". Se simte că e mîndru de a fi printre aceștia și se prețuiește că datorează totul condeiului și talentului său. Și, în adevăr, contemporanii prețuiau foarte mult literatura sa. S-a văzut în ce termeni măgulitori vorbește despre el confratele lui, poetul manuscrisului din Veneția. În altă parte este numit „filozoful", „ilustru între înțelepți". Oricare ar fi fost mizeriile existenței sale, soarta pregătise pentru amorul său propriu literar cîteva compensații destul de frumoase și pe care le meritase.

V

Dacă ar fi să-l credem, viața nu i-a adus alte bucurii. La toate nenorocirile pe care le cunoaștem, la sărăcia, la bolile, la necazurile lui, se adăuga o nefericire în plus. Era însurat și rău însurat. Se căsătorise

cu o fată de condiție, de la care avea patru copii. Dar era o persoană cu o fire arțăgoasă și certăreață, amărîtă pe lîngă toate de mizerie și furioasă din cauza unei așa de proaste căsătorii. Astfel, scenele erau foarte dese în casă ; și cum cucoana avea mînă ușoară, palmele plouau o dată cu reproșurile. Prodromul, care avea mare teamă de ea, se mingiia plecînd de acasă și cutreierînd cîrciumile. Dar întoarcerile acasă erau penibile și poetul ieșea adeseori rău. Este adevărat că în schimb neînțelegerile lui casnice îi procurau subiectul unui poem burlesc, destinat să distreze pe împărat. Această bucată ne-a fost păstrată : e o compoziție în limba vulgară, într-un gen absolut unic în toată literatura greacă. Fără îndoială, este probabil că pe o temă, care a furnizat atîtea scene comediei, poetul a dat curs liber vervei lui și ar fi imprudent să credem cuvînt cu cuvînt toate detaliile unei povestiri vizibil exagerată. Dar bucata nu rămîne mai puțin curioasă, prin tot ce ne arată despre un interior din mica burghezie a Bizanțului din secolul al XII-lea.

„Sire, începe poetul, avînd aerul că glumește, sînt prada unei imense nenorociri, a unei dureri din cele mai violente. Am o boală supărătoare, un rău, dar ce rău ! Auzind cuvîntul boală, nu vă închipuiți că mi-a crescut un corn în frunte, că sufăr de o boală de inimă, de o inflamație, de o peritonită ! Nu ! răul pe care-l îndur e o femeie arțăgoasă și certăreață“ [1]. Ea copleșește neîncetat pe bietul om cu injurii și batjocuri. „Domnule nu ești îngrijit. Ce, domnule ? Ce spui ? Ce-ai adus, domnule ? Domnule, ce-ai cumpărat ? Ce haină, ce costum mi-ai comandat ? Ce fustă mi-ai făcut cadou ? N-am văzut niciodată vreun dar de Paști. Iată doisprezece ani de lipsuri și de mizerie pe care

[1] Împrumut pentru tot acest poem din nou excelenta traducere a lui Miller (n.a.).

îi petrec cu dumneata şi n-am purtat niciodată o rochie de mătasă, n-am avut niciodată inel în deget, niciodată o brăţară cu care să mă gătesc. N-am intrat niciodată într-o baie, ca să nu ies de acolo întristată. Niciodată nu m-am săturat într-o zi ca să nu mă tem că o să rabd de foame două".

Printr-o contradicţie cu totul feminină, cucoana reproşează apoi bărbatului pînă şi cadourile pe care i le-a făcut vreodată : „Ştii tunica pe care mi-ai adus-o : ia-o înapoi. Ia înapoi mantia de mătase, rochia cea galbenă cu desene mari. Fă-le cadou altcuiva, vinde-le, dă-le cui vrei". Apoi sînt reproşuri despre starea casei : „Stai în casa mea şi n-ai nici o grijă de ea. Marmorele s-au distrus, plafonul cade, olanele s-au spart, acoperişul e putrezit, zidurile au căzut, grădina e o paraginǎ. Nici un ornament n-a mai rămas, nici ghips, nici tencuială, nici pavaj de marmoră. Toate uşile sînt strîmbe, gardurile rupte, drugii zac în grădină. N-ai înlocuit o uşă, n-ai pus la loc o scîndură, nici iarna măcar. N-ai pus la loc ţiglele, n-ai ridicat zidul, nici n-ai chemat un zidar să-l dreagă. N-ai cumpărat un cui să-l baţi într-o uşă". În această cocioabă dărăpănată, femeia face toată treaba, îngrijeşte de copii, ţese hainele, administrează afacerile, aleargă, oboseşte, se zbate, în timp ce bărbatul îşi trece vremea hoinărind şi mîncînd bine. Şi, pentru a sfîrşi, mai sînt şi vaietele despre căsătoria proastă pe care a făcut-o. „Uită-te la mine puţin, băiete, vezi ? Eram respectată şi dumneata un hamal ; eram nobilă şi dumneata un biet cetăţean. Dumneata te culcai pe o rogojină şi eu în pat. Eu aveam o zestre bogată şi dumneata un lighean. Aveam aur şi argint şi dumneata o doagă de hîrdău, o copaie şi o căldare mare. Ei bine ! dacă ţi-a plăcut să înşeli, să seduci şi să te însori cu o femeie, trebuia să te legi de una la fel cu tine, de fata unui cîrciumar, vreo fată fără

bani, şchioapă şi plină de pistrui, sau de vreo bădărană de la periferie. Dar de ce m-ai înşelat pe mine, o biată orfană, de ce m-ai urmărit cu vorbele dumitale seducătoare ?"

Sub acest val de reproşuri, zadarnic îşi pleacă bărbatul capul şi încearcă să-şi potolească arţăgoasa jumătate. Doamna plînge, îşi zmulge părul, îşi zgîrîie obrajii şi deodată, pune mîna pe copii şi pe furcă, fuge în odaia ei şi se închide ermetic.

Sînt neîncetat scene de acest fel, dintre care unele ating proporţii eroi-comice. Într-o zi, Prodrom se întoarce acasă. Îi era foame. „Eram nemîncat, spune el, nu turnasem pe gît băutura mea favorită (nu vreau să-mi ascund defectele, e o greşeală în care cad adeseori), eram rău dispus, i-am vorbit cu asprime, şi ea începu să-mi toarne reproşurile obişnuite : — Nu sînt sclava ta, strigă ea, nici servitoarea ta. Cum, ai îndrăzneala să ridici mîna asupra mea ? Cum, nu ţi-e ruşine ?" Şi urmară un întreg convoi de obrăznicii, la care poetul are mai întîi pofta să răspundă cu palme ; dar îşi cunoaşte nevasta şi-şi zice prudent : „Pentru sufletul tău, Prodrom, aşază-te şi taci. Suportă cu curaj tot ce-ţi va spune. Căci dacă o loveşti, dacă o baţi şi dacă-i faci rău, cum eşti mic, bătrîn şi neputincios, ea se va repezi la tine şi dacă te loveşte, ar putea să te omoare". Totuşi, pînă la urmă îl cuprinde mînia ; ia o coadă de mătură ; dar atunci doamna fuge şi se încuie. „În indignarea mea, apucai coada de mătură şi începui să lovesc violent în uşă. Găsind o gaură, băgai în ea capătul cozii de mătură. Dar nevastă-mea se repede, pune mîna pe ea, o trage înăuntru şi eu în afară. Văzîndu-mă mai tare şi că am s-o aduc spre mine, dă drumul măturii, deschide uşa şi eu cad jos cît eram de lung". Atunci ea îşi bate joc de el şi după o nouă salvă de înjurături dă să intre la ea, dar ea se încuie din nou. Pînă una-

alta, bărbatului îi e foame ; dar doamna are cheile de la dulap. El se resemnează deci să se culce, încredinţat, fără îndoială, după spusele proverbului că „cine doarme, mănîncă", cînd deodată, în timp ce dormea, un miros bun de tocană îi gîdilă nările. Nu face decît o săritură şi iată masa pusă şi toată familia gata să ospăteze. Dar nimeni nu-l cheamă. Atunci îi vine o idee. El se deghizează şi, îmbrăcat cu o haină slavonă, cu o bonetă de lînă vărgată, cu un băţ lung în mînă, vine şi strigă sub ferestre : „Milă, doamnă, milostenie ! sînt fără adăpost !" Copiii, care nu-l recunosc, vor să alunge pe cerşetor cu lovituri de bîtă şi cu pietre. Dar femeia, care a înţeles, le spune : „Lăsaţi-l, e un sărac, un cerşetor, un pelerin". I se face loc la masă, i se serveşte supa, rasolul şi aceste merinde atît de mult aşteptate îi umplu inima de bucurie.

Şi iată concluzia poemului. „Acestea sînt, monarh încoronat, relele ce m-a făcut să îndur o femeie certăreaţă şi rea. Deci, sire, dacă vă faceţi milă de mine, dacă nu copleşiţi cu daruri pe această femeie nesătulă, mă tem, tremur că o să fiu ucis curînd şi astfel veţi pierde pe Prodrom, cel mai bun dintre curtenii voştri."

Desigur, în această poemă e o parte voită de exces şi de exagerare burlescă, prin care autorul speră să distreze pe augustul său protector şi nu cred că trebuie să căutăm în ea un portret absolut exact al căsniciei lui Teodor Prodromul. Dar piesa oferă un alt interes. În contrast cu eleganţa curţii, cu viaţa ceremonioasă şi afectată care se ducea în palatul imperial, în contrast cu existenţa oamenilor de lume, ne face să întrezărim un colţ din viaţa populară şi să ghicim tot ce era pitoresc, colorat şi liber în această societate bizantină, pe care ne-o închipuim mai mult preocupată de etichetă şi de ţinută. Şi, în această existenţă a unui poet de curte din epoca Comnenilor, e un contrast miş-

cător : acela care, în fața melancoliei sebastocratorisse, inteligentă, distinsă, cultă, erudită, pune pe cumătra cu vorba necioplită, cu maniere necăutate, vulgară, preocupată să-și conducă bine gospodăria, rudă apropiată, cu calități mai puține, cu acele mari burgheze din secolul al VIII-lea și al IX-lea, pe care le-am examinat mai înainte și din care s-a născut rasa viguroasă, care a constituit multă vreme forța imperiului bizantin.

Capitolul VI

PRINȚESE DIN OCCIDENT LA CURTEA COMNENILOR

Într-una din cărțile pe care le-a compus pentru educația fiului său și unde i-a plăcut să pună în axiome regulile conducătoare ale politicii bizantine din secolul al X-lea, împăratul Constantin Porfirogenetul a scris cele ce urmează : „Fiecare popor are obiceiuri și legi ; el trebuie deci să se lege de lucrurile care-i sînt proprii și să nu caute decît în sine însuși mijlocul de a crea acele legături pe care e zidită viața socială. După cum fiecare animal nu se unește decît cu ființe de același fel, tot astfel fiecare națiune trebuie să aibă drept regulă să contracteze alianțe matrimoniale nu cu cei de altă rasă și de altă limbă, ci cu persoane de aceeași limbă și cu aceeași origine. Căci numai aceasta poate aduce înțelegere, raporturi bune și relații afectuoase".

În virtutea acestui principiu, prin care se exprima mai ales disprețul trufaș cu care priveau bizantinii restul universului, curtea imperială respingea, cu dispreț, orice propuneri de căsătorie care-i veneau din țările străine. În ochii oamenilor de stat din Constantinopol, era un lucru „necuviincios, atentînd la majestatea imperiului roman", a se gîndi la unirea vreunei prințese imperiale cu vreunul din acei suverani „necredincioși și ignoranți", care trăiau obscuri în

nord sau în occidentul îndepărtat și cînd se prezenta, se îndepărta repede „o astfel de cerere absurdă". După cum pietrele prețioase ale coroanei, aduse de un înger lui Constantin, nu puteau, cu nici un preț, trece în mîinile barbarilor, după cum secretul focului grecesc, revelat de un înger primului împărat creștin, nu trebuia să fie cu nici preț vîndut străinilor, tot astfel, printr-o „constituție nestrămutată" a lui Constantin cel Mare însuși, era specificat că prințesele porfirogenete nu puteau, fără să-și piardă rangul, să se unească cu bărbați de altă rasă și era aproape o rușine pentru un împărat să se căsătorească cu o femeie care nu era născută în lumea bizantină.

De mai multe ori, chiar înainte de secolul al X-lea, politica totuși călcase regulile astfel formulate și mai multe fete din familia imperială trebuiseră să se resemneze a se mărita cu vreun suveran barbar. Curtea bizantină se silea să explice cît putea mai bine aceste mezalianțe și să justifice, prin motive subtile, aceste umiliri impuse orgoliului său. Dar, cu toată grija pe care o punea spre a salva principiile și cu toate că se declara mereu, nu fără trufie, că era „lucru nemaiauzit, ca o porfirogenetă, fiică a unui porfirogenet, să se alieze cu barbarii", din ce în ce mai mult necesitățile timpului și exigențele politice făceau să cedeze tradiția stabilită. Chiar din a doua jumătate a secolului al X-lea unele prințese imperiale se măritau una cu un împărat german, alta cu un țar rus ; și încet-încet se atenua oroarea pe care o inspirau la început aceste alianțe. Mai tîrziu, în epoca Comnenilor, mai multe prințese bizantine s-au așezat pe tron în occident ; și invers, în vremea Comnenilor și a Paleologilor, mai multe prințese latine au voit să împartă purpura Cezarului bizantin.

Cum s-au împăcat aceste exilate cu mediul nou în care soarta le făcea să trăiască ? Ce-au păstrat ele,

în noua lor patrie, din ideile şi moravurile ţării de naştere ? Au dus bizantinele cu ele, în occident, ceva din civilizaţia superioară, în care fuseseră crescute ? Occidentalele au fost influenţate de civilizaţia greacă în contact cu lumea mai cioplită, mai elegantă, în care se găsiră transplantate ? Sînt tot atîtea chestiuni care se pun celui ce încearcă să studieze aceste vieţi imperiale şi a căror dezlegare, depăşind cadrul strîmt al acestor cercetări particulare, nu e poate lipsită de interes pentru istoria generală a Bizanţului şi a civilizaţiei. Se poate, în adevăr, vedea aici, în ce măsură două lumi, opuse şi ostile, se pătrunseră şi fură susceptibile de a se înţelege ; se va afla ce profit au tras şi una şi cealaltă din acest contact şi din aceste două civilizaţii de valoare inegală, care din ele exercită, pînă la sfîrşit, influenţa cea mai puternică şi mai durabilă.

•

Putem număra destul de repede prinţesele bizantine, pe care căsătoria le-a transplantat pe tronurile din occident. Dacă neglijăm cîteva persoane mai obscure, este vorba de Teofana, care, spre sfîrşitul secolului al X-lea se căsători cu Otto al II-lea şi care făcu să pătrundă în occident ceva din rafinamentul şi din eleganţa curţii bizantine. Este apoi Teodora, nepoata basileului Manuel Comnenul, care, în 1148, fu măritată cu ducele Henric de Austria, fratele regelui Germaniei Conrad al III-lea. Este, în sfîrşit, Irina Anghelos, care, spre sfîrşitul secolului al XII-lea fu soţia regelui romanilor Filip de Suabia, fiul mai mic al lui Frederic Barbă-roşie şi care, din această însoţire pur politică, ştiu să facă o căsătorie de dragoste. În realitate, aceste alianţe între bizantini şi latini nu plăcură niciodată prea mult la curtea din Constantinopol. Se pare că prinţesele astfel aşezate în regate depărtate fură victimele predate, după expre-

sia lui Teodor Prodromul, „bestiei din occident" ; şi rudele acestor nefericite, disperate din cauza acestor căsătorii, „plîngeau pe fiicele lor vii, ca şi cum ar fi murit". Ca pentru a justifica aceste presimţiri, tinerele femei, sacrificate exigenţelor politice, au fost de altfel rareori fericite şi muriră tinere, fără să poată uita vreodată ţara în care se născuseră. Fără îndoială, Teofana se ataşă de acel imperiu german, pe care-l guvernă pentru fiul său Otto al III-lea şi Irina Anghelos se devotă cu totul unui soţ pe care-l iubea. Dar amîndouă aveau privirile mereu întoarse spre Constantinopol. Teofana luă din Bizanţ civilizaţia superioară pe care o aduse în Germania şi ideile în care-şi crescu fiul. Irina visă toată viaţa ei să aşeze pe tronul lui Constantin pe soţul ei. Astfel, aceste bizantine măritate în occident fură în definitiv prinţese în exil şi luară puţin lucru din lumea nouă în care au fost transplantate.

De altfel, această lume nouă a fost puţin primitoare cu ele, adeseori ostilă. Dacă Irina a rămas oarecum populară, prin nenorocirile ei, Teofana a rămas veşnic o necunoscută. Oamenii din vremea sa îi calomniară viaţa particulară, defăimară simpatia excesivă pe care o arăta compatrioţilor, îi reproşară influenţa dezastruoasă pe care a exercitat-o asupra soţului ei. Dar în această bizantină ei văzură mai ales pe marea corupătoare a virtuţilor germane. „Gătelile ei somptuoase, scrie un contemporan, erau un exemplu rău pentru femeile din Germania." Un alt cronicar critică cu severitate frivolitatea ei. În sfîrşit, o legendă curioasă care circulă pe socoteala sa arată amintirea tulburătoare pe care o lasă în occident. După această povestire împărăteasa apăruse, după moartea ei, îmbrăcată mizerabil, unei călugăriţe şi-i ceruse s-o ajute cu rugăciunile ei. „Ea avea să-şi reproşeze, în adevăr, de a fi introdus în Germania multe

găteli luxoase și inutile, care plac grecilor, dar a căror întrebuințare fusese necunoscută pînă atunci de femeile din Germania. Nu numai ea se gătise cu aceste toalete, bucurîndu-se de ele mai mult decît se cuvine unei ființe omenești, dar pe lîngă aceasta îndemnase și pe celelalte femei să păcătuiască, inspirîndu-le dorința unui asemenea lux. Astfel, ea meritase din această cauză pedeapsa veșnică. Totuși, adăugase ea, nădăjduia că deoarece fusese totdeauna credincioasă, va obține, mulțumită rugăciunilor sufletelor pioase, să fie scoasă din iad."

Povestirea e semnificativă. Ea arată antipatia adîncă pe care o simțea occidentul secolului al X-lea pentru acel orient elegant și rafinat care se dezvăluia în fața lui. Și nu trebuie să credem că astfel de sentimente se simțeau numai în Germania. Cînd, după cincizeci de ani de la moartea Teofanei, dogele venețian Domenico Selvo se căsători cu o prințesă bizantină, contemporanii n-au fost mai puțin scandalizați de viața „așa de molatică, așa de delicată" pe care o ducea străina. Nu avea ea nevoie, în loc de apă obișnuită pentru toaletă, de rouă, pe care în fiecare dimineață o strîngeau servitorii ? Nu se acoperea cu parfumuri, mereu îmbrăcată în mătăsuri grele și cu mîinile înmănușate cu grijă ? Și mai ales, în loc de a mînca cu degetele — ca toată lumea — nu împingea rafinamentul pînă acolo încît punea pe eunuci să-i taie bucatele și apoi le lua cu o furculiță de aur ? Astfel de inovații scandaloase meritau o pedeapsă cerească. Făcînd abuz de arome și de esențe, dogaresa își văzu trupul intrînd în putrefacție și mirosul care se răspîndea din ființa ei era așa de respingător, încît toți se depărtau de ea și muri părăsită.

Astfel, printr-o ciudată contradicție, oamenii din occident uneau în admirația pentru Bizanț, pentru bogățiile, splendorile și prestigioasa lui civilizație, o

neîncredere instinctivă față de eleganțele sale corupătoare și perverse. Prinții latini solicitau pe întrecute onoarea unei alianțe imperiale : popoarele se temeau de aceste frumoase vrăjitoare din orient, care li se păreau făcute mai ales pentru a corupe calitățile aspre și puternice de care erau mîndri. Asupra occidentului întreg, Bizanțul își punea pecetea artei, industriei, luxului său. Totuși, niciodată latinii nu iubiră pe acești greci ingenioși, prea îndemînatici, prea subtili, a căror superioritate o recunoșteau și în același timp se temeau de ea. Împărăteasa Teofana făcu cea dintîi această experiență : în secolele ce urmară, multe alte cazuri au adeverit antipatia persistentă a celor două lumi opuse și rivale. Pe măsură ce, prin cruciade, legăturile între ei se înmulțiră, neînțelegerea nu făcu decît să crească între greci și latini. Niciodată n-au ajuns să se înțeleagă perfect și încă și mai puțin să se suporte prietenește. Bizanțul a avut o soartă ciudată, căci deși civilizația i-a datorat atîtea progrese însemnate, n-a întîlnit decît neîncredere și ingratitudine chiar și la aceia pe care îi servise cu mai mult folos.

Istoria prințeselor din occident, pe care o căsătorie le-a făcut să se urce pe tronul basileilor, arată și mai semnificativ această eternă și deplorabilă contradicție.

I

Bertha de Sulzbach, împărăteasă a romanilor

După ce prima cruciadă pusese în legătură mai intimă orientul cu occidentul, Bizanțul devenise o mare putere europeană. Expedițiile succesive, întreprinse pentru eliberarea Sfîntului Mormînt, întemeierea statelor france din Siria, multiplicînd legăturile dintre greci și latini, deșteptase la cei din urmă ambiții,

aprinsese pofte, excitase ură, crease astfel interese noi ; pe cei dintîi îi făcuse să înțeleagă mai ales necesitatea de a renunța la disprețul trufaș cu care vorbeau altădată de „barbari" și să țină seamă de națiunile noi care se nășteau spre viață. Fără îndoială, din această apropiere nu se născuse nici o simpatie reală; totuși un fel de curiozitate, o conștiință neclară încă de nevoia ce aveau unii de alții, atrăgea reciproc aceste două lumi, care se ignoraseră atîta vreme. În secolul al XII-lea, marele imperiu oriental, ieșind din ce în ce mai mult din izolarea lui, se amesteca în toate problemele mari ale politicii europene : sub domnia lui Manuel Comnenul mai ales, Constantinopolul fu unul din centrele acestei politici.

În cea dintîi jumătate a secolului al XII-lea, o primejdie îngrozitoare amenința monarhia basileilor. Regatul puternic, pe care normanzii îl întemeiaseră în Italia meridională și în Sicilia, își întindea planurile ambițioase pînă dincolo de Adriatica : ca și Robert Guiscard și Bohémond, Roger al III-lea visa să se întindă pe socoteala imperiului de la Constantinopol. Împotriva unui adversar de talia acestuia, Bizantinii aveau nevoie de o alianță ; ei o căutară în Germania, pe care statornicile sale ambiții italiene o arătau mai mult decît pe oricare alt stat în stare să neutralizeze eforturile întreprinzătorului suveran sicilian. Din 1135 și doi ani mai tîrziu, în 1137, ambasadori greci fură trimiși în Germania, spre a pregăti terenul unei înțelegeri ; o nouă misiune veni în 1140 să aducă regelui Conrad al III-lea oferte mai precise. Pentru a pecetlui definitiv acordul proiectat, curtea bizantină propunea să unească cele două dinastii printr-o căsătorie și cerea ca o „fată de sînge regal" să fie trimisă la Constantinopol, spre a se căsători cu sebastocratorul Manuel, al patrulea fiu al împăratului Ioan Comnenul.

Conrad al III-lea al Germaniei era o fire foarte orgolioasă. Aspirînd la titlul imperial, el se considera egalul basileului şi avea pretenţia să i se dea aceleaşi onoruri ca şi împăratului. Mai mult, amintindu-şi că imperiul grec îşi trăgea originea de la Roma, credea că monarhia bizantină datora sfîntului imperiu romano-german respectul pe care o fiică îl datorează mamei sale. Foarte îndrăgostit, în sfîrşit, de puterea lui, se lăuda cu supunerea pe care i-o arăta întregul occident. Astfel de idei ofensau foarte mult vanitatea grecească, pentru ca o alianţă să fie uşor de încheiat. Din fericire, se întîmplă că şi Conrad simţea nevoia unui sprijin împotriva ambiţiilor crescînde ale lui Roger al II-lea. El răspunse deci propunerilor care i se făcuseră şi propuse trimişilor bizantini ca prinţul Manuel să ia în căsătorie pe o soră a soţiei lui, contesa Bertha de Sulzbach. După multe discuţii, se înţeleseră, în sfîrşit: către finele anului 1142, o ambasadă bizantină merse în Germania să aducă pe tînăra logodnică.

La Constantinopol i se făcu cea mai strălucită primire. Un scriitor al timpului, Teodor Prodromul sau altul din versificatorii oficiali, care populau curtea Comnenilor, a descris, într-un poem de circumstanţă, splendoarea primirii cu care fu salutată noua venită. A povestit despre cortegiul măreţ care o escorta pe contesa germană, mulţimea de haine de sărbătoare înşirată în calea ei, străzile frumos împodobite, flaşnetele cîntînd la trecerea ei, parfumurile şi aromatele răspîndite sub paşii ei, în sfîrşit, tot rafinamentul ceremonialului luxos pe care-l desfăşura Bizanţul în asemenea ocazii. Prinţesele din familia imperială însăşi se deranjară să meargă înaintea „florii din occident, cum spune poetul, pe care împăratul o sădea în grădina imperială". Se pare că acest lucru dădu chiar loc unui incident curios. Printre femeile tinere adunate

spre a o saluta pe contesa germană, se afla și soția moștenitorului Alexe, fiul mai mare al basileului : ea purta în ziua aceea o haină de un albastru închis, garnisită simplu cu puțină purpură și aur. Impresionată de această culoare care făcea ca o pată printre toaletele strălucitoare, străina întrebă cine era acea „călugăriță" care vorbea cu un ton așa de poruncitor. În acest cuvînt, superstiția bizantină nu întîrzie să vadă o prevestire rea ; și, în adevăr, moartea prematură a prințului Alexe se însărcină, după puțină vreme, să justifice faimosul pronostic.

Rînd pe rînd, în anul 1143, cei doi frați mai mari ai lui Manuel, Alexe și Andronic, dispărură brusc în cîteva săptămîni. Manuel devenea astfel moștenitorul tronului, substituit de voința tatălui său muribund, lui Isac, fratele mai în vîrstă. Or, pentru un basileu bizantin, stăpînul unuia din tronurile cele mai măreț ale epocii, era un lucru mai mult decît mediocru să se însoare cu o simplă contesă germană. Pe lîngă aceasta, se pare că aerele disprețuitoare pe care le arăta Conrad al III-lea jignise lumea din Constantinopol. În poemul menționat adineauri, Prodromul răspundea pe față pretențiilor germane : el declara deschis „gloriosului rege" Conrad că, cu toată gloria lui, pentru el era o cinste supremă de a se fi aliat cu casa Comnenilor ; el proclama noua Romă incontestabil superioară celei vechi. „Dacă aceasta, scria el, dă o logodnică, cealaltă dă un logodnic, și cum știm cu toții că bărbatul e superior femeii, este evident că aceleași raporturi trebuie aplicate și în relațiile celor două imperii". Pentru aceste motive diferite și încă pentru altele, împăratul Manuel nu se grăbi de loc să celebreze căsătoria cuvenită ; timp de aproape patru ani el făcu pe femeia ce-i fusese destinată să aștepte binecuvîntarea nupțială.

În această vreme chiar, politica bizantină se apropia de Sicilia ; un proiect de căsătorie se schița între o prințesă greacă și un fiu al lui Roger al II-lea ; în același timp relațiile cu Germania se încordau. Totuși, pînă la urmă, Manuel se hotărî să revină la alianța germanică ; în 1145 fu trimisă lui Conrad al III-lea o ambasadă spre a-i vesti intenția ce avea împăratul de a celebra căsătoria hotărîtă în 1142. Dar făcu pe regele Germaniei să simtă marea cinste ce i se făcea și trimisul grec se arătă de o aroganță așa de nesuferită, încît suveranul german trebui să-l dea afară și să-l facă să-și ceară scuze în public. Foarte jignit de felul cum era tratat, Conrad al III-lea de altfel, nu rămîne dator cu obrăznicia. În scrisoarea pe care o scrise atunci la Constantinopol, el lua pentru sine titlul de împărat al romanilor și adresa, disprețuitor, mesajul „scumpului meu frate Manuel Comnenul, ilustru și glorios rege al grecilor".

Totuși, deoarece și dintr-o parte și din cealaltă se dorea înțelegerea, totul sfîrși cu bine. O ambasadă germană sosi la Constantinopol și șeful ei, episcopul de Würtzburg potrivi lucrurile spre satisfacția generală. În luna ianuarie 1146, Bertha de Sulzbach se căsători în sfîrșit cu împăratul Manuel Comnenul și urcîndu-se pe tron lua pronumele bizantin de Irina, simbol desigur al păcii stabilite între țara ei natală și noua patrie.

*

Poate că prezintă oarecare interes să căutăm a analiza aici care puteau fi, în momentul cînd sosea la Constantinopol, impresiile unei străine transportată într-o lume cu totul nouă. Spre a ne da seama de aceasta, putem să ne servim de mai multe descrieri destul de curioase, care ne arată capitala bizantină

așa cum era către mijlocul secolului al XII-lea. Una din acestea este pentru noi cu deosebire demnă de atenție, deoarece este opera unui occidental, Eudes de Deuil, care vizită orașul basileilor în 1147, îndată chiar după căsătoria Irinei cu Manuel.

Prestigiul cetății imperiale era foarte mare în occident. Se pare că realitatea nu desmințea această faimă. Prin frumusețea climatului, prin rodnicia pămîntului, prin bogăția sa prodigioasă, Constantinopolul apărea latinilor ca un oraș incomparabil. „El este, spune Eudes de Deuil, gloria Greciei : faima sa este strălucită ; de fapt, el este superior chiar renumelui". *(Graecorum gloria, fama dives et rebus ditior).* Cronicarul nu mai obosește lăudînd splendoarea palatelor, măreția bisericilor, mulțimea relicvelor prețioase păstrate în ele ; nu e mai puțin izbit de aspectul pitoresc al zidurilor, la picioarele cărora se întind pînă departe, în cîmpie, grădini mari și lucrările de artă care asigură capitalei o alimentare continuă și abundentă cu apă dulce. Dar, alături de monumentele publice, Eudes de Deuil — și în aceasta constă marele interes al descrierii lui — a știut să vadă orașul însuși și el i-a apărut deosebit de murdar, mirositor și întunecat. E un oraș de orient, cu străzile acoperite cu bolți. Deasupra acestor clădiri se ridică spre cer locuințele mărețe ale oamenilor bogați ; dar în fundăturile în care soarele nu pătrunde niciodată, trăiește o populație săracă și mizerabilă, pe care mizeria o expune tuturor ispitelor. Nesiguranța este aici absolută ; asasinarea, furtul, sînt accidente de toate zilele. „Sînt în Constantinopol, zice istoricul, aproape tot atîția hoți, cîți săraci". Poliția, neputincioasă, nu face nimic ; nimeni n-are grijă să respecte legea sau s-o facă respectată ; orice vinovat scapă de urmările crimei lui. În ochii călătorului din occident, Bizanțul secolului al XII-lea apare ca un oraș nemărginit, suprapopulat,

neliniştit şi zgomotos, excesiv în toate, în bogăţiile ca şi în viciile lui.

Acestea nu sînt, cum s-ar putea crede, bîrfeli de latin nemulţumit de greci. O mărturie de la aceeaşi dată, aceasta de origine bizantină, ne arată cetatea imperială sub acelaşi aspect. Străzile cele mai umblate sînt pline de bălţi cu noroi, pe care ploile le transformă în adevărate mocirle. În acest „tartar", în acest „lac de iad", animale şi oameni se înnămolesc şi adeseori chiar se îneacă. Călătorii care au traversat, fără accidente, munţii şi fluviile „naufragiază în mijlocul oraşului", sosind în port. Pentru a ieşi din încurcătură trebuie întreprinse adevărate salvări de la înec, descărcînd animalele de povară, intrînd în noroi pînă la brîu, scoţînd animalele din mocirlă cu mare trudă, cu ajutorul frînghiilor. Şi asta încă nu-i nimic. Noaptea, alte pericole se adaugă la primejdiile drumurilor. Străzile fără lumină sînt pe mîna hoţilor, a cîinilor vagabonzi care, atunci ca şi acum, mişunau la Constantinopol ; oamenii cumsecade se închideau în case şi nici un ajutor nu era de aşteptat în caz de accident ; nimeni nu răspundea la strigătul victimelor, care n-aveau decît să se lase jefuite.

Desigur că o împărăteasă n-avea niciodată ocazia să vadă „acest spectacol nedemn de un suveran" *(abasileuton theatron)*. Ce cunoştea ea din Constantinopol erau reşedinţele imperiale, mai ales palatul Blacherne, devenit în secolul al XII-lea locuinţa obişnuită a basileilor. El era aşezat înspre extremitatea Cornului de Aur şi tripla lui faţadă domina marea, cîmpia şi oraşul. Exteriorul era măreţ, interiorul şi mai frumos. Pe zidurile vastelor săli mărginite de colonade, străluceau mozaicurile pe fond de aur, executate „cu o artă admirabilă" şi care reprezentau, în culori strălucitoare, faptele împăratului Manuel, războaiele lui împotriva barbarilor, tot ce făcuse pentru binele impe-

riului. Pe jos, alte mozaicuri de marmoră formau o pardoseală minunată. „Nu știu, scrie un contemporan, ce-i dă mai mult preț sau frumusețe, arta sau valoarea materialului". Peste tot era același lux pe care împărații din familia Comnenilor îl adăugaseră neîncetat și care făcea din palatul Blacherne una din minunile Constantinopolului. Străinii admiși să-l viziteze au lăsat despre el descrieri uimitoare: „Frumusețea sa exterioară, scrie Eudes de Deuil, este aproape incomparabilă și cea a interiorului întrece cu mult tot ce aș putea spune. Peste tot nu vezi decît aur și picturi de culori diferite; curtea este pavată cu marmoră, cu o artă încîntătoare".

Benjamin de Tudèle, care vizită Constantinopol cu cîțiva ani mai tîrziu, exprimă o admirație asemănătoare. „În afară de palatul pe care i l-au lăsat strămoșii împăratului Manuel, spune acesta, el a pus să se zidească, pe malul mării, altul, care se numește Blacherne, ale cărui coloane și ziduri sînt acoperite cu aur și argint, pe care a pus să se reprezinte atît propriile lui războaie, cît și cele ale strămoșilor. El a pus să i se facă în acest palat un tron de aur, împodobit cu pietre prețioase și cu o coroană de aur atîrnată de lanțuri, care sînt tot de aur. De jur împrejur, coroana aceasta e presărată cu perle și diamante al căror preț nimeni nu-l poate spune și care aruncă o lumină așa de strălucitoare, că sala e aproape luminată noaptea, fără ajutorul altei lumini. Se mai află acolo o infinitate de alte lucruri, care ar părea de necrezut, dacă s-ar povesti. În acest palat se aduce tributul anual, atît în aur cît și în haine de purpură, de care sînt pline turnurile: așa încît prin belșugul bogățiilor și prin frumusețea arhitecturii, acest palat întrece pe toate celelalte de pe pămînt".

Ceea ce mai cunoștea o împărăteasă erau reședințele încîntătoare, în care se duceau basileii în timpul

verii, căutînd o temperatură mai plăcută. Chiar la picioarele palatului Blacherne, în afară de zidul din jurul oraşului, se afla frumosul parc Philopation, teren întins, închis cu ziduri, în care apele curgătoare întreţineau o răcoare veşnică, în care păduri mari, populate cu animale sălbatice îngăduiau plăcerea vînătoarei ; împăraţii construiseră acolo o încîntătoare locuinţă de petrecere şi totul forma, după expresia lui Eudes de Deuil, „deliciul grecilor". În altă parte, pe Propontida, erau splendidele vile în care împăraţii reînviaseră luxul oriental al „Susei şi al Ecbatanei" şi unde-i plăcea lui Manuel să se odihnească de osteneala războaielor, prin bogăţia mesei şi plăcerea muzicii.

Ceea ce cunoştea din Constantinopol o împărăteasă mai era Hipodromul cu serbările lui, care constituiau şi în secolul al XII-lea una din plăcerile esenţiale ale poporului bizantin. Aici aveau loc, ca şi în vremea lui Justinian, curse de cai şi exerciţii atletice, cu intermedii de tot felul, cum erau acelea de a da drumul iepurilor, care apoi erau urmăriţi de cîini de vînătoare ; isprăvile jucătorilor pe frînghii şi ale acrobaţilor, lupte de animale sălbatice, urşi, leoparzi şi lei. Tot acolo, după cum raportează Benjamin de Tudèle, se dădeau „în fiecare an mari spectacole în ziua naşterii lui Isus din Nazaret. Acolo se arată, în faţa împăratului şi a împărătesei, figurile deosebite ale tuturor oamenilor din lume, cu hainele lor diferite. Nu cred, adaugă călătorul, să mai fie pe lume jocuri aşa de măreţe". Acestea erau foarte gustate la Constantinopol şi curtea nu le privea cu mai puţină plăcere decît mulţimea oricînd „lacomă de spectacole noi".

Ceea ce mai cunoştea în sfîrşit o împărăteasă erau bisericile capitalei, splendoarea slujbelor celebrate în Sfînta Sofia, „edificiul admirabil şi divin, după expresia istoricului Nicetas Acominate, pe care însăşi

mîinile lui Dumnezeu au ridicat-o ca prin minune, ca cea dintîi şi cea din urmă operă a sa, biserică incomparabilă, imagine pămîntească a boltii cereşti". Şi, fără îndoială, ca cea mai mare parte dintre vizitatori, prinţesa germană a fost fermecată de frumuseţea cîntecelor liturgice din biserica grecească, de amestecul armonios al glasurilor, care uneau vocile înalte de soprană cu accentele mai grave, de euritmia gesturilor şi a îngenuncherilor. Fără îndoială, ea aprecia de asemenea, ca cea mai mare parte din străini, superba orînduire a banchetelor somptuoase ce se ofereau în palatul imperial, a bucatelor excelente şi bine servite, amestecate cu spectacole de tot felul, „în care, cum spunea un contemporan, urechile, gura, ochii, erau la fel de încîntaţi". Şi desigur i-au plăcut luxul costumelor, pompa ceremoniilor, rafinamentul splendorilor ce făceau din curtea bizantină o minune unică în bogăţie şi eleganţă.

Un lucru totuşi mira pe cei ce vizitau Constantinopolul pentru prima dată. Era nepăsarea acelei plebe bizantine, a acelui „popor inert", obişnuit să trăiască din dărnicia imperială : şi latinii simţeau puţină simpatie pentru această rasă „cu caracter viclean şi şiret, corupt în acelaşi timp". Din fericire, spre a se mîngîia de defectele supuşilor săi, noua împărătească găsea în Constantinopol numeroşi compatrioţi. În Bizanţul secolului al XII-lea se afla o întreagă colonie germană : negustori germani se stabiliseră aici, soldaţi germani serveau în trupele imperiale ; şi numărul lor era destul de mare pentru ca regele Conrad să ceară să li se dea o biserică specială. Şi, în sfîrşit, multe obiceiuri introduse în Constantinopol oarecum de curînd, puteau să amintească străinei de patria depărtată. În epoca Comnenilor, biserica greacă celebra în sanctuarele sale unele sărbători care aminteau în mod

ciudat acele serbări ale *Nebunilor* sau ale *Măgarului*, cu care se distra atunci occidentul.

*

Trebuie de altfel să recunoaștem că împăratul Manuel Comnenul se arătă, cel puțin la începutul căsniciei, foarte grăbit să placă tinerei femei pe care o luase de soție. Acest prinț bizantin avea, se știe, foarte multă simpatie pentru latini ; îi plăceau moravurile lor cavalerești, întrecerile cu spada, bravura lor imprudentă și măreață ; îi plăceau întrecerile cavalerești și el însuși cobora cu plăcere în arenă. Astfel, el făcea occidentalilor bună primire la curte și prețuia atît de mult serviciile lor, încît grecii erau adeseori nemulțumiți de favoarea de care se bucurau acești străini semi-barbari, care „scuipau mai bine decît vorbeau" și care „lipsiți de orice educație, repetau cuvintele grecești cu aceeași asprime cu care stîncile și pietrele repetă în ecou cîntecul din fluer al păstorilor". În contact cu acești occidentali, Manuel învățase să cunoască tot ceea ce se cerea unui perfect cavaler. El știa, de exemplu, că pentru un latin căsătorit de curînd, era o datorie de onoare să se ilustreze printr-o faptă deosebită ; și imitînd modelele din occident, se silea să merite dragostea soției sale prin vitejie. Și se pare a fi reușit, în adevăr. Irina admira foarte mult valoarea soțului ei și declara în public că în Germania, unde toți se pricepeau cînd era vorba de curaj, niciodată nu întîlnise un cavaler atît de perfect.

În vreme ce, spre a o cuceri pe soția sa, Manuel se modela după moravurile occidentului, ea, din partea sa, spre a plăcea soțului, se trudea să se pătrundă de frumusețile literaturii grecești și aspira să joace rolul prințesei-prietenă și protectoare a literelor, în care se complăcuseră cele mai multe din femeile Comnenilor. Astfel, ea își puse în cap să studieze și să înțe-

leagă pe Homer și, în acest scop, făcu apel la unul din cei mai iluștri gramaticieni ai epocii. Pentru dînsa, Tzetzes compune *Alegorii asupra Iliadei*, în care explica imperialei sale eleve subiectul poemului și istoria personajelor principale care jucau vreun rol în el, fără a renunța la notele erudite asupra biografiei poetului ; și în dedicația prin care oferea împărătesei cartea, el o califica drept „doamnă foarte îndrăgostită de Homer" *(homericotate cyria)*. Acestea se petreceau în anul 1147. Puțin mai înainte, Tzetzes dedicase de asemenea Irinei o primă ediție din *Chiliade* și se părea că prințesa germană devenise cu totul bizantină, în cercul său de gramaticieni și retori.

Totuși, cu toată această reciprocă bunăvoință, căsnicia imperială nu întîrzie să se dezbine. Se pare că vina a fost a amîndorura. Irina pe de o parte se sătură repede de rolul său de protectoare a literelor. Ea se ceartă cu Tzetzes pentru o mizerabilă chestiune de bani. Gramaticianul însuși povestește că i se făgăduiseră doisprezece bani de aur pentru fiecare din caietele cu dizertații savante. Pentru a face dovadă de zelul său, el luă hîrtie de format mai mare, acoperi paginile cu un scris mai mărunt, așa încît, cum spunea el, un singur caiet făcea cît zece. Socotea că va fi răsplătit în aceeași proporție : dar de unde ! Intendentul împărătesei pretinse să plătească lucrul lui Tzetzes după prețul fixat dinainte și cum nenorocitul om de litere se plîngea de acest procedeu, la sfîrșit i se refuză orice plată. Furios, el se adresă suveranei însăși, spre a cere dreptate. Irina, care nu înțelegea nimic din aceste subtilități bizantine, trimise la plimbare pe nefericitul gramatician. Acesta se răzbună, povestind întîmplarea : în afară de aceasta, el distruse prima ediție din *Chiliade* și sătul de a mai lucra pe gratis, opri savantele sale comentarii la cîntul al XV-lea al *Iliadei* și se puse în căutarea altei protec-

toare. Experienţa literară încercată de împărăteasă nu reuşise de loc.

Aceasta ar fi fost puţin lucru. Dar şi în alte privinţe Irina se împăca greu cu obiceiurile noii sale patrii. Se pare că împărăteasa era o persoană destul de frumoasă. Arhiepiscopul Vasile din Achrida, care pronunţă cuvîntarea funebră la moartea ei, spune că „prin statura trupului său, prin armonia membrelor, prin culorile sale frumoase, ea procura o senzaţie de plăcere chiar şi lucrurilor neînsufleţite". Pe deasupra era înzestrată de tot felul de virtuţi, „al căror parfum, spune panegiristul, înveseleau pe Dumnezeu şi pe oameni". Perfect cinstită, blîndă, credincioasă, extrem de milostivă, totdeauna gata să ajute şi să mîngîie pe nenorociţi, „să-şi întindă peste lume mîinile sale binefăcătoare", ea avea calităţi morale înalte. Dar îi lipsea cu totul eleganţa. „Ea se îngrijea mai puţin, spune Nicetas, de frumuseţea trupului, decît de perfecţionarea sufletului". Nu-i plăceau toaletele, nu-şi farda obrazul, nu-şi făcea ochii şi arăta oarecare dispreţ pentru „femeile nebune", cum spunea ea, care preferă naturii arta. „Nu voia, zise cronicarul, să strălucească decît de lumina virtuţilor". La toate acestea, ea adăuga oarecare asprime germană, după spusele lui Nicetas *(to me epiclines ethnicon)* şi avea o înfăţişare mai curînd gravă şi trufaşă. Acesta nu era un bun mijloc spre a-l reţine pe tînărul pasionat care era atunci Manuel, setos de plăceri, de reuniuni mondene, de aventuri amoroase, îndrăgostit de toate distracţiile potrivite cu vîrsta sa şi de toate petrecerile care se ofereau fanteziei sale.

Pe lîngă aceasta, Irina nu dădea soţului său nici un copil. În 1147, cînd împăratul alungă pe patriarhul Cosma, acesta, în furia lui, blestemase în plin sinod sînul împărătesei şi declarase că niciodată împărăteasa nu va da naştere vreunui copil de sex

masculin. Or, faptele păreau să justifice această prezicere. Timp de cinci ani, cu toate rugăciunile cerute celor mai vestiți călugări, cu toate darurile cu care copleși Biserica, în speranța de a obține sfîrșitul sterilității sale, Irina nu dădu nici un moștenitor imperiului; și cînd, în sfîrșit, în 1152, născu un copil, acesta fu o fată, Maria. Mai tîrziu, ea mai avu un copil, dar din nou o fată, care de altfel muri în vîrstă de patru ani. Manuel era foarte amărît din această cauză; și ferm convins că era efectul blestemului patriarhului, el fu oarecum supărat pe soția lui, care dădea astfel cu totul dreptate prelatului.

Pentru toate aceste motive, Manuel, din partea sa, se sătură repede de Irina. Fără îndoială, el îi păstră, cu politețe, toate onorurile exterioare ale puterii, curtea, gărzile, toată strălucirea puterii supreme. Dar se îndepărtă cu totul de ea. După numeroase aventuri, sfîrși prin a-și lua o amantă oficială. Aceasta era nepoata lui, Teodora, și el se apropie cu atît mai mult de ea, cu cît, mai fericită decît Irina, îi dădu un fiu. De acum înainte, el nu-i mai refuză nimic: ca și soția legitimă, ea avu o curte, gardă și împărți cu excepția coroanei aproape toate prerogativele puterii supreme. Pentru dînsa, împăratul făcu cele mai nebunești cheltuieli: „mări de bogăție", cum spune Nicetas, fură vărsate la picioarele ei. Orgolioasă, arogantă, ea primea onorurile și banii: în jurul ei, după exemplul stăpînului, se îndesau curtenii, părăsind-o pe împărăteasa legitimă pentru favorită.

Se pare că cea dintîi nu încercă de loc să pună capăt izolării ei. Irina își făcu viața ei aparte și o umplu cu fapte bune, ajutînd pe văduve, protejînd pe orfani, înzestrînd și măritînd pe fetele sărace, frecventînd și îmbogățind mînăstirile. Îi plăcea să dea, și panegiristul a spus despre ea „că erau bucurii cererile ce i se adresau și părea că se roagă să i se adre-

seze astfel de cereri." Convertită, în momentul căsătoriei la ortodoxia grecească, şi foarte credincioasă, ea trăia cu plăcere în societatea oamenilor Bisericii şi le arăta un respect infinit. Totuşi, rămînea foarte occidentală şi foarte germană în această curte din orient. În cuvîntarea funebră pe care o pronunţă în onoarea ei, Vasile din Achrida nu se putu opri de a aminti că era „o străină, născută sub alte ceruri, necunoscînd obiceiurile civilizaţiei noastre, fiica unei rase orgolioase şi mîndre, al cărei gît nu ştia să se plece" şi s-a crezut obligat să facă elogiul Germaniei, acestei naţiuni „puternice şi dominatoare", care între toate popoarele din occident „porunceşte celorlalte şi nu acceptă de loc să fie condusă". Vorbind astfel, prelatul arăta că pătrunsese adîncul sufletului suveranei.

În adevăr, ea nu-şi uita niciodată ţara de naştere. Fu încîntată cînd în anul 1147 aduse la Constantinopol pe regele Conrad, cumnatul său şi o armată latină. În timp ce grecii vedeau cu groază revărsîndu-se asupra imperiului norul îngrozitor ce se ridica din occident, în timp ce gură-cască bizantini se minunau găsind în rîndurile cruciaţilor femei, îmbrăcate şi înarmate ca nişte cavaleri şi care, ca nişte noi amazoane, călăreau ca bărbaţii, Irina, dimpotrivă, se silea să facă cea mai bună primire compatrioţilor săi. Cînd orgolioşii rivali ai împăratului grec şi ai regelui Germaniei ameninţară să se ciocnească, ea încercă să potolească neînţelegerile dintre cei doi prinţi. Şi deşi pretenţiile lui Conrad, imposibil de acomodat cu exigenţele etichetei bizantine, n-au permis în acel moment o întîlnire personală între cei doi suverani, cel puţin influenţa împărătesei reuşi să asigure între cei doi relaţii aproape tolerabile. Manuel şi Conrad îşi arătară curtoazie unul faţă de celălalt ; împăratul trimise în tabăra latină hrană din belşug şi cadouri

prețioase, cărora regele din partea sa le răspunse prin daruri bogate.

Puțin mai tîrziu, cînd armata franceză apăru sub zidurile Constantinopolului, Irina de asemenea întreținu cu Eleonora de Guyenne, soția lui Ludovic al VII-lea raporturile cele mai binevoitoare. Dar mai ales după dezastrul suferit de cruciați în Asia-Mica, se manifestă bunăvoința împărătesei pentru compatrioții săi. Conrad al III-lea, învins pe rîul Menadru, se oprise la Efes cu resturile trupelor lui și se îmbolnăvise acolo. Împreună cu Manuel, Irina veni să viziteze pe învins, îl aduse la Constantinopol pe corabia imperială și basileul, care avea cunoștințe serioase în medicină și chirurgie voi să-l îngrijească cu propriile sale mîini. În sfîrșit, cînd după ce-și îndeplinise datoria la Sfîntul Mormînt, Conrad al III-lea trecu din nou prin Bizanț, el găsi iarăși aceeași primire bună. Curtea bizantină se orienta pe față către alianța germană, echilibru necesar față de ostilitatea evidentă a normanzilor din Sicilia și a francezilor din Franța. Între cele două familii suverane se pregăteau căsătorii. Henric de Austria, fratele vitreg al regelui Germaniei, se căsători cu o nepoată a lui Manuel și poeții curții imperiale celebrau cu pompă această unire. Puțin după aceea, era vorba să se căsătorească fiul lui Conrad cu o altă nepoată a împăratului. În această politică, e imposibil să nu recunoaștem influența împărătesei și de altfel o scrisoare curioasă a lui Conrad al III-lea mărturisește aceasta. El lăsa în seama Irinei grija de a alege din familia imperială pe logodnica destinată fiului său, „pe aceea care ți se va părea ție, care le-ai crescut, că merită, prin caracter și frumusețe" *(Quae moribus et forma noscatur a te, quae eas educasti, precellere)*. Totuși, căsătoria nu se făcu, dar alianța cea mai strînsă persistă între cele două state. Cînd, în 1150, Roger al

II-lea și Ludovic al VII-lea se gîndiră să alcătuiască împotriva Bizanțului o ligă a întregului occident, opoziția formală a regelui Germaniei făcu să cadă planul. Rămînînd bună germană, Irina nu adusese decît servicii țării sale adoptive.

Moartea lui Conrad al III-lea în 1152, slăbi legăturile bune dintre cele două curți. Dar împărăteasa păstră totdeauna un interes cald pentru tot ce se petrecea în Germania. Ea urmărea de departe, cu o simpatie pe care n-o ascundea, pe nepotul său, tînărul fiu al lui Conrad ; îi trimitea daruri și avea grijă să fie făcut cavaler. Pe de altă parte, cu timpul pare că s-a apropiat din nou de Manuel și că i-a dat un ajutor prețios în administrarea statului. Vasile din Achrida vorbește de „potrivirea de sentimente", de „înrudirea sufletească" ce exista între cei doi soți. Aici este oarecare exagerare, fără îndoială, care ține de genul cuvîntării funebre. Dar se vede din alte mărturii că Irina a intervenit de multe ori cu succes pe lîngă împărat, spre a obține eliberarea prizonierilor de război sau iertarea condamnaților la moarte și că se însărcina bucuros să transmită împăratului jalbe. În 1158, ea îi aduse un serviciu mai însemnat, salvîndu-l dintr-un complot urzit împotriva lui ; și dacă e adevărat că „arhisatrapii din Persia", după spusele panegiristului său, voiră să-i cinstească mormîntul cu ofrande mărețe, se poate trage concluzia că ea a exercitat o oarecare influență asupra relațiilor externe ale monarhiei.

De altfel, avea un suflet drept, bun simț, sînge rece, sentimentul foarte clar despre ce trebuia să facă ; trebuie să fi fost un bun sfătuitor. Se înțelege deci că atunci cînd muri, în 1160, de friguri, Manuel a suferit din pricina asta. Se poate totuși crede că Vasile din Achrida a arătat în termeni prea dramatici durerea împăratului, umplînd palatul cu gemetele sale

şi incapabil de a se stăpîni şi Nicetas exagerează cînd scrie că basileul fu disperat, ca şi cum i s-ar fi smuls o mînă şi că petrecu doliul „copleşit şi pe jumătate mort". Cel puţin, el făcu soţiei sale, care pare a fi fost regretată de toţi, funeraliile splendide. Ea fu înmormîntată în mînăstirea Pantocratorului, pe care Ioan Comnenul o întemeiase spre a fi un Saint-Denis al dinastiei şi unde Manuel însuşi puse să i se pregătească mormîntul. În cinstea împărătesei răposate, el comandă apoi o frumoasă cuvîntare funebră, care a ajuns pînă la noi şi în care Vasile de Achrida, arhiepiscop de Tesalonic, laudă cum se cuvine şi nu fără oarecare emoţie personală, calităţile şi virtuţile cu care Irina fusese împodobită. După care, împăratul se mîngîie repede. Doritor de a avea un fiu, spune Nicetas, care să-i continue dinastia şi sensibil la farmecele feminine, din anul 1161 el anunţă intenţia de a se însura din nou. Dintre toate partidele care i se propuseră, dintre toate fiicele de prinţi şi de regi care alergau după alianţa lui, el alese pe „cea mai frumoasă dintre prinţesele vremii sale", pe Maria de Antiohia, cu care se căsători în 1161. Irina din Germania fusese repede uitată.

Am văzut mai înainte care a fost şi soarta acestei împărătese latine, cu ce entuziasm salutase poporul din Constantinopol pe seducătoarea prinţesă în momentul serbărilor căsătoriei şi cu ce ură urmări mai tîrziu pe străină. Am spus de asemenea care a fost sfîrşitul tragic al încîntătoarei suverane şi cum Bizanţul a fost şi mai crud faţă de ea decît fusese faţă de Irina. După cum prinţesele greceşti exilate în occident nu se împăcau niciodată cu noua lor patrie, tot astfel latinele măritate la curtea Comnenilor rămîneau totdeauna nişte străine pentru poporul peste care domneau. Irina, cu toate eforturile ei de a deveni bizantină, rămase totdeauna o germană. Maria de An-

tiohia, deşi născută în Siria, rămase totdeauna o latină. Una singură dintre prinţesele occidentului din secolul al XII-lea primi mai puternic pecetea ţării sale adoptive şi se eleniză aproape cu totul. Şi acest fapt adaugă o notă în plus şi un interes mai mare la istoria Agnesei de Franţa, fiica lui Ludovic al VII-lea şi sora lui Filip-August, a cărei existenţă fu amestecată cu unele din cele mai tragice evenimente din vremea sa.

II

Agnès de Franţa, împărăteasă a romanilor

Toată viaţa lui, după cum am văzut, Manuel Comnenul iubise foarte mult pe latini. Cronicarul Robert de Clari regăsea încă în Constantinopol, după mai mult de douăzeci de ani de la moartea suveranului, amintirea durabilă a acestei simpatii declarate. El povesteşte în limba lui naivă cum, cu toate reproşurile grecilor, basileul primise şi tratase totdeauna bine pe oamenii din occident. „Vă poruncesc, spunea el curtenilor, ca nimeni din voi să nu fie aşa de îndrăzneţ să se plîngă vreodată de dărnicia mea, nici de faptul că-i iubesc pe francezi. Căci îi iubesc şi mă încred mai mult în ei decît în voi şi le voi da mai mult decît le-am dat".

Această simpatie naturală era întărită prin serioase raţiuni politice. Manuel simţea foarte bine forţa de neînvins a tinerelor naţiuni din occident ; le ştia orgolioase, neîmblînzite, mereu gata să plece la război ; cunoştea de asemenea vechea ură pe care o nutreau împotriva Bizanţului. El se temea necontenit ca o coaliţie să nu le unească împotriva imperiului şi ca

„înțelegerea lor comună, cum spunea el, să nu copleșească monarhia, după cum un torent repede pustiește cîmpiile cultivatorilor". Prin urmare, se silea prin toate mijloacele să împiedice această unire de temut, întreținînd discordii între puterile europene, susținînd rezistența Italiei împotriva lui Barbă Roșie, atrăgînd la el, prin largi concesiuni comerciale, pe negustorii din Veneția, din Genova, din Pisa și Ancona, trudindu-se necontenit să cîștige alianța vreunuia din marile state din occident. De aceea, la începutul domniei se sprijinise pe Germania. Mai tîrziu, spre sfîrșitul vieții, înclina spre o alianță franceză. El era atunci în luptă deschisă cu împăratul Frederic Barbă-Roșie și-și bătea capul să găsească oriunde sprijin împotriva lui. Acela al regelui Ludovic al VII-lea i se părea cu deosebire avantajos și căuta atent mijloacele de a se apropia de acest prinț. De altfel, ideea plutea în aer. Încă din 1171 sau 1172, papa Alexandru al III-lea, care era în foarte buni termeni cu Manuel, se gîndise la utilitatea alianței franco-bizantine și sfătuise pe Ludovic al VII-lea să unească, printr-o căsătorie, casa domnitoare a Franței cu aceea a Comnenilor. Împăratul grec găsi terenul pregătit, cînd se hotărî să facă propuneri formale.

În 1178, Filip de Alsacia, conte de Flandra, întorcîndu-se din Palestina, se oprise la Constantinopol. După obicei, basileul îi făcu o primire măreață și în cursul conversațiilor pe care le avu cu prințul latin, îi încredință planul său. „Împăratul îl întrebă, povestește cronica lui Ernoul, dacă regele Ludovic al Franței n-avea vreo fată de măritat și contele răspunse că avea una, dar care era mică și tînără. Deci îi spuse împăratul Manuel că el nu avea decît un fiu care era copil tînăr și că dacă regele voia să-i trimită

fata pentru fiul său, îndată ce va veni îl va căsători şi o va face să poarte şi ea coroană ; el va fi împărat şi ea împărăteasă. Deci vorbi şi rugă împăratul pe conte că dacă va duce mesajul său-regelui, om mai gentil nu va putea găsi nicăieri şi trimite. Şi el ar trimite împreună cu dînsul oamenii cei mai viteji spre a aduce pe domnişoara, dacă regele voia să i-o încredinţeze.

Contele răspunse că va duce bucuros mesajul şi gîndea că va obţine fata. Deci, împăratul puse pe mesagerii săi să se pregătească şi le încredinţă aur şi argint destul de cheltuială şi-i trimise în Franţa împreună cu contele. Şi cînd ajunseră în Franţa, contele veni la rege şi-i spuse mesajul trimis de împărat.

Deci fu regele mulţumit şi vesel, dacă văzu că mai bine nu putea s-o mărite. După ce puse să o gătească foarte măreţ şi foarte bogat (ca o fată de om aşa de mare ca regele Franţei), el o dădu în seama trimişilor, care o duseră la Constantinopol, împăratului".

Acest copil „mic şi tînăr" se numea Agnès de Franţa. Ea era a doua fiică a lui Ludovic al VII-lea şi a celei de a treia soţii, Alix de Champagne, prin urmare sora mai mică a lui Filip-August. În momentul în care, în primăvara anului 1179, ea părăsi Parisul, spre a se îmbarca pe vasele genoveze care o duseră la Constantinopol, avea opt ani. Transportată la o vîrstă aşa de tînără într-o ţară nouă, uitată repede în Romania îndepărtată, de ai săi, care pare să se fi dezinteresat complet de ea, trebuia să se acomodeze mai mult decît altele cu obiceiurile patriei adoptive. În tot cazul, ea trebuia să ducă aici o existenţă deosebit de curioasă şi de dramatică ; martoră a unor evenimente considerabile, ea trebuia cîteodată să ia

parte chiar la ele ; şi prin aceasta figura ei ştearsă merită curiozitatea istoriei [1].

*

În 1179, cînd mica Agnès sosea în oraşul imperial, domnia lui Manuel Comnenul era aproape de sfîrşit. Totuşi, cu toate amărăciunile ultimilor ani, împăratul păstra o mare încredere în el însuşi, curtea îşi păstra eleganţa şi fastul obişnuit. În mijlocul serbărilor, se celebră, la 2 martie 1180, logodna fiicei lui Ludovic al VII-lea cu moştenitorul tronului Cezarilor. Cum tînărul Alexe avea numai unsprezece ani, căsătoria fu amînată pentru mai tîrziu ; dar din acel moment mica logodnică fu tratată ca viitoarea împărăteasă şi, conform obiceiului, ea părăsi pronumele francez, pentru cel bizantin de Ana.

Cîteva luni mai tîrziu, în septembrie 1180, moartea lui Manuel făcea să cadă pe capul acestor doi copii toate sarcinile şi toată răspunderea puterii supreme. Ori, împrejurările erau deosebit de grele, viitorul plin de primejdii. Împăratul, înainte de a muri, nu luase nici o hotărîre : deci, lucrurile ajunseră în curînd rău. Un basileu minor, „care avea încă nevoie de preceptori şi de doică" şi pe care o educaţie absolut neglijentă îl făcuse uşuratic şi incapabil ; o regentă, Maria de Antiohia, înconjurată de răuvoitori, rău văzută, prea mult iubită de unii, detestată aproape de toţi ; un favorit obraznic şi mediocru, pe care rivalii îl bănuiau că aspiră la tron ; aceştia erau şefii guvernului. Era destul pentru a deslănţui toate

[1] Vezi L. Sommerard, *Deux princesses d'orient au XII-e siècle*, Paris, 1907. Se va găsi în această carte o biografie plăcută a Agnèsei de Franţa, cam romanţioasă uneori, pentru o lucrare de istorie, dar interesantă, deşi autorul a neglijat unele texte importante pentru psihologia eroinei sale (n.a.).

ambițiile, ale Mariei, fiica lui Manuel, femeie pasionată și violentă, pe care ura împotriva mamei vitrege și o energie cu totul masculină o duceau spre cele mai îndrăznețe fapte, ale lui Alexe, fiul bastard al lui Manuel, care credea că are oarecare drept la tron, mai ales ura temutului Andronic Comnenul, ale cărui aventuri, după cum știm, tulburaseră atît de mult domnia precedentă. Împotriva acestor primejdii amenințînd din toate părțile, puterea se găsea lipsită de sprijin și de forță ; înșiși membrii familiei imperiale, cele mai mari personaje ale statului, nemulțumiți, îngrijorați, nu se preocupau decît de propriile lor interese : „nu mai există nici o grijă de problemele politice ; consiliile de conducere ale imperiului erau pustii". Se știe care a fost rezultatul acestei situații lamentabile și dramele care rînd pe rînd însîngerară capitala și palatul. Maria Comnena provocînd răscoala împotriva fratelui ei și susținînd un adevărat asediu în Sfînta Sofia ; Andronic răzvrătit la rîndul său, în curînd stăpîn al Constantinopolului și asociat de către entuziasmul popular tînărului basileu ; favoritul detronat, închis, orbit ; apoi, după cum spune Nicetas, „grădina imperială despuiată de arborii săi", Maria Comnena și soțul ei otrăviți, regenta Maria de Antiohia condamnată pentru crimă de trădare și executată fără milă ; în sfîrșit, tînărul Alexe închis, sugrumat și Andronic Comnenul punînd mîna pe tron : acestea au fost spectacolele care însemnară acești trei ani tragici și al căror martor îngrozit a fost Agnès de Franța.

Atunci cînd moartea tînărului împărat o lăsă astfel singură, părăsită într-un oraș străin, mica împărăteasă avea aproape doisprezece ani. Ea se găsi pradă, fără apărare, tuturor capriciilor noului stăpîn. Pentru a-și consolida puterea uzurpată, Andronic nu găsi nimic mai bun de făcut decît să se însoare cu lo-

godnica predecesorului său și cu toată disproporția de vîrstă (basileul avea mai mult de șaizeci de ani), la sfîrșitul lui 1182 căsătoria fu celebrată în Sfînta Sofia și consumată. Lucrul acesta provocă scandal, chiar în Bizanțul obișnuit cu atîtea crime. „Acest bătrîn în declin, scrie Nicetas, nu se rușină de loc să se unească cu tînăra și frumoasa soție a nepotului său; apusul îmbrățișă aurora; acest om neputincios și sbîrcit posedă pe fetița cu degetele de trandafir, care răspîndea parfumul dragostei". Opinia europeană nu fu mai puțin indignată de această întîmplare. Numai familia Agnèsei se pare că nu s-a emoționat de loc; nu vedem pe Filip-August de loc preocupat de ce se întîmpla cu sora lui.

Ceea ce e și mai curios, este că însăși prințesa pare a se fi împăcat, fără greutate, cu soarta. Pentru a explica această ciudățenie, trebuia să spunem că măritișul ei cu bătrînul suveran fu înainte de toate o unire politică și că Andronic, foarte ocupat cu numeroasele lui amante, nu s-a impus de loc tinerei sale soții. Ea avu mai ales satisfacțiile exterioare ale puterii supreme, plăcerea de a figura în ceremonii, de a fi reprezentată pe monumente, în vestminte imperiale, alături de soțul ei. Este de crezut de altfel că și ea, ca atîtea altele, s-a lăsat cuprinsă de farmecul marelui seducător, care era Andronic. Am văzut cum, în tragedia finală în care basileul își găsi moartea, ea era alături de el, împreună cu amanta lui preferată și cum cele două femei, prinse împreună cu prințul în fuga lui, făcură eforturi supreme spre a-l smulge destinului. Era în 1185. În timpul celor doi ani cît fusese căsătorită cu Andronic, tînăra femeie văzuse întîmplări ciudate, în această curte în care cîntărețele din flaut și curtezanele aveau mai multă trecere pe lîngă stăpîn decît oamenii de stat, în acele vile de pe Bosfor, unde, împreună cu frumoasele sale prietene,

lui Andronic îi plăcea să guste, în pacea vieţii de ţară, deliciile unei vieţi voluptuoase şi pasionate. Se pare că Agnès de Franţa nu se scandaliză prea tare : ea fu poate cea din urmă cucerire a lui Andronic Comnenul, aşa de inteligent, aşa de bun vorbitor, aşa de ingenios, de mlădios, de fermecător, pe buzele căruia, după expresia lui Nicetas, Hermes frecase iarba magică, ce seduce inimile.

Nu se ştie ce se întîmplă cu tînăra femeie în zilele tulburi care urmează după căderea lui Andronic. Dar avem toată libertatea să credem că îndată ce ordinea fu restabilită, Agnès, văduvă a doi împăraţi, regăsi sub domnia lui Isac Angelo, toate prerogativele pe care Bizanţul le acorda suveranelor sale. Se va vedea mai departe că ea îşi păstră moştenirea şi se poate crede că trăi într-unul din acele palate imperiale, în care se adăpostea izolarea prinţeselor detronate. Acolo veni să o caute o nouă aventură.

Teodor Branas aparţinea uneia din cele mai mari familii ale aristocraţiei bizantine. Tatăl său Alexe, care trecea drept unul din cei mai buni generali ai epocii, fusese unul din cei mai credincioşi servitori ai lui Andronic Comnenul ; mama lui era o nepoată a împăratului Manuel care o proclama cu plăcere „frumoasa între toate femeile" şi-i plăcea s-o numească „podoaba familiei". Astfel înrudiţi cu dinastia căzută, aceşti Branas nu puteau avea nici o simpatie pentru guvernarea lui Isac Angelo. În anul 1186, Alexe se răsculase împotriva împăratului şi-şi găsise moartea, cu arma în mînă, sub zidurile Constantinopolului ; natural, Teodor, deşi servea în armata imperială, nu putea să simtă decît ură pentru asasinul tatălui său. Aceasta îl apropie oare de Agnès, moştenitoarea, oarecum, a drepturilor Comnenilor ? Nu se ştie. Totuşi, în 1190, începea să se vorbească în Constantinopol de intimitatea care unea pe Branas cu

tînăra femeie, atunci în vîrstă de nouăsprezece ani. Puțin mai tîrziu, în anul 1194, cronicarul occidental Aubry de Trois-Fontaines precizează lucrurile în acești termeni: „Teodor Branas întreținea pe împărăteasa, sora regelui Franței și deși ea își păstra moștenirea imperială, o considera ca pe soția lui; dar el n-o luă cu nuntă solemnă, căci, după obiceiul țării, această căsătorie ar fi făcut-o să-și piardă moștenirea". Cu toate acestea, legătura era declarată pe față și în curînd fu acceptată de toți: cu atît mai mult cu cît Teodor Branas, contribuind foarte mult, în 1195, la detronarea lui Isac Angelo, avea o situație foarte însemnată la curtea noului împărat Alexe.

Prin această unire morganatică, pe care o consolidă și nașterea unei fetițe, Agnès devenise mai bizantină decît oricînd. Cum se va vedea în curînd, ea uitase complet limba țării sale de naștere; pierduse orice amintire a unei familii care nu se îngrijise niciodată de ea. Nimic nu dovedește că în 1196 a văzut pe sora ei Margareta, văduva regelui Ungariei, cînd aceasta făcu o călătorie în Țara Sfîntă; și cînd, deodată, în 1203, sosirea baronilor din cruciada a patra o puseră în prezența compatrioților săi, totul ne face să credem că era complet „desrădăcinată".

*

Se știe cum Irina Anghelo, prințesă bizantină, ajunsă prin căsătorie pe tronul Germaniei, determină pe soțul ei, Filip de Suabia, să ia în mînă cauza tînărului său frate Alexe, lipsit de putere de un uzurpator și cum Cezarul german interesă asupra drepturilor tînărului său cumnat pe venețieni și pe cruciații adunați atunci la Veneția. Și alte motive contribuiră, desigur, a devia spre Constantinopol expediția destinată să elibereze Țara Sfîntă. Interese economice ale republi-

cii veneţiene, atracţia pe care o exercitau asupra imaginaţiilor occidentale splendorile capitalei bizantine, perspectivele jafului şi ale cuceririi, pe care le deschidea o asemenea aventură tuturor acestor aventurieri, vechea ură strînsă în inimile latinilor, fură tot atîtea cauze care determinară pe doge şi pe baroni la cruciadă. În sfîrşit, alt motiv fu mulţimea relicvelor pe care le poseda Constantinopolul.

Se ştie ce mare loc au ţinut, în viaţa publică şi particulară a Evului Mediu, aceste resturi preţioase şi ce preţ se punea mai ales pe cele venite din Orient. Ori, Bizanţul era plin de aceste tezaure sfinte şi nu fără oarecare ostentaţie erau expuse vizitatorilor uimiţi, în palat, în capela imperială, în Sfînta Sofia şi în celelalte biserici. Astfel, în ochii latinilor, oraşul imperial devenise un muzeu întins, ca o imensă raclă destinată să aprovizioneze toate sanctuarele din occident şi se poate crede, văzînd ce loc ţinu cutia cu relicve printre grijile cuceritorilor, că această atracţie n-a fost de loc străină de hotărîrea gravă care, cu toată împotrivirea formală a papei, întoarse spre Constantinopol atîţia oameni credincioşi, atîţia oameni ai bisericii, lacomi de a strînge, ca preţ al victoriei, aceste sfinte avuţii.

Nu e locul aici să povestim a patra cruciadă. Va fi de ajuns să amintim cum latinii, sosiţi în faţa Constantinopolului la 23 iunie 1203, se văzură siliţi să întrebuinţeze forţa spre a restabili pe tron pe tînărul Alexe. La 17 iulie asaltul era dat : uzurpatorul, cuprins de panică, fugea repede şi o revoluţie populară restabilea pe Isac Anghelo. Cea dintîi grijă a împăratului fu aceea de a se înţelege cu cruciaţii. El ratifică toate promisiunile pe care le făcuse fiul său ; îi primi, ca pe binefăcătorii şi restauratorii imperiului ; mai ales, le vărsă cu amîndouă mîinile bogăţiile capitalei ; şi această primă ocupare, care nu dură decît

cîteva zile, nu făcu decît să sporească lăcomia occidentalilor.

Aici regăsim pe Agnès de Franța, într-o scenă care spune destule despre evoluția ce se săvîrșise în ea. Printre marii baroni ai armatei latine se găseau mai multe rude apropiate ale tinerei împărătese; contele Baldovin de Flandra se însurase cu o nepoată a sa; contele Ludovic de Blois era fiul surorii sale. Dar, pe de altă parte, Teodor Branas, amantul său, fusese unul din șefii apărării, unul din ultimii credincioși ai basileului Alexe Anghelo. Între cele două partide, sentimentele Agnèsei nu păreau să ezite. Robert de Clari povestește cum cruciații, amintindu-și că o prințesă franceză fusese odinioară măritată la Constantinopol, se informară, îndată după instalarea pretendentului în palat, dacă această doamnă, „pe care o numeau, spune cronicarul, împărăteasă a Franței" mai trăia. „Li se răspunse că da și că era măritată; că un bărbat mare din oraș — Verna (Branas) îi era numele — o luase în căsătorie. Și dacă merseră baronii acolo să o vadă și dacă o salutară îi promiseră să-i facă multe servicii. Și ea le făcu rea primire și mult era mîniată că veniseră acolo și că încoronaseră pe acel Alexe și nici nu voia să vorbească cu ei. Dar ea pusese pe un latinist să vorbească (un interpret) și spune latinistului că nu știa de loc franțuzește. Totuși, intră în legături cu contele Ludovic, vărul ei".

Au trecut douăzeci și patru de ani de cînd rudele ei din Franța uitaseră pe mica prințesă exilată în Bizanț, și ea uitase tot despre patria sa. Nu se mai interesa decît de lucrurile din Bizanț, de vechea ură pe care Branas o simțea pentru Isac Anghelo; întocmai ca o grecoaică, ea se indigna de intervenția inoportună și nefastă a acestor străini în afacerile monarhiei. Pentru toate acestea, întîmplarea povestită de

Robert de Clari este deosebit de semnificativă; ea dovedește cît de mult se despărțise Agnès de Franța de țara ei.

Ceea ce urmă nu era de loc de natură s-o împace cu compatrioții săi. Se știe cum înțelegerea aparentă dintre latini și greci nu întîrzie a se rupe, în timpul iernii pe care cruciații o petrecură sub zidurile Constantinopolului și cum o revoluție națională răsturnînd pe suveranii slabi și demni de dispreț ce ocupau tronul, occidentalii se hotărîră să cucerească Bizanțul pentru ei. Se știe care au fost, timp de mai multe zile, grozăviile comise în orașul luat cu asalt. În momentul în care zidul era forțat (12 aprilie 1204), Agnès de Franța împreună cu alte doamne nobile, căutaseră un refugiu în palatul fortificat Bucoleon. Marchizul Bonifaciu de Montferrat sosi la timp spre a salva pe prințesă și pe tovarășele sale de orice întîmplare supărătoare. Dar se poate închipui cu ce ochi a privit jefuirea capitalei sale, palatele pustiite, bisericile devastate, Sfînta Sofia profanată și spurcată, populația înnebunită alergînd în toate părțile și orașul incomparabil care era Constantinopolul lăsat pe seama tuturor brutalităților soldățimii. Se poate vedea în povestirea naivă a lui Robert de Clari tot ce aduse latinilor deplorabila lor acțiune: „De cînd a fost creată lumea, spune el, așa de mare bogăție n-a fost văzută și cucerită, nici în vremea lui Alexandru, nici în vremea lui Carol cel Mare, nici înainte, nici după aceea; și nu cred că în cele patruzeci de orașe mai bogate ale lumii a fost atîta avere, că două părți din averea lumii erau în Constantinopol și a treia era împrăștiată în lume". La priveliștea acestor lăcomii satisfăcute, a obrăzniciei acelor bandiți, care nu respectau nimic și pe nimeni, Agnès, ca și Nicetas, trebuie să fi plîns amar ruina orașului imperial și să se

fi gîndit că sarazinii ar fi fost mai îndurători decît cruciaţii.

*

Totuşi, cînd un imperiu latin înlocui monarhia basileilor, cînd contele Baldovin de Flandra, ruda sa, se aşeză pe tronul Cezarilor, ceva din originea ei franceză pare a se fi deşteptat în inima Agnèsei de Franţa. Destul de curioase urmări aveau să rezulte din această ultimă schimbare.

Nicetas vorbeşte undeva, cu amărăciune şi tristeţe, de aceşti greci „care au făcut pace cu italienii spre a primi de la ei unele teritorii, cînd ar fi trebuit să dorească a rămîne veşnic cu ei în război". Printre „aceste suflete servile, pe care ambiţia le-a înarmat împotriva patriei", se găsi Teodor Branas, amantul Agnèsei de Franţa. Se poate crede că el se apropie de noul regim sub influenţa amantei sale. Aceasta, în adevăr, găsise în întemeierea imperiului latin un folos neaşteptat. Aubry de Trois-Fontaines povesteşte că i s-a atras atenţia lui Branas „că lipsea de căsătorie dreaptă pe împărăteasă, sora regelui Franţei" şi că fu convins să aranjeze situaţia printr-o căsătorie. Agnès, fu, fără îndoială, recunoscătoare şi apropie pe soţul ei de cei cărora le datora aceasta.

În orice caz, Teodor Branas deveni de acum înainte un sprijin credincios al noului imperiu. „Era, spune despre el Villehardouin, un grec care se ţinea de ei şi nici unul din greci nu se ţinea de ei ca dînsul". De altfel acest rar devotament fu răsplătit cum se cuvenea : Branas primi de la împărat învestitura fiefului Apros şi în fruntea cîtorva contingente latine el servi, ca un vasal credincios, pe noul său stăpîn. Apoi, în anul 1206, cînd oraşul Apros fu luat de bulgari şi ras de pe faţa pămîntului, marele senior

grec avu ocazia să joace un rol şi mai mare. El era foarte popular în provincia Tracia, pe care odinioară o guvernase pentru basileu şi cu deosebire la Adrianopol, de unde era originară familia lui. Populaţia din acea regiune, îngrozită de excesele bulgarilor, îi propuse să se supună lui şi să constituie sub autoritatea sa, un principat vasal împăratului latin. „Astfel, după expresia lui Villehardouin, grecii şi francii ar putea să trăiască foarte bine împreună". Henric de Flandra, care guverna pentru fratele său Baldovin, prizonier la bulgari, prinse cu dibăcie ocazia oferită. În anul 1206, printr-o convenţie formală, el cedă ca fief lui Branas şi „împărătesei soţiei sale, Adrianopol, Didymotica şi tot ce ţine de ele". Un titlu sonor înălţă în ochii grecilor prestigiul noului lor senior: actul de investiţie fu făcut în numele „nobilului Cesar Teodor Branas Comnenul". Un detaşament latin de cavalerie rămase la Adrianopol spre a-l ajuta să-şi apere principatul. Şi „astfel, zice Villehardouin, fu făcută şi încheiată convenţia între greci şi francezi".

Apropiind pe învingători şi învinşi, Agnès de Franţa se silise, atît cît putuse, să consolideze aşezarea întemeiată de latini. În principatul său, ea continuă, fără îndoială, să lucreze la opera de împăcare, a cărei iniţiatoare fusese. Pînă în ultima zi, în adevăr Teodor Branas, conform promisiunilor sale, servi cu credinţă imperiul şi pe împărat; în senioria sa el era de altfel aproape un rege şi în acest mediu, cu totul grecesc, Agnès continuă, fără îndoială, să trăiască ca o prinţesă bizantină.

Se cunosc puţine lucruri despre ultimii săi ani. Totuşi, un detaliu lasă să se creadă că din ce în ce mai mult se întorcea spre Franţa. În 1218 sau 1219, ea mărită pe fiica sa cu un baron francez, Narjaud de Toucy. De asemenea, mai tîrziu, nepoata ei trebuia să se căsătorească cu un alt francez, Guillaume de

Villehardouin, fiul prințului Ahaiei și nepotul el Filip de Toucy se lăuda cu plăcere cu originele lui franceze și cu înrudirea care-l apropia de familia regală a Franței. Joinville povestește că în 1252 el veni în Palestina să viziteze pe Sfîntul Ludovic, „și zicea regele că era vărul său, căci se cobora din una din surorile regelui Filip, pe care însuși împăratul o avu ca soție". Și încă la începutul secolului al XIV-lea, Marino Sanudo vorbea de „fiica regelui Franței", care devenise împărăteasă în Bizanț și care apoi se căsătorise cu un baron din imperiul grecesc.

Astfel, mulți ani după moartea sa, care avu loc în 1220, occidentul păstra amintirea Agnèsei de Franța, împărăteasă a orientului, a cărei soartă fu, desigur, una din cele mai ciudate printre soartele atîtor prințese latine măritate la Constantinopol. Mai mult ca pe oricare, împrejurările o „desrădăcinară" ; mai mult ca oricare, ea devenise bizantină prin limbă și simțire. Și totuși, cînd după un sfert de secol evenimentele o puseră din nou în fața compatrioților săi, după un moment de ezitare simpatiile ei se îndreptară din nou spre țara sa de naștere. Soție a unui mare senior grec, ea nu-l urmă în partidul patrioților care rezistau cu înverșunare străinilor ; nu emigră împreună cu el la Niceea sau în altă parte ; ci, dimpotrivă, îndemnă pe soțul ei spre Franța, făcu din el un fondator al noului imperiu și-i propuse sarcina de a împăca, dacă se putea, cele două rase dușmane. Născută fiică a Franței, moartă într-un principat grec vasal al unui împărat latin, întemeind împreună cu Teodor Branas o familie care va fi cu totul franceză, ea își apropie astfel armonios, cu toate aventurile furtunoase ale unei părți din viața sa, patul de moarte de leagăn.

Capitolul VII

CONSTANŢA DE HOHENSTAUFEN, ÎMPĂRĂTEASĂ A NICEEI

La Valencia, în Spania, în biserica Sfîntului Ioan al Spitalului, se vede, în capela Sfînta Barbara, o cutie de lemn pe care este gravată această inscripţie spaniolă : „Aici zace dona Constanţa, augusta împărăteasă a Greciei". Cine e această suverană puţin cunoscută a imperiului Bizantin şi prin ce soartă ciudată veni, aşa de departe de Orient, să trăiască şi să moară sub cerul Iberiei ? O poveste melancolică şi romanţioasă în acelaşi timp, un episod curios despre legăturile pe care le întreţinea Orientul cu Occidentul în secolul al XIII-lea [1].

*

Către anul 1238, se pregăteau mari evenimente în Europa. Era vremea cînd, în Orient, Ioan Dukas Vatatzes, împărat grec la Niceea lupta cu un succes crescînd împotriva slabului imperiu latin de la Constantinopol ; vremea cînd, în Occident, Frederic al II-lea de Hohenstaufen reîncepea, încă o dată, războiul lui etern împotriva papalităţii. Or, Baldovin al

[1] G. Schlumberger este cel dintîi care a atras atenţia asupra prinţesei uitate, într-un articol curios : *Le tombeau d'une impératrice byzantine à Valence* (rev. Des Deux Mondes, 15 martie 1902). Datorăm mult acestui memoriu interesant (n.a.).

II-lea, împărat la Constantinopol, protejat de suveranul pontif și sprijinindu-se numai pe el, se găsea din această cauză neapărat ostil marelui împărat suab și politica lui Frederic al II-lea trebuia, natural, să se silească să învingă pe adversarul neîmpăcat, care era pentru el papa. În acest scop, nu ezită, el, catolic roman și latin, a face o alianță cu grecii schismatici, împotriva unui stat catolic și latin.

Acest lucru nu trebuie să surprindă, dacă ne amintim ce spirit liber și puternic avu acest din urmă Hohenstaufen. Inițiat din copilărie, în Sicilia, în splendorile civilizației grecești și arabe, savant și îndrăgostit de știință, ca un umanist din Renaștere, sedus în mod ciudat de moravurile voluptoase și violente ale Orientului musulman, acest prinț cu suflet cosmopolit și laic încercase să smulgă lumea din strînsoarea Bisericii, nu numai distrugînd puterea temporară a papalității, dar ruinînd puterea spirituală a Romei. Să pună capăt pentru totdeauna nebuniei inutile a cruciadei, să încheie pace cu Islamul, să transfere de la papă la împărat conducerea supremă a creștinătății, acestea au fost unele din visurile pe care le-a mîngîiat geniul înalt al acestui suveran aproape modern. Dușmanii lui declară că nu credea de loc în Dumnezeu, că nega nemurirea sufletului, că proclama, înaintea credinței oarbe, drepturile supreme ale rațiunii, spunînd că „omul nu trebuie să creadă decît ceea ce poate fi demonstrat prin forța lucrurilor și prin rațiunea naturală". Se înțelege că fiind astfel, spiritul său eliberat de scrupulele învechite, nu se simțea de loc încurcat să trateze cu schismaticii sau cu necredincioșii, dacă sprijinul lor putea să-i fie de folos împotriva marelui său adversar, papalitatea.

De aici începură legăturile pe care le angajă cu curtea bizantină din Niceea. Frederic al II-lea promitea lui Vatatzes să facă pe latini să părăsească

Constantinopolul și să-l restituie stăpînului său legitim ; în schimb, împăratul grec să se recunoască vasal al împăratului din Occident și să restabilească unirea ruptă dintre cele două biserici. E greu de spus ce grad de sinceritate cuprindeau aceste promisiuni. În alianța ce se încheia, grecii vedeau mai ales un mijloc de a recăpăta Constantinopolul mai ușor, iar Frederic al II-lea un mijloc de a răpi papalității o forță pe care se silea s-o atragă de partea sa. Sigur este că cele două părți se înțeleseseră. Încă din 1238, basileul trimise trupe în Italia la dispoziția împăratului suab. În curînd apropierea dintre cei doi suverani deveni și mai strînsă. În 1244, o fiică a lui Frederic al II-lea se căsătorea cu împăratul grec de la Niceea.

*

În 1241, Ioan Dukas Vatatzes își pierdea prima soție, Irina Lascaris. În curînd, „obosit de singurătate", cum spune un contemporan, se gîndi să se însoare iar și ceru marelui său aliat mîna fiicei sale. Ea se numea Constanța și se născuse din legătura lui Frederic al II-lea cu Bianca Lancia, aceeași care a fost și mama faimosului Manfred. Împăratul consimți cu bucurie la o unire care întărea alianța sa cu grecii și deși între viitorii soți era o ciudată disproporție de vîrstă — în 1244 Ioan avea cincizeci și doi de ani și Constanța era foarte tînără — căsătoria fu hotărîtă.

În Occident, mai ales în partidul pontifical, lucrul acesta produse un scandal imens. Puțin mai tîrziu, în conciliul din Lyon, Inocențiu al IV-lea nu va ezita să invoce, prin motivele care i se păreau că justifică excomunicarea pronunțată împotriva lui Frederic al II-lea, și pe acela că „a contractat înrudire cu ereticii". Pentru aceeași cauză, mai înainte, papa excomunicase solemn pe împăratul Vatatzes și pe tot poporul

lui, „tratînd cu nerușinare drept eretici, cum scria Frederic al II-lea aliatului său, pe acești greci ortodocși, prin care credința creștină s-a răspîndit în lume", calificînd de „apostată și provocatoare de scandaluri o națiune care de secole, și de la originea ei, a fost bogată în credință și care a dus Evanghelia păcii în lumea latină pe care o guvernează pontiful". Nimic mai mult decît această condamnare comună nu putea face mai solidare interesele celor doi suverani. „Nu apărăm numai dreptul nostru, spunea Frederic al II-lea altuia din corespondenții săi, dar al tuturor popoarelor prietene, pe care le unește dragostea sinceră pentru Hristos și mai ales pe greci, aliații și prietenii noștri, pe care papa, din cauza dragostei pe care le-o purtăm și care deși sînt foarte creștini, i-a tratat cu ultima obrăznicie, calificînd drept nelegiuit acest popor foarte credincios și drept eretică această națiune foarte ortodoxă". Vatatzes de asemenea, trimițînd împăratului un contingent din trupele sale, îl felicita de victoriile pe care prințul suab le cîștiga împotriva adversarului comun. Tînăra prințesă Constanța era zălogul acestei apropieri politice. Ea trebuia să fie și victima ei.

*

Căsătoria între basileu și fiica lui Frederic al II-lea fu celebrată la Brussa. După informațiile împrumutate dintr-un text încă inedit, elogiul funebru al împăratului Vatatzes făcut de fiul său Teodor Lascaris, suveranul grec se transportă cu mare pompă militară din capitala sa Niceea, în orașul unde-l aștepta tînăra sa logodnică. Se pare chiar că bătrînul prinț a fost puțin necăjit de călătorie și că simți o indispoziție destul de serioasă. Serbările nunții n-au fost mai puțin mărețe. Grecii se simțeau extrem de măguliți de

această alianță, „a cărei strălucire și glorie, scrie Teodor Lascaris și toate celelalte foloase nu pot scăpa decît ignoranților și imbecililor". Poeții curții celebrară deci cum se cuvine o unire așa de frumoasă și de folositoare ; în jurul tinerei suverane se desfășură după cuviință splendoarea fastului bizantin. După obicei, ea părăsi pronumele său occidental pentru numele mai grecesc de Ana și găsi o frumoasă primire la Niceea, care de patruzeci de ani căpătase aspectul unei mari capitale și pe care grecii patrioți o iubeau cu deosebire, „căci numele său, zice Teodor Lascaris, conține o promisiune de victorie". Aceste aparențe de fericire fură totuși scurte ; o aventură ciudată veni să strice repede armonia căsniciei imperiale.

Cum noua împărăteasă era aproape copil, la plecarea din Italia tatăl său îi dăduse o suită destul de numeroasă de femei din rasa sa și printre ele, spre a face pe lîngă dînsa „slujba de guvernantă și institutoare", o persoană foarte frumoasă pe care cronicarii bizantini o numesc „marchiza". Marchiza era frumoasă ; avea mai ales ochi admirabili și o grație încîntătoare. Or, împăratul Vatatzes fusese totdeauna cam afemeiat și mica lui soție din Occident, cu care se însurase mai ales din interese politice, îl interesa prea puțin. Marchizei nu-i fu greu să-l intereseze mai mult ; cum ei îi convenea acest joc, după spusele unui cronicar, „prin filtrele și farmecele ei de dragoste" ea vrăji pe basileu și nu întîrzie să devină favorita și rivala tinerei stăpîne. Vatatzes nu-i refuză nimic. Ea fu autorizată să îmbrace insignele imperiale, să poarte pantofi de purpură ; cînd ieșea călare, îmbrăcămintea calului și frîul erau de purpură, ca pentru o basilissa ; o suită strălucitoare o escorta ; în cale, i se aduceau aceleași onoruri ca unei împărătese ; și supușii, în oraș ca și în palat, îi arătau același respect ca suveranei legitime și chiar mai mult. Basileul, îndră-

gostit, ceda la toate capriciile amantei sale : Ana era pusă pe față în al doilea rînd.

Aventura pricinui oarecare scandal la curtea din Niceea. Printre familiarii împăratului, unul din cei mai apropiați era celebrul scriitor Nichifor Blemmydes. Însărcinat de Vatatzes cu educația prințului moștenitor, în această slujbă de încredere el meritase prietenia elevului său și cîștigase favoarea suveranului. Era un om cu suflet neînduplecat și aspru, foarte credincios, disprețuitor pentru tot ce nu e lucru sfînt și care se remarcase printr-o ostilitate vie față de latini. Apoi, avea îndrăzneala de a vorbi pe față ; și deși libertatea cuvîntului i-a pricinuit multe atacuri, el reușise întotdeauna să-și mențină trecerea de care se bucura. Blemmydes luă atitudine hotărîtă împotriva favoritei. În ea, el nu ura numai pe străină, ci și pe femeie. Odinioară, în adevăr, cînd avea douăzeci de ani, el avusese un roman de dragoste, care sfîrșise rău ; de atunci păstra o ură neîmpăcată întregului neam femeiesc. El începu deci s-o atace cu îndrăzneală pe marchiză ; compuse pamflete împotriva ei. Și, cum acest apărător al moralei n-avea mînă ușoară, el nu cruță dușmancei sale nici un fel de ocară : „Regină a nerușinării, ocara lumii, scandal al universului, otravă ucigătoare, desfrînată, bacantă furioasă, curtezană", acestea erau unele din gingășiile cu care o „mîngîia".

Împăratul, om prudent, era destul de plictisit de toate acestea ; el simțea cîteodată și oarecare remușcare pentru aventura în care se angajase. Dar inima lui era prinsă și-și potolea scrupulele spunîndu-și că Dumnezeu îi va arăta ora pocăinții, cînd va judeca de cuviință. Pînă atunci, el se lăsa dus de pasiune. Cît despre marchiză, se întrecea cu îndrăzneala. Mai poruncitoare, mai obraznică decît oricînd, trata de sus pe toți cei ce se apropiau de ea ; față de împărăteasă

chiar se socotea rivală, crezîndu-se, cum spune un cronicar, „regină veritabilă şi mai mult decît regină". Lucrurile durau astfel de trei sau patru ani, cînd un accident dramatic puse faţă în faţă pe marchiza italiană şi pe duşmanul ei.

Către 1248, Blemmydes era stareţul mînăstirii Sfîntul Grigore Taumaturgul, aproape de Efes. Favorita avu ideea să se ducă să-l înfrunte acolo. În mare costum imperial, întovărăşită de o suită strălucită, ea năvăli în mînăstire, fără ca cineva să fie destul de îndrăzneţ să închidă porţile în faţa ei, şi pătrunse în biserică în momentul în care comunitatea oficia slujba. Cu un gest, Blemmydes opreşte de îndată pe preot în altar şi întrerupe oficierea serviciului divin ; apoi, întorcîndu-se către marchiză, îi porunceşte să părăsească sfîntul loc, pe care-l profanează de două ori, fiind nedemnă prin purtarea ei să participe la comuniunea credincioşilor şi prin prezenţa ei aducînd o insultă publică legilor sfinte ale religiei. La această ocară violentă, femeia se retrage ; apoi izbucneşte în lacrimi, rugînd fierbinte pe călugăr să nu-i interzică lăcaşul sfînt ; în sfîrşit, cuprinsă de o teamă pioasă, se hotărăşte să cedeze şi iese din biserică. Dar bărbaţii de arme care o întovărăşeau se indignează de umilinţa adusă stăpînei lor. Şeful lor, un oarecare Drimys, declară că după o asemenea insultă stareţul nu merită să mai trăiască şi vrea să pună mîna pe sabie. Dar atunci, o ! minune ! sabia rămîne lipită în teacă şi, cu toate eforturile, ofiţerul nu poate s-o scoată. Nebun de mînie, Drimys insultă, ameninţă, fulgeră ; Blemmydes rămîne rece şi declară că mai curînd va muri decît să violeze legea lui Hristos. În sfîrşit, cuprinşi fără voie de respect faţă de atîta curaj, asediatorii se retrag ; dar ridicară plîngere împăratului împotriva călugărului obraznic, care a îndrăznit să ţină piept favoritei. Îndemnată de cei din jurul ei,

marchiza cere răzbunare, afirmînd că în persoana ei a fost insultată însăşi majestatea imperială. Drimys pe de altă parte declară că în toată afacerea este amestecată vrăjitorie, deoarece numai prin farmece sabia lui n-a ieşit din teacă şi cere pedepsirea vrăjitorului. Şi Blemmydes începea să fie îngrijorat de urmările pe care le-ar putea avea îndrăzneala sa.

S-a păstrat de la el un fel de circulară pe care o trimisese atunci tuturor călugărilor din imperiu, spre a vedea care e opinia publică asupra acestei afaceri. El povestea toate detaliile accidentului, justifica purtarea sa şi ridicîndu-se în termeni foarte violenţi împotriva favoritei, definea atitudinea ce se impunea unui om al lui Dumnezeu faţă de o asemenea femeie şi într-o asemenea împrejurare. „Cel ce vrea să placă oamenilor, scria el, nu-i un adevărat servitor al lui Dumnezeu" ; şi sfîrşea astfel mesajul : „Iată pentru care motive, fără a ezita, am izgonit-o pe nelegiuită din lăcaşul sfînt, neputîndu-ne lua sarcina de a acorda sfînta împărtăşanie femeii nerușinate şi murdare, nici să aruncăm înaintea celei ce se tăvăleşte în noroiul corupţiei, strălucitele şi preţioasele cuvinte ale sfintei liturghii".

Totuşi, împăratul Vatatzes, cu toată ardoarea pasiunii lui, se pare că refuză să asculte de răzbunarea amantei. Cu lacrimile în ochi, el se mulţumi să spună, cu un suspin : „De ce vrei să pedepsesc pe acest om drept ? Dacă aş fi ştiut să trăiesc fără ocară şi fără ruşine, aş fi menţinut majestatea imperială departe de orice atingere. Dar eu însumi am dat ocazie insultelor care copleşesc persoana şi demnitatea mea. Nu fac deci decît să culeg ce-am semănat".

Însă, cu toată clemenţa voită a prinţului, călugărul a trebuit să-şi ispăşească altfel îndrăzneala. „Au fost, notează Blemmydes în curioasa biografie ce a lăsat multe neplăceri şi tulburări". Destul de vag. Este cel

puțin sigur că în 1250 starețul era oarecum în disgrație. În acest moment, din fericire pentru el, sosirea în Orient a unor ambasadori pontificali și nevoia pe care o avură de erudiția teologică și de elocvența dialectică a savantului grec, spre a participa la discuțiile conferinței de la Nymphaeon, au fost foarte potrivite spre a-și regăsi trecerea de altădată și astfel evită urmările supărătoare ale faptului că îndrăznise să lupte împotriva puternicei favorite, „al cărui nume, cum scria el însuși, inspiră groază".

Despre toate aceste aventuri răsunătoare, ce gîndea împărăteasa Ana, neglijată pe față ? Nu știm. În orice caz, se pare că tatăl ei, Frederic al II-lea, nu s-a preocupat de aceasta, dacă e adevărat că vestea a ajuns pînă la el. Avem, din anul 1250, mai multe scrisori foarte curioase, scrise în greceşte, pe care împăratul le adresa la această dată, „prea scumpului său ginere". El exprimă lui Vatatzes „simpatia sa întreagă și sincera sa dragoste" ; îi anunță victoriile pe cari armatele lui le-au cîștigat în Italia, „căci știm — spune el — că majestatea-voastră se bucură împreună cu noi de toată prosperitatea și de toate progresele noastre" ; plin de încredere în el însuși și în viitor, el adaugă : „Vă spunem că, susținuți și călăuziți de providența divină, sîntem sănătoși, că sîntem într-o situație bună, că batem pe dușmani în fiecare zi și că, în ce ne privește, totul merge și se conduce după dorința noastră". El felicită apoi pe împăratul grec de succesele pe care le-a cîștigat împotriva latinilor și mai ales îi atrage atenția asupra intrigilor politice pontificale.

Trebuie să vezi cu ce violență aprigă se ridică Frederic al II-lea „în contra acestor păstori ai lui Israel, care nu sînt deloc pontifi ai bisericii lui Hristos" și contra șefului lor, papa, „tatăl minciunii", cum îl numește. Aceasta pentru că în adevăr Ino-

centiu al IV-lea trimisese o ambasadă la Niceea, spre a încerca să rupă alianța dintre cei doi împărați și să restabilească unirea celor două biserici. Deși Frederic al II-lea se felicita cu exagerare, de „dragostea puternică și neclintită", pe care Vatatzes o păstra „tatălui său", el era oarecum îngrijorat de efectul acestor demersuri. Așa încît înștiință cu grijă pe suveranul grec că nu era de loc „în interesul credinței" venirea acestei ambasade, ci numai „spre a semăna zîzanie între tată și fiu". Și cum Vatatzes, ispitit un moment de propunerile pontificate, se hotărîse să intre în tratative cu Roma și trimitea mandatari în Italia, Frederic al II-lea adaugă : „Majestatea noastră vrea în sfîrșit să dezaprobe părinteste purtarea fiului său", care, „fără învoirea tatălui său", a luat o hotărîre așa de gravă, și amintind că el avea experiența lucrurilor din orient, remarcă — nu fără oarecare ironie — că niciodată nu și-ar permite să hotărască ceva în ceea ce privește Orientul, fără a-l consulta pe Vatatzes, care îl cunoștea mai bine ca el. În consecință, el declară că înțelege să primească, înainte de a merge mai departe, pe trimișii basileului. Ceea ce în adevăr și face. Cînd ei debarcară în Occident, îi reține în Italia de sud, pînă la noi ordine.

În aceste scrisori absolut politice, nici un cuvînt nu se referă la împărăteasa Ana. Cel mult dacă Frederic al II-lea face o scurtă mențiune, cînd amintește excomunicarea lansată de papă împotriva lui din cauza căsătoriei, totuși „legală și canonică", ce a unit pe basileu „cu preadulcea noastră fiică". Cu toate infidelitățile lui Vatatzes, cu toate intrigile pontificale de asemenea, alianța cordială dăinuia între cei doi suverani și, spre a o consolida, împăratul insista foarte mult, după cum se vede, asupra rudeniei apropiate care unea pe socru cu ginerele său. De fapt, chiar de atunci unirea aceasta slăbea oarecum, pentru că

prințesa Ana nu interesase destul pe soțul ei. Cînd în decembrie 1250 muri marele împărat suab, ea trebuia să sfîrșească repede prin a dispare.

Prin această întîmplare reluîndu-și libertatea, ambasada greacă ajunsese la Inocențiu al IV-lea și începură negocieri, care în anul 1254 duseră la un acord definitiv. Prin această convenție, papa dădea deplină putere basileului în ce privește imperiul latin din Constantinopol; în schimb, împăratul grec promitea realizarea unirii Bisericilor. Spre a reface unitatea lumii creștine, Inocențiu al IV-lea nu ezita să sacrifice așezarea politică creată de cruciada a patra. Pentru a recuceri capitala imperiului, Vatatzes nu ezita să sacrifice independența bisericii grecești. Din partea celor doi contractanți era o completă părăsire a politicii tradiționale și prin aceasta evenimentul căpăta o importanță deosebită. În orice caz, el însemna sfîrșitul alianței greco-germane, pe care o pregătise și o consacrase căsătoria sa din 1244.

Totuși, cu puțin mai înainte, fie că marchiza dispăruse, fie că mărindu-se tînăra împărăteasă cîștigase oarecare influență asupra soțului ei, un fapt curios se produsese în 1253 la curtea din Niceea. După moartea lui Frederic al II-lea, unul din primele acte ale lui Conrad al IV-lea, fiul său legitim, fusese de a surghiuni pe Lancia, adică pe rudele mamei Anei și ale lui Manfred. Or, exilații căutară azil la Niceea și Ioan Vatatzes făcu o primire mărească lui Galvano Lancia, unchiul soției și celorlalte rude. El le acordă atît de mult protecția, încît Conrad se crezu jignit și se plînse destul de tare basileului. În acest scop, trimise un ambasador special în Orient, pe marchizul Berthold de Hohenburg, a cărui misiune și atitudine imperioasă lăsară celor din Niceea o amintire durabilă. În fața insistențelor lui, împăratul grec ceda. Dar se poate crede că nemulțumirea pe care o simți din cauza

aceasta sfîrşi prin a-l despărţi de Hohenstaufeni, spre a-l arunca în braţele papei.

Ruptura o dată consumată fu definitivă. Contrar celor ce s-ar fi putut presupune, succesorul lui Conrad al IV-lea, Manfred, cînd se urcă pe tron în 1254, nu făcu nimic spre a se apropia iar de soţul surorii sale şi dimpotrivă se arătă foarte rău dispus faţă de împăratul din Niceea. Aşa încît, atunci cînd la rîndul său Vatatzes muri la 30 octombrie 1254, alianţa visată de Frederic al II-lea nu mai era decît o amintire.

*

Se înţelege că în aceste condiţii, Ana, rămasă văduvă, s-a întors bucuroasă în ţara ei de naştere. În adevăr, situaţia ei, după moartea soţului, devenise deosebit de grea la curtea din Niceea. Succesorul lui Vatatzes, Teodor al II-lea Lascaris, era foarte ostil latinilor în genere, şi cum era fiul din prima căsătorie, ura cu deosebire pe mama lui vitregă şi o trata rău. Pe lîngă aceasta, cum politica lui Manfred devenea din ce în ce mai ostilă grecilor, noul basileu, care vedea în sora regelui Siciliei un zălog preţios, credea necesar s-o aibă în mîinile lui şi, din precauţie o ţinea într-o semi-captivitate. Aşa încît, izolată şi rău văzută într-o ţară îndepărtată, nu putea pe de altă parte, să scape. Acelaşi lucru se întîmplă cînd, după moartea lui Teodor Lascaris, Mihail Paleologul uzurpase tronul, în 1261 şi recucerise Constantinopolul. Singura schimbare în situaţia Anei fu aceea că, o dată cu curtea, ea reveni, tot pe jumătate prizonieră, de la Niceea la Bizanţ. Aici i se întîmplă fiicei lui Frederic al II-lea o ultimă aventură.

Tînăra suverană păstrase, desigur, conform eticheţei bizantine, rangul şi felul de viaţă ce se cuvenea unei împărătese. De altfel, ea uză, cu foarte multă mo-

destie, de aceste prerogative. „Își împodobea existența, spune un cronicar, cu frumusețea virtuților și prin puritatea moravurilor făcea și mai strălucitoare grația figurii sale". Dar, cu toată această izolare voită, ea nu trecea neobservată. Avea atunci vreo treizeci de ani și era foarte frumoasă. Noul împărat, Mihail Paleologul observă aceasta și se îndrăgosti foarte tare de tînăra femeie părăsită. De altfel, se știe că era un obicei al uzurpatorilor din Bizanț, de a-și însuși văduva predecesorului, crezînd că acesta e un mijloc de a-și legitima uzurparea. Dar, de data aceasta uzurpatorul îi vorbi, cînd se hotărî să-și manifeste sentimentele. La aceste mărturisiri, Ana răspunse cu o trufie dispreţuitoare, declarînd că nu putea ea, văduvă de împărat și fiică a lui Frederic al II-lea să se înjosească a deveni amanta unui om pe care odinioară îl socotise printre supușii săi. Acest răspuns dispreţuitor nu descurajă de loc pe pretendent. Cînd, după noi insistențe, Paleologul își văzu respinse toate încercările, își spuse că nu era decît un mijloc de a satisface tiranica pasiune ce-l ardea și pe care o exasperase și dispreţul prințesei. Deoarece ea nu voia să consimtă a deveni amanta lui, îi propuse să devină soția sa.

În realitate, Mihail era însurat și soția lui Teodora era încîntătoare, de familie bună, cu moravuri ireproșabile, pe lîngă aceasta își adora bărbatul căruia îi dăruise trei fii. Împotriva unei astfel de femei era greu de găsit un pretext de divorț și nu era nimic de așteptat de la bunăvoința ei. Subtilul împărat chemă atunci în ajutor politica. El explică consiliului marile primejdii ce amenințau imperiul, pregătirile pe care le făceau latinii spre a lua din nou Constantinopolul, inferioritatea cunoscută în care se aflau forțele bizantine în fața acestor adversari. Bulgarii erau chiar gata să intre în coaliție ; pe lîngă acestea, era de temut că, pentru a răzbuna pe sora sa, regele Manfred al Sici-

liei se va asocia cu Liga. Era deci un interes superior să se apropie de el printr-o căsătorie : în felul acesta îl vor despărți de partidul dușman și împăratul grec ar fi deosebit de întărit prin sprijinul acestui prinț puternic, care ar fi prin urmare prietenul și aliatul soțului surorii sale. Și Mihail trăgea concluzia că, spre binele Statului, trebuia să divorțeze și să se însoare cu Ana.

E sigur că în acel moment papa, Veneția și prințul din Ahaia formau o alianță împotriva împăratului grec, că Manfred, reluînd marile ambiții ale Hohenstaufenilor, era ostil pe față bizantinilor și prin urmare politica, tot așa de mult ca și dragostea, putea să-l îndemne pe Mihail Paleologul la o unire ce l-ar fi apropiat de fiul lui Frederic al II-lea. De altfel, încă din anul 1259 el înțelesese ce folos ar avea din aceasta și încercase zadarnic să cucerească bunăvoința regelui Siciliei. Nici de data aceasta nu izbuti, dar din alte motive. Teodora, soția legitimă, făcu o opoziție disperată planurilor împăratului. Ea atrase pe patriarh de partea sa ; acesta, indignat, amenință cu fulgerele bisericii pe Mihail, dacă persistă în planurile lui și „rupse frumoasele lui pretexte ca pe o pînză de păianjen". În fața excomunicării atîrnate deasupra capului, basileul cedă ; el recunoscu că are de-a face cu alții mai puternici decît dînsul. Totuși, cum simțea în realitate nevoia de a cîștiga bunăvoința lui Manfred, el se servi de prințesa Ana, dar altfel decît gîndise. Îi dădu libertatea și o trimise la fratele său.

În 1262, un general bizantin, cezarul Alexe Strategopulus, acela care recucerise Constantinopolul de la latini, căzuse în mîinile despotului din Epir, socrul și aliatul regelui Siciliei și fusese trimis acestuia în Occident, ca un trofeu de izbîndă. În 1262 sau 1263, se propuse să-l trimită îndărăt, în schimbul liberării prințesei Ana. Mihail consimți în grabă, spre a fi pe

placul lui Manfred, fără ca de altfel acest fapt să fi adus apropierea de Hohenstaufeni, după cum sperase.

*

Astfel, după o lipsă de aproape douăzeci de ani, Ana-Constanța se întorcea în țara sa de naștere, spre a asista la alte catastrofe. În 1266, Urban al IV-lea ridica pe Carol de Anjou împotriva lui Manfred și în curînd dezastrul de la Benevent lăsa pe împărăteasă și pe toți ai săi la bunul plac al învingătorului. Dar, în vreme ce soția și fiii lui Manfred erau aruncați în închisoare, ea avu norocul să pară mai puțin periculoasă. I se lăsă libertatea și, în 1269, ea se retrase în Spania, la nepoata sa Constanța, măritată cu infantul Don Pedro de Aragon. Acolo, după atîtea aventuri, găsi în sfîrșit pacea. Ea sfîrși cucernic viața, intrînd călugăriță în mînăstirea Sfînta Barbara din Valencia ; și pentru a-și arăta recunoștința față de această casă cucernică, ea îi lăsă, prin testament, o icoană miraculoasă a sfintei patroane a mînăstirii și o relicvă, un fragment din stînca din care țîșni apa ce servi la botezul sfintei Barbara. Se pare că atîta adusese din lunga ei ședere în Orient.

Totuși, în vremea îndepărtată, cînd se căsătorise cu Vatatzes, împăratul grec îi constituise o moștenire : el îi dăduse trei orașe, castele numeroase, al căror venit se ridica la treizeci de mii de monede de aur bizantine. Prin testament, ea lăsă toate drepturile ei asupra domeniilor din Orient, nepotului său, Don Jayme al II-lea, de care acesta trebuia să se folosească mai tîrziu. Cît despre dînsa, ea muri necunoscută către anul 1313, în vîrstă de mai bine de optzeci de ani.

Este ceva foarte melancolic în soarta acestor prințese din Occident, Bertha de Sulzbach, Agnès de Franța, Constanța de Hohenstaufen care în secolele

al XII-lea și al XIII-lea se duseră să domnească peste imperiul bizantin și figura lor nelămurită, aproape ștearsă, păstrează o grație mișcătoare. Transportate de jocul politicii departe de țara lor de naștere, rămase aproape totdeauna străine în lumea nouă în care le aruncase soarta, aceste prințese în exil au simțit cu tristețe imposibilitatea ca grecii și latinii din vremea lor să se înțeleagă. Amestecate în cele mai mari evenimente ale istoriei, ele au fost mai ales victimele lor. Dar, pentru ca existența lor să deștepte încă interesul, e destul că au fost asociate la viața lui Manuel și Andronic Comnenul, a împăraților din Niceea și a ultimilor Hohenstaufeni. Ele au văzut lucruri mari, chiar dacă nu le-au condus decît rareori. Splendorile Bizanțului din secolul al XII-lea, tragediile revoltelor din palat, a patra cruciadă și întemeierea unui imperiu latin la Constantinopol, politica orientală a unui Frederic al II-lea, luminează cu o strălucire uimitoare siluetele nestatornice ale acestor prințese uitate. Dar istoria lor arată mai ales ce prăpastie au săpat cruciadele între Orient și Occident. Poate că niciodată aceste două lumi n-au făcut mai numeroase și mai loiale eforturi spre a se pătrunde, spre a se înțelege, spre a se uni.

Niciodată, cu toată bunăvoința reciprocă, încercările lor n-au fost mai complet zădărnicite.

Capitolul VIII

PRINȚESE DIN OCCIDENT LA CURTEA PALEOLOGILOR

I

Yolanda de Montferrat, soția lui Andronic al II-lea

Printre marile familii din Occident, care în a doua jumătate a secolului al XII-lea veniră să-și caute norocul în Bizanț, una dintre cele mai ilustre era a marchizilor de Montferrat.

Marchizul Guillaume al III-lea cel Bătrîn, care domnea către jumătatea secolului al XII-lea, avea cinci fii : Guillaume Longuespée, Conrad, Bonifaciu, Frederic și Renier. Prin naștere, acești tineri erau înrudiți cu cele mai glorioase case din Europa ; tatăl lor era unchiul lui Filip-August ; mama lor era sora lui Conrad al III-lea al Germaniei și verișoară cu Frederic Barbăroșie. Dar se simțeau în strîmtoare în mica lor seniorie piemonteză ; Orientul îi atrăgea prin averile frumoase ce se puteau face acolo, prin aventurile minunate ce se puteau întîlni. Patru dintre cei cinci frați trebuiau într-adevăr să contracteze acolo căsătorii strălucite și să aibă succese extraordinare.

Guillaume Longuespée, cel mai mare, abia dacă intră în cadrul acestor povestiri. El merse să-și caute norocul în Palestina, nu în Bizanț. Acolo se însură cu Sybilla, sora regelui Ierusalimului, Baldovin al IV-lea. Prin această căsătorie, el deveni conte de Iaffa și Ascalon, și muri după puțin timp, în iunie 1177, lăsîndu-și soția însărcinată cu un fiu, care va fi regele

Baldovin al V-lea. Sybilla se mîngîie repede de altfel de pierderea soţului. Foarte grăbită, se pare, să-şi găsească alt bărbat, ea începu prin a răscumpăra, cu dinarii săi, pe unul din marii seniori ai regatului, Baldovin, sire de Ramleh, care căzuse în mîinile lui Saladin şi, o dată cu libertatea îi oferi şi mîna ei. Apoi se îndrăgosti de frumosul Guy de Lusignan şi cu atîta înflăcărare, că trebui, în postul Paştilor din anul 1180, să se procedeze repede la căsătorie. Trebuie să adăugăm că Sybilla adoră la nebunie pe acest soţ mediocru şi încîntător : în 1186, după moartea tînărului rege, Baldovin al V-lea, ea voi cu orice preţ să-l aşeze pe tronul Ierusalimului, spre nenorocirea regatului şi profunda uimire a contemporanilor săi. „Deoarece a devenit rege, spunea despre Lusignan propriul său frate, nu-i nici o raţiune să nu devină Dumnezeu". Vom regăsi îndată pe acest personaj incapabil în faţa cumnatului soţiei lui, Conrad de Montferrat.

Fraţii lui Guillaume Longuespée veniră în Bizanţ să-şi caute norocul. În 1180, Renier debarca în oraşul imperial chiar la vreme spre a se însura cu Maria, fiica lui Manuel Comnenul. Dacă partida era frumoasă pentru acest italian, logodnica era mai puţin seducătoare. Ea trecuse de treizeci de ani şi caracterul ei nu era deloc plăcut : iute, imperioasă, geloasă pe orice superioritate, ea avea energia unui bărbat, mai mult decît graţia unei femei ; pe lîngă aceasta, felul ei de a fi se înăsprise într-un celibat prea lung şi păstra, cu amărăciune, amintirea mai multor căsătorii pierdute. Era deci foarte nerăbdătoare să-şi găsească un bărbat, cînd apăru Renier de Montferrat. El avea şaptesprezece ani ; era încîntător la vedere, frumos, elegant ; avea păr de un blond înflăcărat şi nici un fir în barbă. Astfel el plăcu prinţesei şi împăratul, după multă ezitare, îşi dădu consimţămîntul. Tînărul

fu făcut Cezar, primi ca zestre regatul Tesalonicului și nu întîrzie de a deveni complet bizantin.

Astfel, după moartea socrului său, el se aruncă cu totul în intrigile care tulburară îndată domnia tînărului Alexe al II-lea, împărțind toată ura soției sale, porni împotriva tînărului său cumnat, împotriva regentei, împotriva protosebastului ministrul lui. El conspiră împotriva lor cu toți adversarii lor, fiii lui Andronic Comnenul, fiul bastard al lui Manuel și alții încă ; și atunci cînd complotul fu descoperit, el alergă împreună cu Maria Comnena să se refugieze în Sfînta Sofia și din acel azil inviolabil, organiză, cu îndrăzneală, rezistența împotriva guvernului. Patriarhul și clerul lui, plebea răsculată și cîștigată ușor prin cîteva dărnicii potrivite, trecură de partea lui ; și cezarul, schimbînd casa de rugăciuni într-o „cetățuie de neînvins", se întări, instală în basilică soldați italieni și liberi, pe care-i luă în solda lui. În curînd, o adevărată răscoală, pornită, ca în vremurile îndepărtate ale lui Justinian, din Hipodrom, tulbură străzile capitalei ; casele prietenilor guvernului erau jefuite de populație ; se înjura numele regentei și al favoritului ei ; și, plini de încredere, cezarul și soția lui, respingeau amnistia ce li se oferea, cerînd, înainte de toate, libertatea complicilor lor și îndepărtarea primului ministru, toate acestea în termeni foarte obraznici la adresa împărătesei. Guvernul a hotărît să întrebuințeze forța, să înconjoare marea Biserică și s-o ia cu asalt : se bătură în piața Augusteon și pînă sub vestibulele exterioare ale Sfintei Sofii.

Dar ceea ce e cu deosebire curios în această chestiune, e să vedem pînă la ce punct devenise bizantin ca idei și sentimente cezarul Renier. În foarte curiosul discurs pe care Nicetas i-l atribuie, el vorbește ca un grec adevărat, arzînd de toate pasiunile Bizanțului, ca un om subtil, confundînd cu dibăcie cauza lui cu cea

a lui Dumnezeu și pozînd în apărător al bisericii și al averilor ei. De altfel, prin curajul său aprins, acest Montferrat rămînea latin și făcea o impresie mîndră în fruntea gărzilor lui cu scuturi mari și cu săbii lungi, „care semănau, zice Nicetas, cu niște statui de bronz". Pînă la urmă guvernul trebui să capituleze în fața răscoalei și, prin această slăbiciune, pregăti triumful apropiat al lui Andronic Comnenul. Maria și sotul ei trebuiau de altfel să fie cei dintîi care să-și ispășească crima de a fi „recurs la violență și a fi tulburat statul", cum spune Nicetas. Amîndoi pieriră, după cum știm, în anul 1183, victime a acelei științe infernale a otrăvurilor, pe care o poseda Andronic Comnenul.

În 1186, un alt Montferrat, Conrad, sosea la rîndul său la Constantinopol. Încă din vremea lui Manuel acesta se ilustrase luptînd pe socoteala împăratului împotriva generalilor lui Frederic Barbăroșie și el meritase stima și dragostea basileului, atît prin valoarea, cît și prin inteligența și credința sa. Astfel, cu mult înainte de a veni în Orient, numele lui era celebru aici și Isac Anghelo, care simțea nevoia unor aliați latini spre a-și consolida tronul, fusese fericit să-i ofere mîna surorii sale Teodora. Conrad, care tocmai își pierduse soția, se lăsă ușor atras de propunerile strălucite ce i se făceau. El veni în Bizanț și, intrînd în familia imperială, primi titlul de Cezar. El avea să justifice alegerea făcută în persoana lui, făcînd cumnatului său un serviciu însemnat.

În adevăr, chiar în acel an 1186, Alexe Branas se ridica împotriva lui Isac. Acesta era cel mai bun general al imperiului și cel mai popular ; în curînd el asedie Constantinopolul pe mare și pe uscat. Basileul, absolut disperat, își pierdu capul ; nemaiavînd nici o nădejde decît în Dumnezeu, adună în palat turme de călugări și-i puse să roage pe Domnul să înlăture răz-

boiul civil şi să-i păstreze tronul. Conrad de Montferrat era de alt soi : armelor rugăciunii el prefera pavăza şi spada şi dojenind, cu asprime, pe cumnatul său, îl obligă să trimită la plimbare pe „toţi cerşetorii", să adune trupe şi să se bată. „Să dea cerul să ai tot atîta rîvnă în pregătirea războiului, cîtă ai spre a te aşeza la masă, a gusta bucatele ce ţi se servesc şi a te delecta în faţa paharelor goale". El însuşi, pînă una, alta, nu-şi pierdea vremea : aduna două sute cincizeci de cavaleri latini, înrola oarecare infanterie şi în faţa neînsufleţitului Isac, el apărea tuturor ca „un adevărat trimis al lui Dumnezeu".

El este acela care prin vitejia lui strălucită cîştigă bătălia hotărîtoare ; în fruntea latinilor săi, se luptă ca un simplu soldat, fără cască şi fără scut ; el este acela care în timpul ciocnirii doborî pe uzurpator cu o lovitură de lance. El aduse în luptă, o dată cu un curaj strălucit, o veselie deschisă, o ironie de soldăţoi voinic. Cum Branas doborît şi rănit se ruga să fie cruţat : „Hai, îi răspunse Conrad, nu te teme. N-ai decît un lucru de care trebuie să-ţi fie frică : să nu ţi se taie capul" şi-l lăsă să moară. Cu un rafinament de cruzime îngrozitoare, plimbară pe străzi şi pînă la masa împăratului acest cap tăiat, cu ochii închişi, cu gura întredeschisă şi curtenii îl rostogoliră cu picioarele ca pe o minge, înainte de a-l prezenta, însîngerat, văduvei celui învins. După aceasta, latinii lui Conrad se uniră cu plebea spre a jefui casele prietenilor lui Branas. Dar obrăznicia occidentalilor, care se lăudau că ei singuri au învins pe uzurpator, şi violenţa lor împotriva grecilor, nu întîrzie a deştepta contra aliaţilor din ajun ura naţională, niciodată potolită. Se aruncară asupra cartierului latin, cum făcuseră în 1182, pe vremea lui Andronic ; dar de data aceasta, străinii se apărară împotriva mulţimii ameţită de vin şi rău înarmată.

Se bătură pînă tîrziu, în noapte şi numai dimineaţa trimişii împăratului reuşiră să restabilească pacea.

Multă vreme s-a păstrat la Constantinopol amintirea faptelor vitejeşti ale lui Conrad de Montferrat. Robert de Clari a însemnat-o cu douăzeci de ani mai tîrziu, puţin înfrumuseţată de altfel şi deformată de legendă. Dacă ar fi să credem pe cronicarul occidental, marchizul ar fi fost în adevăr rău răsplătit de serviciile aduse lui Isac ; împăratul n-ar fi aşteptat decît o ocazie potrivită spre a scăpa de el printr-o trădare. În realitate, se pare mai degrabă că italianul se credea rău răsplătit de norocul său. Venind în Orient, el îşi făcuse ambiţii mari : nu obţinuse însă decît titlul neînsemnat de Cezar ; şi probabil că, latin curat, avea oarecare neîncredere în greci, în mijlocul cărora trăia. El îşi aminti deci la timp că plecase din Italia cu intenţia de a face o cruciadă ; căsătoria bizantină îi apăru ca un simplu episod de călătorie, şi părăsind Constantinopolul, se îmbarcă spre Palestina. În iulie 1187, el sosea în faţa oraşului Acra, care tocmai căzuse în mîinile musulmanilor ; se duse atunci la Tyr, pe care-l apără vitejeşte împotriva lui Saladin şi prin aceasta îşi cîştigă un mare renume în toată Ţara Sfîntă. În curînd, ambiţiosul marchiz apăru ca un rival declarat al regelui Guy de Lusignan ; el îi refuză, cu obrăznicie, intrarea în Tyr şi se ceartă cu acesta pentru tron. Cînd regina Sybilla muri, în 1190, el o răpi pe Isabela, soţia lui Humphroy de Toron, sora Sybillei şi-a răposatului rege Baldovin al IV-lea şi, spre a-şi cere drepturi la coroană, uitînd de căsnicia lui bizantină, se însură cu ea. Reuşi chiar, mulţumită sprijinului lui Filip-August, să i se recunoască pretenţiile : în 1191, el era numit solemn succesorul viitor al lui Guy de Lusignan. Dar n-avu timp să se bucure de acest noroc : la 28 aprilie 1192, pierea asasinat de un emisar al „Bătrînului de la Munte".

Al patrulea din familia Montferrat, Bonifaciu, a fost, după cum se știe, marele autor și șeful cruciadei din 1203. El putu spera chiar un moment că prin această faptă, ar putea merita tronul Bizanțului ; mai mult decît oricare alt latin, era simpatizat de greci care, considerîndu-l viitorul lor suveran, îl salutau cu aclamații imperiale și strigau în calea lui, după cum raportează Gunther de Pairis : „Trăiască marchizul, sfîntul nostru împărat" [1]. Alegerea lui Baldovin de Flandra spulberă visul lui frumos. Cel puțin, ca o compensație, a fost rege în Tesalonic și, căsătorit cu văduva lui Isac Anghelo, împărăteasa Margareta de Ungaria, el se înfățișă ca și frații lui, ca prietenul și apărătorul grecilor.

Astfel, acești Montferrat se apropiaseră de Bizanț mai mult decît alți latini. Înrudiți prin mai multe căsătorii, cu familiile imperiale ale Comnenilor și Anghelilor, ei își făcuseră un renume în Orient. Se înțelege deci că și alți basilei s-au aliat bucuroși cu această familie prietenă și rudă. Este ceea ce făcu la sfîrșitul secolului al XIII-lea, împăratul Andronic al II-lea Paleologul.

* * *

Yolanda de Montferrat se cobora din marchizul Bonifaciu ; ea avea unsprezece ani cînd se căsători cu Andronic al II-lea, în 1284. Pentru un basileu, se pare că era o alianță destul de mediocră. Dar trebuie să ținem seama că latinii din această vreme erau infinit mai puțin decît părinții lor sensibili la onoarea unei căsătorii bizantine, că papa vedea cu ochi răi orice unire cu schismaticii și că, în sfîrșit, avînd în vedere decadența incontestabilă a monarhiei grecești, partida era într-adevăr mult mai puțin strălucită ca altădată.

[1] *Agios basileus marchio.*

La acestea se adăuga, în cazul deosebit de care e vorba, un alt motiv. Andronic era văduv şi din prima căsătorie avea doi fii, dintre care cel mai mare era asociat la tron. Copiii din a doua căsătorie erau deci, după obiceiurile bizantine, destinaţi să rămînă simpli particulari. În aceste condiţii, cei mai mulţi dintre marii suverani ai Europei n-ar fi fost deloc dispuşi să-şi mărite fata cu împăratul. Curtea din Constantinopol dîndu-şi seama de aceasta, îşi mărgini pretenţiile şi se mulţumi cu Yolanda. De altfel această alianţă, oricît era de modestă, oferea un avantaj serios : tînăra femeie avea drepturi asupra regatului latin al Tesalonicului şi căsătoria sa, transferînd drepturile acestea familiei imperiale, constituia un motiv legitim ce se putea opune revendicărilor Occidentului. În acelaşi scop, puţin mai tîrziu Andronic al II-lea va încerca să însoare pe fiul lui mai mare, Mihail, cu Caterina de Courtenay, moştenitoarea împăraţilor latini din Constantinopol. Paleologii se sileau astfel să-şi asigure puterea, strîngînd în mîinile lor deosebitele drepturi pe care ar fi putut să le ridice duşmanii împotriva lor.

Mica italiană care, devenind împărătească, luase numele grecesc de Irina, era drăguţă, elegantă şi fină. Andronic avea şi el abia douăzeci şi trei de ani. Fu deci uşor sedus de tînăra lui soţie şi repede se îndrăgosti de ea nebuneşte. Ea îi dădu pe rînd trei fii, Ioan, Teodor şi Dumitru şi o fată, Simona, fără a socoti mai mulţi copii care muriră îndată după naştere ; şi pe măsură ce creşteau, ea suferea cumplit de a nu le putea asigura situaţia pe care o visa pentru ei. Foarte mîndră de familia sa, foarte ambiţioasă pentru ea şi pentru ai săi, Irina nu putea admite ca fiii ei să fie sacrificaţi copiilor din prima căsătorie, pe care-i ura ; impregnată de ideile Occidentului, ea cerea ca moştenirea imperială să fie împărţită în părţi egale între toţi descendenţii împăratului ; sau cel puţin, ca o com-

pensaţie, cerea ca fiilor săi să li se constituie apanaje întinse ; şi cum era o fire dominatoare şi violentă, lacomă de putere şi de bani, nu punea nici o rezervă în pretenţiile ei. Cunoştea marea pasiune pe care bărbatul ei o avea pentru dînsa şi o exploata în speranţa de a-l face pe Andronic să vadă ca ea. Zi şi noapte se plîngea, discuta, spre a obţine ca fiii săi să fie asociaţi la tron sau să li se promită o parte din moştenire ; şi cum împăratul rezista, tînăra femeie întrebuinţa toate mijloacele, cînd lacrimile, declarînd că dacă el refuză ea nu mai poate trăi, cînd cochetăria, practicînd o politică de alcov inspirată de regulile *Do ut des* [1]. Pînă la urmă, basileul se sătură de aceste scene continui ; marea lui dragoste scăzu şi el o lăsă în plata Domnului pe această femeie cam supărătoare.

Atunci Irina se înfurie. Ea părăsi curtea, fugi la Tesalonic şi acolo începu să cleveteacă împotriva împăratului, povestind oricui, „fără respect de Dumnezeu, fără teamă de oameni, amănuntele căsniciei, în termeni — spune un cronicar — care ar fi făcut să roşească pe cea mai nerușinată dintre curtezane". Ea povestea acestea călugărilor care o vizitau, femeilor care veneau la ea, le trimitea în scrisori ginerelui ei, insultînd, ridiculizînd pe bietul Andronic, care nu putea face nimic. „Nimic, spune sentenţios un contemporan, nu-i mai excitabil şi mai gata de calomnie ca un suflet de femeie". Irina dovedea aceasta cu prisosinţă. Cu limba ei „mai răsunătoare decît un clopoţel", ea mişca şi încurca totul „şi chiar Dumnezeu şi marea întreagă n-ar fi fost de ajuns, scrie Pachymer, spre a spăla de insultele şi calomniile ei pe nefericitul asupra căruia se înverşuna limba sa". Împăratul, se înţelege, se silea să potolească furia soţiei lui. O copleşi cu bani, îi oferi chiar o parte exagerată în conducerea puterii ; şi pentru a ascunde

[1] Dă ca să ţi se dea (lat.).

scandalul, se silea să-i satisfacă cele mai neînsemnate capricii. Dar ea, încăpățînată, nu voia să audă de nimic, cerînd cu înverșunare ca înainte de toate să asigure viitorul fiilor ei. Simțind de altfel că asupra acestei probleme nu ea va avea ultimul cuvînt, încerca să-i aranjeze strălucit, prin căsătorii frumoase. Acest lucru provocă, în căsnicia imperială o altă serie de noi greutăți.

Andronic avea un ministru pe care-l iubea foarte mult, Andronic Choumnos. El se gîndi să însoare pe fiul său Ioan cu fiica favoritului, care era de altfel foarte bogată. Atunci Irina se înfurie, la gîndul că fiul ei ar putea să se căsătorească cu o femeie care n-ar fi de familie princiară. Ea își făcea alte planuri pentru el ; gîndea să-l însoțească cu văduva prințului din Ahaia, Isabela de Villehardouin, ceea ce oferea avantajul de a face ca Moreea latină să intre toată în mîinile Paleologilor ; ea plănuia să-i constituie un stat independent, împreună cu Etolia, Acarnania, Epir. De aici, mari certuri în căsnicia imperială. Basileul declara că el este tatăl și că în casa sa autoritatea lui trebuie să fie superioară celei a mamei. Irina protesta, insista. Pînă la urmă totuși Andronic fu mai tare. În anul 1304 el căsătorește pe Ioan după vederile sale și-i dă ca reședință Tesalonicul, ca un fel de vice-regalitate. De altfel, tînărul nu se putu bucura de aceasta : el muri patru ani mai tîrziu, fără să lase copii.

Pentru al doilea fiu, Teodor, Irina avu tot atîta grijă. Ea visa să-l însoare cu fiica ducelui francez din Atena și să-i dea putința de a crea un principat în Tesalia. Planul nu izbuti. Dar o altă situație se oferi tînărului la timp. În 1305, Ioan de Montferrat, fratele împărătesei murea, lăsînd surorii statele lui. Irina dărui aceste drepturi fiului său care, astfel, putu, după dorința mamei lui, să facă figură de prinț-suveran. În marchizatul lui piemontez, Teodor se transformă re-

pede. El se însură cu o italiancă, fiica genovezului Spinola și se italienizează complet. Adoptă religia, obiceiurile, costumul latinilor și își tăie barba bizantină și, ca toți oamenii din Occident, își rase obrazul. Din cînd în cînd, apărea din nou la Constantinopol, mai ales cînd avea datorii, pe care slăbiciunea părinților săi i le plătea. Și, cîteodată, amintindu-și că era fiu de basileu, ridica oarecari pretenții la succesiunea imperială. Dar era așa de complet „desrădăcinat", încît urcarea pe tron ar fi făcut scandal în Orient și Andronic considera cu drept cuvînt o astfel de dorință ca absolut nerealizabilă.

În sfîrșit, Irina nu avu mai puțină grijă de al treilea fiu, Dumitru și chiar de ginerele ei, Craiul Serbiei, Ștefan Milutin. Către 1298, o căsătorie cu totul politică unise pe acest suveran cu tînăra prințesă Simona. Căsătorit de trei ori, acest slav se despărțise de cele două soții dintîi și începea să se satură și de a treia. Atunci curtea bizantină crezu că ar avea oarecare folos dacă ar apropia pe acest personaj printr-o căsătorie cu o grecoaică și Andronic îi propuse să se însoare cu sora lui, Evdochia, care tocmai era văduvă după „prințul Lazei", astfel numea Bizanțul cu dispreț pe împărații din Trebizonda. Sîrbul nici nu dorea mai mult. Canonicii îi demonstraseră, în adevăr, că atîta vreme cît soția dintîi trăia, căsătoriile ulterioare nu avuseseră nici o valoare și că aceasta murind tocmai atunci, el era absolut liber. Dar Evdochia nu voi să audă de așa ceva : se pare că era o văduvă nemîngîiată și apoi nu prea avea încredere în nestatornicia slavului. În locul ei, găsiră pe Simona, care avea atunci șase ani ; logodna fu celebrată și copilul, după obicei, fu trimis în Serbia, spre a fi crescut în casa viitorului soț, pînă la căsătorie. Dar acest slav pasionat, care avea peste patruzeci de ani (avusese pe rînd legături cu o cumnată a lui, apoi cu sora acesteia), nu

avu răbdare să aştepte atît cît trebuia şi făcu aşa fel, încît tînăra lui soţie pierdu pentru totdeauna speranţa de a mai fi mamă.

Totuşi Irina nu se supără pe ginerele ei. Îl copleşea cu cadouri şi bani ; îl primea cu plăcere la Tesalonic, unde locuia de obicei. Cum orgoliul ei matern ţinea mai ales ca fiica sa să fie o figură însemnată în lume şi să aibă înfăţişarea unei împărătese, ea făcea să se acorde prinţului sîrb, de către cancelaria bizantină, dreptul de a purta o căciulă presărată cu pietre preţioase, aproape asemănătoare cu aceea pe care o purta basileul şi în fiecare an îi trimitea alta mai măreţ împodobită decît cea precedentă. Apoi trimitea pentru el şi pentru fata ei haine somptuoase ; golea tezaurul imperial pentru acest străin. Atunci, tot mai spera că Simona va avea copii, care într-o zi ar putea domni peste Bizanţ. Cînd trebui să renunţe la această nădejde, imaginaţia ei mereu la lucru îşi făcu alte planuri. Deoarece sîrbul nu putea avea copii, ea îl convinse să adopte ca moştenitor pe unul din cumnaţii lui şi-i trimise mai întîi pe Dumitru, înarmat cu mulţi bani, spre a-i asigura o bună primire. Dar tînărului nu-i plăcu la slavi şi se reîntoarse la Constantinopol. Fu trimis atunci Teodor ; dar acesta se simţi şi mai străin acolo decît fratele lui şi se întoarse în Italia.

De altfel, nici Simonei nu-i plăcea de loc sălbatecul ei regat. Desigur, bărbatul ei o adora, dar cu o dragoste barbară, violentă, bănuitoare şi geloasă. Cînd ea venea să petreacă cîteva săptămîni la Constantinopol, el era într-o continuă îngrijorare şi abia plecată, cerea să se întoarcă fără întîrziere. Şi tînăra femeie, care-l ştia iute şi capabil de orice în momentele lui de mînie, se întorcea cu o reală teamă. O dată chiar, teama o învinse şi în loc să plece, alergă într-o mînăstire, spre marea încurcătură a oamenilor însărcinaţi să o aducă.

Trebuiră s-o convingă, s-o silească a părăsi haina de călugăriță și să se întoarcă la teribilul ei soț. Numai moartea lui o eliberă; ea se grăbi atunci să vină să trăiască la Constantinopol, unde o găsim iar ceva mai tîrziu.

Cel din urmă copil al Irinei, Dumitru, nu fu mai fericit decît frații și sora lui. Mama lui reușise ca el să fie numit, cu titlul de despot, la conducerea Tesalonicului. El se amestecă în toate luptele care tulburară, în curînd, familia imperială. Ca un fiu bun, luă partea tatălui împotriva nepotului acestuia, prințul Andronic; așa încît victoria celui din urmă fu cît pe ce să-l coste viața. Acuzat de les-majestate, nu scăpă de pedeapsa capitală decît datorită afecțiunii surorii sale Simona, care veni să-l apere în fața judecătorilor. De atunci, el dispăru din istorie.

*

Am văzut cu ce intrigi umplea neîncetat curtea lui Andronic al II-lea sufletul ambițios și neastîmpărat al Irinei. Împăratul, om îngăduitor, instruit, bun orator, era, cu toată înfățișarea lui mîndră, de o slăbiciune incurabilă și lăsa să meargă totul la întîmplare. Astfel, în jurul lui domnea dezordinea cea mai de neînchipuit, pe care o întreținea și o agravau și copiii pe care-i avusese din prima căsătorie.

Cel mai mic se numea Constantin și purta titlul de despot. El se însurase cu fiica protovestiarului Gheorghe Muzalon, pe care o pierdu după cîtăva vreme. Rămas văduv, fără copii, își luă ca amantă o cameristă, de la care avu un fiu; dar se despărți de ea destul de repede. La Tesalonic, unde fusese numit guvernator, el întîlni o femeie în adevăr încîntătoare. Frumoasă, elegantă, cultă, era, cum spuneau contemporanii, „o altă Theano, o altă Hypatia". Din neferi-

cire pentru despot, era măritată cu Constantin Paleologul și înțelegea să rămînă virtuoasă. Ea rezistă, ceea ce făcu să crească pasiunea prințului. Pentru a-i fi pe plac, el se descotorosi de fiul său, a cărui prezență îl plictisea, și-l trimise la mamă-sa. Trudă zadarnică : Evdochia nu cedă de loc. Pînă la urmă totuși, ea deveni văduvă : atunci Constantin se însură cu ea și nu mai trăi de aci înainte decît pentru dînsa. Cît despre bastard, se întîmplă că bătrînul Andronic se atașă de copilul părăsit : el îl luă din mîinile mamei lui, îl crescu, îl inițiе în mînuirea afacerilor publice ; și deși era absolut mediocru, lipsit de inteligență, de educație, de valoare militară, îl adoră. Nu putea să se lipsească de el. Îl chema în orice ocazie în consiliu și părea că voia să-l inițieze în guvernare. Și în adevăr, se pare că s-a gîndit să-l facă împărat ; ceea ce trebuia să aibă urmări destul de grave.

Fiul cel mai mare din prima căsătorie, Mihail, fusese din vreme asociat la tron de Andronic al II-lea. Din căsătoria lui cu o prințesă armeană se născuseră mai mulți copii, dintre care cel mai mare se numea Andronic, ca și bunicul lui. Acest Andronic cel tînăr, cum era numit, era un om activ, neastîmpărat, care suporta cu greu viața sedentară a curții bizantine și căruia nu-i plăceau decît vînătoarea, cursele, distracțiile. Băiat bun, detesta complicațiile plictisitoare ale ceremonialului ; nepăsător și ușuratic, el nu visa decît cîini, cai și femei. Cel mai bun mijloc de a-i fi pe plac, era să-i oferi un cîine frumos de vînătoare, sau vreo pasăre de preț. Îi plăceau și mai mult petrecerile, cheltuind fără socoteală, și aventurile, fiind mare curtezan și lipsit de scrupule. Cu toate acestea, el fusese mai întîi favoritul bunicului, care-l prefera tuturor copiilor și nepoților săi, și pentru care i-ar fi sacrificat pe toți ; rezultatul acestei iubiri excesive fu că acest copil, foarte rău crescut de

împărat, deveni tînărul pe care l-am văzut, ale cărui purtări necăjeau acum și îngrijorau adeseori pe basileu. „Dacă băiatul acesta, spunea despre el prietenilor, va fi bun vreodată de ceva, vreau să fiu ucis cu pietre și după moartea mea să mă dezgroape și să-mi arunce cadavrul în foc".

Cu toate că era foarte mîhnit de reproșurile bunicului său, Andronic cel tînăr nu se îndrepta ; făcea basileului polițe, pe care bancherii genovezi din Galata se însărcinau să le primească ; cerea bani, apanaje ; și mai ales scandaliza capitala cu aventurile lui, din care unele amintesc de cele mai teribile cutezanțe ale lui Cezar Borgia. Prințul avea o amantă ; știa că-l înșeală ; atunci el puse în calea rivalului oameni înarmați de pază. Propriul lui frate, Manuel, trecu din întîmplare pe strada unde era pîndit și fu măcelărit de asasini. După acest atentat oribil, tatăl lui Andronic, Mihail, muri de durere ; și bunicul lui fu cu deosebire tulburat. Aceasta, pentru că atunci cînd o femeie era în joc, tînărul Andronic era capabil de orice. Nici înrudirea, nici religia nu-l împiedicară de a-și ridica ochii spre tînăra lui mătușă Simona, care, după moartea prințului Serbiei, soțul ei, intrase într-o mînăstire, și de a încerca să o seducă. Nici prietenia, nici interesul nu-l opriră, cînd fu cuprins de farmecele soției lui Syrgiannes, partizanul lui. E drept să adăugăm însă că era inteligent și avea calități de om de stat, cu toate defectele și viciile ; în afară de aceasta, era ambițios și foarte popular ; în așa fel, încît putea deveni extrem de periculos pentru pacea publică și tulbura adînc imperiul — cum a făcut în adevăr.

Între timp, spre a-l pedepsi, bătrînul împărat, în loc să-l asocieze la tron după moartea tatălui său, preferă pe unchiul lui, despotul Constantin ; și An-

dronic, spre marea lui nemulțumire, deveni un simplu particular. Cînd, mai tîrziu, sub presiunea evenimentelor, basileul, cu toată neplăcerea, trebui să dea nepotului un loc în guvern, el nu scuti de nici o umilință pe tînărul său asociat. Cînd venea la palat, bătrînul împărat abia se uita la el ; ședea luni întregi fără să-i vorbească, decît pentru a-i spune : „pleacă și stai acasă la tine de acum înainte". În consilii, îl lăsa numai pe el în picioare, invitînd pe toți ceilalți demnitari să se așeze. Și astfel, încet-încet, se săpa prăpastia din care trebuia să iasă războiul civil, ce se termină în 1328 prin căderea lui Andronic al II-lea.

Împărăteasa Irina nu ajunse să vadă triumful tînărului împărat, care ar fi fost cu deosebire penibil pentru sufletul ei. După cearta cu bărbatul ei, ea trăia mai ales la Salonic ; și cum se plictisea adeseori, pleca din călătorie în călătorie. În timpul uneia din aceste călătorii, în 1317, ea fu apucată la Drama de un atac de friguri și muri în cîteva zile. Trupul ei fu adus la Constantinopol și înmormîntat în biserica din mînăstirea Pantocratorului. De altfel, se pare că spre sfîrșitul vieții ea resimțise pentru soțul ei ceva din dragostea care însemnase cele dintîi zile ale căsniciei lor ; cel puțin, lui i-a lăsat prin testament toată averea ei enormă. Andronic o împărți în două : jumătate o întrebuință pentru repararea Sfintei Sofii și restul îl lăsă copiilor soției sale.

În adevăr, Yolanda de Montferrat se trudise toată viața ei pentru copii și acest lucru dă o înfățișare deosebită acestei prințese latine. Se poate crede că această prințesă, care a luptat așa de aprig pentru ai săi, care s-a silit atîta pentru a le face o situație și a pus totul în mișcare pentru a răsturna pe fratele lor vitreg Mihail, care le împiedica drumul, atunci cînd după moartea acestui prinț începu criza finală care-i

aduse față în față pe cei doi Andronici, ea luptase tot așa de mult spre a asigura norocul fiilor săi. Și poate că, energică cum era, ar fi salvat tronul bătrînului împărat și ar fi realizat visul ambițios pe care-l concepuse pentru descendenții săi. Moartea nu-i îngădui aceasta : o dată dispărută, copiii ei nu se mai interesară de aspirațiile ce li se păreau prea înalte sau prea zadarnice. Dar, în orice caz, Yolanda de Montferrat arătase pentru prima dată Bizanțului o prințesă din Occident, cu grijă să-și facă un loc în lumea nouă în care o adusese căsătoria. Ea voise să joace un rol, să aibă partea ei de suveranitate și reușise, într parte. Exemplul ei nu trebuia pierdut.

II

Ana de Savoia, soția lui Andronic al III-lea.

La începutul anului 1325, tînărul împărat Andronic, pe care bunicul lui, cu toată sila, se resemnase să-l încoroneze la Sfînta Sofia, își căuta soție. Avea atunci douăzeci și opt de ani și era văduv. Se căsătorise la început cu Irina de Brunswick ; dar ea murise cu cîteva luni mai înainte și nu lăsase copii ; și interesul cerea ca prințul să contracteze, fără întîrziere, altă căsătorie. Toți se sileau deci să mîngîie pe Andronic, să-i demonstreze necesitatea unei a doua căsătorii și-i căutau o logodnică. Alegerea curții bizantine se opri asupra fiicei contelui de Savoia, Amedeu al V-lea ; ea era orfană și trăia pe lîngă fratele său. Fu trimisă o ambasadă în Italia spre a-i cere mîna ; și deși în acel moment i se făceau propuneri din partea unui mare suveran din Occident (Bizantinii spun că era regele Franței), contele de Savoia se hotărî pentru împărat. Foarte onorat de această alianță, prințul

italian voi, de asemenea, să aranjeze foarte bine lucrurile. Spre a merge la Constantinopol, el dădu viitoarei împărătese un echipaj somptuos şi din ziua în care fu logodită cu basileul, el îi arătă cel mai mare respect, deşi era fratele mai mare şi seniorul ei. Orgoliul grecesc fu foarte măgulit de acest lucru : scriitorii timpului constatară cu plăcere că „nu numai barbarii, dar italienii şi ceilalţi şefi de state considerară totdeauna imperiul roman mai mare şi mai vestit decît toate celelalte puteri".

În februarie 1326, tînăra logodnică debarca la Constantinopol, întovărăşită de o suită numeroasă şi strălucită de femei, cavaleri şi nobili. „Niciodată pînă acum, scrie Cantacuzino, împărătesele venite din străinătate în Romania nu desfăşuraseră atîta măreţie". Dar, fie din cauza călătoriei pe mare sau a schimbării climei, abia sosită tînăra fată căzu bolnavă. Trebui să se aştepte pînă în luna octombrie spre a celebra nunta. După obicei, împăratul puse pe capul miresei diadema imperială şi de asemenea, după obicei, aceasta îşi schimbă numele şi în loc de Ioana, se numi de acum înainte Ana. Sub acest nume, ea avea să joace în istoria Bizanţului un rol considerabil şi să influenţeze destul de rău asupra destinului noii sale patrii.

*

Ana de Savoia e un personaj foarte greu de judecat şi chiar de cunoscut. Ceea ce ştim despre ea vine aproape în întregime de la oameni care au fost adversarii ei politici, oameni care au urît în ea şi pe femeia care a pus piedică ideilor şi ambiţiilor lor şi pe străina care a rămas profund latină pe tronul Bizanţului.

Se pare în adevăr că această prinţesă din Occident se eleniză mai puţin ca oricare alta, într-o epocă în

care mai mult ca oricînd acest lucru ar fi fost necesar. Astfel, ea păstra pe lîngă ea o curte cu totul italiană și dărui încrederea ei mai întîi unei compatrioate, numită Isabela. Aceasta era, după însăși mărturisirea grecilor, o femeie foarte inteligentă, foarte cultă, avînd toate calitățile ce sînt necesare spre a reuși pe lîngă prinți : și în adevăr, ea exercită asupra împărătesei o influență atotputernică. Această Isabela avea fii ; și ei au fost marii favoriți nu numai ai împărătesei, dar chiar ai împăratului, căruia unul din ei, Artaud, îi plăcea foarte mult prin curajul său strălucit. Și alți italieni se îndreptară spre orașul imperial, bine primiți și bine tratați de suverani. „Totdeauna, scrie nu fără ciudă Ioan Cantacuzino, erau la împărat cîțiva oameni din Savoia". Ei reușiră așa de bine, încît în contact cu ei chiar și moravurile se modificară. La petrecerile obișnuite ale curții se adăugară distracțiile scumpe latinilor, mai ales întrecerile cu lancea și cele cavalerești, din care acești străini făcuseră o modă ; și aceste exerciții plăcură atît de mult, încît cei mai nobili dintre greci doriră să le încerce și în special împăratul dobîndi o îndemînare asemănătoare cu a celor mai buni cavaleri din Franța, Burgundia și Germania. Naționalismul bizantin era desigur foarte jignit de aceste noutăți și mai ales de plasarea acestor oameni din afară cînd, se spunea, se puteau găsi în țară oameni capabili să îndeplinească cu folos funcțiunile publice.

Problemele religioase creau alte nemulțumiri împotriva Anei. Urcîndu-se pe tron, împărăteasa se convertise la credința ortodoxă ; dar se suspecta foarte mult sinceritatea acestei conversiuni. Se atribuiau prințesei sentimente de simpatie persistentă pentru dogma romană, de mare respect pentru papă ; o credeau capabilă să se întoarcă într-o zi la Roma și să pregătească pe ascuns ca Biserica grecească să fie

supusă papalității. În sfîrșit, ea întreținea bune relații cu genovezii stabiliți la Galata. Acestea toate erau de ajuns spre a se trage concluzia că Ana ura pe față pe greci. Nu se înșelau deloc. Și grecii, din partea lor, îi răsplătiră ura cu ură.

După ce am făcut aceste rezerve care explică în parte dușmănia pe care o întîlni, trebuie să adăugăm că Ana pare să fi fost o femeie destul de mediocră. Puțin inteligentă, puțin cultă, ea era incapabilă de orice reflecție serioasă, de orice hotărîre gîndită, de orice continuitate; nu vedea nimic și nu prevedea nimic; pe lîngă acestea, era violentă, iute, pasionată, extrem de geloasă și de invidioasă. Superstițioasă, credea în ghicitori; dar mai ales sufletul ei slab și credul o făcea accesibilă tuturor influențelor, docilă față de toți cei ce știau s-o lingușească. Astfel, toată viața ei fu înconjurată de o camarilă de favoriți și de femei: „în gineceu se găsea atunci centrul puterii", după cum spunea un contemporan. Neînțelegînd nimic din afaceri, împărăteasa nu se conducea decît după pasiunile ei; împotriva unora nutrea o ură feroce; pentru alții avea slăbiciuni inexplicabile. Pe lîngă acestea, foarte aspră, ea era capabilă de cele mai îngrozitoare cruzimi, de cele mai lașe asasinate, cînd se mînia; avea pentru asprime și sînge, spunea Gregoras, „o bucurie extremă", o plăcere de nespus; era o adevărată fericire pentru inima ei". Cînd era înfuriată, nimeni nu mai găsea milă în fața ei; nici confesorul nu scăpa atunci de violența ei. În momentele acelea, ea avea pe buze cele mai josnice injurii, în gură cele mai teribile amenințări. Apoi, deodată, se potolea și, supusă, se lăsa orbește condusă de oricine știa cum s-o ia. Dar în fond, păstra celor care-i displăcuseră o dată, o ură durabilă, sporită și de sentimentul ce avea despre mediocritatea ei și de gelozia naturală ce-i inspira orice superioritate.

Trebuie să spunem, în apărarea Anei de Savoia că se simţea destul de străină în această lume nouă, pe care o înţelegea rău şi cu care nu era destul de inteligentă spre a se asimila. Astfel, trăia într-un vis continuu, iluzionîndu-se asupra importanţei evenimentelor care se săvîrşeau şi asupra faptelor pe care le făcea. „Ea se purta, spune un contemporan, ca şi cînd nenorocirile care ameninţau s-ar fi petrecut dincolo de coloanele lui Hercule". Înşişi duşmanii săi, semnalînd „spiritul ei gelos şi rău", şi declarînd că „prin aceasta ea pricinuieşte ruina imperiului", admit unele circumstanţe atenuante în favoarea ei. Gregoras observă că fusese crescută într-un mediu cu totul deosebit, că era străină şi mai ales că era femeie, o femeie pe deasupra puţin inteligentă şi pasionată, „incapabilă, zice el, să deosebească binele de rău" ; şi el face răspunzătoare, mai mult decît pe ea, împrejurările, patriarhul şi atîtea personaje mari care, fără să protesteze, „ascultară ca nişte sclavi de această autoritate smintită".

*

Totuşi, atîta vreme cît trăi împăratul Andronic al III-lea, pe care-l iubea mult, caracterul supărător al Anei de Savoia avu puţine urmări, căci ea nu se amesteca, spre a spune astfel, de loc în guvernare. Dar atunci cînd soţul ei muri, în iunie 1341, totul se schimbă brusc. Tronul trecea celor doi copii nevîrstnici, Ion, care avea nouă ani şi Mihail, care avea patru ani ; în timpul minorităţii, regenţa trebuia să aparţină, după porunca formală a răposatului basileu, mamei celor doi prinţi tineri. Or, în momentul în care Ana de Savoia lua puterea, împrejurările erau de natură a tulbura pe o mamă îngrijorată de viitorul fiilor ei şi a nelinişti o femeie foarte îndrăgostită ea însăşi de autoritatea supremă.

În jurul tronului se agitau mii de ambiții diferite. În primul rînd, printre personajele de la curte se găsea atunci marele dregător Ioan Cantacuzino. El fusese prietenul cel mai intim și cel mai scump al lui Andronic al III-lea. Mai mult ca oricare altul, el contribuise odinioară să asigure coroana tînărului împărat și fusese răsplătit pentru serviciile lui cu încrederea neschimbată a stăpînului său. În timpul întregii domnii, el fusese sfetnicul cel mai devotat, confidentul tuturor gîndurilor lui. „Așa fel era, spune el mai tîrziu, unirea celor două suflete ale noastre, că întrecea toate prieteniile Orestilor și Pilazilor". Ana de Savoia afirma că împăratul iubea pe favorit mai mult decît pe soția și copiii lui și mai mult decît orice pe lume.

Astfel, pe cînd trăia, îi dăduse o mare parte de autoritate. „Prin aparența exterioară și prin costum, va spune mai tîrziu Cantacuzino despre el însuși, marele șambelan n-avea nimic care să-l asemene cu un împărat ; dar de fapt el nu se deosebea aproape de loc de basileu". Ca și suveranul, el semna cu cerneală roșie și ordinele lui erau ascultate cu aceeași exactitate ca și ale lui Andronic. Ca și suveranul, el conducea toate afacerile publice și așa de mare era trecerea lui, că în campanie împărțea cortul și adesea patul basileului, privilegiu pe care eticheta îl refuza chiar și copiilor imperiali. Andronic îi punea totul la dispoziție, masa, hainele, încălțămintea și se bucura văzîndu-l purtîndu-se „împărătește". Ar fi dorit să proclame în public această intimitate, asociind pe Cantacuzino la tron. În orice caz, avea în el o încredere absolută. Fiind odată bolnav, în 1329, el îl desemnase, dacă murea, ca apărătorul tronului și lăsase solemn în mîinile lui pe soția și supușii săi. De asemenea, pe patul de moarte, ultimele lui cuvinte au fost de a sfătui pe împărăteasă să fie întotdeauna

în înțelegere cu Cantacuzino. „Sfîrșitul mi se apropie, îi spunea el ; după ce voi dispărea, fii atentă să nu te lași îndemnată de minciunile și intrigile unora de a te despărți de un asemenea om, spre a urma alte sfaturi. Dacă asta s-ar întîmpla, n-ar putea rezulta decît ruina pentru tine, pentru copiii tăi și chiar pentru imperiu".

Fără îndoială, în această povestire, pe care o datorăm în primul rînd lui Cantacuzino, intră poate o parte de exagerare : marele șambelan avea un interes prea vizibil să înfățișeze și să exagereze dovezile despre încrederea cu care-l onorase răposatul lui stăpîn. Dar, în orice caz, înaltele lui calități justificau această încredere. Bătrînul împărat Andronic al II-lea observase și el, atunci cînd avea de luat o hotărîre, cum era Cantacuzino gata să găsească soluția justă, priceput în a o prezenta, activ în a o executa ; și spunea bucuros : „Dacă ar trebui să mor fără moștenitori, aș sfătui pe romani să pună în fruntea lor pe acest om". Foarte inteligent, extraordinar de îndemînatec, marele șambelan era în adevăr un om superior. Gregoras, care nu-l iubește de loc, declară că ar fi putut fi „un foarte mare împărat, în stare să dea imperiului o prosperitate nemaiauzită". Din nefericire, avea și defecte mari : o ambiție extraordinară, o lipsă totală de scrupule și prin aceasta era extrem de îngrijorător. Cu toată modestia pe care o arăta, el își pregătea de mult calea. Sigur pe trecerea lui la împărat, el se silise să se facă binevăzut de împărăteasă și mulțumită mamei lui, Teodora Paleologul, femeie cu totul remarcabilă, el ajunsese să exercite o reală influență asupra ei ; în același timp se silea să îndepărteze de ea pe toți cei ce ar fi putut să-i stînjenească planurile ; el arăta în toate împrejurările un mare devotament suveranei, socotind astfel s-o domine cu totul. Și, în adevăr, Ana declară că îl iubea tot așa și chiar

mai mult decît pe propriul ei frate şi înţelegerea cea mai perfectă domnea în aparenţă între soţia şi favoritul lui Andronic al III-lea.

Astfel, în neorînduiala care urmă după moartea prinţului, împărăteasa, absorbită de doliul ei, încredinţă lui Cantacuzino, fără ezitare şi fără teamă, puterea şi pe fiii ei. Şi atunci marele şambelan se puntă ca un adevărat stăpîn. În timp ce Ana, adîncită în durerea ei, rămînea în mînăstirea în care îi murise soţul, Cantacuzino se instală hotărît, împreună cu copiii imperiali în palat şi luă toate măsurile necesare spre a împiedica o revoluţie. Coresponda cu guvernatorii provinciilor, cu agenţii finanţelor, expediind mai mult de o sută cincizeci de scrisori pe zi „şi astfel el menţinu aşa de bine ordinea şi ascultarea în imperiu, încît se părea că nici o schimbare nu se întîmplase şi că basileul continua să trăiască şi să guverneze". El îşi făcea, se zice, planuri mai întinse. Gîndea să reorganizeze armata, să pună ordine în finanţe, să inaugureze o politică viguroasă împotriva duşmanilor imperiului şi să restaureze splendoarea antică a monarhiei. În faţa acestei energice luări în stăpînire a puterii, toţi se înclinau pînă jos şi în regentul de astăzi salutau pe împăratul de mîine.

Se înţelege că un astfel de personaj şi o asemenea atitudine au dat repede împărătesei Ana îngrijorări legitime, pe care de altfel le întreţineau cu pricepere duşmanii marelui şambelan. Era mai întîi patriarhul Ioan, un prelat ambiţios care, după spusele lui Gregoras, n-avea din preot decît cîrja pastorală şi haina. El pretinsese totdeauna să conducă statul, afirmînd unirea necesară a Bisericii şi a imperiului, acesta fiind în mod natural supus autorităţii religioase. Îl vom vedea în curînd acceptînd privilegiul de a împodobi cu mătase şi aur tiara patriarhală, de a semna cu roşu decretele şi scrisorile lui, gîndind chiar să încalţe,

ca și împăratul, pantofi de purpură ; pentru moment, aspira să participe la regență ; și cum o lingușea pe împărăteasă, căpătă în curînd asupra ei o influență puternică și supărătoare.

Alături de el, parakimomenul Alexe Apokaukos juca un rol asemănător. Plecat de la nimic, dar suplu, îndemînatec, intrigant, acest personaj se ridicase foarte repede la cele mai înalte slujbe, mulțumită mult sprijinului lui Cantacuzino, pe care-l numea rîzînd „doctorul său", fiindcă îl scăpase din mai multe afaceri supărătoare ; și în același timp se îmbogățise extraordinar de mult. Foarte priceput în a profita de împrejurări și foarte ambițios, el avea inteligență, elocvență naturală și era activ. „Dacă ar fi întrebuințat înaltele sale calități, zice Gregoras, pentru adevăr și dreptate, ar fi fost gloria imperiului roman". Dar, îmbătat de noroc, credea că îi este permis orice. Rînd pe rînd el servise și trădase toate partidele și totdeauna știuse să tragă un folos. Acum visa să guverneze imperiul, să dispună de coroană, poate chiar să se așeze el însuși pe tronul Cezarilor. De altfel, ambițiile lui nu excludeau prudența. La porțile capitalei, pe malul mării, își construise o cetățuie, prevăzută cu apă, alimente și bani. El se refugia acolo, cînd se simțea în primejdie și înfrunta pe toți dușmanii din această citadelă de neînvins. Lingușind pe Cantacuzino, el ura în el pe un rival ; astfel, nu ezită să se alieze cu patriarhul împotriva lui.

De asemenea, mulți alți oameni erau împotriva marelui șambelan, mai ales favoriții italieni ai împărătesei care, îndemnați de Apokaukos, întăriau pe stăpîna lor împotriva lui Cantacuzino. Toate aceste intrigi influențară ușor asupra spiritului slab și schimbător al regentei și stricară repede buna înțelegere dintre ea și sfetnic.

La început, credincioasă voinței lui Andronic, ea crezu că regăsește în marele om al curții umbra însăși a soțului ei, cum spunea dînsa cu exagerarea obișnuită. „Degeaba eram sigură că basileul a murit, declara ea. Cînd tu veneai în vizită, mi se părea că era el, care după obiceiul lui intra la mine. Cînd îmi vorbeai, credeam că-l aud pe el". Dar își schimbă repede sentimentele. Profitînd de „simplitatea ei de femeie", Apokaukos și patriarhul îi arătară ambițiile marelui șambelan, primejdiile pe care ea și fiii ei le aveau de întîmpinat pentru puterea și chiar pentru viața lor. „Mîine, îi spuneau ei, o să vă omoare pe toți și se va proclama împărat". Ei procedară așa de bine, încît Ana, înspăimîntată, întrerupse postul de două zile pe care-l începuse în mînăstirea în care era înmormîntat soțul ei și crezu mai prudent, după trei zile, să-și caute un azil mai sigur în palat.

Atunci începu în jurul ei o țesătură surdă de intrigi, spre a o determina să retragă lui Cantacuzino conducerea afacerilor ; i se dădea a înțelege că n-avea nevoie de loc de el, că ea însăși va guverna admirabil imperiul, cu concursul patriarhului. Regenta, măgulită, asculta bucuroasă aceste sugestii. În adîncul inimii, Ana urîse de altfel întotdeauna pe marele șambelan, a cărui superioritate o simțea ; pe lîngă acestea, era foarte geloasă pe soția lui Cantacuzino, Irina Asan, persoană cu totul remarcabilă și care, spune un contemporan, „întrecea pe toate femeile prin puterea minții și fericita armonie a caracterului său". Sufletul mediocru al împărătesei suferea din cauza comparației și mulți oameni ai epocii cred, nu fără dreptate, că invidia secretă și ura pe care o simțea Ana au fost cea dintîi cauză a rupturii care avea să dezlănțuie războiul civil și să grăbească decăderea monarhiei.

Cînd descoperiră adevăratele sentimente ale regentei, adversarii lui Cantacuzino deveniră îndrăzneți.

În consiliul imperial se petrecură scene foarte violente și marele șambelan fu insultat în față. Unul din funcționarii palatului luă cuvîntul cu îndrăzneală și declară că cel din urmă dintre demnitari avea dreptul de a vorbi înaintea celor mai mari, dacă avea ceva util de spus. Prietenii lui Cantacuzino exclamară : „Ce înseamnă aceasta ! Înseamnă a transforma imperiul roman într-o democrație, dacă cel dintîi venit poate să-și exprime sentimentele și pretinde să le impună celor cu experiență". Erau gata să ajungă la bătaie. Ceea ce era mai grav, era că nici împărăteasa, nici patriarhul care prezida nu interveniseră spre a opri sau a dezaproba obrăznicia îndreptată vizibil împotriva marelui om al curții. Acesta înțelese și-și prezentă demisia.

Dar atunci basilissa și patriarhul, îngroziți de urmările unei asemenea hotărîri, se siliră să-l liniștească pe Cantacuzino și, dintr-o parte și din cealaltă adversarii jurară solemn să nu uneltească nimic unii împotriva celorlalți. Cu toate acestea, neîncrederea persista. „Sînt încredințat, zicea șambelanul, că împărăteasa a vorbit cum gîndește. Dar ceea ce mă îngrijorează, este că eu cunosc slăbiciunea ei de femeie care se lasă, din lașitate, convinsă și mă tem că atunci cînd va trebui să plec la luptă cu barbarii, sycofanții care rămîn la curte să n-o facă să se schimbe". Pe de altă parte, se înmulțeau manifestările în favoarea lui Cantacuzino. La vestea demisiei șambelanului, soldații se mișcau în favoarea unui șef pe care-l adorau și veneau pînă în curtea palatului să aclame pe favoritul lor cu strigăte puternice și să ocărască pe patriarh. Trebui ca ministrul, la rugămințtea regentei înspăimîntate, să se ducă el însuși să potolească pe acești partizani zgomotoși. „Îndată ce apăru, povestește Gregoras, tulburarea se potoli, valurile se liniștiră, furtuna se schimbă în liniște". O astfel

de popularitate printre trupe nu putea să micşoreze îngrijorarea Anei de Savoia.

Ruptura era deci fatală între ea şi Cantacuzino. Apokaukos, a cărui influenţă la curte creştea, îşi înmulţea intrigile. „Ca un şarpe, spune Cantacuzino, sufla la urechea împărătesei şi-o întorcea din drumul cel drept". Toate mijloacele erau bune pentru el, linguşirea, corupţia, minciuna. Patriarhul îi ţinea tovărăşie ; zi şi noapte era în palat, stîrnind pe prinţesă împotriva şambelanului, lăudînd devotamentul şi credinţa lui Apokaukos. Acesta cîştiga de partea lui, prin daruri oportune, pe familiarii regentei şi astfel, spune Gregoras, „el conducea pe împărăteasă *ca pe o sclavă* şi la fel şi pe patriarh, mai puţin înşelat de linguşirile lui, decît îngrozit de energia acestuia". Lipsa lui Cantacuzino, care se războia în Tracia, uşura aceste intrigi : astfel, fiecare din cei doi asociaţi lucrau cît puteau mai bine pentru opera comună. Prelatul, „ca şi cum ar fi avut în mînă cheile împărăţiei cereşti", făgăduia raiul aceluia care ar scăpa imperiul de Cantacuzino, prin otravă, vrăji sau complot. Cît despre Apokaukos, sigur de succes, aspira acum la o situaţie şi mai înaltă. Se gîndea să răpească pe tînărul împărat, să-l ducă în fortăreaţa lui, să-l facă să se însoare cu una din fetele lui şi s-o silească pe împărăteasă a-i da, lui, rudelor şi prietenilor lui, cele mai înalte slujbe ale statului şi administrarea întregului imperiu. Apoi să facă cunoscut lui Cantacuzino, în numele basileului, să-şi dea demisia din guvern, să-şi licenţieze trupele şi să se retragă în Didymotica, în condiţiile unui semi-prizonier.

De multă vreme, mama lui Cantacuzino era foarte îngrijorată pentru fiul său. Ca şi cea mai mare parte din oamenii vremii sale, această femeie, de altfel aşa de inteligentă, era superstiţioasă : credea în semne. Or, ea văzuse unele înspăimîntătoare. Într-o seară,

cînd după obiceiul marilor seniori bizantini primise pînă tîrziu persoane care veneau să stea de vorbă sau să-i aducă omagii, ea se urcase apoi pe un turn înalt ce domina palatul, spre a vedea luna ridicîndu-se la orizont. Stătea acolo, pierdută în gînduri, cînd deodată, la picioarele turnului văzu un om înarmat care măsura înălțimea turnului cu lancea. Înspăimîntată, cheamă pe servitori și le poruncește să se ducă să vadă ce vrea misteriosul cavaler. Dar aceștia nu găsiră pe nimeni ; toate porțile pe unde se putea intra în casă călare, erau închise ; foarte mișcată de această apariție care i se părea un semn de temut, marea doamnă, spune Gregoras, „plină de tristețe, izbucni în plîns".[1]

Avea dreptate : dizgrația fiului ei era aproape. Din ordinul împăratului, Cantacuzino primi scrisorile care-l destituiau din toate funcțiunile. În același timp bunurile lui erau confiscate, împărțite între dușmani ; și toți cei care-l insultau fură răsplătiți. Prietenii lui, tîrîți o dată cu el, își vedeau casele jefuite ; mama lui arestată era aruncată într-una din închisorile palatului. Nu-i mai rămînea decît un lucru : să reziste cu forța și să se proclame împărat. Înainte de a se hotărî la aceasta, el voi să amintească pentru ultima dată regentei, voința răposatului basileu și jurămintele solemne prin care se angajase față de el ; nu i se răspunse decît prin injurii. Atunci el se hotărî.

În ziua de Sfîntul Dumitru (8 octombrie 1341), la Didymotica, el își puse pe cap coroana imperială. Totuși, pentru a arăta că nu e un rebel, el voi ca în aclamațiile care salutau numele lui și al soției sale, cel dintîi loc să fie păstrat împărătesei Ana și fiului ei Ioan și în timpul ceremoniei religioase, el puse de asemenea să fie menționați : basileul, mama lui, ba chiar și patriarhul Ioan. Pe lîngă acestea, el declara că n-avea alt scop decît de a apăra și consolida tro-

nul tînărului suveran, pe care Andronic al III-lea îl încredinţase devotamentului său ; şi, trei zile după sfinţire, el părăsea purpura, spre a se îmbrăca în alb, „aşa cum e obiceiul de a purta doliu după un împărat". Prin aceasta el înţelegea să arate credinţa pe care o păstra amintirii unui prinţ, pe care-l iubea „ca pe un frate" şi, timp de zece ani, pînă în ziua cînd intră în Constantinopol ca stăpîn, el continuă să poarte doliul. În acelaşi timp, reamintea pentru ultima dată regentei suprema voinţă a bărbatului ei şi la ce primejdii se expune aliindu-se cu nişte sfetnici care, „urmărind doar interesul lor propriu, nu se gîndeau decît să înlăture cît mai repede constituţia antică şi, într-un cuvînt, să ruineze imperiul". Aceste precauţiuni nu fură deloc apreciate la Bizanţ. Uzurpării lui Cantacuzino, patriarhul răspunse încoronînd în grabă pe tînărul împărat Ioan. Războiul civil începea.

*

Nu e locul să povestim aici lungile peripeţii ale acestei lupte, care dură mai mult de cinci ani şi se sfîrşi prin victoria lui Cantacuzino. E de ajuns să reţinem trăsăturile esenţiale şi să arătăm urmările grave ; se va vedea în acelaşi timp cum Ana de Savoia îşi arătă, cu acest prilej, toate defectele, toate pasiunile, toate slăbiciunile.

Pentru a duce războiul trebuiau bani. Or, tezaurul era gol, imperiul sleit. Regenta se sili să-şi procure bani prin toate mijloacele. Bisericile fură puse la contribuţie, sfintele icoane vîndute sau topite ; bogăţiile palatului imperial, vesela, argintăria, fură înstrăinate ; bunurile familiilor mari fură confiscate şi cei care se opuneau fură arestaţi, închişi ; nu se respectă nici vechiul privilegiu al azilului Sfintei Sofii, spre a pune mîna pe cei îndărătnici. Cea mai grea tiranie

fiscală apăsă asupra capitalei și imperiului. Lucru și mai grav, banii strînși astfel nici nu fură destinați în întregime nevoilor războiului. Ana, a cărei lăcomie era mare și sfetnicii săi, profitară de împrejurări spre a se îmbogăți personal, în chipul cel mai scandalos. În dezordinea generală, le fu ușor să acopere furtul prin artificii de contabilitate și cheltuieli fictive ; le fu încă și mai ușor să ascundă obiectele prețioase sau să răscumpere, pe sub mînă, cu prețuri derizorii, cele mai frumoase piese din tezaurul imperial, care porunceau să se pună în vînzare. Ana de Savoia găsea în aceasta o dublă mulțumire : satisfăcea în același timp pasiunea ei pentru aur și geloziile meschine ; astfel, zicea ea, dacă vreodată Cantacuzinii vor fi victorioși, cel puțin nu vor pune mîna pe toate aceste splendori, care înalță strălucirea puterii.

Spre a-și susține războiul, ambii adversari nu-și făcură nici un scrupul din a cere ajutor străinilor. Pentru a obține sprijinul prințului Serbiei, Ștefan Dușan, Cantacuzino nu ezită să-i ofere cele mai puternice locuri din Macedonia. Pentru a obține sprijinul sultanului turc din Niceea, Orkhan, el nu stătu la îndoială să dea în căsătorie necredinciosului pe fiica lui Teodora. Ana, pe de altă parte, făcea la fel. Ea oferea craiului Serbiei, dacă-i aducea pe Cantacuzino viu sau mort, să-i dea în căsătorie pe fiica ei pentru fiul acestuia și să-i cedeze toată Macedonia pînă la Christopolis. Ea cumpăra cu aur alianța emirului din Aidin. Și în timpul acestor ani, turcii treceau în voie Helespontul, pătrundeau în Tracia ca pe teritoriile lor și pustiau îngrozitor țara. Jefuiau fără deosebire pe prieteni și pe dușmani, luînd turmele, boii de muncă, ducînd cu ei chiar și pe locuitori, pe care-i tîrau în urma lor cu frînghia de gît. Ei apăreau astfel pînă sub zidurile Bizanțului, unde Ana, profund indiferentă de soarta supușilor săi, îi primea cît se poate de

binc, fără a se îngriji de mulțimea de captivi, ale căror strigăte îngrozitoare se ridicau pînă la cer. Ce interesa că toate cîmpiile erau necultivate și pustii, că mii de oameni erau măcelăriți sau vînduți ca sclavi, dacă Ștefan Dușan pustia Macedonia și-și împingea cuceririle pînă la Christopolis ? Erau tot atîtea cetăți care nu vor aparține lui Cantacuzino. Asupra acestui punct de altfel, cele două partide n-aveau nimic să-și reproșeze. Dacă Gregoras arată cu bună dreptate lipsa de omenie, asprimea Anei de Savoia, ura pe care se pare că a avut-o față de poporul grec, trebuie încă o dată să ținem seama, cum spune el, că era străină. Cum s-ar califica atunci purtarea lui Cantacuzino, care nu acționa altfel decît împărăteasa ?

În timp ce se petreceau toate acestea, Ana de Savoia, în fundul palatului, se lăsa condusă de favoriții ei. Cu sprijinul patriarhului, Apokaukos devenea stăpînul adevărat al imperiului și regenta, spre a scăpa de orice grijă, îi dăduse pe seamă conducerea afacerilor publice. Favoritul profită de aceasta spre a se îmbogăți : se gîndea tot mai des să-și mărite fata cu tînărul împărat ; și cu toate că rivalii lui încercau să-l ponegrească pe lîngă împărăteasă, el își menținea, solidă, influența la palat. Totuși, era îngrijorat ; se simțea înconjurat de dușmani ; cu toate că înmulți precauțiunile în jurul persoanei sale, deși nu ieșea decît escortat de soldați și pusese să i se păzească bine casa, deși azvîrlise în închisoare pe cei mai mulți din adversarii politici, se simțea foarte nepopular și se temea mereu de vreo revoltă. Nu se înșela decît pe jumătate. Era gata să construiască o închisoare formidabilă în interiorul palatului cel mare, pentru a închide acolo pe victimile sale ; într-o zi, pe cînd venise să inspecteze și să grăbească lucrările, făcu imprudența să intre, fără a fi urmat de gărzi, în curtea în care se plimbau prizonierii. Aceștia, care-i cunoșteau planurile în pri-

vința lor, nu lăsară să le scape ocazia. Înarmat cu un băț, unul se aruncă asupra lui și aproape că-l ucise ; alții îi veniră în ajutor ; cu un topor smuls de la un lucrător, i se crăpă capul. Era la 11 iunie 1345. Înspăimîntate, gărzile o iau la fugă și prizonierii, ca să anunțe capitalei moartea tiranului, agață cadavrul însîngerat de crenelurile palatului și se întăresc acolo, așteptînd evenimentele.

Ana de Savoia trebuia să-și răzbune crunt favoritul. La vestea atentatului, ea puse în grabă să se înconjoare palatul cel mare și apoi autorizâ pe văduva lui Apokaukos să îndemne pe oamenii ei la atac. O mulțime îmbuibată cu aur și cu vin se repezi la atac ; fusese dat ordin să se omoare toată lumea, pe unii ca autori, pe alții drept complici la asasinat. Incapabili să se apere serios, prizonierii văzînd zidurile forțate, alergară într-o biserică vecină : fură urmăriți și măcelăriți fără milă. Uciseră pînă și pe altar, apoi plimbară pe străzile Constantinopolului capetele și mîinile tăiate ale victimelor. Teroarea domni cîteva zile. Oricine îndrăznea să plîngă pe cei morți, să exprime un cuvînt de milă, chiar dacă era prieten sau rudă a condamnaților, îndată era prins, bătut cu vergi „ca trădător și dușman al împărătesei Ana". Se spune că în mînia ei, regenta se gîndise chiar să lase cadavrele neîngropate și să le arunce în mare. Îi fu teamă de furia publică și renunță la planul ei ; dar se arătă pe față fericită de cruzimile și de sîngele vărsat, care răzbunaseră moartea lui Apokaukos. După aceea, ea căută alt favorit care s-o ajute a rezista lui Cantacuzino.

Simțea în adevăr o ură sălbatecă împotriva adversarului său și era gata de orice decît să se împace cu el. Cînd în 1346, patriarhul o sfătui să se înțeleagă cu rivalul ei, numai această propunere fu de ajuns spre a o înfuria nebunește. Prelatul îi apăru de acum înainte ca un trădător și nu mai avu liniște pînă nu-l înlătură.

Reuşi în 1347. După porunca ei, un sinod îl detronă fără să-l asculte ; şi, cu exagerarea obişnuită care îşi punea pecetea pe toate actele sale, Ana voi să sărbătorească printr-un mare banchet căderea omului care fusese atîta vreme colaboratorul ei cel mai credincios şi cel mai intim, într-atît încît se spunea despre ei „că nu erau decît un suflet în două trupuri". Ea invită la acest banchet pe toţi cei care-o ajutaseră să-l îndepărteze pe patriarh : „şi rîsete destul de nepotrivite şi povestiri nostime înveseliră masa, spune Gregoras. Dar, în acea noapte, la cîntatul cocoşului, toată această veselie, adaugă istoricul, se schimbă în tristeţe". În acel moment chiar, Cantacuzino intra în Constantinopol.

De mai multe luni se putea observa că orice rezistenţă devenea imposibilă. Noul favorit al regentei, italianul Facciolati, înţelese aceasta : la 3 februarie 1347, el deschidea lui Cantacuzino una din porţile capitalei. Totuşi, Ana se încăpăţîna să nu-şi creadă ochilor ; întărindu-se în palatul Blacherne, ea voia încă să lupte ; prin emisari, se trudea să răscoale populaţia ; ceru ajutor genovezilor din Galata ; la propunerile lui Cantacuzino, care o invita să se predea de bunăvoie şi care-i oferea în schimb o parte din guvernare şi toate onorurile datorită rangului său, ea nu răspundea decît prin injurii grosolane şi prin accente de mînie furioasă. La urmă totuşi, văzînd o parte din palat atacată, asaltul apropiat, ea consimţi să negocieze. Ţinînd consiliu cu ultimii ei partizani, se resemnă, după părerea tuturor, să facă pace. Dar ea nu înţelegea prin aceasta să recunoască cum că ar fi făcut greşeli care ar trebui iertate ; „sufletul ei orgolios şi aspru, spune Gregoras, ar fi văzut într-o asemenea mărturisire o umilire nedemnă de ea". Ea reclama cu trufie promisiuni solemne, angajamente extraordinare : pretindea să domnească singură, fără a accepta pe Cantacuzino de tovarăş. Era nebunie curată : Ana trebui să se con-

sidere fericită primind ofertele învingătorului : rămînea împărătească şi i se acorda chiar întîietatea faţă de noul suveran.

Prin politeţă şi bunăvoinţă, Cantacuzino se lăudă că o dezarmase pe rivala lui. El îi lăsă pentru ea şi fiul său, marile apartamente imperiale şi se mulţumi cu partea din palat aproape ruinată care se învecina cu marele triclinium al lui Alexe Comnenul. Dar, după aceste concesiuni, el începu în adevăr să pună mîna pe putere. Ca măsură de precauţiune, mărită pe fiica lui Elena cu tînărul împărat Ioan şi, în sanctuarul Blacherne (căderea recentă a cupolei de la Sfînta Sofia făcuse din Biserica cea mare o ruină) el se încoronă din nou cu solemnitate.

Serbările încoronării fură triste. „Aşa de mare era sărăcia imperiului, spune un contemporan, că nici una din farfuriile şi paharele de care se serviră la banchet, nu era de aur sau de argint. O parte din serviciu era de cositor, restul de pămînt sau de scoici. Oricine e cît de puţin în curent cu obiceiurile va înţelege din aceasta, ca şi din celelalte detalii care n-au fost conforme cu eticheta, ce amărăciune apăsa peste toate lucrurile. Adaug că diademele şi vestmintele imperiale nu ofereau în cea mai mare parte în această serbare, decît aparenţa aurului şi a pietrelor preţioase. Aurul era înlocuit prin aramă aurită, pietrele preţioase prin sticlărie de diferite culori. Se vedeau abia ici şi colo pietre cu o strălucire veritabilă, perle al căror reflex nu înşeală ochii nimănui. Atît era de ruinată şi dispărută vechea prosperitate şi vechea splendoare a imperiului roman şi nu fără ruşine povestesc acestea". Tezaurul era de asemenea gol, „nu se găsea în el decît aer şi praf". Iată la ce redusese împărăteasa Ana monarhia, prin imprudenţele, lăcomia şi nebuniile ei.

*

Ana de Savoia era învinsă. Niciodată ea nu avea să ierte învingătorului înfrîngerea. Şi aceasta Cantacuzino o simţea. Astfel, cea dintîi grijă a lui fu aceea de a îndepărta curtea italiană a împărătesei, de a izgoni pe toţi străinii şi femeile care făcuseră din gineceu un focar perpetuu de intrigi. În afară de aceasta, se sili să sustragă pe tînărul împărat de sub influenţa nefastă a mamei lui şi să-l trimită să locuiască la Tesalonic. Trudă zadarnică. Prinţesa nu-şi uită niciodată ura. Mereu plină de dispreţ faţă de Cantacuzino şi prietenii lui, mereu ostilă, ea întreţinea o opoziţie constantă faţă de noul regim. Cantacuzino vorbeşte undeva de prietenia pe care ea i-a arătat-o : e greu să credem că ar fi fost sinceră şi că el însuşi ar fi considerat-o astfel. Fără îndoială, cînd în 1351, fiul ei Ioan, care ca şi ea ura pe ascuns pe noul împărat, se gîndi să-şi alunge soţia, spre a se însura cu fiica ţarului sîrb Ştefan Duşan, şi cu sprijinul străinului să reînceapă războiul împotriva lui Cantacuzino, Ana, la rugămintea basileului consimţi să intervină pentru potolirea neînţelegerii ; ea se duse la Tesalonic şi, spune un cronicar, „rupse toate intrigile ca pe nişte pînze de păianjen".

Aceasta, din cauză că ea credea prematură fapta nechibzuită a fiului său şi găsi, în greutăţile prin care trecea Cantacuzino, ocazia să-i smulgă promisiunea unei abdicări apropiate. Dar, ca şi fiul său îşi aştepta răzbunarea. O avu în 1354. Cu sprijinul latinilor, Ioan Paleologul surprinse Constantinopolul şi sili pe socrul său să abdice. Ciudat de resemnat, marele ambiţios care fusese Cantacuzino intră, fără rezistenţă, într-o mînăstire şi soţia lui, viteaza şi inteligenta Irina, putea spune cu oarecare ironie : „Dacă aş fi rămas odinioară la Didymotica (unde se distinsese în 1342 printr-o apărare admirabilă), cum aţi rămas voi

la Constantinopol, iată doisprezece ani de cînd am fi fost salvați".

Cantacuzino, cu toate calitățile lui eminente, Ana de Savoia prin toate greșelile guvernării ei, au o grea răspundere pentru decadența și ruina finală a imperiului bizantin. Prin războiul civil interminabil dezlănțuit de rivalitatea lor, mai ales prin apelurile adresate celor mai răi dușmani ai imperiului, amîndoi au greșit tot atît de grav ; și poate că marele demnitar, capabil de a întrevedea urmarea acestor acte, este prin aceasta și mai vinovat decît proasta și nepăsătoarea împărăteasă. Niciodată, înainte de el, nu s-a văzut o prințesă bizantină măritată cu un musulman ; niciodată înainte de el, n-au fost văzuți turcii aproape stabiliți în Tracia și tezaurul bisericilor întrebuințat spre a satisface pretențiile necredincioșilor. Acum s-au văzut toate acestea și chiar mai mult. Gregoras povestește că chiar și în palatul imperial turcii, tratați ca niște prieteni, își permiteau toate libertățile ; în timpul slujbelor divine ei dansau și cîntau, spre marea revoltă a creștinilor. Aceasta din cauză că se simțeau stăpîni și înțelegeau că numai ei folosiseră de pe urma războiului civil. Ei vedeau just. O sută de ani mai tîrziu, în Constantinopolul cucerit, în Sfînta Sofia pustiită, semiluna avea să înlocuiască crucea pentru secole. Domnia Anei de Savoia cuprinde cauzele depărtate, dar sigure, ale acestei catastrofe finale. Și avem dreptul să regretăm că altfel de cum au făcut atîtea prințese din Occident care au trecut pe tronul Bizanțului, obscure și șterse, aceasta a voit și a putut juca un rol pe care, lipsită de inteligență cum era, n-a putut să-l îndeplinească decît jalnic.

Capitolul IX

CĂSĂTORIILE CELOR DIN URMĂ PALEOLOGI

În capela palatului Riccardi din Florența, pe care Benozzo Gozzoli a decorat-o în 1457 pentru Pietro dei Medici, o serie de fresce încîntătoare reprezintă cortegiul Regilor Magi, înaintînd prin cîmpia florentină. Prin prospețimea culorilor, prin grația compoziției, prin tabloul așa de viu pe care-l evocă despre viața nobilă din secolul al XV-lea, această operă este una din cele mai seducătoare pe care ni le-a lăsat cea dintîi Renaștere. Ea mai prezintă și altă atracție: cele mai multe din figurile pe care maestrul le-a introdus în picturile sale sînt portrete, fie ale membrilor familiei Medici, fie ale oaspeților iluștri pe care Florența îi primise cu cîțiva ani mai înainte, cu ocazia conciliului din 1439, cu o respectuoasă curiozitate. Pe unul din ziduri se află patriarhul Constantinopolului, Iosif, călare pe o catîrcă, înconjurat de călugării lui; pe altul, este împăratul grec Ioan al VIII-lea Paleologul, călare pe un cal alb, măreț echipat și deosebit de elegant în lunga lui mantie verde cu broderii mari de aur, sub capișonul cu părțile laterale ridicate, pe care e așezată coroana de aur. Se mai știe și din alte monumente, din celebra medalie a lui Pisanello, din bassoreliefurile pe care Filaret le-a sculptat pe ușile Basilicei Sfîntului Petru, în sfîrșit dintr-un

frumos bust de bronz semnalat de curînd și în care același Filaret a reprezentat cu o intensitate de viață extraordinară trăsăturile puțin exotice ale basileului bizantin, impresia profundă pe care a făcut-o în Italia vizita lui Ioan Paleologul, amintirea pe care-a lăsat-o splendoarea cortegiului bogat și pitoresc ce-l întovărășea. Dar relațiile suveranului grec cu Occidentul nu se mărginiră numai la atît. Au existat și altele, care ilustrează în chipul cel mai semnificativ raporturile care existau între greci și latini pe vremea ultimilor Paleologi, în ajunul catastrofei finale în care avea să se prăbușească imperiul bizantin.

I

Ioan al VIII-lea era fiul cel mai mare al acelui împărat Manuel al II-lea, care a fost desigur unul din cei mai buni și mai remarcabili dintre ultimii suverani care domniră asupra Bizanțului. În 1415, tatăl său îl însurase cu fata marelui duce de Moscova, un copil de unsprezece ani care, venind la Constantinopol, luase numele de Ana. Dar încă din 1418, tînăra prințesă fu răpită de o epidemie de ciumă, care despopulă capitala și de care muri de asemenea și fiul sultanului Baiazid, a cărui istorie curioasă a povestit-o cronicarul Dukas. Trimis la Bizanț ca ostatec, el fusese crescut împreună cu prințul imperial Ioan și prinsese așa de mare gust de literatura și civilizația elenică, încît voia cu tot dinadinsul să se convertească la ortodoxie. Temîndu-se de complicații, basileul Manuel rezista dorințelor tînărului : dar, cînd, căzut bolnav și simțindu-și sfîrșitul apropiat, din nou musulmanul insistă să primească botezul, adăugînd că basileul prin refuzul său va fi răspunzător de blestemul lui etern, prințul nu îndrăzni să se mai

opună dorinței necredinciosului. El însuși voi să fie nașul și cînd, a doua zi după ceremonie neofitul[1] muri, îl înmormîntară cu onoruri în biserica Sfîntul Ioan din Studion.

Moartea Anei de Rusia impunea obligația de a găsi o nouă soție moștenitorului tronului. Curtea bizantină își aruncă ochii asupra Sofiei de Montferrat, descendenta acelui Teodor Paleologul, fiul lui Andronic al II-lea care, la începutul secolului al XIV-lea moștenise acest principat italian. Ea sosi la Constantinopol în noiembrie 1420 și la 19 ianuarie 1421 căsătoria fu celebrată cu mare pompă în Sfînta Sofia. Serbările de încoronare care urmară nu fură mai puțin mărețe : „Ei făcură, spune Phrantzes, o sărbătoare între sărbători și un panegiric între panegirice".

Căsătoria începută sub așa de strălucite auspicii, nu avea să fie fericită. Noua împărătească avea toate calitățile sufletești : din nefericire era urîtă dincolo de ceea ce se poate tolera. Fără îndoială, nu era lipsită de grație : era bine făcută, avea brațe frumoase, umeri admirabili, un gît elegant și mlădios, păr roșcat și ondulat, care-i forma ca o diademă de aur și care, desfăcîndu-se, îi cădea pînă la picioare ; avea mîini fine, minunat proporționate, talie frumoasă ; numai că era prea înaltă și mai ales fața, fruntea, nasul, gura, ochii, sprîncenele, erau de o urîțenie respingătoare. Așa încît, după cum spune Dukas, ea justifica proverbul popular : „Prin față seamănă cu postul cel mare și pe la spate cu Paștele".

Despre această tovarășă neplăcută pe care i-o dăduse o căsătorie absolut politică, Ioan nu voi niciodată să audă vorbindu-se. Îndată o respinse și o urî și o și făcu să simtă aceasta ; hotărî să trăiască despărțiți ; surghiuni pe Sofia într-o parte retrasă a pa-

[1] Păgîn convertit la creștinism.

latului, unde ea trăi izolată, în mijlocul unei mici curți italiene care o întovărășise în Orient ; și dacă n-ar fi fost respectul pe care-l avea pentru împăratul Manuel, tatăl său, tînărul prinț ar fi trimis fără ezitare pe soția lui îndărăt în Italia. Cel puțin se mîngîia din belșug cu altele : „Basileul Ioan, spune Phrantzes, n-avea pentru împărăteasa Sofia nici dragoste, nici bunăvoință și neînțelegerea domnea în căsnicie. Împăratul iubea alte femei, căci natura refuzase suveranei orice frumusețe".

Fu și mai rău cînd, în 1425, muri împăratul Manuel. De atunci existența tinerei femei deveni nesuferită, așa încît ea luă o hotărîre. „Basilissa, povestește Dukas, văzînd că împăratul persista în sentimentele lui față de ea, se hotărî să fugă din Constantinopol. Punîndu-se deci în legătură cu genovezii din Galata și făcîndu-le cunoscută dorința sa de a pleca, într-o zi ea ieși din oraș sub pretext de a se distra, se duse într-una din mărețele grădini din apropiere împreună cu femeile care vorbeau limba sa și cîțiva tineri cavaleri pe care-i adusese cu ea din țară. Către seară, pregătind o corabie, căpeteniile din Galata se urcară pe ea și apropiindu-se de țărm, ei luară pe bord, cu mare respect, pe prințesă și o trecură pe celălalt mal ; și toată populația Galatei îi ieși înainte și o salută cu respect ca pe stăpîna și suverana lor. Cum seara se lăsase, cei din oraș nu știau nimic despre această întîmplare ; și numai a doua zi oamenii din palat aflară cu durere vestea". În alte vremuri, negustorii genovezi ar fi plătit fără îndoială scump îndrăzneața lor intervenție ; în primul moment, populația capitalei, furioasă, nu vorbea de altceva decît să năvălească asupra lor și să le distrugă așezămintele. Dar împăratul Ioan era prea mulțumit de a scăpa prin acest mijloc de nevasta lui. El potoli mînia populară și o lăsă pe Sofia să se îmbarce fără piedici pe un vas genovez cu

destinația spre Italia. Din șederea ei în Orient, ea nu aducea cu ea decît diadema imperială, *stemma,* care împodobește capul basilisselor. „Aceasta îmi ajunge, spunea ea cu o melancolică ironie, spre a dovedi că am fost și sînt împărăteasa Romanilor. Cît despre bogățiile pe care le-am lăsat acolo, nu-mi pasă". Întoarsă în țara natală, intră într-o mînăstire unde-și sfîrși trista ei existență.

Scăpat de Sofia, Ioan al VIII-lea se puse în căutarea unei a treia soții. El o găsi în familia Comnenilor din Trebizonda. De la începutul secolului al XIII-lea, exista, după cum se știe, un imperiu grec dincolo de Marea Neagră și deși decadența lui începuse, totuși, în secolul al XV-lea nu era lipsit de prosperitate și glorie. Exista un interes politic evident de a apropia printr-o căsătorie cele două state, rămășițe ale elenismului, despărțite între ele atîta vreme prin gelozii aprige. Trebuie să adăugăm că frumusețea prințeselor din familia Trebizondei era celebră în tot Orientul, ceea ce nu era pentru Ioan al VIII-lea, după nefericita lui experiență italiană, un lucru de neglijat. Bessarion fu deci însărcinat să negocieze o căsătorie între Paleolog și o fiică a Comnenilor. El reuși. În luna august 1427, Maria, fiica împăratului Alexe al IV-lea, debarca la Constantinopol ; în luna septembrie căsătoria fu celebrată și tînăra femeie încoronată împărăteasă de patriarhul Iosif.

De dara aceasta cel puțin, Ioan al VIII-lea nu avea de ce să se plîngă. Noua lui soție era, spune Dukas, „tot așa de remarcabilă prin frumusețea, ca și prin virtuțile ei". Acest fapt e încă și mai mult întărit de călătorul francez Bertrandon de la Broquière, care vizită în 1432 capitala bizantină și care în povestirea lui ne-a lăsat o schiță frumoasă despre împărăteasă. Zărind-o dimineața în Sfînta Sofia, el nu avu odihnă pînă ce nu o văzu de aproape, „pentru că mi se pă-

rusc așa de frumoasă în biserică" și, ca un gură-cască, el aștepta cu răbdare „toată ziua, fără să bea și să mănînce, pînă la vecernie", ca ea să se urce pe cal și să se întoarcă în palatul Blacherne. Fu răsplătit de așteptare. „Nu avea cu ea, spune el, decît numai două doamne și doi sau trei oameni bătrîni și tineri din aceia pe care turcii îi pun să le păzească femeile. Și cînd ea ieși din biserică, i se aduse un scaun pe care urcă, și apoi i se aduse un cal frumos cu o șea frumoasă și bogată. Și, ducîndu-se lîngă sus-zisul scaun, unul din acei bătrîni oameni însemnați, luă o manta lungă pe care ea o purta și se duse de cealaltă parte a calului și cu mîinile sale întinse zisa mantie cît putu mai îndemînatec. Ea puse piciorul în scară, apoi își aruncă mantia pe umeri și pe cap o pălărie lungă cu vîrf, grecească, de-a lungul vîrfului avînd trei pene de aur, care-i ședeau foarte bine. Mi se păru tot așa de frumoasă, ba chiar mai mult ca înainte. Și mă apropiai atît de tare, încît mi se spuse să mă dau îndărăt și mi se părea că n-am nimic de zis, decît că avea obrazul fardat și nu avea nevoie, căci era tînără și albă. Și avea în urechi, cîte o agrafă de aur pe care erau mai multe pietre și mai ales rubine. Și cînd împărăteasa se urcă pe cal, făcură la fel și cele două doamne care erau cu ea, care de asemenea erau foarte frumoase și erau îmbrăcate cu mantii și pălării și apoi plecă în palatul împăratului, care se numește Blacherne".

Atît cît trăi, împăratul Ioan al VIII-lea rămase pasionat îndrăgostit de această încîntătoare Maria Comnena și lîngă ea uită ușor pe urîta și supărătoarea soție pe care i-o impusese un moment politica. Și, prin aceasta, istoria sentimentală a basileului exprimă destul de bine, ca un simbol, ce simțea față de Occident întregul Orient grecesc. Necesitățile situației politice tîrau Bizanțul alături de latini ; dar înțelegerea nu putea fi durabilă și divorțul era totdeauna amenințător. Inte-

resul apropia pentru o vreme cele două lumi ; dar inima nu lua niciodată parte.

*

Totuşi, împotriva primejdiei care creştea în fiecare zi, împăratul bizantin încolţit nu vedea altă scăpare decît în ajutorul Occidentului. Manuel al II-lea, tatăl lui Ioan al VIII-lea orientase politica sa în acea parte şi nu ezitase de loc, spre sfîrşitul anului 1399, să-şi părăsească capitala, spre a merge personal să ceară sprijinul suveranilor europeni. De la Veneţia, unde debarcă şi unde fu tratat măreţ, ajunse în Franţa, unde Carol al VI-lea îl primi cu un fast extraordinar. La 3 iunie 1400, împăratul trecea podul Charenton. Două mii de burghezi din Paris, călare, îl aşteptau spre a-l escorta ; puţin mai departe, cancelarul, preşedinţii parlamentului, cu o suită de cinci sute de persoane şi trei cardinali îl salutară în numele regelui ; în sfîrşit, Carol al VI-lea însuşi împreună cu toată curtea, în sunetul trîmbiţelor şi al muzicii, veni înaintea prinţului grec şi-i dădu sărutul de bunăvenire. Împăratul, călare, îmbrăcat cu o haină bogată de mătase albă, făcu o foarte bună impresie asupra tuturor asistenţilor : prin nobleţea trăsăturilor, prin barba mare şi părul alb, prin demnitatea întregii sale persoane, el cuceri simpatia universală. Îşi făcu o intrare solemnă în Paris, în aplauzele mulţimii îngrămădite în calea sa. După o masă somptuoasă la palat, fu condus la Luvru, unde fu găzduit şi întreţinut. Regele îl copleşi cu daruri, îi făgădui în grabă toate ajutoarele pe care le cerea şi Manuel putea scrie unuia din prietenii lui : „Numeroase sînt lucrurile pe care gloriosul rege ni le-a acordat ; numeroase de asemenea cele pe care le-am obţinut de la rudele sale, de la demnitarii curţii şi de la toată lumea". Basileul trecu apoi în Anglia, unde găsi o primire asemănătoare. Dar,

din toate aceste frumoase promisiuni nu ieşi nimic. Cu toată şederea sa de doi ani în Occident, Manuel nu obţinu de fapt decît cîteva dovezi de interes destul de steril. Politica matrimonială pe care o încercă în urmă, nu avu rezultate mai bune. Europa avea alte preocupări decît să salveze imperiul grec.

Cu toată neizbînda şi decepţiile, Ioan al VIII-lea continuă tradiţia părintească. El făcu chiar un pas mai departe. Uitînd sfaturile înţelepte ale lui Manuel al II-lea care, recomandîndu-i cu insistenţă unirea politică cu occidentalii, îi atrăsese atenţia asupra primejdiei unei apropieri religioase, uitînd antipatiile vechi şi incurabile pe care grecii le nutreau împotriva Bisericii romane, Ioan al VIII-lea se gîndi că pentru a-şi asigura bunăvoinţa papei şi a cîştiga prin el sprijinul Europei, nimic n-ar fi mai eficace decît să pună capăt schismei şi să restabilească unirea, de atîtea ori urmărită zadarnic de cele două Biserici. La invitaţia lui Eugen al IV-lea, care promitea să ia pe seama lui toate cheltuielile călătoriei imperiale, basileul se îmbarcă pentru Italia în luna noiembrie 1437, împreună cu o suită numeroasă. Luase cu el pe fratele său despotul Dumitru, pe patriarhul Constantinopolului Iosif, un cortegiu strălucit de prelaţi, călugări şi mari demnitari. La 8 februarie 1438 sosea la Veneţia. El găsi acolo o primire măreaţă, ale cărei splendori ni le-a istorisit Phrantzes, după povestirea pe care i-o făcuse chiar fratele împăratului.

Cînd trirema imperială intră în portul Sfîntul Nicolae, o mulţime de bărci veniră în întîmpinarea sa, în aşa fel, spune istoricul, că nu se mai vedea marea. În curînd dogele şi marele consiliu veniră pe bord să salute pe împărat şi să ia împreună măsurile necesare pentru recepţia solemnă de a doua zi. În ziua aceea, duminică 9 februarie, dogele, cu o suită pompoasă, se îmbarcă pe Bucentaur ; galera oficială era, spune

Phrantzes, „toată acoperită cu stofe de purpură ; la pupa avea lei de aur și draperii aurite ; și toată era decorată cu picturi, reprezentînd diferite istorii frumoase". În urma Bucentaurului veneau douăsprezece quadrireme, pictate și decorate ca și corabia dogelui ; ele duceau pe membrii patriciatului venețian și, toate pavoazate cu steaguri aurite, răsunau de sunetul trompetelor și de zgomotul instrumentelor muzicale. Vîslitorii, bogat îmbrăcați cu haine brodate cu frunziș de aur, purtau pe bonetă imaginea Sfîntului Marcu, asociată cu stema Paleologilor ; pe margine fluturau steaguri cu culorile imperiale ; în partea dindărăt, pavoazată cu steaguri aurite, ședeau patru personaje îmbrăcate în pînză aurită, purtînd pe cap peruci roșii, pudrate cu aur ; ei făceau escortă unui om cu o înfățișare frumoasă, strălucind de aur, care ținea în mînă un sceptru și căruia seniori în costume străine îi aduceau omagii respectuoase. În față, pe un fel de coloană înaltă, ședea în picioare un personaj, înarmat din cap pînă în picioare și strălucitor ca soarele ; doi copii costumați în îngeri erau așezați la picioarele lui. În sfîrșit, la pupa se vedeau doi lei de aur și între ei un vultur cu două capete. Și, în sunetele trompetelor, în zgomotul aclamațiilor, toată această flotilă se îndreptă spre vasul imperial. Dogele se urcă din nou pe bord, spre a saluta pe basileu. Ioan al VIII-lea îl primi stînd jos, apoi îl invită să ia loc pe un scaun așezat puțin mai jos de tronul imperial ; și după ce cei doi șefi de state se întreținură prietenește, împreună își făcură intrarea „în această strălucită și mare Veneție, cum spune Phrantzes, oraș în adevăr admirabil, cea mai admirabilă dintre cetăți, prin bogăția, varietatea, splendoarea ei, oraș pestriț și multicolor și demn de elogii nesfîrșite, oraș în sfîrșit înțelept între toate și care s-ar putea numi pe bună dreptate un al doilea

pămînt al făgăduinţii". Totul trezeşte entuziasmul cronicarului, „minunata biserică a Sfîntului Marcu, măreţul palat al dogilor, locuinţele celorlalţi seniori, aşa de vaste, aşa de frumos împodobite cu purpură şi aur şi frumoase între cele frumoase". „Cei cari n-au văzut aceste minuni, adaugă el, nu vor putea crede ; cei care le-au văzut, nu sînt în stare să descrie frumuseţea cetăţii, eleganţa bărbaţilor, ţinuta femeilor, purtarea poporului plin de veselia de a saluta intrarea împăratului". Prin Canal Grande, cortegiul ajunse la podul Rialto, decorat cu steaguri aurite şi, în sunetul trompetelor, printre aclamaţii, conduseră pe Ioan al VIII-lea, la apusul soarelui, în palatul marchizului de Ferrara, unde se pregătise găzduirea lui.

Nu e aici locul să povestim dezbaterile lungi ale conciliului care, mai întîi la Ferrara, apoi la Florenţa încercă să restabilească unirea dintre cele două Biserici. Va fi de ajuns să amintim că, pentru a face să cedeze intransigenţa clerului bizantin, trebui ca împăratul să uzeze de toată energia lui şi să sprijine cu argumente de tot felul autoritatea sa, spre a îndupleca conştiinţele. În sfîrşit, la 6 iulie 1439, izbuti. În Santa Maria del Fiore, într-o ceremonie solemnă, papa însuşi oficie şi chemă binecuvîntarea cerească asupra operei de pace care se săvîrşise ; apoi toţi membrii conciliului defilară prin faţa suveranului pontif şi, împărtăşindu-se împreună, îşi dădură sărutul de pace.

Unirea părea restabilită şi Ioan al VIII-lea se îmbarcă, plin de încredere, pe galerele veneţiene, care trebuiau să-l ducă în Orient. Dar iluziile lui fură de scurtă durată. „Cînd prelaţii debarcară la Constantinopol, povesteşte Dukas, cetăţenii oraşului, după obicei, veniră să-i salute şi întrebau : „Cum stau treburile ? Cum s-a sfîrşit sinodul ? Aţi cîştigat victoria ?"

Şi ei răspundeau : „Ne-am vîndut credinţa, am trădat adevărata împărtăşanie spre a deveni azemiţi". Iată ce ziceau, cu alte cuvinte şi mai nerușinate, chiar aceia care semnaseră decretul conciliului. Şi cînd erau întrebaţi : „Dar pentru ce aţi semnat ? — De frica francilor", spuneau ei. Şi dacă-i întrebau apoi dacă francii îi torturaseră, îi bătuseră cu vergi sau îi aruncaseră în închisoare : „Nu", răspundeau. „Dar atunci ?" întrebau ei. „Mîna aceasta a semnat, tăiaţi-o, ziceau ei ; limba a spus, smulgeţi-o" ; şi nu mai găseau nimic de adăugat. Unii prelaţi în momentul semnării spuseseră : „Nu vom semna dacă nu ne daţi o sumă suficientă de bani. Nenumărate au fost sumele cheltuite în acest scop şi date în mîinile fiecărui părinte ; apoi ei se căiră, dar nu înapoiară banii, mai vinovaţi decît Iuda care dădu îndărăt cei treizeci de arginţi".

O altă tristeţe aştepta încă pe împărat la întoarcerea lui. Cînd la 1 februarie 1440 debarcă în capitală află de moartea împărătesei Maria. A fost, spune Dukas, un mare doliu pentru el, care, adăugîndu-se la preocupările pe care i le dădea problema religioasă, îi atinse sănătatea şi-i grăbi sfîrşitul.

Despre frumoasa împărăteasă Comnena există şi astăzi o amintire în arhipelagul Prinkipo. În insula Halky, Ioan Paleologul construise în cinstea patronului său Ioan Precursorul, o mînăstire mare şi o biserică frumoasă. Basilissa Maria se asociase la această cucernică fundaţie ridicînd alături de clădirea principală, o capelă mică Fecioarei. Numai această capelă scăpă din incendiul care distruse mînăstirea în secolul al XVII-lea ; ea există aproape intactă pînă astăzi, amintind de seducătoarea prinţesă şi de basileul a cărui inimă o cucerise.

Cu toată deosebirea de vederi, cu toată antipatia seculară care despărţea pe greci de latini, s-a văzut că oamenii din secolul al XV-lea au făcut eforturi serioase pentru a împăca Orientul cu Occidentul şi a asigura prin înţelegerea lor salvarea imperiului şubred al Bizanţului. De altfel, evenimentele transplantaseră în Orientul grec o mulţime de familii şi de dinastii latine. Florentinii Acciaioulii domneau peste ducatul franc al Atenei ; genovezii Gattilusi erau prinţi în Lesbos şi o mare companie de comerţ genovez stăpînea insula Chios ; alţi italieni, Zaccaria, erau seniori în Moreea, alţii, Tacco, se stabiliseră în Cefalonia şi Zante. Veneţia era peste tot şi familiile sale patriciene întemeiaseră douăzeci de dinastii în insulele Arhipelagului. O primejdie comună, aceea a cuceririi musulmane, apropia toate aceste principate şi le făcea să simtă nevoia de a se uni cu Bizanţul. De acolo au venit acele căsătorii care, în ultimul secol al imperiului grec, uniră de atîtea ori, într-un scop politic, pe fiicele prinţilor latini din Orient şi pe membrii familiei Paleologilor.

Fratele lui Manuel al II-lea, Teodor I, despot în Moreea, dădu exemplul. În 1388, el se însură cu Bartolomea Acciaiuoli, fiica lui Nerio al II-lea, duce de Atena, pe care un cronicar o numeşte „cea mai frumoasă femeie a timpului". Fiii lui Manuel al II-lea, imitînd pe unchiul lor, se căsătoriră de asemenea cu prinţese latine. Ioan al VIII-lea, se ştie, luă de soţie pe Sofia de Montferrat, Toma se însoţi cu Caterina Zaccaria ; Constantin care trebuia să fie ultimul împărat al Bizanţului, se însură cu Teodora Tocco, apoi cu Caterina Gattilusio ; în sfîrşit, Teodor, despot în Moreea, obţinu, ca şi fratele lui mai mare Ioan, mîna

unei prințese italiene. În 1421, în același timp cu fratele său, el își celebra nunta cu Cleope Malatesta.

Din aceste căsătorii diverse, care avură rezultatul fericit de a pune Moreea întreagă sub autoritatea Paleologilor și a face din despoții de la Mistra, în ajunul catastrofelor finale, reprezentanții eminenți ai elenismului, una singură este cunoscută mai în amănunțime. Mulțumită cuvîntărilor funebre pe care le pronunțară în cinstea ei Gemisto Pletone și Bessarion, figura Cleopei Malatesta, prințesă de Moreea, a păstrat oarecare relief și istoria ei ne arată o dată mai mult ce rezultate dădeau însoțirile între greci și latini.

Tînăra italiancă adăuga unei frumusețe remarcabile, înalte calități morale. „Frumoasă și bună, spune unul din panegiriști, ea s-a măritat cu prințul nostru frumos și bun". Citim în altă parte despre ea : „Trupul ei părea imaginea frumusețiî sale sufletești", și încă : „Ea era, între toate femeile, o statuie admirabilă". Foarte inteligentă, ea se sili să se adapteze obiceiurilor noilor supuși. Se converti la ortodoxie și practică cu cucernicie regulile ritului grecesc. Își schimbă felul de a trăi, obiceiurile italiene, „molatice și slobode, spune panegiristul, spre a învăța severitatea și modestia moravurilor noastre, așa încît întrecea pe oricare din femeile noastre". Ea începu să arate grecilor o bunăvoință extremă, mereu blîndă și miloasă față de toți ; prin toate acestea deveni foarte populară : cînd muri, în 1433, după o scurtă boală, a fost în Moreea un doliu general. „La înmormîntare, spune cuvîntarea funebră, trupul său a fost dus pe mîini de mulțime, în mijlocul plînsetelor și a durerii adînci a divinului nostru despot, al lacrimilor magistraților și al tuturor servitorilor săi. Căci ea se apropiase de toți și nimeni nu e aici fără lacrimi spre a deplînge această îngrozitoare lovitură a soartei".

Şi totuşi, cu toată atracţia şi calităţile, căsnicia Cleopei Malatesta şi a lui Teodor Paleologul nu fu de loc fericită. Despotul prinse în curînd ură pe soţia sa şi discordia ajunse atît de departe încît el se gîndea să abdice şi să intre într-o mînăstire, spre a se despărţi de o femeie odioasă. Cei dimprejur îl făcură să-şi schimbe părerea şi aranjară între cei doi soţi o apropiere, prin care se împăcară. Dar în fond, neînţelegerea fundamentală continuă între ei, ca în cele mai multe căsătorii de acest fel, pe care le-am povestit. Dacă uneori aceste căsătorii au reuşit, dacă unii latini s-au lăsat seduşi de farmecul frumoaselor grecoaice şi n-au regretat acest lucru, în genere aceste exemple au fost rare. Cu toate eforturile lor încăpăţînate de a se apropia de Occident, ultimii Paleologi simţeau în mod inconştient că simpatiile lor îi atrăgeau în altă parte. Acest lucru îl va arăta, după căsătoria lui Ioan al VIII-lea, planul de căsătorie pe care-l schiţă, chiar în ajunul căderii Constantinopolului, Constantin Dragases, ultimul împărat bizantin.

III

De două ori văduv de prinţese latine şi scoţînd din aceste căsătorii avantajele politice pe care le putea aştepta, împăratul Constantin al XI-lea îşi căuta soţie pentru a treia oară. El însărcină pe prietenul său Phrantzes să-i găsească o logodnică şi istoricul ne-a povestit pe larg amănuntele demersurilor lui.

În luna octombrie 1449, ambasadorul porni la drum. De data aceasta avea misiunea să caute în Orient o împărătească, fie în familia prinţului Iberiei, fie în a împăratului Trebizondei. Cortegiul care întovărăşea pe trimisul imperial era pompos. Phrantzes ducea cu el o întreagă suită de nobili, de soldaţi, de

călugări, fără a socoti pe medici, cîntăreți, muzicanți ; pe lîngă acestea, ducea cadouri măreţe. În mod vădit, curtea bizantină avusese grijă să uimească prin această măreţie, pe suveranii cu care voia să negocieze. Şi, de fapt, efectul fu foarte mare în Iberia. Orgele mai ales deşteptară o curiozitate extraordinară. Din toate părţile oamenii alergau în reşedinţa imperială spre a le auzi cîntînd, spunînd că adeseori li se vorbise de aceste instrumente minunate, dar că niciodată nu le văzuseră. Primirea pe care o află ambasada la Trebizonda nu fu mai puţin măgulitoare şi Phrantzes, căruia stăpînul său îi încredinţase sarcina de a alege între prinţesa iberiană şi prinţesa din Trebizonda, era foarte încurcat. El avu atunci o idee salvatoare. Sultanul Murad al II-lea murise în anul 1451, în timpul misiunii diplomatului bizantin. Cînd Phrantzes află această veste, el înţelese, fără greutate, ce primejdie crea pentru imperiul grec urcarea pe tron a unui tînăr ambiţios, cum era Mahomed al II-lea, succesorul lui Murad ; el căută deci să găsească o alianţă împotriva pericolului ameninţător.

Or, răposatul sultan lăsa o văduvă, fiica despotului Serbiei. Prinţesa, în adevăr, avea peste cincizeci de ani : totuşi, Phrantzes se gîndi s-o mărite cu stăpînul său, judecînd că această căsătorie e mult mai folositoare imperiului decît celelalte două proiectate. Şi, într-o scrisoare curioasă pe care o scrise basileului, el discută, cu motive temeinice, diversele obiecţiuni care s-ar putea opune planului său, fie asupra naşterii prinţesei sîrbe, fie asupra gradului de rudenie dintre viitorii soţi, fie asupra faptului că era văduva unui turc, fie în sfîrşit asupra vîrstei ei şi primejdiei de a nu mai putea fi mamă aşa de tîrziu. Diplomatul înlătură cu dibăcie toate obstacolele şi trebuie să adăugăm că toată lumea găsi ideea excelentă. Împăratul, foarte vesel, luă informaţii de la curtea sîr-

beasca ; rudele prințesei își dădură în grabă consimțămîntul. Biserica nu făcu nici o dificultate : astfel, pentru a obține dispensa necesară, era de ajuns, cum spune Phrantzes destul de brutal, „să dai bani pentru săraci, orfani și biserici". Totul părea că merge după dorință. Din nenorocire, se întîmplă că văduva lui Murad făgăduise, dacă cerul o va libera din mîinile necredincioșilor, să-și sfîrșească zilele într-o mînăstire. Ea nu voi să audă de nimic și trebui să se renunțe la proiectul care sedusese atît de mult pe Phrantzes și pe stăpînul lui. Se reveni deci la ideea căsătoriei iberiene, pe care ambasadorul, făcîndu-și socotelile, o crezuse mai avantajoasă decît cea din Trebizonda. Prințul Iberiei, în adevăr, promitea multe. El dădea fiicei sale, în afară de o veselă bogată de argint și de aur, în afară de bijuterii splendide și o garderobă somptuoasă, o zestre de 56 000 de piese de aur, plus o rentă anuală de 3 000 de piese de aur. Mai mult, el asigurase pe ambasador că noua împărăteasă se însărcina să facă o situație fiicei lui și pe el însuși îl făcuse să spere, pentru momentul cînd va veni s-o caute pe logodnică, daruri bogate în mătăsuri prețioase. Phrantzes se întoarse deci la Constantinopol însoțit de un trimis al prințului Iberiei ; el dădu raportul împăratului și acesta, convins, semnă o bulă de aur, prin care se angaja la căsătorie. Actul fu dat mandatarului regelui și Phrantzes primi misiunea de a se duce, în primăvara anului 1452, să o caute pe tînăra logodnică.

Bietul diplomat era puțin încîntat de atîta încredere. El lipsise doi ani întregi și i se poruncea să plece iar, fără întîrziere, în Peloponez, Cipru, Iberia. Toate acestea tulburau foarte tare căsnicia lui : soția sa, nemulțumită, amenința cu intrarea într-o mînăstire sau cu divorțul și Phrantzes, foarte plictisit, se plîngea împăratului, care-l liniștea promițîndu-i tot fe-

lul de favoruri pentru sine şi pentru ai săi. Împrejurările se însărcinară de altfel să aranjeze lucrurile. Cînd Mahomed al II-lea atacă Constantinopolul, nu mai fu vorba de misiuni îndepărtate şi căsătoria iberiană fu uitată pentru nevoi mai urgente. Dar istoria merită să fie povestită. Ea arată clar în ce parte erau atraşi bizantinii prin simpatiile lor naturale, în ora supremă a existenţei lor ca popor. Cu toate cele trei secole şi mai mult de contact neîncetat cu latinii, Orientul grec nu reuşise să se înţeleagă cu ei. Cu toate eforturile sincere a celor mai mulţi dintre împăraţi, cu toate numeroasele căsătorii destinate a uni cele două lumi, acordul nu se stabilise. Niciodată prinţesele din Occident, transplantate la Constantinopol nu reuşiră să se adapteze complet, chiar cînd ele încercară, cu moravurile şi cu mentalitatea noilor supuşi ; bizantinii văzuseră întotdeauna în ele nişte străine. A fost, timp de trei secole şi mai mult, un efort interesant, încercat spre a ajunge să se pătrundă şi să se înţeleagă două civilizaţii opuse şi rivale. Evenimentele au arătat că ele nu erau în stare să se înţeleagă.

Capitolul X

ROMANUL LUI DIGHENIS AKRITIS[1]

Cînd, după cîteva secole, cineva va voi să descrie societatea franceză din vremea noastră, ar săvîrşi oarecare imprudenţă dacă s-ar încrede prea orbeşte în indicaţiile romanelor contemporane. Şi totuşi, cu tot ce este în ele exagerat, convenţional, inexact, observatorul atent va desluşi, fără greutate, unele gusturi dominante şi preocupări esenţiale ale epocii noastre. Cu atît mai mult romanele din Evul Mediu, mai puţin preocupate decît ale noastre de complicaţiile psihologice şi de abaterile morale, sînt pentru noi un izvor preţios pentru a cunoaşte moravurile unei lumi dispărute. Autorii lor au pus, desigur, personajele ficţiunilor lor în cadrul care le era lor însişi familiar; ei le-au împrumutat sentimentele, ideile, pasiunile, gusturile care erau mai obişnuite oamenilor din vremea lor. Ocupaţiile eroilor, distracţiile, plăcerile lor au atîta eleganţă sau brutalitate, cîtă aveau cei din mediul în care trăiau scriitorii care le-au cîntat; sufletele lor aspre şi simple sînt modelate după tipul obişnuit al epocii. Spre a descrie societatea dispărută a Evului Mediu, roma-

[1] Am adoptat transcripţia *Akritis*, în locul termenului întrebuinţat de obicei de *Dighenis Akritas*. Textul grec numeşte pe erou tot *Akritis* (n.a.).

nul de aventură are deci tot atîta valoare ca și istoria însăși și poate chiar mai multă : ea ne dă în adevăr o mulțime de detalii familiare, de informații asupra vieții curente, pe care istoria propriu-zisă le-a disprețuit sau n-a avut ocazia să le menționeze.

I

Printre descoperirile făcute în acești din urmă ani, una din cele mai interesante este desigur aceea care ne-a scos la iveală existența unor adevărate *chansons de geste* [1] bizantine. După cum s-a întîmplat în Occident în jurul numelui lui Roland și al Cidului, se știe acum că s-a constituit în Orient, prin secolul al XI-lea, un întreg ciclu epic în jurul numelui unui erou național. Ca și în Occident, faima acestui erou s-a răspîndit prin cîntece populare în toată lumea orientală, din Capadocia în Trebizonda și din Cipru pînă în fundul Rusiei ; ea s-a fixat mai ales într-o mare epopee al cărei cel mai vechi manuscris datează din secolul al XIV-lea, dar a cărei origine este incontestabil mai veche. Istoria aventurilor lui Vasile Dighenis Akritis ne duce în plin secol al X-lea și această istorie este cu deosebire curioasă și instructivă pentru studiul vieții bizantine din acea vreme. [2]

În acest poem eroic nu apare de loc lumea capitalei și a curții, unde marii seniori feudali susțin în numele împăratului lupta împotriva musulmanilor. Este țara acelor *akrites* sau păzitori ai frontierelor,

[1] Poeme eroice din Evul Mediu.

[2] Se va citi cu interes asupra acestei istorii studiul d-lui Bréhier, *Un héros de roman dans la littérature byzantine*, Clermont-Ferrand, 1904.

ţara acelor *apelates,* adevăraţi Klephtes din Evul Mediu, ţara loviturilor de spadă, a surprizelor, a măcelurilor, a aventurilor războinice şi amoroase. Aceasta nu e însă o ţară imaginară, după cum nu sînt imaginare personajele pe care epopeea le-a plasat acolo.[1] O cărticică militară din secolul al X-lea, *Tratatul de tactică* păstrat sub numele lui Nichifor Focas, ne descrie în trăsături pătrunzătoare existenţa aspră care se ducea în aceste provincii de frontieră, la marginea Taurus-ului sau Capadociei, sub ameninţarea continuă a invaziei arabe, cu grija veşnică de a întoarce necredinciosului lovitură pentru lovitură, surpriză pentru surpriză, invazie pentru invazie. În acea ţară, viaţa era în altfel energică şi brutală decît în mijlocul eleganţei molatice a palatului imperial; şi, natural, între luptele neîncetate de care era plină, ea luă o înfăţişare eroică şi cavalerească. Viaţa lui Dighenis Akritis e viaţa unui paladin feudal şi această viaţă, pe care au dus-o desigur mulţi seniori mari ai secolului al X-lea, este plină de amănunte pitoreşti asupra moravurilor şi ideilor epocii.

II

„Numele eroului epopeii, spune foarte bine Hesseling, ne indică de la început originea şi misiunea sa şi, nimic mai bine ca acest nume nu putea să ne arate locul scenei la începutul poemului"[2]. El se

[1] Vezi introducerea lui Sathas la ediţia sa, *Exploits de Digenis Akritas,* Paris, 1875. El crede a recunoaşte în Dighenis pe marele demnitar Pantherios din familia Dukas, care s-a ilustrat în prima jumătate a secolului al X-lea, sub domnia lui Roman Lecapen.

[2] Hesseling, *Essai sur la civilisation byzantine,* Paris, 1907, p. 213.

numea Dighenis, spune cîntecul, „pentru că era păgîn după tată, din rasa Agar şi grec după mamă, din familia Dukas. Cînd fu botezat în apa din bazinul sfînt, la vîrsta de şase ani, fu numit Vasile. Fu numit Akritis, pentru că era păzitor de hotare. Bunicul lui era Andronic, din familia Cinnamos, care muri exilat din ordinul imperial al preafericitului Roman. Ca bunică avea o strategissa, din familia Dukas şi ca unchi pe fraţii iluştri ai mamei sale care, luptîndu-se pentru sora lor, învinseseră pe emir, tatăl său".

Istoria căsătoriei părinţilor lui Dighenis formează subiectul unui prim cîntec, ce constituie astăzi cele trei părţi de la început ale poemei. Vedem aici cum emirul Musur, răpind într-o invazie pe fiica unui strateg grec, se îndrăgosteşte de prizoniera lui şi, spre a o lua în căsătorie, se converteşte la creştinism, cum, după spusele poetului „o fată încîntătoare, mulţumită răpitoarei sale frumuseţi, triumfă asupra faimoaselor armate ale Siriei". Astfel de aventuri nu erau de loc rare şi nu mirau pe nimeni, într-o regiune aşezată la hotarele lumii greceşti şi ale lumii musulmane. Totuşi, aceste căsătorii mixte deşteptau totdeauna oarecare îngrijorare: „Soţul tău, spune fiicei sale mama tinerei logodnice, va fi la fel de frumos ca tine? Va avea el inteligenţa nobililor romani? Mă tem, scumpa mea copilă, că va fi lipsit de dragoste, că se va înfuria ca un păgîn şi că nu va avea grijă de viaţa ta". De data aceasta însă, temerile ei fură zadarnice. Între cei doi soţi domni cea mai perfectă înţelegere şi din însoţirea musulmanului cu fata lui Dukas se născu eroul minunat, ale cărui aventuri umplură epopeea.

Iată mai întîi portretul pe care poemul îl face acestui tînăr. „Avea părul blond şi creţ, ochi mari,

un obraz alb şi roz, sprîncene foarte negre, pieptul larg şi alb cum e cristalul. Purta o tunică roşie cu curele de aur şi împodobită cu perle; pe gulerul brodat cu chihlimbar erau prinse perle mari; nasturii lui de aur curat, străluceau; pantofii săi erau împodobiţi cu aur şi pintenii cu pietre preţioase. Călărea pe o iapă înaltă, albă ca o porumbiţă, a cărei coamă era împletită cu peruzele. Purta zurgălăi de aur împodobiţi cu pietre scumpe, care scoteau un sunet încîntător şi minunat. Pe spate iapa avea o îmbrăcăminte de mătase verde şi roz, care acoperea şeaua şi-o apăra de praf; şeaua şi frîul erau brodate cu aur şi împodobite cu smalţuri şi cu perle. Akritis, cavaler îndemînatic, făcea iapa să sară. El învîrtea în mîna dreaptă o sabie verde, de fabricaţie arabă, acoperită cu litere de aur. Era încîntător la faţă, cu talia elegantă şi perfect proporţionată. Şi, în mijlocul cavalerilor săi, tînărul strălucea ca un soare".

Acesta este personajul. Iată acum primele sale isprăvi.

Abia în vîrstă de doisprezece ani, nu visează altceva decît aventuri. La vînătoare, unde întovărăşeşte pe tatăl său, omoară un urs cu o lovitură de pumn, rupe în două o ciută, ucide un leu cu o singură lovitură de sabie şi tovarăşii lui, plini de admiraţie, recunosc după aceste minuni un erou născut de Dumnezeu: „Acesta nu-i un om din lumea asta, spun ei. Dumnezeu l-a trimis spre a pedepsi pe apelates, pentru care va fi o teroare toată viaţa lui".

Şi, în adevăr, pe măsură ce tînărul creşte, gloria apelaţilor vestiţi îl împiedică de a avea odihnă: arde de nerăbdare să-i cunoască, să-i învingă, să le întreacă isprăvile. „O, ochi ai mei, strigă el suspinînd, cînd îi veţi vedea pe aceşti eroi?" Caută şi el mijlocul să devină apelat şi se duce, cu îndrăzneală, să viziteze

pe şeful bandiţilor „în vizuina lui ciudată şi îngrozitoare". Şi el găsi, spune cîntecul, pe Philopappos întins pe un pat; deasupra şi dedesubtul patului se aflau multe piei de animale sălbatice; şi tînărul Vasile Akritis, plecîndu-se, îi făcu o salutare adîncă şi-i dori bună ziua. Şi bătrînul Philopappos îi vorbi astfel: „Fii binevenit, tinere, dacă nu eşti un trădător". Şi atunci Vasile îi răspunse: „Nu sînt un trădător, dar doresc să devin îndată un apelat, împreună cu voi, în această singurătate". Cînd bătrînul îl auzi, îi zise: „Tinere, dacă ai ambiţia să devii apelat, ia această măciucă şi coboară spre a schimba garda. Dacă timp de cincisprezece zile poţi sta nemîncat şi poţi alunga somnul de pe pleoapele tale şi apoi să te poţi duce să omori lei, să aduci aici resturile lor şi să te întorci, atunci vei fi demn a intra printre noi". Drept răspuns, Dighenis apucă măciuca cu mîna lui puternică, supune pe apelaţi, îi dezarmează şi întorcîndu-se către Philopappos: „Iată, îi spune el, grămada de arme ale tuturor apelaţilor tăi. Dacă aceasta nu-ţi place, te voi trata şi pe tine în acelaşi fel". După această ispravă dintîi, toţi se pleacă în faţa tînărului erou şi în curînd prin vitejia lui cîştigă în toată ţara o faimă strălucită.

După aceste aventuri războinice, iată acum aventurile de dragoste.

Strategul Dukas, guvernatorul uneia din provinciile imperiului, are o fată, Evdochia, o minune de frumuseţe. „Frumuseţea obrazului ei, spune poemul, orbeşte privirile şi nimeni nu poate privi în faţă pe această fiică a soarelui. O rază străluceşte în mijlocul figurii ei; are ochiul mîndru, părul blond, sprîncenele negre; obrazul său e de zăpadă, uşor colorat cu roz, cum e purpura de preţ, pe care le place regilor s-o poarte". Mulţi cavaleri au cerut mîna tinerei fete. Dar tatăl Evdochiei e un om gelos şi gro-

zav. El închide, cu grijă, pe fiica sa în gineceu, într-o cameră frumoasă, împodobită toată cu mozaicuri ; și trăsătura aceasta merită să fie notată, căci se simte în ea vecinătatea lumii musulmane și influența pe care o exercită ea asupra moravurilor bizantine. Deci, toți cei care au aspirat la mîna fetei și au încercat s-o răpească, au plătit cu viața îndrăzneala : tuturor li se scoaseră ochii sau li se tăiară capul din ordinul strategului. Totuși, Dighenis încearcă la rîndul său aventura. E o scenă încîntătoare prima întîlnire dintre cei doi tineri. Trecînd pe sub ferestrele frumoasei, Dighenis cîntă un cîntec de dragoste și Evdochia, fermecată, șoptește doicii : „Pleacă-te pe fereastră, doică și privește acest băiat încîntător". Și cînd doica i-a răspuns : „Să dea Dumnezeu, doamnă, ca tatăl tău, stăpînul meu, să vrea să-l ia de ginere, căci nu există altul asemenea în lume", tînăra fată, a cărei inimă este îndată cucerită — „căci frumusețea exterioară, spune poetul, și cîntecul, pătrunde prin ochi pînă în adîncul sufletului", — privește printr-o gaură a ferestrei pe acela pe care dintr-o dată l-a adorat. Dar în curînd Dighenis devine mai îndrăzneț ; înșelînd supravegherea, el găsește mijlocul de a vorbi Evdochiei. „Apleacă-te, îi spune el, dulcea mea lumină, ca să văd frumusețea ca și dragostea ta să pătrundă în inima mea. Sînt tînăr, precum vezi și nu știu ce înseamnă a iubi. Dar dacă dragostea ta îmi intră în suflet, blondă fetișcană, tatăl tău și toate rudele și toți servitorii lui, chiar de s-ar schimba în săgeți și săbii strălucitoare, nu-mi vor putea face nici un rău".

Sigur de inima Evdochiei, Dighenis se hotărăște s-o răpească pe frumoasa lui. Noaptea, sub fereastra ei, el vine să cînte încet, acompaniindu-se cu lira : „Cum ai uitat, dulcea mea prietenă, dragos-

tea noastră de adineaori ? Cum poți dormi liniștită și fără grijă ? Deșteaptă-te, trandafirul meu încîntător, fructul meu parfumat. Zorile se ridică. Vino, hai să ne plimbăm". La sunetele serenadei, tînăra fată apare la fereastră ; ezită însă să urmeze pe Dighenis și conversația ce se angajează între cei doi îndrăgostiți este încîntătoare. Evghenia se teme pentru iubitul ei de urmările teribilei aventuri : ea însăși roșește puțin de această dragoste, ce o face să uite rezerva ei feciorelnică ; sfîrșește totuși prin a ceda legămîntului cavalerului, care-i jură o dragoste eternă : „Și tînăra fată, spune poemul, se apleacă pe fereastra aurită și tînărul o primește ridicîndu-se în picioare pe cal. Potîrnichea zboară, șoimul o prinde ; și ei se îmbrățișează încetișor, veseli și plîngînd totodată. Și tînărul, înflăcărat de bucurie și de curaj, oprindu-se în fața palatului, strigă cu voce tare : „Binecuvintează-mă, seniore socru și pe fiica ta împreună cu mine ; și mulțumește lui Dumnezeu care-ți dă un asemenea ginere".

Cînd își dădură seama de răpire, fu, desigur, mare emoție în palat. Împreună cu oamenii lor de arme, strategul și fiii lui se aruncară în urmărirea răpitorului. Dar Dighenis, ajuns de ei, se bate ca un leu, trîntește la pămînt pe adversari ; apoi, curtenitor, adresîndu-se tatălui Evdochiei : „Seniore strateg, îi zico el, binecuvintează-ne, pe fiica ta și pe mine ; iartă-mă și nu mă certa. Oamenii tăi nu știu ce înseamnă să se bată ; le-am dat o mică lecție pe care nu o vor uita. Nu te întrista, de altfel ai luat un ginere bun, ai căuta în toată lumea fără să găsești altul mai bun. Nu sînt de origine joasă și nici un laș ; și dacă vreodată ai avea să-mi dai vreo însărcinare, te-ai convinge atunci ce fel de om este ginerele pe care-l ai". Strategul, bun prinț, acordă tînărului mîna fiicei sale : și cum nu vrea să se poată

spune vreodată că Dighenis a răpit o femeie fără avere — „ceea ce, remarcă el, e o dezonoare în ochii tuturor oamenilor cuminți", — el se grăbește să înșire zestrea măreață pe care o dă logodnicei și înșirarea lui aruncă o lumină interesantă asupra luxului care domnea în marile familii din provinciile bizantine. „Ca zestre, spune el lui Dighenis, vei primi douăzeci *centenaria* de vechi piese de aur pe care le-am adunat de multă vreme și le-am pus la o parte anume pentru iubita mea, veselă de argint, vestminte în valoare de cinci sute de lire, numeroase domenii cu un venit imens și șaptezeci de servitoare, împreună cu casa mamei ei, care e frumoasă și în adevăr somptuoasă. De asemenea îi voi da bijuteriile mamei sale, coroana splendidă, operă admirabilă, care e cu totul de aur și îmbogățită cu pietre prețioase mărețe, patru sute de moșii cu toate animalele ce se găsesc acolo, și încă optzeci de călăreți, patrusprezece bucătari, tot atîția brutari și o sută cincizeci de alți servitori. În afară de aceasta îți voi da un privilegiu asupra celorlalți copii ai mei și voi sărbători nunta ta în așa fel, încît să se vorbească de ea în lume".

Dar, cu toate promisiunile, Dighenis — și trăsătura e caracteristică — nu se încrede în sinceritatea strategului și se teme de vreo perfidie din partea lui. „Mi-e teamă, spune el, să nu mă amenințe vreo primejdie și să găsesc o moarte mizerabilă și rușinoasă, purtîndu-mă față de tine ca un dușman și ca un trădător". El preferă deci s-o ia cu el pe Evdochia, să sărbătorească nunta la părinții lui și din nou întoarcerea în casa părintească este o ocazie pentru desfășurarea unui lux uimitor. „Cînd gărzile tatălui său îl zăriră, purtînd în brațe pe încîntătoarea fetișcană, ei se grăbiră să alerge spre a-i ura bun sosit. Și cînd tatăl său află de venire, plin de bucurie

se urcă pe cal și împreună cu el, cinci frați ai soției lui și trei mii de oameni de arme. Ei duceau cu ei douăsprezece șei pentru femei; două din ele erau împodobite cu emailuri și cu perle, celelalte erau de aur. Și toate șeile aveau cuverturi frumoase și toți caii erau împodobiți cu stofe și acoperiți cu aur. În urma lor trompete și tobe, și flașnete, cîntau tare și era un astfel de zgomot cum nu s-a auzit niciodată asemenea. Și fata se urcă pe un cal frumos, cu o șea superbă și i se înconjură fruntea cu o coroană prețioasă. Poporul și bătrînii le făcură un cortegiu imens și zgomotos. Și pămîntul însuși tresări de bucurie și înflori; de bucurie de asemenea și munții săriră în sus, stîncile cîntară melodios și fluviile își încetiniră mersul".

Și iată darurile de nuntă pe care cele două familii le fac logodnicilor. Lui Akritis, „strategul îi dădu doisprezece cai negri, doisprezece armăsari acoperiți împărățește cu mătase purpurie, douăsprezece catîrce de preț cu șei și frîie de argint, doisprezece călăreți tineri cu cordoane de aur și doisprezece vînători de leoparzi învățați cu vînătoarea, doisprezece ulii din Abasgia, doisprezece șoimari și tot atîția șoimi. Îi dădu două icoane smălțuite ale Sfîntului Teodor și un cort urzit cu aur, frumos și întins, cu tapiserii reprezentînd tot felul de animale; sforile îi erau de mătase și țărușii de argint. Îi dădu haine împodobite cu cusături prețioase, două șube de mătase albă și de purpură, două săbii arabe de toată frumusețea, faimoasa sabie a lui Chosroes și, dar care umplu de bucurie pe fiica sa și chiar pe Akritis, le aduse și un leu domesticit". Logodnicei, familia lui Dighenis îi oferă din partea sa daruri măreție, bijuterii minunate, stofe fine și prețioase, țesături de aur și de mătase, cu desene mari reprezentînd animale fantastice, paji tineri îmbrăcați cu

bogate costume persane. „Şi nunta, spune poetul, ţinu trei luni întregi şi bucuria nu încetă de loc".

Dar Dighenis nu doarme de loc în fericirea lui. „Împreună cu frumoasa şi viteji lui, el pleacă spre hotare ; ocupă locurile unde comanda tatăl lui şi se grăbi să extermine cu totul pe răsculaţi. Făcea curse în *clisuri* şi la hotare şi pentru aceasta fu poreclit Akritis. Răni mulţi războinici şi pe mulţi îi trimise în Hades. Şi atunci ţara romană locuită de ortodocşi putu să se bucure în pace, avînd ca apărător pe acest erou, păzitor şi protector împotriva tuturor duşmanilor". În curînd vestea faimei sale şi serviciilor aduse imperiului ajunse pînă la curte. Basileul vine în persoană să-l viziteze în depărtata sa seniorie de pe Eufrat ; ca răsplată pentru vitejia lui, îl numeşte patriciu şi maregraf : îi înapoiază toate bunurile confiscate odinioară bunicului său şi, plin de admiraţie pentru acest soldat admirabil : „Să dea Dumnezeu, spune el, ca Romania să aibe patru oameni ca el".

De aici înainte, aventurile urmează una după alta în viaţa paladinului. Adevărat cavaler rătăcitor, el străbate lumea şi peste tot unde apare, numele lui răspîndeşte teama. „Atîta îndrăzneală, strigă arabii, el singur împotriva a o sută, atîta vitejie arată pe Akritis ; să fugim sau sîntem morţi cu toţii". Ca şi Siegfried, cu care seamănă prin multe trăsături, el se luptă cu balaurul, cel cu trei capete care varsă flăcări şi fulgere şi fiecare mişcare cutremură pămîntul cu un zgomot de tunet ; spintecă lei, pune pe fugă pe apelaţi, trăind bucuros departe de lume, singur cu soţia lui iubită, într-un peisaj de Eden, plin de umbră şi de ape curgătoare. „Ducîndu-ne deci, povesteşte Akritis, într-o livadă minunată, ridicai cortul şi patul. În jurul cortului semănai tot felul de plante, presărînd astfel pămîntul cu flori străluci-

toare. Spectacolul ce se oferea vederii era încîntător : erau boschete foarte stufoase, arbori mulți, ale căror ramuri își împleteau frunzișul bogat. Parfumul fructelor rivaliza cu cel al florilor, via se încolăcea în jurul arborilor, trestii se ridicau la o mare înălțime. Pămîntul era smălțat cu flori încîntătoare : narcise frumoase creșteau alături de violete și de trandafiri. O undă proaspătă izvora din mijlocul livezii și brăzda acest loc în toate părțile. Lîngă izvor erau rezervoare adînci cu apă, în care se oglindeau florile și arborii. Pădurea era populată de mai multe specii de păsări ca păuni domesticiți, papagali și lebede ; papagalii trăiau agățați de ramuri și lebedele pe apă. Păunii făceau penele roată printre flori, cu care se întreceau în strălucire. Celelalte păsări se jucau libere, agățate de ramurile arborilor și făceau să se audă cîntece mai armonioase decît ale sirenelor ; și altele își desfășurau cu mîndrie frumusețea penelor. Peste tot domnea o veselie nespusă. Briza era dulce, plină de mirosuri îmbălsămate de mosc, camfor, ambră și aloe. Dar încîntătoarea frumusețe a nobilei și tinerei femei strălucea cu o lumină mai vie decît a păunilor și a tuturor fluturilor".

Totuși, marea pasiune pe care o simte Dighenis pentru Evdochia, nu exclude de loc cîteva alte aventuri. „Tinerețea înfloritoare, spune sentențios poetul, este vîrsta voluptății și se complace fără încetare în plăcerile dragostei. Este o glorie pe care o pune mai presus decît regalitatea, mai presus decît strălucirea bogățiilor, mai presus de orice onoare. Iată de ce un tînăr alunecă ușor, chiar dacă e unit legitim cu cea mai frumoasă dintre femei. Căci acolo unde strălucește soarele toți aleargă". Akritis dovedi aceasta cu prisosință.

Într-o zi, pe cînd călărea singur pe la hotarele Siriei, el întîlni o tînără arabă, pe care un nobil grec, prizonier la necredincioşi, o răpise, o sedusese şi apoi o părăsise. Dighenis o încurajează, o mîngîie, poate cu prea multă stăruinţă. Aceasta, pentru că fata e frumoasă şi, pe cînd luînd-o pe şea, o duce la amantul ei, el simte, fără veste, insinuîndu-se dorinţa în propria lui inimă. „Nu ştiam ce se întîmplă cu mine, spune el, eram cu totul în prada unui foc arzător. Dragostea nu înceta să crească în mine şi aluneca prin membrele mele în toate simţurile ; în ochii mei pătrundea prin frumuseţe, în mîini prin atingere, în gură prin sărutări, în urechi prin cuvinte. În sfîrşit, mulţumită intervenţiei lui Satan şi neglijenţei sufletului meu, cu toată rezistenţa pe care o opuse fata, o faptă din cele mai vinovate se întîmplă şi drumul fu pîngărit cu o crimă. Duşmanul, prinţul întunericului, adversarul înverşunat al rasei omeneşti, mă făcu să uit pe Dumnezeu şi ziua grozavă a judecăţii". Fără îndoială, o dată greşeala săvîrşită, Akritis e plin de remuşcări : totuşi, crede necesar să păstreze o tăcere discretă asupra aventurii. El se grăbeşte să mărite fata cu răpitorul ei, „trecînd sub tăcere ceea ce nu trebuia spus, de teamă ca tînărul să nu caute prilej de scandal ; şi, cînd s-a întors lîngă soţia lui, se grăbeşte, prudent, să schimbe tabăra, ca ea să nu afle nimic despre călcarea credinţei jurate.

Dar carnea cavalerului e slabă şi Satan e totdeauna la pîndă spre a ispiti pe oameni. Dighenis făcu această experienţă cînd se găsi în faţa Maximei. Maximo era o fecioară războinică, o amazoană neîmblînzită, pe care apelaţii învinşi de Dighenis o cheamă în ajutor împotriva eroului. „Ea călărea, spune cîntecul, pe un cal alb ca zăpada şi ale cărui copite erau pictate în culoarea purpurei. Purta o pavăză solidă şi admirabilă şi deasupra pavezei o ro-

chie prețioasă, minunată, împodobită toată cu perle; în mînă avea o suliță arabă, lucrată artistic, albastră și aurită; o sabie îi atîrna la centură și un iatagan de șea. Ținea un scut aurit de jur împrejur, cu un leu de aur masiv și cu pietre prețioase la mijloc. Această femeie se trăgea din acele viteze Amazoane, pe care regele Alexandru le adusese din țara Brahmanilor. Ea avea marea energie a rasei sale și-și petrecea viața luptînd". Cînd, această Walkirie veni pe malul Eufratului să provoace pe Dighenis la luptă, acesta, ca un cavaler curtenitor, cruță în mod vizibil pe frumoasa lui adversară. Întîi se mulțumește să-i doboare calul; la al doilea asalt, o dezarmează cu o rană ușoară; și Maximo învinsă, plină de admirație pentru frumusețea și generozitatea învingătorului său, se oferă bărbatului care a îmblînzit-o, cum se oferă Brunhilda lui Siegfried. „Am jurat, spune războinica, stăpînului tuturor lucrurilor, să nu mă apropii niciodată de un bărbat și să-mi păstrez fecioria pînă în ziua cînd unul din ei mă va fi învins cu totul și s-ar arăta superior mie în vitejie. Am rămas pînă acum credincioasă jurămîntului meu". La această declarație, Dighenis rezistă mai întîi; dar fata e frumoasă, e desmierdătoare și blîndă: „Nu știam ce să fac, povestește eroul; eram în flăcări. Făceam toate eforturile spre a evita păcatul și-mi ziceam în mine, dojenindu-mă: «O! demon, de ce ești îndrăgostit de tot ce îți e străin, cînd stăpînești un izvor limpede și ascuns». Dar Maximo aprindea tot mai mult dragostea mea, spunîndu-mi la ureche vorbele cele mai dulci. Ea era tînără și frumoasă, încîntătoare și fecioară; spiritul meu cedă dorințelor ei criminale". Și de data aceasta el se păzește a povesti aventura soției sale. Și cînd Evdochia, geloasă, reproșează „scumpului ei curcan" (e un termen de dragoste care-i place ei) întîrzierea cam lungă lîngă Maximo,

eroul, printr-o minciună ingenioasă, liniştește bănuielile iubitei. Dacă a stat aşa de mult, e că a ajutat pe rivala sa rănită : „căci nu vreau, spune el, să mi se aducă injuria de a mă numi asasin de femei".

O dată aceste isprăvi săvîrşite şi ţara fiind eliberată de duşmani, Akritis vine să se odihnească şi să se bucure de gloria lui în palatul măreţ pe care-l clădise pe ţărmul Eufratului. „El petrecea acolo zile fericite, ca în rai şi toţi marii seniori, toţi satrapii îi trimiteau numeroase daruri ; toţi guvernatorii Romaniei îi arătau recunoştinţa prin plocoane minunate ; şi împăratul chiar trimitea în fiecare zi darurile cele mai bogate ilustrului Akritis". Apelaţii înşişi recunoşteau autoritatea lui şi oricine purta sigiliul lui Akritis putea călători fără teamă prin tot Orientul. Astfel, respectat de toţi, Dighenis era „tipul prinţilor, modelul vitejilor, gloria grecilor, pacificatorul Romaniei" ; el trăia fericit, bogat şi liniştit între soţia şi mama sa, „supus faţă de împăraţi, plin de milă pentru toţi" şi neavînd decît un regret, acela de a nu avea moştenitori cu numele lui. Atunci îl surprinse moartea, în vîrstă de treizeci şi trei de ani şi ultimele cuvinte pe care le schimbă pe patul de moarte cu soţia lui, au, în delicata lor duioşie, ceva deosebit de mişcător. Vasile aminteşte Evdochiei cît de mult a iubit-o : „Aş fi vrut mai bine să mor, decît să te văd tristă. Pentru dragostea ta aş fi dat lumea şi viaţa. Dar Charon mă tîrăşte, pe mine, neînvinsul ; Hades mă smulge dragostei tale, iubita mea". Cu dragoste, el o sfătuieşte atunci să nu se cufunde în doliu, să contracteze curînd o căsătorie nouă : „Nu vei putea rămîne văduvă, ştiu ; după moartea mea, va trebui să iei un alt bărbat ; tinereţea te va sili. Numai, nu te uita la avere sau la naştere ; alege un cavaler bun, viteaz şi îndrăzneţ ; şi, împreună cu el, ca mai înainte, tu vei continua să domneşti peste lume, dulcele meu

suflet". Dar Evdochia nu voia să audă de nimic : dacă Dighenis moare, ea vrea să moară împreună cu el. Și providența îi îndeplinește rugămintea. „Cei doi tineri iluștri, spune poetul, lăsară în același ceas să zboare sufletele lor, ca prin vraja unei intime simpatii".

Un doliu general întîmpină vestea morții eroului. Din tot Orientul, cei mai mari seniori aleargă la patul lui funebru și toți strigă cu lacrimi : „Pămînt, cutremură-te ; plîngi, univers ; soare, întunecă-te, ascunde-ți razele ; lună, păleşte, fă să slăbească lumina ta ; stele strălucitoare, stingeți-vă toate ; căci astrul sclipitor care strălucea asupra lumii, Vasile Dighenis, prințul tinereții și soția lui, gloria femeilor, au părăsit în aceeași oră amîndoi pămîntul". Și poemul se sfîrșește cu descrierea funerariilor, cînd, după obicei, o lungă plîngere funebră celebrează virtuțile, vitejia și renumele eroului dispărut.

III

Aceasta este istoria epică a lui Vasile Dighenis Akritis. Dar, oricît de interesantă ar putea fi povestirea aventurilor sale, e mai important să căutăm în poem trăsăturile caracteristice, prin care se manifestă ceva din ideile și moravurile epocii. Toată lumea bizantină apare aici, cu contrastele sale neașteptate, amestecul de brutalitate și rafinament, pasiunile violente și delicatețea duioasă, de asemenea cu patriotismul, religia și luxul său, tot ceea ce face în sfîrșit așa de curioasă și de originală această civilizație dispărută.

Ceea ce impresionează mai întîi, este sentimentul profund pe care-l are poetul despre naționalitatea bizantină ; eroul său apare ca apărătorul impe-

riului și al creștinătății împotriva barbarilor și necredincioșilor. Pentru aceasta îl laudă basileul tot atît și chiar mai mult decît pentru vitejia lui ; și, în adevăr, în gîndul lui Dighenis, ortodoxia și Romania sînt doi termeni nedespărțiți. Paza hotarelor asigurată, fără ca suveranul să mai aibă de acum înainte vreo cheltuială de făcut pentru aceasta, necredincioșii înfrînți și siliți să plătească tribut Bizanțului, țara ortodoxă și romană trăind liniștită, la adăpost de orice atac, acestea sînt marile servicii pe care neînvinsul Akritis le aduce și vrea să le aducă mereu monarhiei. Prin aceasta mai ales numele lui a rămas popular în Bizanț și prin aceasta, cu mulți ani mai tîrziu, voind să laude cu demnitate pe marele împărat Manuel Comnenul, un poet din secolul al XII-lea nu va găsi să-i dea un nume mai frumos decît acela de „noul Akritis".

Raporturile pe care Dighenis le întreține cu împăratul, stăpînul său, nu sînt mai puțin remarcabile pentru cunoașterea moravurilor epocii. Fără îndoială, acest mare senior feudal e un supus credincios : supunerea față de basileu e una din calitățile pe care poetul le laudă în el și el însuși declară undeva, ca un bun curtezan, că „bunăvoința prințului e destul pentru a răsplăti meritele lui". Cînd suveranul îl invită să vină să-l vadă, el răspunde foarte respectuos mesajului imperial : „Sînt cel din urmă dintre sclavii majestății-voastre, un om lipsit de orice calitate și nu știu ce isprăvi, seniore, puteți admira în omul umil și fără valoare ce sînt eu. Dacă totuși voiți să vedeți pe servitorul vostru, luați cu voi cîteva persoane și veniți pe țărmul Eufratului și mă veți vedea, sfînt împărat, atît cît veți vrea. Să nu credeți de loc că refuz să apar în fața voastră. Dar aveți în jurul vostru soldați încă fără experiență și ei ar putea spune vreun cuvînt ce nu se cuvine". Se simte în

aceste din urmă cuvinte orgoliul marelui baron provincial, care disprețuiește și se teme de oamenii de curte și, de asemenea, sub formule de respect, o tendință feudală rău ascunsă. Ea apare încă mai completă în întrevederea dintre împărat și supus. Ei se tratează aproape ca egali și Dighenis vorbește basileului cu o libertate de limbaj foarte caracteristică. În loc să-i solicite favoarea, el îi dă sfaturi de guvernare : „Cred, îi spune el, că datoria unui suveran care caută gloria, este de a-și iubi supușii, de a avea milă de nenorociți, de a proteja pe cei ce sînt persecutați pe nedrept, de a nu crede în calomnii, de a nu lua bunuri pe nedrept, de a distruge pe eretici și a apăra pe ortodocși." În afară de acestea, recomandă grijii sale — și aceasta e în adevăr una din marile preocupări ale lumii militare și feudale din secolul al X-lea — soarta soldaților săraci și termină cu o sinceritate aspră : „Nu puterea este aceea care face suveranitatea și imperiul ; e nevoie de darul lui Dumnezeu și de dreapta lui atotputernicie". Se recunoaște în aceste cuvinte omul care va spune în altă parte : „Cînd o cauză e dreaptă, nu mă tem nici chiar de împărat". Și împăratul degeaba îl face patriciu și marcgraf, în senioria lui de frontieră, Dighenis, ca un adevărat baron feudal, se consideră aproape independent. Am văzut cum invită pe prinț să nu intre pe pămînturile sale decît cu o mică escortă și cum împăratul ia în adevăr numai o sută de oameni cu el. Dar, ceea ce este încă mai curios este că aceasta nu e ficțiune pură. Citim în *Cartea de ceremonii* că basileul, în călătoria sa în Africa, pătrunzînd în provinciile de la frontieră, lăsă în urmă cea mai mare parte din curte și încredință akriților grija și onoarea de a forma avangarda sa.

De asemenea, religia ține un mare loc în poem și aceasta este încă o trăsătură caracteristică a epocii.

Găsim aici, ca un ecou al predicilor prin care misionarii bizantini se sileau să aducă pe păgîni la ortodoxie şi, ca o amintire a admiraţiei plină de mirare pe care o simţeau la vederea splendorilor din Sfînta Sofia noii convertiţi. „Am fost în multe ţări, declară emirul Musur, tatăl lui Akritis, am trecut prin multe oraşe, am văzut şi am citit multe cărţi. Toate nu-s decît ridicol şi minciună. Ceea ce ştiu este că iubesc din tot sufletul religia creştinilor şi că raiul este în Romania : căci numai creştinii stăpînesc adevărata credinţă". Abia botezat, acest musulman se gîndeşte să facă prozeliţi ; el discută cu mama sa spre a o smulge Islamului ; catehizează întreaga familie ; ştie pe de rost şi recită tot *Crezul* din Niceea ; raţionează ca un teolog ; şi aşa de mare e credinţa lui, încît, spre sfîrşitul vieţii, părăsind gloria armelor, se va consacra în întregime „studiului cărilor Domnului". Dighenis e de asemenea un creştin fervent, un cucernic adorator al sfinţilor. În mijlocul palatului său construieşte o biserică, în cinstea sfîntului martir Teodor ; şi mai ales are încredere în protecţia divină spre a învinge. Ca bun ortodox, petrece nopţi întregi rugîndu-se şi cîntînd imnuri ; ca un bun bizantin, se teme de „ziua teribilă a judecăţii". El crede că-l simte fără încetare dînd tîrcoale în jurul lui, spre a-l pierde, pe Satan „prinţul întunericului şi duşmanul înverşunat al neamului omenesc". Şi dacă această teamă nu-l împiedică de a săvîrşi greşeli, dacă nu poate evita păcatul, cel puţin e conştient de crimele lui şi are dorinţa arzătoare de a se pocăi serios.

Şi prin altă latură poemul merită să reţină atenţia, prin tabloul pe care ni-l face despre bogăţia şi luxul bizantin. Am şi văzut cîteva din splendorile de care se înconjurau aceşti baroni asiatici, pe care le cîntă epopeea : descrierea palatului lui Akritis ne va

face să cunoaştem şi mai bine toată măreţia locuinţelor în care trăiau aceşti mari seniori feudali. Pe ţărmul Eufratului, în mijlocul unei grădini minunate, plină de flori, de arbori şi de păsări se înalţă castelul lui Dighenis. El este zidit din piatră de diferite culori, care formează pe ziduri desene de o varietate încîntătoare : în faţă e un pavilion, încoronat cu trei cupole înalte. Zidurile sînt încrustate cu aur şi pietre preţioase ; coloanele sînt îmbrăcate în aur ; împrejurul ferestrelor se încolăceşc ramuri de viţă de aur şi bolţile sînt decorate în întregime cu mozaicuri. Dar minunea este sala cea mare în formă de cruce, care se află în turnul cel înalt al foişorului. Pardoseala este făcută din pietre preţioase şi în mijloc selipeşte o mare piatră rotundă „a cărei strălucire lumina în timpul nopţii lumea întreagă". Bolta este presărată cu perle şi aur, uşile sînt aurite ; în sfîrşit, pe pereţi, o serie de mozaicuri reprezintă isprăvile lui Samson şi istoria lui David şi, amestecate cu aceste episoade biblice, o serie întreagă de scene profane. Se văd isprăvile lui Ahile, fuga lui Agamemnon, Penelopa şi pretendenţii, Ulise la ciclopi şi încă Belerofon luptîndu-se cu Himera şi istoria lui Alexandru, de la victoria lui asupra lui Darius, pînă la expediţiile la Brahmani şi Amazoane. Mai departe erau scene din viaţa lui Moise şi Iosua. Şi, într-un cuvînt, Akritis pusese să se picteze „toţi oamenii viteji care au existat de la începutul lumii".

Interesul acestei descrieri stă în faptul că nici ea nu e o închipuire. Una din trăsăturile cele mai remarcabile ale artei bizantine din secolele al IX-lea şi al X-lea, este, se ştie, tocmai acest amestec de subiecte religioase şi de episoade profane. Mitologia şi istoria, adeseori istoria contemporană însăşi, furnizau artiştilor epocii tot atîtea teme ca şi cărţile sfinte. Găsim în manuscrisele timpului aproape toate sce-

nele care, în epopee, decorează palatul lui Akritis. Şi de asemenea trăsăturile caracteristice ale arhitecturii şi sistemul de decorare corespund cu ceea ce ştim despre arta secolului al X-lea.

Dar, mai mult decît ideile şi moravurile, sînt interesante caracterele, aşa cum ne apar în acest poem eroic.

Desigur, în toate aceste aventuri de război şi de dragoste, există un fond permanent de brutalitate şi de cruzime. Invaziile, jafurile, măcelurile ocupă un loc esenţial : sufletele se arată sîngeroase şi fără milă. Fetele grecoaice luate prizoniere de arabi sînt gîtuite mizerabil, fiindcă-refuză să asculte de dorinţele învingătorilor. La fel, spre a potoli gelozia Evdochiei, Dighenis o omoară pe Maximo, după ce fusese amantul ei. Necontenit este vorba de răpiri de femei, de lupte în doi, de lovituri de spadă formidabile şi dragostea de aur e unul din resorturile principale care-i face pe oameni să se mişte. Acestea sînt moravurile violente ale unei societăţi încă aspre, în care forţa creează dreptul, unde sabia este stăpînă, ale unei societăţi de soldaţi, pentru care viaţa este o veşnică luptă.

Totuşi, aceşti războinici aspri sînt capabili de rafinament în sentimentele lor, de eleganţă în felul lor de a fi. Dighenis nu e numai un luptător voinic şi neînvins : el este şi cult. Timp de trei ani întregi, sub conducerea unui profesor savant, a învăţat tot felul de ştiinţe. Ştie să cînte, acompaniindu-se la liră, cîntece ale căror cuvinte el le improvizează. Ştie să guste frumuseţea naturii, să admire capodoperile artei, să aprecieze plăcerile luxului. Acest luptător mîndru de forţa lui ştie, la ocazie, să fie cavaler. E fericit să se lupte şi să învingă sub ochii doamnei sale ; un cuvînt al ei, strigat în timpul bătăliei, e de-ajuns spre a-i da putere şi curaj : toate isprăvile pe care le săvîrşeşte n-au alt scop decît să merite dragostea ei. El este capabil de

sentimente şi mai delicate: „Am compătimit totdeauna, spune el, pe oamenii care fug. Trebuie să învingi, dar să nu abuzezi de victorie şi să-ţi fie milă de duşmanul învins". El ştie ce consideraţie se datoreşte unei femei, chiar dacă e un duşman. Trece Eufratul spre a merge înaintea Maximei „căci bărbaţii trebuie să vină înaintea femeilor", explică el. O menajează în luptă: „căci e o ruşine pentru un bărbat, nu numai de a ucide o femeie, dar chiar de a se bate cu ea", mai declară el.

Mai mult decît atît. În aceste inimi de războinici, aşa de aspre în aparenţă şi de nesimţitoare, este loc pentru sentimente duioase, pentru emoţii delicate: episoadele graţioase sau mişcătoare abundă în poem şi cu deosebire primele cînturi conţin bucăţi de o perfectă graţie.

Iată spre exemplu scena în care emirul Musur îşi ia rămas bun de la tînăra lui soţie: „El intră singur cu dînsa în cameră şi amîndoi vărsară lacrimi tot aşa de îmbelşugate ca ploaia. Plînsetele lor îşi răspundeau ca un ecou. Şi el îi zise: „Dă-mi cuvîntul, stăpîna mea, dă-mi inelul tău să-l port pînă la întoarcerea mea, femeie cu inima nobilă". Şi, suspinînd, tînăra femeie zicea emirului: „Păzeşte-te, scumpul meu stăpîn, de a-ţi călca jurămîntul; căci Dumnezeu te va pedepsi dacă-ţi cauţi altă femeie, Dumnezeu, judecătorul drept, care pedepseşte totdeauna cu dreptate". „Dacă fac aceasta, comoara mea, răspundea emirul, dacă nesocotesc dragostea pe care noi am conceput-o, dacă întristez inima ta, nobila mea, pămîntul să mă apuce, să mă înghită Hades şi să nu mă mai întorc niciodată la tine, floarea mea parfumată". Şi, schimbînd aceste cuvinte de dragoste, ei se îmbrăţişează nebuneşte, aşa încît trec ceasuri după ceasuri şi ei sînt plini de lacrimi şi abia pot să se smulgă unul altuia, neavînd nici o grijă de mul-

ţimea de oameni care se adunase. Şi atunci, luînd în braţe pe fiul său, în faţa tuturor, emirul îl scaldă în lacrimile lui : „Dumnezeu mă va crede demn, scumpul meu copil, îi spunea el, să te văd venind călare în întîmpinarea mea ? Voi avea bucuria, fiul meu, să te învăţ să mînuieşti sulița, ca să stîrneşti admiraţia tuturor ?“ Se găsesc în epopeea lui Dighenis Akritis numeroase reminiscenţe din Homer. Nu e în acest episod ceva care aminteşte pe Hector şi pe Andromaca ?

S-ar putea cita şi alte pasaje pline cu aceeaşi emoţie intimă şi pătrunzătoare, versurile încîntătoare prin care mama emirului salută întoarcerea fiului său sau cîntecul de jale graţios prin care musulmanul vădeşte tristeţea lungii sale călătorii : „Cînd voi străbate munţii fioroşi şi strîmtorile îngrozitoare, spre a mă reîntoarce în frumoasa Romanie ? Cînd voi revedea potîrnichea mea aşa de scumpă şi floarea mea frumoasă, fiul meu aşa de încîntător ? Cine îmi va da aripi, scumpa mea, să zbor spre tine şi să mă odihnesc în braţele tale ?“ Şi iată scena întoarcerii : „Cînd fu în casa iubitei, emirul, nebun de bucurie, scoase un strigăt şi zise : „Dulcea mea porumbiţă, vino de primeşte pe şoimul tău, vino şi mîngîie pe iubitul tău după lunga lui lipsă“. Servitoarele, auzind aceste cuvinte, se aplecară pe ferestre şi, la vederea emirului, ziseră tinerei femei : „Bucură-te, bucură-te, stăpînă ; seniorul nostru s-a întors“. Dar ea nu crezu spusele servitoarelor (căci oricine vede deodată realizată o dorinţă, îşi închipuie, în bucuria lui, că e jucăria unui vis) şi răspunse : „Nu vedeţi o fantomă ?“ Voia să spună mai mult, cînd văzu pe tînărul bărbat intrînd ; atunci ea fu gata să leşine şi punîndu-i braţele în jurul gîtului, se agăţă de el fără nici o vorbă, cu ochii plini de lacrimi. Şi emirul la fel, părea că e nebun de bucurie ; strînse pe tînăra

femeie la piept şi rămaseră astfel înlănţuiţi multe ore. Emirul săruta ochii soţiei lui, o ţinea lîngă el şi o întreba cu dragoste : „Ce faci, scumpul meu suflet, mîngîierea mea, dulcea mea porumbiţă, scumpa mea lumină, bijuteria mea preţioasă ?“ Şi tînăra femeie răspundea : „Fii binevenit, nădejdea mea, sprijinul meu, mîngîierea sufletului meu. Glorie lui Dumnezeu atotputernicul, care ne-a îngăduit să ne revedem“. Şi emirul, luînd pe fiul său în braţe, îi zicea cu dragoste : „Cînd îţi vei desfăşura aripile, frumosul meu şoim, cînd vei vîna potîrnichea, cînd vei supune pe tîlhari ?“

Un singur sentiment umple şi domină toate aceste suflete, dragostea atotputernică, dragostea neînvinsă, pentru care nici un sacrificiu nu pare prea mare, nici prea greu. „E frumos, spune poetul, să-ţi îndeplineşti datoria din dragoste“ şi cel mai mare reproş ce se poate face unui cavaler, este acela de a fi lipsit de devotament şi de zel faţă de iubita lui. Cu toată îngrijorarea şi neliniştea pe care-o aduce cu sine în aceste suflete viteze, dragostea este resortul eroismului : a părăsi familia, prietenii, a înfrunta cele mai grozave primejdii, a înfrunta marea, animalele sălbatice, a renunţa la tot ce ai, acestea nu înseamnă nimic atunci cînd dragostea umple inima şi-i promite o răsplată.

Din toate acestea se vede cît de plină este epopeea lui Akritis de toate reminiscenţele literare, care sînt poate datorite ultimului redactor, de sinceritate, de prospeţime, de tinereţe : sufletele apar simple şi vesele, accesibile tuturor emoţiilor, capabile de a vibra tot atît de tare la ardoarea luptei, la dorinţa de glorie, la flacăra dragostei, la frumuseţile naturii. „Din toate lunile, spune cîntecul, maiul este regele. El este cea mai frumoasă podoabă a pămîntului, ochiul plantelor, strălucirea florilor, gloria luminoasă a livezilor

încîntătoare. El inspiră dragostea minunată, el este crainicul Afroditei. Prin florile lui strălucitoare, trandafiri, violete el face din pămînt un rival al cerului. Atunci se manifestă dragostea în supușii lui și orice prieten al voluptății se lasă în voia bucuriei".

Astfel, dragostea și războiul sînt pasiunile dominante ale cavalerului : aventurile, loviturile de spadă, femeia și gloria umplu existența lui și-i dau preț. Și acesta e, desigur, marele interes al poemei, că ne arată un Bizanț viu și eroic, mai ales cu totul deosebit de Bizanțul ceremonios și rece pe care-l cunoaștem. Fără îndoială, acesta din urmă a existat, cu deosebire la Constantinopol, la curte și în anturajul împăraților și a avut, cu toate viciile, mari calități. Dar aceasta nu trebuie să ne facă a-l uita pe celălalt, Bizanțul provinciilor, așa de plin de viață, de energie, de sinceritate, așa de simplu și de nobil în vitejia lui cavalerească. Fără îndoială, prin unele trăsături caracteristice, marii seniori feudali din mărcile asiatice, bogați, puternici, curajoși, independenți și mîndri, rămîn puternic și adînc bizantini. În fond, ei sînt mai puțin depărtați decît s-ar putea crede de paladinii noștri din Occident și mai ales prin aceasta ei merită atenția noastră. Dacă unele obiceiuri occidentale au putut, în epoca cruciadelor, pătrunde fără prea multă greutate în clasele înalte ale lumii bizantine, aceasta e din cauza că au găsit un teren pregătit și cu deosebire favorabil în această societate cu moravuri curtenitoare și cavalerești.

Capitolul XI

DOUĂ ROMANE CAVALEREŞTI

Belthandros şi Chrysantza ; Lybistros şi Rhodamneea

Romanul lui Dighenis Akritis ne-a arătat, pentru epoca anterioară cruciadelor, existenţa unui Bizanţ cavaleresc şi eroic. Alte lucrări de acelaşi gen, acestea posterioare cruciadelor, nu sînt nici mai puţin curioase, nici mai puţin instructive pentru istoria societăţii bizantine. Sînt acele romane de aventuri, compuse în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, pline de cavaleri rătăcitori şi de prinţese frumoase, de episoade duioase şi tragice, amestecate cu minunate feerii, cu isprăvi strălucite, alternînd cu poveşti de dragoste. Nicăieri nu se vede într-un chip mai semnificativ cum, în contact cu Occidentul, Orientul grec se transformă, ce amestesc de idei şi de obiceiuri produce întîlnirea celor două civilizaţii, cu ce repeziciune înfloriră unele obiceiuri france pe pămîntul bizantin, cum pe de altă parte elenismul îndulci repede moravurile încă aspre ale latinilor. Pentru studiul acestor influenţe reciproce, două din aceste romane trebuie cu deosebire reţinute, *Belthandros şi Chrysantza* care, în forma lui primitivă datează probabil din secolul al XIII-lea şi *Lybistros şi Rhodamneea* a căror primă redactare aparţine fără îndoială secolului al XIV-lea. E de ajuns să comparăm aceste două poeme cu romanele curat greceşti, pe care le

compuneau în secolul al XII-lea un Prodrom, un Eugenianos, un Eustathios Makrembolites, pentru a simți că în acest interval mari evenimente au schimbat profund aspectul lumii orientale. Acesta formează interesul istoric al celor două lucrări pe care le vom studia aici. Și, desigur, trebuie să ne ferim de a generaliza prea mult informațiile ce vom scoate din ele : este sigur totuși că oferă documente cu totul remarcabile pentru cunoașterea societății bizantine, așa cum au transformat-o cruciadele.

I

Era odată în Bizanț, povestește autorul romanului *Belthandros și Chrysantza,* un împărat puternic numit Rodolphilos. El avea doi fii, Philarmos și cel care va fi eroul poemului, Belthandros. „Acesta din urmă, spune poetul, primise din cer darurile cele mai demne de invidiat. Era un vînător fericit și îndemînatic. Frumusețea, statura, curajul său meritau numai laude. Părul blond îi acoperea umerii, ochii îi erau strălucitori și privirea plină de grație, pieptul lui era de o albeață asemănătoare cu marmora". Dar tatăl său nu-l iubea de loc, așa încît, pînă la urmă, tînărul se hotărî să plece, în nădejdea de a găsi în vreo țară străină o soartă mai fericită. Zadarnic încerca fratele său să-l rețină, zadarnic roagă pe tatăl lui să-i arate lui Belthandros mai multă dragoste. Cavalerul o pornește la drum, întovărășit numai de trei călăreți și cînd, în sfîrșit, împăratul se hotărăște să-l cheme îndărăt, este prea tîrziu. Rugăminților și amenințărilor, tînărul opune un refuz absolut de a se întoarce în țara lui de naștere.

Un punct este de notat de pe acum : mirarea, îngrijorarea, scandalul pe care-l produce în anturajul

său hotărîrea lui Belthandros. Nu că cineva ar fi surprins văzîndu-l căutîndu-şi norocul într-o ţară străină ; ceea ce izbeşte, ceea ce înspăimîntă este că el se duce la păgîni. Asupra acestui lucru insistă Philarmos în intervenţiile ce face pe lîngă tatăl său ; la acestea se opresc şi reproşurile pe care trimişii împăratului le adresează lui Belthandros. Ei nu pot înţelege, nici admite ca un fiu de rege, născut liber, şi făcut să comande, să se ducă spre a deveni vasalul, sclavul vreunui prinţ păgîn, ca în schimbul bogăţiilor şi onorurilor ce vor răsplăti serviciile lui, să se expună a ridica armele împotriva suveranului şi a ţării sale. Acestea sînt trăsături caracteristice, care însemnează un moment în istoria imperiului. Găsim în ele, împreună cu ura împotriva necredincioşilor, ca o amintire despre membrii familiei Comnenilor care, de mai multe ori în secolul al XII-lea, nu şi-au făcut nici un scrupul din a-şi oferi serviciile turcilor şi nefiindu-le teamă, pentru a-şi răzbuna ambiţiile înfrînte, să ridice armele împotriva patriei lor.

Ca şi ei, Belthandros se încăpăţînează în fuga lui, „el străbătu, spune poemul, multe ţări, *toparchii* şi castele ; nici un loc nu-i plăcu destul pentru a se stabili acolo. El străbătu Anatolia şi ţara turcilor, vizită oraşele şi fortăreţele lor". În „clisurile" munţilor el învinge pe tîlharii care vor să-l oprească din drum şi, după ce trece Taurus, coboară în Armenia. Toată această geografie e de o exactitate perfectă şi trebuie să reţinem în trecere menţiunea regatului armean din Cilicia şi a castelului din Tars. Dar, după aceste indicaţii aşa de precise, deodată povestirea ia o întorsătură cu totul fantastică.

În apropiere de Tars, cavalerul găseşte un rîu, pe apele căruia străluceşte un astru de foc. Călăuzit de această flacără, merge în susul rîului şi, după zece zile, zăreşte un castel măreţ. „Era zidit din sardo-

nix[1] şi făcut cu o artă admirabilă. Zidurile erau încoronate cu capete de lei şi de balauri de aur, de diferite culori, pe care artistul îi executase cu o îndemînare extraordinară. Din boturile lor ieşea un răget înfricoşător : păreau că se mişcă întocmai ca nişte fiinţe vii, că vorbesc şi-şi răspund unul altuia. Din acest castel ieşea fluviul de foc. Belthandros se apropie atunci de porţile fortăreţei. Una din ele era de diamant şi în mijloc văzu caractere săpate şi această inscripţie zicea : „Acela pe care nu l-a lovit încă niciodată săgeţile iubirii, nu merită să vadă castelul Dragostei".

Natural, această piedică nu face decît să deştepte curiozitatea cavalerului. El sare cu hotărîre peste poartă şi paşii îl plimbă din minune în minune. Străbate mai întîi grădini vrăjite, pline de umbră şi de flori ; apoi întîlneşte o fîntînă ciudată, „fîntîna dragostei", ale cărei ape limpezi şi reci sînt păzite de o pasăre de piatră, care deodată prinde viaţă şi-şi ia zborul. În sfîrşit, ajunge în faţa unui palat admirabil : zidurile sînt de agată şi în faţa tricliniului se ridică o statuie înaltă şi elegantă. Tricliniul însuşi e zidit din safire şi pe acoperiş trei pietre preţioase aruncă pînă departe o lumină strălucitoare. Interiorul sălii este tot decorat cu statui. Sînt figuri înlănţuite, prizonieri ai dragostei şi toate par însufleţite. Unele gem şi plîng ; celelalte par transfigurate de bucurie ; şi inscripţiile gravate pe fiecare din ele arată că sînt victimile şi sclavele Dragostei. Dintre toate aceste figuri, una mai ales îl izbeşte pe Belthandros. E o statuie de safir, cu faţa încărcată de tristeţe, pe jumătate stînd pe pămînt. O inscripţie e săpată pe ea : „Belthandros, al doilea fiu al lui Rodophilos, împăratul ţării Romanilor, suferă de dragoste pen-

[1] Varietate de calcedoniu brun.

tru fiica regelui Antiohiei Mari, Chrysantza, frumoasa și strălucitoarea porfirogenetă". Puțin mai departe, o altă imagine atrage atenția cavalerului. E un om rănit în inimă de o săgeată a Dragostei și jos se citește aceasta: „Fiica regelui Marii Antiohii, Chrysantza, a fost iubită de Belthandros. Dragostea i-a despărțit în două jumătăți".

Plin de îngrijorare pentru soarta care îi e astfel prevestită, cavalerul vrea să știe mai mult și să vadă „toată dulceața amară a acestui Castel al Dragostei". El pătrunde atunci într-o cameră minunată, numai în diamante și pietre scumpe. Cupolele ce o acopăr abia par a atinge pămîntul, ca și cum arhitectul ar fi voit „să imite sferele cerești". Dedesubtul lor, în mijlocul sălii, un bazin mare cu marginile de pietre prețioase, este înconjurat de animale mecanice: „Erau păsări de aur, fiecare cîntîndu-și cîntecul obișnuit și făcînd să se audă glasul ei deosebit; și toate păreau înzestrate cu viață". În fundul camerei, pe un piedestal acoperit cu violete, trandafiri și ramuri de aur, este așezat un tron de aur, la picioarele căruia sînt arme. Este tronul stăpînului, al Dragostei, în fața căruia Belthandros este invitat să apară. Și zeul, „purtînd pe cap stema imperială, ținînd în mînă un sceptru mare și o săgeată de aur, întreabă pe cavaler, îl pune să-și povestească aventurile și-i încredințează în sfîrșit această misiune delicată: „Să știi aceasta, Belthandros! Mîine voi avea aici patruzeci de fete tinere, de rasă nobilă, toate încoronate cu diademe, toate fiice de regi, toate încîntătoare la trup și la față. Între ele toate, vreau ca tu s-o recunoști pe cea mai frumoasă, numai prin judecata ta". Și dîndu-i o vargă de aur îi spuse: „Aceleia dintre toate pe care o vei crede mai frumoasă, îi vei da această vargă, ca regină a frumuseții".

Scena judecății este una din cele mai curioase din tot poemul. Ea evocă, în mod natural, amintirea judecății faimosului Paris și de asemenea a concursului de frumusețe care se instituia la Bizanț, cînd era vorba de a găsi o femeie demnă de a se căsători cu împăratul : dar, pe lîngă aceasta, scena e tratată cu o vervă ironică și batjocoritoare, care amintește glumele cu care Evul Mediu occidental se distra pe socoteala sexului frumos. Pentru toate aceste motive, episodul merită a fi analizat cu oarecare amănunte.

Cînd Belthandros se găsește în fața celor patruzeci de fete tinere, una din ele se desprinde din grup și adresîndu-se tînărului : „Seniore, fii indulgent cu mine, nu mă judeca rău". Iar el : „În adevăr, doamnă, vă cred foarte departe de premiu : căci ochii dumneavoastră au ceva roșu și tulbure". Celei de-a doua îi reproșează buzele cam mari, care o urîțesc, celei de-a treia tenul cam negru, celei de-a patra sprîncenele prost desenate. Aceasta nu stă dreaptă, cealaltă e prea grasă ; și de fiecare dată judecătorul adaugă cu ironie, *parcă ar merita ramura de palmier*. A șaptea are dinții rău așezați : „Unele se pleacă spre spate, altele în față. Prin urmare, vă repet că nu dumneavoastră veți fi cea aleasă". În urmă rămîn trei candidate. Belthandros le examinează multă vreme, le pune să defileze în fața lui, spre a-și da seama, cum spune poetul, „de frumusețea obrazului, de statura lor, de mersul, de mișcările, de prestanța lor". Îndelung, cu atenție, „ca un artist", cum spune textul, el le examinează. La urmă, una e îndepărtată pentru că are puf pe brațe, cealaltă pentru că ochii ei sînt puțin umbriți și vagi. Dar cea din urmă este admirabilă. „Sprîncenele ei sînt negre și desenate artistic. Grațiile s-au întrecut spre a forma frumusețea figurii ei ; dinții sînt ca perlele, obrajii au culoarea trandafirilor, buzele au strălucirea acestora ; un parfum

dulce iese din gura ei ; brațele albe și delicate, gîtul de asemenea ; talia are frăgezimea trestiei, mersul e grațios, toată ființa ei este perfectă ; s-ar zice că Grațiile ies din ea. Pieptul său e o grădină a dragostei, mersul ei o minune ; cînd înaintează, plimbînd privirile în jurul ei, îți încîntă inima, te înnebunește. Tu însuți, o ! rege — iartă îndrăzneala vorbirii mele — dacă ai întîlni-o, ai cădea la picioarele sale".

Belthandros dă vergeaua de aur acestei frumuseți incomparabile, apoi dă Dragostei raportul despre misiunea ce i-a fost încredințată. Și, deodată, ca un vis, tot ce înconjoară pe cavaler, zeul, fetele frumoase, totul se topește și dispare. Rămas singur, Belthandros străbate iar palatul, grădinile ; el citește iar, pe gînduri, inscripțiile profetice, care-i vestesc soarta ; și, ieșind din Castelul Dragostei, își reia drumul, împreună cu călărețiii săi.

După cinci zile de mers ajunge în împrejurimile Antiohiei și pe cîmpie întîlnește vînătoarea regală. Îndată sare jos de pe cal, se prosternează respectuos la picioarele prințului străin și acesta, sedus de bunăvoința tînărului grec, îl ia în serviciul său. Imediat Belthandros dă dovadă de meritele sale ; cu o săgeată dibace, doboară un vultur, care pusese ghiarele pe șoimul de vînătoare al regelui. Astfel cavalerul ajunge repede în mare stimă la curte și în orice oră este admis în intimitatea suveranului.

Or, într-o zi, pe cînd intrase fără veste la rege și regină, el zări pe fiica lor Chrysantza și cu uimire recunoscu în ea pe tînăra femeie căreia îi dăduse vergeaua de aur în Castelul Dragostei. Ea recunoaște de asemenea pe cavaler ; între cei doi tineri se schimbă semne discrete și dragostea pune îndată stăpînire pe inimile lor. Dar nu trebuie să uităm că scena se petrece într-o curte din Orient. Prințesa Chrysantza, foarte supravegheată, rămîne inaccesibilă ; și timp

de luni de zile, departe unul de altul, îndrăgostiții se consumă zadarnic.

Într-o seară, totuși, pe cînd fata s-a coborît în grădina particulară a palatului, crezîndu-se singură, își varsă dragostea și jalea: „Să știi bine, Belthandros, că pentru tine sufăr, mi se roade mintea și inima și mă consum în zadar. Iată doi ani și două luni de cînd port dragostea ta ascunsă în inimă și în secret, sînt sclava ta. Cînd voi putea oare să te văd, cînd voi putea să te cunosc?" La această chemare pasionată, cavalerul, care din întîmplare e aproape, se repede : și mai întîi, sub puterea emoției, amîndoi îndrăgostiții leșină. Apoi Belthandros își reclamă drepturile și Chrysantza nu se lasă rugată : „Și la zgomotul sărutărilor lor, spune poemul, la vederea îmbrățișării lor, și copacii nesimțitori se asociază la această fericire".

Din nefericire, dimineața gărzile l-au zărit pe Belthandros. Îl prind și-l închid. Dar îndemînateca prințesă găsește un mijloc de a-și salva în același timp și fericirea și pe amantul său. Ea cheamă pe Phaidrocatza, servitoarea ei credincioasă și o învață ce să facă. Ea va spune că pentru ea a sărit cavalerul poarta grădinii oprite. „Stăpîna mea aurită, răspunde servitoarea, tu știi, am fost crescută împreună și cunoști dragostea ce ți-o port. Sînt servitoarea și sclava ta ; m-aș arunca în apă pentru tine". Ea primește deci să joace rolul ce i se propune ; în același timp, Belthandros, înștiințat în închisoare prin grija ce i-o purta Chrysantza, se învoiește la această comedie. Și totul se aranjează cît se poate de bine.

Cu o indignare prefăcută, prințesa aleargă la rege, tatăl său ; ea cere pedepsirea obrazniculului care a îndrăznit să pătrundă în grădina particulară. O curte de justiție e convocată, Belthandros e adus înaintea ei. Dar cînd este invitat să se explice : „Iubesc pe

Phaidocratza, seniore, zice el, din ziua în care am intrat în serviciul vostru". La această mărturisire, regele, bun prinţ, iartă şi, cu toată mulţumirea ascunsă a fiicei lui, el porunceşte să fie căsătorit tînărul cu servitoarea.

Descrierea nunţii cuprinde mai multe detalii demne de remarcat. Se începe prin a se da la palat un mare ospăţ, la care asistă, împreună cu bărbaţii, Chrysantza şi femeile curţii ; apoi, în faţa notarului se semnează contractul unde este înscrisă zestrea pe care prinţesa o dă servitoarei şi cea pe care regele o dă lui Belthandros. În urmă se celebrează căsătoria : patriarhul binecuvintează pe soţi şi deasupra capului lui Belthandros regele ţinea coroana nupţială, pe cînd Chrysantza o ţine deasupra capului Phaidocratzei. În sfîrşit, fiecare se întoarce în apartamentul său. Dar, înainte de a se despărţi, prinţesa a spus încet servitoarei : „Ia seama să nu-mi răpeşti seniorul". Este deci o „căsătorie albă" aceea a noilor soţi. Şi în dosul acestui subterfugiu, liniştiţi, Belthandros şi Chrysantza continuă legătura lor secretă.

Astfel trec zece luni. Dar tînărul e îngrijorat ; se teme de indiscreţii ; propune Chrysantzei să fugă cu el. Într-o noapte întunecoasă, cei doi amanţi fug ; sub furtună, în vînt, pe ploaie, ei ajung la ţărmul unui fluviu, care trebuie trecut în grabă, căci sînt urmăriţi. Belthandros se aruncă în apă, ducînd pe Chrysantza. Dar curentul îi desparte şi cavalerul ajunge singur pe celălalt mal. După cum anunţă inscripţia din Castelul Dragostei, cei doi amanţi par pentru totdeauna smulşi unul altuia.

Disperat, Belthandros merge de-a lungul ţărmului, dar nu găseşte decît cadavrul credincioasei Phaidrocatza. Din partea sa, pe malul celălalt, Chrysantza descoperă cadavrul unuia din călăreţi şi mai întîi crede că e trupul amantului ei. Nebună de durere,

ea recită plîngerea funebră şi e gata să se omoare, cînd deodată, de pe celălalt mal, aude o voce care o cheamă. Îndrăgostiţii se regăsesc fericiţi, cu toată starea de plîns în care se află ; ajung la mare, unde o corabie e gata să-i ia. Vasul e stăpînit de greci şi îndată se recunosc. Rodophilos împăratul pierzînd pe fiul mai mare, trimite în lumea întreagă să-l caute pe cel mic ; oamenii lui sînt pe bord, şi ne închipuim bucuria lor, cînd Belthandros îşi spune numele. În grabă, corabia se întoarce în Bizanţ, unde împăratul face o minunată primire fiului său şi Chrysantzei. Sînt căsătoriţi cu mare pompă şi, în chip de epilog, Rodolphilos spune asistenţei : „Vedeţi, granzi ai curţii mele, vedeţi, demnitari ai palatului meu, am regăsit pe şoimul meu pierdut : era mort şi iată-l întorcîndu-se din adîncul lui Hades".

II

În acest curios roman de aventuri, s-a crezut că se regăsesc urme destul de numeroase de influenţe occidentale. Începutul poemei părea că oferă o primă dovadă. „Apropiaţi-vă, spune autorul, graţioşi auditori şi acordaţi-mi pentru un moment atenţia voastră ; vă voi povesti o poveste încîntătoare, o aventură extraordinară. Fiecăruia îi va face plăcere şi va uita grijile ascultînd-o." Şi după o analiză sumară a subiectului : „Încordaţi-vă atenţia, încheie poetul şi urmăriţi povestirea mea ; veţi vedea că nu mint". Este tonul truverilor din occident, felul lor de a deştepta curiozitatea asistenţilor şi de a obţine liniştea, în momentul cînd începe povestirea. Aceasta nu e tot. Sub travestirea lor bizantină, numele eroilor arată în mod ciudat originea lor latină : şi de altfel poetul însuşi are grijă să spună că „în

limba romanilor" se numesc Rodophilos şi Belthandros : ceea ce ar putea să ne facă să presupunem că aceste numiri nu sînt decît traducerea pronumelor latine ca Rudolf sau Beltrand. Multe nume şi obiceiuri din occident apar de altfel în roman : astfel sînt termenii de *folconin* (şoim), *poupolon* (popor), *lizios* (supus). Este un fapt remarcabil de asemenea să vedem pe prinţul Antiohiei plăcîndu-i distracţia cu totul occidentală a vînătorii cu şoimul ; e un obicei absolut feudal propunerea ce i-o face Belthrandos „de a deveni supusul său". Se mai observă că acel Castel al Dragostei pare a-şi avea prototipul în poezia provensală şi în sfîrşit substituirea hainelor Chrysantzei acelora ale Phaidrocatzei, în seara nunţii, aminteşte puţin felul în care romanul lui Tristan şi Isolda, credincioasa Brangien ia locul stăpînei sale lîngă regele Marc.

Trebuie să ne ferim totuşi de a da prea multă importanţă acestor asemănări superficiale. Desigur, autorul poemului cunoaşte obiceiurile latine şi totul ne face să credem că unele din ele erau răspîndite în lumea greacă în care scria. Dar sub acest vestmînt de împrumut, culoarea generală rămîne pur bizantină şi e curios să vedem sub ce aspect caracteristic ne prezintă societatea din timpul său acest roman posterior cruciadelor.

Mai întîi, religia ocupă un loc foarte mare. Am văzut ce ură simt personajele pentru păgîni şi necredincioşi. Alte trăsături nu sînt mai puţin semnificative. Cînd Belthandros şi Chrysantza găsesc cadavrele tovarăşilor înecaţi din greşeala lor, ei se îngrozesc la gîndul socotelii pe care vor trebui s-o dea „înaintea Judecătorului neînduplecat, marele şi teribilul Judecător". Se ştie cum a chinuit sufletul oamenilor din Evul Mediu ideea Judecăţii din Urmă, mai ales în orient. Astăzi încă, nu există biserică

grecească în care să nu fie reprezentată, cu un lux de detalii înspăimîntătoare, groaznica scenă a „venirii a doua a lui Hristos".

Trebuie să observăm pe de altă parte importanța pe care o au în poem amintirile împrumutate din antichitate. Portretul Amorului, ținînd în mînă o săgeată de aur, pare inspirat din vreo statuie grecească : și se cuvine să adăugăm că această măreție ce înconjoară pe un zeu este cu totul în tradiția romanului bizantin. În poemul său Hysmineu și Hysmianis, Eusthatios Makrembolites a descris sub aceleași trăsături pe zeul Amorului, urcat pe un cal de triumf și înconjurat de o pompă regală. Bizanțul secolelor al XII-lea și al XIII-lea păstrase cu grijă moștenirea inventiilor alegorice și mitologice create odinioară de Grecia și Alexandria.

Ceea ce izbește de asemenea în istoria lui Belthandros și a Chrysantzei, este locul pe care-l ocupă natura. Obiectele neînsufletite sînt fără încetare asociate de poet la emoția personajelor : și aceasta e o trăsătură care se întîlnește, cum am văzut, și în epopeea lui Dighenis Akritis. Iată de exemplu descrierea celui dintîi cantonament al lui Belthandros, după ce a părăsit casa părintească : Era o noapte cu lună, o noapte minunată ; un izvor țîșnea în livada înverzită. Cavalerul își înalță cortul și se așează ; și după ce se așează își luă lăuta și cîntă și cu glasul plin de suspine îngînă această doină : „Munți, cîmpii și dealuri, strîmtori și văi, plîngeți împreună cu mine soarta mea tristă". La fel, cînd apare Chrysantza „strălucitoare ca soarele", natura întreagă o sărbătorește : „văile începură să danseze, munții să sară de bucurie". Este cîteodată oarecare afectație în felul cum emoțiile omenești deșteaptă un ecou în animale. Cînd, pe țărmul fluviului, Belthandros și Chrysantza sînt despărțiți, două turturele încearcă să-i „consoleze". Bărbătușul zboară în

jurul cavalerului și „compătimește durerile lui, ca o ființă omenească". Femela nu mai părăsește pe tînăra femeie și cînd aceasta leșină pe cadavrul în care crede a-și recunoaște iubitul, „turturica aduse apă cu aripile ei și stropi pe față spre a o deștepta". E oarecare exces și o prețiozitate cam de prost gust ; dar inspirația e în întregime bizantină și nu datorește nimic occidentului.

De asemenea, în descrierea ceremoniilor și a clădirilor se regăsește luxul din reședințele și serbările imperiale. Nu numai în romanele grecești din secolul al XII-lea, în *Callimah și Chrysorrhoe* sau în *Hysminen și Hysminias,* se întîlnește grifonul păzind fîntîna Amorului, apartamentele somptuoase, animalele mecanice înconjurînd bazinul din tricliniu. Se știe că una din curiozitățile palatului din Bizanț era platanul de aur, în care zburau și cîntau păsări mecanice și în fața tronului basileului erau așezați lei și grifoni de aur, pe care o mișcare ingenioasă îi făcea să se ridice și să ragă. Ceea ce este încă remarcabil, este locul pe care-l ține eticheta (taxis) în poema noastră, fie că e vorba de a orîndui ordinea banchetelor sau de clasarea ierarhică a marilor demnitari. În sfîrșit, toate palatele pe care le descrie poetul sînt pline de gărzi, de eunuci, cum erau palatele din Bizanț sau din orient. Protocolul este stăpîn aici și pune toată distanța care trebuie între împăratul Romanilor, basileul și „regele" *(rega)* Antiohiei. Fără ca să fie de altfel, în ce privește obiceiurile curții, nici o deosebire importantă între cele două capitale : Chrysantza, fiica regelui franc este numită „porfirogenetă", cum sînt în realitate prințesele de sînge imperial.

Moravurile sînt de asemenea curat bizantine. Am notat concursul de frumusețe, amintire a unui obicei scump pentru curtea bizantină. De altminteri și aceasta amintește epopeea lui Dighenis Akritis unde este vorba

de apelați, căci Belthandros este reprezentat undeva trăgînd „sabia sa de apelat" *(to apelatiki)*. Alte trăsături evocau de asemenea amintirea obiceiurilor societății bizantine. Iată descrierea serbărilor care întîmpină întoarcerea celor doi iubiți la curtea lui Rodolphos : „Tatăl, cînd zări pe fiul său Belthandros, îl îmbrățișă și de asemenea îmbrățișă pe frumoasa Chrysantza. Și femeile, marile doamne îl înconjurau, îl aclamau, îi aduceau onoruri, zicînd : «Mulți ani fiului basileului și al basilissei». Și tot poporul, mari și mici erau veseli. Împăratul Rodolphos dansa de bucurie și, în fericirea lui, poruncea tot felul de distracții frumoase, muzicale și altele. Apoi porunci să vină episcopul și clericii lui și el însuși puse coroana de nuntă și a imperiului pe capetele lui Belthandros și Chrysantzei. Însurat și în același timp proclamat autocrator, cu concursul senatului și al poporului, Belthandros e întronat împărat și Chrysantza e făcută împărătească. Și muzicile cîntară conform etichetei și ospățul fu servit și se așezară la masă". N-am putea spune că e un extras din *Cartea de Ceremonii* sau un ecou al serbărilor pe care-i place să le descrie epopeea lui Dighenis ? În decorul său exterior, Bizanțul pe care-l descrie scriitorul din secolul al XIII-lea este încă absolut asemănător cu Bizanțul din secolul al X-lea.

La fel, jelania funebră a Chrysantzei peste trupul iubitului său ne duce în viața reală din secolul al X-lea sau al XI-lea : „Belthandros, lumina mea, ochii mei, sufletul și inima mea, acum te găsesc mort, te văd neînsufletit. În loc de draperiile strălucitoare ale palatului regal, de vestmîntul acoperit cu pietre prețioase cu care trebuia să fii împodobit, tu zaci gol pe malul fluviului. Tu ești jalea tatălui tău, a fraților, a rudelor tale. Servitorii, servitoarele tale nu vor veni să te jelească și să te plîngă ? Unde sînt regele și regina, tatăl și mama mea, spre a plînge cu mine și a împărtăși

durerea mea ? Unde e mîngîierea pe care ar trebui să mi-o aducă ai mei ? Din toate rudele tale, numai eu singură sînt aici, nenorocită, mizerabilă, copleşită de soartă. Ce voi face, nefericita ? Ce voi deveni eu, străina ? Ce drum voi urma, disperată cum sînt ? Peste tot este nenorocirea, necunoscutul... Vreau să-mi străpung inima, vreau să fiu înmormîntată o dată cu tine ; cu tine voi muri, cu tine voi coborî în Hades, decît să trăiesc în durere restul vieţii mele. Nenorocire mie, nefericita ! Nu ştiu ce se va întîmpla cu mine ! Vai !" În acelaşi fel îşi striga durerea Psellos, pe mormîntul surorii sale. Nici aici Bizanţul nu schimbase nimic.

Astfel, în acest poem, care vrea să pună faţă în faţă două civilizaţii, în care lumea latină din Antiohia se opune lumii greceşti a Bizanţului, dacă lăsăm la o parte cîteva obiceiuri împrumutate din occident, cum ar fi legătura feudală sau vînătoarea cu şoimul, nu se vede aproape nici o influenţă străină în descrierea ce ni se face despre societatea acelei vremi. Fondul rămîne curat bizantin şi civilizaţia greacă pare a fi dat mult mai mult decît a primit de la acei baroni franci veniţi ca nişte cuceritori. Este ceea ce arată şi mai bine romanul lui *Lybistros şi al Rhodamneei*. Vom vedea cum în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, Bizanţul păstra încă ceva din acea putere de asimilare, prin care făcuse să intre atîtea popoare în marea unitate a elenismului.

III

Romanul lui *Lybistros şi al Rhodamneei* începe într-un fel destul de ingenios : „Într-o livadă, spune poetul, pe malul unui fluviu, un tînăr mergea pe o cărare strîmtă. Livada îl invita să-şi înalţe cortul, rîul cel limpede să-şi potolească setea. Una avea graţia, cealaltă

atracţia dulce, una prin arborii, florile şi izvoarele sale, cealaltă prin limpezimea şi dulceaţa apelor ei. Dar cavalerul părea preocupat de altceva. Era un om frumos. Latin de rasă şi nobil, viteaz, sprinten, cu statură elegantă, cu înfăţişare solidă şi viguroasă ; era blond, înalt ; bărbia îi era rasă, părul tăiat în triunghiu. Călărea pe un cal frumos, avea în mînă un şoim ; un cîine îl urma. Era acoperit cu arme strălucitoare şi tot urmîndu-şi drumul, lacrimi îi izvorau din ochi, suspine îi ieşeau din piept".

Acest cavaler rătăcitor, occidental la costum şi la înfăţişare, nu este altul decît Lybistros, regele ţării Libandros. Şi iată că pe cărarea singuratică trece un alt cavaler. El se apropie de Lybistros, îl întreabă şi sfîrşeşte prin a-i smulge povestirea aventurilor sale. Dar mai întîi cei doi cavaleri se unesc printr-un jurămînt de credinţă ; după care, Lybistros începe astfel povestea.

„În ţara mea, prietene, eram un om puternic, un senior bogat, temut de toţi şi de o vitejie incomparabilă. Aveam bucuria ca tovarăşă, nepăsarea ca prietenă ; tot ce era plăcut şi frumos mi se întîmpla în mod natural". Ca şi Parsifal din drama wagneriană, acest om fericit era insensibil la dragoste, insensibil la dorinţi şi n-avea decît dispreţ şi batjocuri pentru cei pe care-i vedea căzînd sub povara lor. Dar, spre deosebire de Parsifal, el însuşi nu avea să reziste mereu ispitei. Dragostea atotputernică îl aşteaptă în adevăr şi-l prinde. Şi într-un episod frumos, care nu-i lipsit de analogie cu acela în care Parsifal învaţă compătimirea faţă de animale, Lybistros vede revelîndu-i-se forţa de neînvins a dragostei. După cum Parsifal ucide lebăda, tînărul doboară la vînătoare o turturică şi cu uimire vede căzînd la picioarele lui, moartă de durere, tovarăşa păsării pe care a ucis-o. Şi după cum Gurnemanz instruieşte pe Parsifal, bătrînul sfetnic al lui Lybistros îl învaţă

atunci „misterele dragostei și legăturile dorinței, toată dulceața amară a iubirii" și-l face să cunoască legea dragostei universale, care conduce pe orice creatură.

Unele visuri sfîrșesc prin a lumina pe cavaler. El se vede într-o livadă înverzită, printre ape limpezi, copaci umbroși, flori în culori delicioase ; deodată o trupă înaripată îl asaltează, îl dezarmează și-l conduce în palatul Erotocrației. Ca și în romanul lui Belthandros, o inscripție este gravată pe poartă : „Orice om care nu e robit puterii Amorului, orice om care rămîne insensibil dorinții, nu trebuie să cunoască fericirea pe care o împrăștii în castelul Erotocrației. Cel ce vrea să pătrundă înlăuntru și să vadă palatul dragostei, trebuie să se recunoască sclavul și să se facă vasalul său". Atunci apar două personaje, unul blond încununat cu lauri — este Dorința, celălalt îmbrăcat cu o rochie de aur fără centură, încoronat cu mirt — este Voluptatea. Ei introduc pe tînăr în fața zeului Amorului, așezat pe un tron și care rînd pe rînd ia înfățișarea unui copil, a unui om matur și a unui bătrîn. Lybistros se prosternează la picioarele lui și-i prezintă omagii. „Amor, rege puternic, stăpîn al lumii, suveran pînă și al lucrurilor neînsufletite, tu care cercetezi orice suflet și descoperi orice dorință, tu care faci să se nască orice voluptate, dacă, prin nesimțirea ce am avut față de tine, te-am jignit, stăpîn al dorinței, nu te supăra pe greșeala mea și nu mă pedepsi. Eram un bădăran, să știi, iartă-mă. Mulțumește-te de a-mi fi inspirat teamă și fie-ți milă de mine. Jur să fiu de aici înainte sclavul tău și sclavul legii tale, de a asculta ca un supus de voința și de ordinele tale". Zeul iartă pe noul său adorator și-i vestește destinul lui viitor. Va iubi o prințesă indiană, Rhodamneea, fiica regelui Chrysos, o va pierde după un an prin farmecele unei vrăjitoare, vreme de doi ani o va căuta prin lume și în sfîrșit, se va întoarce să domnească împreună cu ea în Argyro-

castron. Încă un vis duce pe tînăr în „grădina Amorului". El întîlneşte aici pe zeu, ţinînd într-o mînă un arc de argint, conducînd cu cealaltă pe „tînăra fată destinată inimii mele, pe fata, lumina ochilor mei". „Lybistros, îi spune Amorul, vezi pe această fată? Admiri frumuseţea ei, eşti încîntat. Este Rhodamneea, fiica regelui Chrysos. Pe ea trebuie s-o cucereşti. Întinde mîna şi să trăieşti mulţi ani împreună cu ea, să mori lîngă ea şi pleacă rebelul tău cap sub jugul Dragostei".

Devenit astfel vasalul Amorului, Lybistros nu poate decît să-şi urmeze destinul. După sfaturile sfetnicului său credincios, el plecă la drum împreună cu o sută de cavaleri spre a găsi pe frumoasa sa şi după multe încercări ajunge în faţa castelului, ale cărui ziduri strălucesc în soare. Este Argyrocastro, „castelul de argint".

Poetul face aici o descriere curioasă a reşedinţei regelui Chrysos. Deasupra turnurilor care-l apără se ridică statui de marmoră şi bronz, reprezentînd oameni de arme şi muzicanţi şi la suflarea vîntului ies acorduri armonioase din instrumentele pe care le ţin. Deasupra porţilor, alte figuri reprezintă cele douăsprezece Virtuţi şi o inscripţie face cunoscut numele şi darurile fiecăreia. Mai departe, sînt cele douăsprezece luni, fiecare sub aspectul unei figuri simbolice, întovărăşită de o inscripţie. Şi în sfîrşit cele douăsprezece genii, Amorul, Buna primire, Simpatia, Afecţiunea, Perseverenţa etc. şi fiecare poartă o tăbliţă cu o inscripţie. Dar, în faţa atîtor minuni, cavalerul rămîne destul de încurcat: nu ştie prin ce mijloc să ajungă la frumoasa lui. Din fericire, unul din tovarăşii săi descoperă locul unde se află apartamentul Rhodamneei şi intră în legătură cu un eunuc al prinţesei. După sfatul său, Lybistros scrie o scrisoare şi o aruncă, cu ajutorul unei săgeţi, pe terasa fetei. Servitoarele Rhodamneei, foarte intrigate, se ceartă pe săgeată şi pe scrisoare, neştiind căreia din ele

îi e destinată ; la urmă, o duc stăpînei lor ; și aceasta, ca o femeie curioasă, nu are liniște pînă ce nu va cunoaște pe autor și nu va vedea pe îndrăznețul îndrăgostit.

Îndată începe o corespondență. Mai întîi, Rhodamneea ezită ; dar Amorul însuși vine în ajutorul cavalerului, silind pe frumoasă să se predea și eunucul de asemenea pledează pe lîngă stăpîna sa cauza lui Lybistros. Zadarnic încearcă fata să se înșele, zadarnic încearcă a crede că aceste mesaje pasionate sînt adresate uneia din servitoarele ei ; pe nesimțite încep a-i place scrisorile, dragostea îi aprinde inima și sfîrșește prin a răspunde. Trebuie să mărturisim de altfel că nimic nu-i mai obositor decît această corespondență, în care poetul simte plăcerea să filozofeze asupra dragostei. Totuși, printre aceste fleacuri, se întîlnesc unele lucruri frumoase, ca această serenadă pe care Lybistros o cîntă sub ferestrele iubitei : „Cavalerul iubește pe fata născută din soare, nobilul cavaler iubește pe frumoasa fată. Pentru dragostea frumoasei sale, el își înalță cortul în livadă, sub lumina lunii pe care frumoasa mea o egalează și o întrece în strălucire. Frumusețea frumoasei a făcut în așa fel, încît cavalerul e captiv, departe de țara lui de naștere și-a suferit multe neplăceri spre a găsi pe frumoasa lui ; și acum, cînd a găsit-o, el este tot torturat și din nou suferă pentru dragostea ei. Cavalerul e de rasă nobilă. Fata este incomparabilă. El o privește și suspină și sufletul lui e rupt și tulburat de durere. El privește soarele și-amintește tot ce a suferit pentru ea ; și pe lună, cînd strălucește, el o roagă cu lacrimi să spună frumoasei să nu-l mai tulbure pe nedrept". În sfîrșit, își însoțește ultima scrisoarea de un inel și prințesa se hotărăște să-i dea o întîlnire.

Dimineața, în adevăr, frumoasa Rhodamneea iese din castel spre a se duce la vînătoare. Încalecă pe un cal alb, împodobit cu purpură și aur. Ea însăși, zice

poetul, este îmbrăcată „după moda latinilor" și acoperită cu o mantie de aur, care atîrnă aproape pînă la pămînt. E așa de frumoasă, încît numai vederea ei robește toate inimile : „Niciodată pămîntul n-a făcut ceva mai frumos", spune textul. Fața ei e rotundă ca luna plină, tenul alb ca zăpada ; ochii ei întunecați sînt dulci și încîntători. Însăși mîinile Grațiilor i-au modelat nasul ; buzele ei par un trandafir întredeschis spre a primi roua. „În lumea întreagă n-ai putea găsi o frumusețe asemănătoare". Mulțumită bunăvoinței eunucului, în sfîrșit cei doi amanți se întîlnesc și trebuie să notăm discreția cu care poetul alunecă peste momentele delicate ale întrevederii lor.

Dar Frederic, regele Egiptului, vine să ceară mîna Rhodamneei, care i-a fost făgăduită. Atunci prințesa se hotărăște să-și mărturisească dragostea tatălui său și amîndoi pretendenții își dispută mîna ei în cîmp deschis. Lupta e aspră, dar Lybistros iese învingător ; și îndată este proclamat rege, asociat de Chrysos la domnie și se căsătorește cu Rhodamneea. Fericirea soților e perfectă : „În apartamentul tinerei femei, povestește Lybistros, se afla o grădină interioară. Era o bucată din paradis, un loc de fericire, un izvor de bucurie". Dar acolo se ridica o statuie misterioasă, pe care o inscripție profetică vestea cavalerului noi suferințe : „După bucurie, se citea pe ea, din nou Lybistros va găsi durerea, doi ani de încercări și apoi reîntîlnirea după exil, și fericirea după loviturile soartei".

În adevăr, regele Egiptului e un vrăjitor și va întrebuința magia spre a se răzbuna pe rivalul său. Într-o zi Lybistros și Rhodamneea erau la vînătoare. „În mijlocul cîmpiei, povestește cavalerul, întîlnesc un negustor ; avea cu el o mulțime de cai și de oameni și o bătrînă îl întovărășea, așezată pe o cămilă. El se coborî și veni să mă salute și eu îi spusei : — Cine ești tu, omule și de unde vii ? — Sînt un negustor din Babylon.

— Şi ce ai de vînzare ? îl întrebai. — Tot felul de lucruri, argint şi pietre preţioase, perle şi mătăsuri, tot ce poţi dori mai frumos. — Ai pietre preţioase, negustorule, le cumpăr. — Şi am de asemenea un cal măreţ, nu există altul mai minunat pe pămînt". Prinţesa doreşte să încerce calul ; ea se urcă în şa, dar în curînd nu mai e stăpînă pe armăsar. În acelaşi timp Lybistros ia un inel ; dar abia l-a pus în deget şi cade jos ca mort. Cînd îşi recapătă cunoştinţa, Rhodamneea a dispărut. Şi de atunci o caută prin lume. Tocmai în timpul acestui drum rătăcitor el întîlneşte, pe cărarea singuratică, pe celălalt cavaler, Klitobas.

După ce Klitobas la rîndul său, într-o digresiune de altfel destul de lungă, a povestit propriile sale aventuri, cei doi tovarăşi îşi urmează drumul împreună. Şi în curînd un vis le arată drumul ce trebuie să ia spre a regăsi şi pe Rhodamneea şi pe răpitorul ei. Puţin mai tîrziu, pe ţărmul mării, ei întîlnesc o femeie bătrînă, „neagră ca o sarasină". Este tocmai vrăjitoarea care odinioară a ajutat pe regele Egiptului s-o răpească pe soţia lui Lybistros ; dar prinţul i-a răsplătit rău serviciile şi ea e gata să se răzbune împotriva lui. Aici, poemul se întinde mult asupra capitolului vrăjitoriei ; bătrîna explică pe larg celor doi cavaleri tot ce puterea sa magică îi permite să săvîrşească. Ştie să întrebe astrele, să prevestească viitorul, să cheme pe demoni în nopţile fără lună, să coboare cerul pe pămînt. Spre a o servi, demonii iau mii de forme omeneşti ; ea are la porunca ei cai măreţi, care străbat într-o noapte distanţe fantastice. Îşi pune toată ştiinţa în serviciul celor doi prieteni ; apoi, închizîndu-se în coliba sa, la miezul nopţii ea cheamă spiritele răufăcătoare şi, învăţată de ei, ea informează pe Lybistros şi Klitobas despre soarta Rhodamneei. Virtuoasa prinţesă a rezistat dorinţelor regelui din Egipt ; ea a cerut, înainte de a fi a lui, şi a obţinut un soroc de patru ani ; pentru mo-

ment, ea ține un mic han la țărmul mării Egiptului. Înarmați cu instrucțiunile vrăjitoarei și urcați pe caii ei, cei doi cavaleri pleacă spre a o găsi. Mai întîi Klitobas se prezintă singur la ea și încet-încet o pregătește pentru surpriza ce o așteaptă. „Mîine, îi spune el, vei vedea pe Lybistros". La acestea, leșinuri, apoi izbucniri de bucurie : în primul moment, prințesa nu poate crede în fericirea ei. Dar în curînd soții se regăsesc ; ei fug din Egipt, călărind tot pe caii vrăjitoarei. Lybistros de altfel nu are nici o recunoștință față de vrăjitoare : la rugămintea Rhodamneei, el o ucide pe bătrînă cu o lovitură de sabie și „scapă pămîntul de acest monstru, care nu era decît un demon încarnat". Și toți împreună, acum fericiți, se întorc la Argyrocastron, unde Klitobas, ca preț al devotamentului său, primește mîna sorei Rhodamneei.

IV

Acesta este poemul lui Lybistros și Rhodamneei. Considerat din punct de vedere literar, este foarte interesant și desigur unul din cele mai remarcabile printre lucrările de acest gen. O artă foarte savantă, foarte rafinată este unită cu procedee ce amintesc simplitatea naivă a cîntecelor populare ; și acest contrast este infinit de plăcut. Fără îndoială, este ceva obositor cîteodată în întorsătura complicată a povestirii, în afectarea sentimentală a nenumăratelor scrisori de dragoste pe care le schimbă eroii poemului și în care autorul pare a-i fi plăcut să facă paradă de prețiozitate și manierism în întrebuințarea excesivă și cu deosebire artificială a visurilor, alegoriilor și a altor banalități literare. De asemenea, este oarecare stîngăcie în repetările în care același episod, de exemplu al întîlnirii amanților cu negustorul din Babilon e povestit de două sau

de trei ori, în termeni aproape identici. Dar cînd poetul se liberează de aceste lungimi şi locuri comune, face dovadă de graţie şi delicateţe, găseşte accente de emoţie adevărată şi de pasiune sinceră. Alături de jocurile de spirit insuportabile despre *pothos,* dragoste şi *ponas,* durerea ce naşte din dragoste, se află, în cîntecele de dragoste pe care le-am citat mai înainte, o prospeţime de sentiment adeseori încîntătoare. În altă parte se găsesc pasaje frumoase, în care vorbeşte pasiunea pură. Vedeţi de exemplu în ce termeni se exprimă Rhodamneea, cînd află că bărbatul ei trăieşte : „Trăieşte Lybistros. Trăieşte, el, pe care farmecele vrăitoarei l-au făcut să piară. Trăieşte, el, pe care sufletul meu l-a copleşit de tristeţe. Trăieşte, el, pe care -au doborît amărăciunile ce a avut din pricina mea. Dar, dacă e viu, dacă a venit spre mine, cine i-a arătat drumul, cine i-a servit de călăuză ? Şi nu pot crede că a venit. Căci *cum de n-a venit el însuşi la mine ?*" Trăsătura finală e de o sensibilitate profundă, de o delicateţe frumoasă şi pasionată.

Dar mai ales din punct de vedere istoric trebuie să analizăm poemul pentru tot ce ne învaţă despre istoria societăţii.

Ca şi în romanul lui Belthrandos, elementul latin ține un loc mare în istoria lui Lybistros şi a Rhodamneei. Eroul e latin şi portretul pe care-l face autorul îl arată îmbrăcat, înarmat şi ras ca oamenii din rasa sa. Prietenul său Klitobos e nepotul regelui Armeniei, adică al unui prinţ pe care istoria ni-l arată în legături neîntrerupte cu suveranii statelor france din Siria. În sfîrşit, lumea pe care o descrie poemul este plină de obiceiuri din occident. Ideea legăturii feudale, a omagiului care leagă pe vasal de suveran apare ca lucru familiar, trecut oarecum în moravurile şi limbajul curent. Tovărăşia cavalerească, ce leagă pe cei doi războinici printr-un jurămînt reciproc de fidelitate şi

de prietenie, apare ca o instituție cunoscută. Modelele sînt latine, chiar în curtea orientală a Rhodamneei. Prințesa, spune poemul, este îmbrăcată cu „vestminte latine" și într-un cîmp închis, într-o întrecere cavalerească, ale cărei detalii poetul le descrise foarte exact. Lybistros și Frederic al Egiptului își dispută mîna frumoasei. Ceea ce e poate și mai remarcabil, este că scriitorul grec, asemănător în aceasta cu autorul *Cronicii Moreei*, își declară pe față simpatiile pentru latini: „iubesc pe latini, spune Rhodamneea tatălui său: e o rasă de viteji. Și printre ei, iubesc mai ales pe aceia care luptă pentru dragoste și glorie".

Cu toate aceste trăsături caracteristice, care dovedesc, ca și în Belthrandos, felul cum unele obiceiuri din occident se infiltrează în orient, ar fi foarte temerar, ca și pentru Belthandros, să pretindem a găsi în poem imitația vreunui model occidental. Dacă societatea descrisă apare pătrunsă de unele elemente latine, ea păstrează totuși, în ansamblu, o culoare curat bizantină.

Fără îndoială, în acest poem religia nu ocupă locul important pe care i-l rezervă romanul lui Belthrandos Rhodamneea nici nu e creștină și orice preocupare de propagandă sau de conversiune pare a fi rămas străină autorului. Dar, în schimb, tradițiile antice sînt tot cu atîta grijă păstrate ca și în romanele pur bizantine din secolul al XII-lea: găsim fără încetare amintirea și influența operelor artei clasice. Amorul-copil, așa cum e reprezentat, încîntător și grozav în același timp, sub părul blond care-i umbrește fața, e o figură cu totul antică, inspirată de un tip familiar artei; și de altfel poetul ne spune „că pare făcut de mîinile unui pictor excelent". Alegoriile Dorinței, Voluptății și Dreptății coboară direct din arta alexandrină și de acolo vin de asemenea figurile Virtuților și Lunilor

care decorează porţile Argyrocastronului şi a căror atribute autorul le descrie în lungi *ecfraseis*.

Marte acoperit cu armură, ţine într-o mînă o sabie, în cealaltă o tăbliţă pe care se citeşte : „Eu încep anul, eu sînt soldatul războiului ; nu uitaţi că trebuie să mergem asupra duşmanului". După el venea Aprilie, un păstor conducîndu-şi turma, ţinînd într-o mînă băţul, în cealaltă o hîrtie pe care se putea citi : „Păzesc şi pasc turme numeroase şi sărîturile mieilor fac bucuria mea". Mai, are forma unui tînăr frumos, pe cap cu o cunună de flori, în mînă cu un trandafir. El spune : „Profită de anotimpul frumos, dacă eşti înţelept ; nu lăsa zilele frumoase să treacă fără a te bucura". Iunie, un om cu umerii largi, cu braţele goale, are mîinile încărcate cu flori multicolore. El zice : „Eu trăiesc în cel mai frumos timp al anului, gust parfumul florilor". Iulie este gol ; pe cap are o cunună de spice ; într-o mînă ţine secera, în cealaltă un snop ; şi el zice : „Eu secer fructele pămîntului pe care l-am semănat cu trudă". August, pare a gîfîi de căldură şi inscripţia lui laudă băile şi apa răcoroasă, care înviorează pe oamenii însetaţi. Septembrie culege struguri. Octombrie e un vînător de păsări. Noiembrie apare sub înfăţişarea unui plugar, la picioarele lui, grîu semănat. Decembrie e îmbrăcat într-o mantie grea şi poartă în mînă un baston. Ianuarie e un vînător îndrăzneţ ; cîinele aleargă în urma lui ; în mînă ţine un şoim şi spune : „Vînătorul nu stă jos, el aşteaptă prilejul de a pleca la vînătoare". Februarie se arată sub aspectul unui moşneag, cu o maşină de încălzit în mînă şi zice : „Mă încălzesc din cauza frigului ; cînd mă vede aşa de bătrîn, nimeni n-ar putea să mă ţină de rău". [1]

Romanele lui Prodrom şi Eustathios cuprind descrieri aproape identice cu ciclul lunilor şi ar fi uşor să regăsim şi în manuscrisele bizantine reprezentări asemă-

[1] Am împrumutat în parte traducerea lui Gidel (n.a.).

nătoare cu figurile descrise în poem. Ele diferă profund, de altfel, de imaginile prin care occidentul pictează de obicei aceste alegorii ; prin această latură, poemul este absolut bizantin.

Mai este bizantin şi prin dragostea de natură, pe care am observat-o de asemenea şi în romanul lui Dighenis Akritis şi în al lui Belthandros. Găsim mereu în versurile autorului nostru descrierea peisajelor încîntătoare, a peisajelor aşa cum le-au iubit întotdeauna orientalii, pline de verdeaţă, de flori, de copaci mari şi de ape curgătoare, răcoroase, care dau celor ce le privesc ideea unei perfecte opere de artă, „făcută de mîna unui pictor". Personajele romanului gustă profund farmecul lor : „Dacă un om, spune Lybistros, s-ar putea instala într-o asemenea livadă şi trăi într-un loc aşa de graţios zilele vieţii sale, n-ar mai dori raiul". Un peisaj frumos e deajuns ca să-i facă să-şi uite necazurile şi ei asociază cu plăcere această natură prietenă tuturor emoţiilor pe care le încearcă. „Munţii gem, spune Lybistros, cîmpiile suferă împreună cu mine ; ţărmurile plîng, livezile sînt mişcate ; arborii drumului, strîmtorile au auzit durerea mea, livezile disperarea mea, fluviile repetă lacrimile şi dealurile vaietele mele".

De asemenea, în sfîrşit, luxul palatelor, al Amorului cu minunile sale, al lui Lybistros cu apartamentele sale intime care par „o bucată din paradis", evocă amintirea splendorilor bizantine. Şi de altfel, obiceiurile curţii bizantine au servit de model descrierii ceremoniilor. Cînd tatăl Rhodamneei asociază pe Lybistros la tron, „el trimite, spune poemul, patru din arhonţii săi purtînd un scut rotund şi pun deasupra pe erou, îl ridică în aer şi aclamă în primul rînd numele lui Chrysos autocratul, în al doilea rînd pe al lui Lybistros : „Ani mulţi, strigă ei basileului Lybistros". Cînd eroul reîntors în ţară, ia din nou în stăpînire

puterea în mijlocul serbărilor, a muzicii flașnetelor, a fanfarei, tobelor și trîmbițelor, se asociază *eufemia* rituală : „Ani mulți și frumoși lui Lybistros, mare basileu al țării ilustre a Argyrocastronului și rege al țării Libandros, lui și frumoasei Rhodamneea, basilissa glorioasă și înfloritoare". Nu se purtau altfel în Palatul Sacru, cînd mulțimea demnitarilor curții, Senatul, armata, poporul salutau urcarea pe tron a unui împărat.

Desigur, societatea pe care o descrie romanul lui Lybistros e mai rafinată, mai elegantă decît pe cea pe care ne-o arată istoria lui Belthandros. Dragostea e, ca și altădată, ocupația constantă, plăcerea favorită a cavalerilor, dar această dragoste a devenit o adevărată știință, care are legile, regulile sale inviolabile pe care trebuie să le observe cel inițiat, *erotopaideumenos*, din ziua cînd a primit *erotodouleia*, serviciul dragostei și fără îndoială, la trubaduri și rapsozi regăsim o concepție analogă și rafinamente asemănătoare asupra dragostei. Dar amanții perfecți ai romanului grec se mișcă într-un decor cu totul oriental. Întîlnirea lui Lybistros și Rhodamneei cu negustorul din Babilon e un episod luat din realitatea vieții rătăcitoare de pe drumurile Asiei. Sosirea lui Klitobos la hangiță amintește oricui a văzut orientul o scenă ce nu s-a schimbat de secole : „Descalecă, scump străin, zice hangița i există un loc unde vei putea să te odihnești, un grajd pentru calul tău, o baie, unde te vei spăla. Nu vreau de la tine decît o promisiune : îmi vei povesti ce ai făcut, ce ai văzut prin lume." Acestea sînt trăsături, de o culoare vie și justă, care dau romanului o savoare particulară, dar sînt trăsături de o culoare cu totul orientală.

Astfel, literatura confirmă ceea ce ne-a învățat istoria. În contact cu occidentul, societatea bizantină nu s-a modificat decît într-un fel cu totul superficial. Fără

îndoială, apropierea celor două civilizații care rezultă din cruciade, a introdus în orient unele obiceiuri latine ; fără îndoială, înaltele clase ale societății grecești, de multă vreme obișnuite cu ideile și moravurile cavalerești, au adoptat cu plăcere unele mode și unele obiceiuri din occident. Fondul însă a rămas neschimbat bizantin. Și acest fapt e și mai adevărat, dacă din lumea curții și a nobleței, trecem la acea parte a societății care reprezintă cu adevărat poporul. Acest popor, am văzut, n-a avut decît ură pentru suveranele străine pe care politica le-a pus să domnească peste Bizanț ; acest popor, încurajat de clerul său, n-a avut decît neîncredere și dispreț pentru toate încercările destinate să-l apropie de occident. Cu tot efortul prinților, cu toate necesitățile politice, niciodată cele două lumi ostile nu s-au pătruns, nici nu s-au înțeles. Poate a fost o nenorocire pentru Bizanț, în sensul că latinii, rău dispuși față de el, rămaseră indiferenți la încurcăturile și ruina lui. Dar, în schimb, aceasta a dat civilizației sale acest aspect particular și original, care atrage azi așa de mult și reține atenția istoricului.

ADDENDA

ÎMPĂRATUL JUSTINIAN

În biserica San Vitale din Ravena, se văd pe pereții absidei două tablouri mari în mozaic. La stînga, un împărat, îmbrăcat într-un costum bogat, strălucind de aur și de pietre scumpe, cu picioarele încălțate cu purpură, cu capul încoronat și înconjurat de nimbul pe care bizantinii îl atribuiau regilor ca și sfinților, aduce darurile sale bisericii terminate prin grija lui. Două grupe de personaje îl întovărășesc: aici arhiepiscopul de Ravena și clericii săi, în lungi vestminte sacerdotale, dincolo strălucitorul cortegiu al demnitarilor aulici și al gărzilor, totul strălucind de scînteierea broderiilor, de luciul scuturilor și al armelor. De cealaltă parte a absidei, o împărăteasă înaintează spre ușa sanctuarului, întovărășită de o suită de femei în toalete elegante și rafinate. Costumul suveranei este de o splendoare incomparabilă. La poalele mantiei sale de purpură violetă, se desfășoară o broderie lată de aur, în cute luminoase; pe pieptul său strălucesc bijuteriile; pe capul său nimbat este pusă o diademă; și în părul ei se amestecă ciucuri de perle și de pietre scumpe, care cad pe umeri ca niște cascade scînteietoare.

Poate nicăieri mai bine ca în aceste tablouri faimoase, lumea bizantină nu trăiește evocată mai pă-

trunzător. În rigiditatea lor puțin cam solemnă, aceste figuri așezate simetric, fac prezentă în fața ochilor noștri măreția curții imperiale, prestigiul luxului, rafinamentele minuțioasei și savantei sale etichete. Vestmintele bogate sînt copiate după realitate ; fețele, așa de caracteristice în hieratica lor răceală, sînt, fără îndoială, portretele înseși ale personajelor ; și în fața acestor figuri nemișcate, te lași pradă multă vreme visării, în absida solitară, și fără să vrei încerci să descifrezi enigma acestor măști de nepătruns, să ghicești misterul vieții și al gîndurilor lor dispărute. Căci acest bărbat și această femeie, acum treisprezece secole, au jucat pe scena lumii marile roluri ale istoriei ; ei au guvernat aproape o jumătate de secol, ca niște stăpîni absoluți, tot ceea ce forma atunci universul civilizat ; nimic n-a lipsit gloriei lor, nici prestigiul succeselor militare, nici strălucirea marilor reforme administrative, nici rafinamentele civilizației celei mai elegante, nici minunile unei arte creatoare : nimic, nici chiar farmecul unei existențe romanțioase între toate, care și astăzi interesează curiozitatea noastră de neînvins, la numele inseparabil unite de Justinian și Teodora.

Ce a fost, ce a voit să fie, acest imperial parvenit, biet țăran iliric urcat pe tronul Cezarilor ; ce a fost, ce a voit să fie această dansatoare, transportată printr-un joc al soartei de pe culoarele circului în splendorile împărăției : desigur, problema este greu de rezolvat, sarcină delicată, poate imposibilă ; cu siguranță, nu este indiferentă nici curiozității noastre, nici istoriei. Pentru a înțelege ce a fost în secolul al VI-lea acest imperiu grec din orient, care se lumina atunci de o rază de glorie neașteptată, trebuie să încercăm să pătrundem secretul acestor voințe suverane, care au pus în mișcare toată mașinăria domniei ; trebuie să

încercăm să citim în aceste suflete despotice și mîndre, care au marcat tot ce au atins cu o pecete profundă și de neșters.

I

Prin ultimii ani ai secolului al V-lea, trei tineri țărani din Macedonia părăsiră într-o zi munții lor natali ca să se ducă să-și caute norocul : tot bagajul, toată averea lor o duceau în spate într-un sac, care conținea o mică provizie de pîine uscată ; și astfel echipați, ei luară pe jos drumul spre Constantinopol. Erau niște flăcăi cu înfățișare frumoasă, voinici și energici : ajunși în capitală, nu avură nici o greutate să se înroleze în garda imperială. Ori, în această societate bizantină, care prin unele laturi era ciudat de democratică, armata ducea oriunde : s-a văzut aceasta pentru unul din cei trei tovarăși. Curajul său militar, bunele și credincioasele sale servicii îi aduseră o rapidă avansare ; deveni ofițer, general, chiar senator ; el comanda, ca șef, trupele din gardă cînd muri împăratul Anastasie, în anul 518. O intrigă destul de obscură puse pe tron pe omul nostru : el a fost împăratul Justin I.

Justin avea un nepot, Justinian, născut, ca și el, într-un sat necunoscut din Macedonia de sus, în împrejurimile actualului Uskub, spre hotarele Albaniei. El fu pentru acest tînăr cel mai atent și cel mai bun dintre unchi, un unchi de moștenit. Neavînd nici un copil, se interesase din vreme de fiul sorei sale : îl aduse la Constantinopol, veghease la educația lui. Personal, Justin nu era mare cărturar în ce privește învățătura ; abia știa să citească, să scrie și mai puțin și au trebuit, cînd se urcă pe tron, să confecționeze

pentru el, ca să poată semna actele oficiale, o placă de lemn, găurită cu crestături care corespundeau literelor din parafa imperială, și în care suveranul își ducea, cu greutate, pana șovăitoare. Dar acest țăran de la Dunăre înțelegea virtutea educației pentru ceilalți. Nepotul lui urmă deci la școală : el se pătrunse adînc de cultura și de tradițiile Greciei și Romei ; și cînd norocul îmbrăcă pe unchiul său în purpură, el fu gata să fie sfătuitorul și ajutorul său. Astfel, deveni repede unul din primele personaje ale imperiului ; treptat, bunăvoința suveranului îl apropie chiar de treptele tronului. El deveni conte, patriciu, consul, comandant șef al trupelor care-și aveau garnizoana în capitală ; în sfîrșit, Justin îl adoptă și îl asocie la imperiu. Prin talentele și prin îndemînarea lui, el răspunse de altfel speranțelor pe care unchiul său le pusese în el. Cînd Justin luase puterea, el avea aproape treizeci și cinci de ani ; avea experiența afacerilor, mintea coaptă, caracterul format. El știu în același timp să se debaraseze, nu fără oarecare perfidie, de rivalii care puteau să stea în calea norocului său și să se facă iubit de toate clasele societății bizantine. Plăcea Bisericii prin stricta sa ortodoxie și prin zelul credinței merita laudele și respectul pontifilor romani ; prin serbările strălucite care marcau începutul demnităților sale (cînd deveni consul cheltui 280.000 de bani de aur, mai mult de patru milioane de astăzi), deveni idolul calicimii din Hipodrom, și-n același timp își satisfăcu propriile sale plăceri pentru lux și risipă ; în sfîrșit, linguși Senatul și știu să placă aristocrației. Avu, în adevăr, faimoasa sa legătură cu Teodora și această căsătorie oarecum scandaloasă, care, după cum spune un scriitor al timpului, „era de ajuns ca să te facă să judeci calitatea sufletului său și să-i apreciezi moralitatea". Bunul împărat Justin pare a fi privit acest lucru cu mai puțină severitate : el era un soldat

bătrîn, căruia prea puţin îi păsa de nobilime ; el însuşi se căsătorise cu o amantă plimbată multă vreme prin tabere şi făcuse, fără scrupule, o împărăteasă a Bizanţului din această femeie rustică şi barbară ca şi el. Deci el nu protestă prea mult împotriva nebunei pasiuni a nepotului său. Exista o lege care interzicea senatorilor şi înalţilor demnitari să se căsătorească cu femei de condiţie josnică, cu prostituate sau actriţe : ca să-i facă plăcere lui Justinian, împăratul abrogă această lege ; şi Teodora deveni soţia legitimă a moştenitorului tronului şi i se dădu înalta demnitate de patriciană, fără ca Bizanţul să pară a se fi scandalizat în adevăr prea tare. Astfel, cînd Justin muri în anul 527, nepotul său nu întîlni nici o greutate să-l moştenească şi Teodora împărţi puterea cu el. Timp de aproape patruzeci de ani, de la 527 pînă în 565, Justinian avea să domnească peste imperiul grec din orient.

II

Puţine personaje istorice sînt mai greu de judecat decît împăratul Justinian. Poţi spune despre el în acelaşi timp mult bine şi mult rău şi dovezile par a se înmulţi spre a justifica şi răul şi binele. Ca în atîtea probleme de psihologie istorică, nu lipsa de documente complică aprecierea ; dimpotrivă, marea lor mulţime. Justinian a scris mult şi a pus pe alţii să scrie şi mai mult ; monumentele sale legislative sînt precedate de lungi prefeţe, de ordonanţe minuţioase, în care se reflectă gîndirea şi ideile guvernării prinţului : şi deşi ar fi oarecum o naivitate să considerăm această literatură de cancelarie drept expresia exactă a adevărului, totuşi este imposibil să nu ţinem soco-

teală de ea. Pe de altă parte, scriitorii contemporani au povestit cu multe detalii evenimentele domniei, și se pare că din povestirile lor se poate desprinde o vie figură a împăratului. Dar să examinăm mai de aproape pe unul din acești istorici, și pe cel mai ilustru, Procopius. Acesta a fost secretarul lui Belizarie, pe care l-a întovărășit în toate campaniile ; a trăit la Constantinopol în apropierea curții, în rîndurile înaltei societăți administrative ; a fost bine plasat pentru a putea observa de aproape lucrurile și oamenii. Să privim acum cărțile sale și să vedem ce imaginè contradictorie ne-a lăsat scriitorul despre Justinian.

Iată de exemplu tratatul *Despre Edificii*. În această lucrare, împăratul este pus fără ezitare deasupra celor mai mari oameni ai antichității. El este superior lui Temistocle prin succesele armelor, lui Cyrus prin înțelepciunea administrației. El a redat monarhiei splendoarea și gloria, a strivit pe barbari, a recucerit provinciile pierdute, a întemeiat orașe nenumărate. A fost restauratorul religiei, campionul ortodoxiei. A adus lumină și ordine în întunericul și contradicția legilor și a pus adevăratele baze ale dreptului scris. A garantat siguranța imperiului, a înfrumusețat orașele prin construcții admirabile. Mai cu seamă a fost bun și milos : buñ cu dușmanii, cărora le-a iertat intrigile și le-a uitat comploturile, pentru a nu-și aminti decît de serviciile aduse ; bun pentru săraci și nenorociți, pe care i-a copleșit cu daruri ; pe scurt, a făcut să domnească fericirea pe pămînt. Dumnezeu însuși a întins mîna asupra lui, pentru a-l ajuta. Pentru a păstra oamenilor o viață așa de prețioasă, a înmulțit minunile pentru el și atunci cînd știința omenească nu putea să-l salveze pe împărat, a făcut să coboare sfinții din cer pentru a-l vindeca. Pentru a-l ajuta să rezolve greutățile guvernării, Dumnezeu i-a transmis spiritul său sfînt ; și Procopius povestește cu seri-

ozitate cum fiind zidurile nu știu cărei fortărețe dărîmate de o inundație, pe cînd cei mai savanți constructori de mașini nu știau prin ce mijloace să repare răul, Justinian, printr-o inspirație cerească, desenă el însuși planurile necesare. Pentru a înălța maiestatea alesului său, Dumnezeu îl improvizase inginer.

Acesta este panegiristul : fără rezerve, fără limite. Dar iată și reversul medaliei. Este acea faimoasă *Istorie secretă,* în care același Procopius a strîns, spre sfîrșitul domniei, toate calomniile, toate clevetirile, toate neroziile pe care toți gură-cască din Constantinopol le colportau pe seama lui Justinian. Aici, nu mai este Temistocle și Cyrus care să servească de punct de comparație, este Domițian, cel mai rău dintre tirani. Și iată portretul pe care autorul îl face prințului. Era în general un prost și un răutăcios, dar un prost din ultima speță, asemenea — cuvîntul este acolo — „unui măgar care ascultă de frîul stăpînului și se mulțumește să dea din urechi". Era un amestec de prostie și de corupție, de prefăcătorie și de cruzime, un suflet perfid, mincinos, un josnic sperjur, fără cinste și fără credință, supus tuturor influențelor, mai ales celor rele, invidios pe orice superioritate, plăcîndu-i trădările și intrigile, în sfîrșit, unirea în același caracter a viciilor pe care de obicei natura le împarte între mai mulți indivizi. Acesta era omul particular ; iată acum împăratul. Dacă răsfoiești cartea *Anecdotelor,* se desprinde din ea o impresie dominantă : timp de treizeci și opt de ani de domnie, Justinian n-a avut decît o grijă, decît o preocupare : să strîngă bani cu orice preț, fără să țină seama de cinste sau de milă ; și citind povestirea șireteniilor pe care le întrebuința, fără să vrei te gîndești la acel Panurge, despre care Rabelais ne spune „că avea șaizeci și trei de feluri de a găsi bani pentru

nevoile lui, dintre care cel mai onorabil și mai obișnuit era de a șterpeli pe furiș". Cînd o povestire care se pretinde istorică se pretează la astfel de comparații, riscă foarte mult, după cum putem crede, să nu mai fie istorie.

Totuși, Procopius povestește toate aceste prostii cu aerul cel mai serios din lume ; cum, pentru a jefui pe supușii lor, Justinian și Teodora se înțelegeau de minune, împăratul se prefăcea că cedează față de ura împărătesei pentru favoriții pe care mai întîi îi lăsase să se îmbogățească, împărăteasa aducînd același serviciu împăratului, și astfel amîndoi asociații sfîrșeau prin a-și satisface ura și lăcomia ; cum, prin aviditatea lui, prințul dezorganiză toate serviciile Statului ; și cum a fost falsificator de bani și altele. În cartea *Despre Edificii*, Justinian era alesul lui Dumnezeu ; în *Istoria secretă*, Procopius îngrămădește toate mărturiile evidente ale mîniei lui Dumnezeu, „care, spune el, din ură pentru acest om, și-a retras protecția de deasupra imperiului roman". În ochii lui, Justinian nu mai este „decît o plagă căzută din cer, care nu cruță pe nimeni". Este chiar mai mult : și aici imaginația scriitorului depășește în alevăr limitele grotescului. El povestește cu seriozitate că, după părerea sa, Justinian nu este om : „Este, scrie el, unul din acei demoni redutabili pe care poeții îi numesc vampiri și care îmbracă formă omenească, pentru a distruge pe muritori". Și dacă cineva se putea îndoi, iată dovezi. Însăși mama lui Justinian povestea că avusese legături cu o ființă supranaturală. Și iată ceva și mai convingător : noaptea, după cum afirmau servitorii palatului, „care, adaugă Procopius, erau oameni perfect sănătoși la cap", împăratul se scula deseori și rătăcea multă vreme prin apartamente ; dar atunci nu mai era Justinian pe care poporul avea obiceiul să-l vadă și să-l aclame în alaiurile oficiale, ci era un trup fără cap, străbătînd

sălile goale în plimbări interminabile, pînă în clipa în care capul, revenind nu se ştie de unde, se unea din nou cu trupul, pe care-l părăsise în mod aşa de ciudat. În prefaţa sa, Procopius a avut grijă să ne spună că va povesti întîmplări „care ar putea părea posterităţii de necrezut". Mi-e tare teamă că acest avertisment este o precauţie inutilă.

Nu este deloc momentul acum să explicăm motivele pentru care Procopius, după ce se făcuse panigiristul înfocat al lui Justinian, a crezut de cuviinţă să devină cel mai înverşunat dintre detractorii săi, nici să cercetăm dacă această *Istorie secretă,* care face puţină onoare inteligenţei ca şi valorii morale a celui care a scris-o, este în adevăr opera lui Procopius. Rămîne un lucru grav pentru noi : între aceste portrete aşa de perfect contradictorii, unde trebuie să căutăm adevărul ? Fără îndoială, nici de o parte, nici de cealaltă, nici în linguşitoarea exagerare din cartea *Despre Edificii,* nici în adunătura neroadă a *Anecdotelor;* dar pentru a zugrăvi omul aşa cum a fost, ce trăsături trebuie să reţinem din aceste mărturii ? Şi dacă adevărul este între acestea două, cum e de altfel probabil, cum să reuşim să-l desprindem ?

O altă greutate complică problema. Cînd îţi propui să studiezi această mare figură a lui Justinian, două fapte nu trebuie uitate : unul, că în momentul în care el se urca pe tron, avea patruzeci şi patru de ani ; celălalt este că a domnit treizeci şi opt de ani, adică a murit la optzeci şi doi de ani. Ori, cum se întîmplă de obicei, la sfîrşitul unei domnii prea lungi, o lîncezeală adîncă se introdusese în ultimii ani în toate domeniile administraţiei publice. Împăratul îmbătrînea : el nu se mai interesa, spune un istoric al epocii, de nobilele griji care-l preocupaseră în tinereţea şi maturitatea sa ; pierduse acea vioiciune şi acel orgoliu imperial care-i inspirau odinioară hotărîrile.

Lăsa armata să decadă, fortăreţele să se ruineze şi asista neputincios la hoţiile funcţionarilor săi, petrecîndu-şi vremea în sterile discuţii teologice, mărginindu-şi activitatea politică la a semăna vrajbă printre barbari şi cumpărînd, atunci cînd primejdia ameninţa, retragerea lor cu bani.

Se cunoaşte împărţirea faimoasă — şi medicală — pe care Michelet o introducea în domnia lui Ludovic al XIV-lea : la fel s-a încercat să se deosebească Justinian de dinainte şi de după ciumă şi este sigur, în adevăr, că în anul 542 împăratul a fost atins grav de această boală şi că nu s-a vindecat decît greu. De asemenea, s-a încercat să se împartă domnia lui Justinian după cum a domnit împreună cu Teodora sau fără ea : şi este incontestabil că şi moartea împărătesei, care a survenit în anul 548, marchează un început de slăbiciune şi de decadenţă. În orice caz, oricare ar fi cauzele, efectul rămîne : că Justinian îmbătrînind, a simţit profund greutatea vîrstei. Ori, dacă pentru a-l zugrăvi se vor căuta de preferinţă trăsăturile portretului în această perioadă de decădere, în care se pare cîteodată că împăratul îşi supravieţuieşte sieşi, nu riscăm să falsificăm în mod ciudat înfăţişarea personajului şi caracterul lui propriu ?

Cum va trebui să procedeze oare istoricul, pentru a schiţa această impozantă figură, care incontestabil merită să fie desenată prin locul important pe care acest om l-a ocupat în lume ? Mai întîi şi din fericire, s-au păstrat cîteva mărturii risipite asupra lui Justinian ale unor scriitori mai independenţi şi mai puţin porniţi decît Procopius : Agathias, Evagrius, Malalas, Ioan din Nikion, care ne permit să controlăm şi să corectăm afirmaţiile acestui scriitor. Şi apoi, nici din *Istoria secretă* nu trebuie aruncat tot, fără alegere. Dacă trebuie să o folosim cu extremă prudenţă, cel puţin rarele calităţi bune pe care acest pamflet le

acordă împăratului nu vor risca să ni se pară suspecte. Dar mai ales trebuie să examinăm marile evenimente ale domniei, să cercetăm cauzele care le-au inspirat, să vedem personajul pe care l-a jucat Justinian : pentru aceasta, istoria războaielor lui Justinian, pe care Procopius le-a scris de data aceasta cu mai multă imparţialitate, ne va furniza indicaţii infinit mai utile ; şi cînd aceste indicaţii se vor potrivi cu gîndurile pe care le exprimă actele legislative ale lui Justinian, nu vom avea oare dreptul să reţinem trăsăturile descoperite, pentru a încerca să zugrăvim cu mai mult adevăr portretul împăratului ?

III

Ca înfăţişare, ne spune Procopius, Justinian era de talie mijlocie, bine făcut, fără să fie gras : avea faţa rotundă, tenul colorat, capul frumos. Un alt cronicar, Ioan Malalas, adaugă că avea nasul drept, tenul deschis şi colorat, părul ondulat, un început de chelie şi capul şi barba încărunţite, înainte de vreme. Este interesant să comparăm cu aceste două mărturii portretele în mozaic care se văd la Ravena, unul în San-Vitale, celălalt în Sant Appolinare Nuovo : amîndouă sînt operele unor artişti contemporani cu Justinian şi cunoaştem şi data precisă : cel dintîi este din anul 547, celălalt posterior cu cel puţin zece ani ; de altfel, presupunînd că sînt exacte, se vede că sînt puţin întinerite. În absida de la San Vitale, capul este uşor alungit, bărbia hotărîtă şi voluntară ; fruntea puţin înălţată este umbrită de bucle de păr ondulat ; nasul e drept, subţire şi energic ; o mustaţă se vede deasupra unei guri mici şi fine, cu buzele destul de pronunţate ; ochii mari deschişi, cu pupilele foarte dilatate, privesc fix înaintea lor. Portretul de la Sant Appolinare ne

arată un Justinian puțin greoi și gras : partea de jos a feței s-a îngroșat, o bărbie dublă îngreunează obrazul, ochii, mai încercănați, au o expresie mai molatică și mai indiferentă ; mustața a dispărut și această mască grasă și imberbă, cu înfățișare blajină și ipocrită, nu mai are expresia energică și puțin îngrijorată a figurii din San Vitale. Este un Justinian îmbătrînit, așa cum apare la sfîrșitul domniei ; nu mai este gloriosul învingător al vandalilor și al ostrogoților.

Aceasta este înfățișarea exterioară ; trebuie să încercăm acum, și acest lucru este cu mult mai greu, să descriem persoana morală. Aici aparențele exterioare sînt mai degrabă seducătoare și măgulitoare : în această curte în care eticheta ține un loc așa de mare, împăratul afectează o reală simplitate. Mai întîi, este ușor de ajuns la el, e amabil ; primește pe oricine, nu se supără de loc de micile lipsuri în atitudine sau în limbaj, care ar putea să ofenseze protocolul ; are vorba dulce, amabilă ; după manierele sale, declară autorul *Istoriei secrete,* s-ar fi spus că acest om are sufletul unui miel.

Trebuie să adăugăm că această bunătate exterioară era poate mai mult decît o simplă aparență. Se citează trăsături de reală generozitate la Justinian, de bunătate adevărată. A avut într-un grad înalt grijă de operele de milostenie, milă de nefericiți. Acesta era, desigur, rolul său administrativ și datoria sa de creștin ; era de asemenea elanul inimii sale. Malalas ne dă exemple despre dărnicia lui, care contrastează cu lăcomia nesățioasă pe care i-o atribuie Procopius ; dă dovezi de recunoștința pe care a arătat-o servitorilor săi credincioși și care îl înfățișează mai puțin ingrat decît afirmă *Istoria secretă.* În sfîrșit, lucru mai rar, acest împărat a știut să ierte. Nu vorbesc aici despre blîndețea — foarte relativă — care a

urmat represiunii rebeliunii Nika : aceasta însemna obosceală de a ucide, de asemenea prudență mai curînd decît adevărată îndurare. Nu vorbesc de indulgența — de altfel excesivă — pe care a avut-o pentru unii din favoriți : aceasta era slăbiciune și nimic mai mult. Dar el a știut să ierte pe unii conspiratori dovediți, cum era acel Artaban, un condotier armean, multă vreme copleșit cu bunăvoința sa și care cu toată trădarea, a fost, numai după cîteva luni de disgrație, avansat la un comandament însemnat, sau ca Probus, condamnat la moarte de Senatul imperiului, și pe care el l-a liberat cu aceste vorbe disprețuitoare, care nu sînt lipsite de frumusețe : „Cît despre mine, eu îți iert crima ; să te ierte și Dumnezeu !"

Iată și o altă calitate. Justinian are multă grijă de demnitatea sa și de calmul care se potrivește cu rangul său. În împrejurările cele mai grave el știe — cel puțin în general — să rămînă stăpîn pe el însuși, să dea ordine cu sînge rece. „Niciodată, spune un istoric, n-a manifestat mînie sau violență împotriva celor care l-au jignit." Se va zice poate că la un asemenea grad stăpînirea de sine e vecină cu prefăcătoria : este drept de asemenea să adăugăm că de multe ori împăratul a știut să asculte sfaturi neplăcute, dar loiale și credincioase, fără să se supere și, ceea ce este și mai remarcabil, a știut să le urmeze.

Se mai pot nota și alte virtuți. Acest stăpîn al lumii are o viață de o simplitate uimitoare ; masa sa ar părea modestă celor mai modești burghezi din vremea noastră. Nu bea niciodată vin, abia mănîncă cîteva alimente, mai ales legume ; consideră ca lucru josnic și vulgar satisfacerea acestor plăceri materiale și cîteodată se scoală de la masă după ce abia a gustat din bucatele aduse. Deseori stă cîte două zile întregi fără să ia hrană solidă și cînd religia poruncește, primește fără greutate să postească o zi și două nopți. De ase-

menea nu doarme mult. Nu știu care din curtezanii săi îl numeau frumos „împăratul care nu doarme niciodată" *(basileus akoimetos)*: și, în adevăr, se scoală o dată cu zorile, se culcă foarte tîrziu noaptea, se scoală chiar, ca să se așeze la lucru, în mijlocul nopții: acesta este secretul acelor plimbări nocturne care tulburau așa de ciudat imaginația lui Procopius. Dacă este o calitate care nu i se poate contesta lui Justinian, este aceea de a fi fost foarte harnic: cerea să fie la curent cu toate detaliile problemelor imperiului și nu i se părea prea obositor să examineze totul el însuși. Pentru a se informa, înmulțea audiențele, primind pe oamenii cei mai obscuri, chiar și pe necunoscuți, și vorbea mult cu ei; se substituia fără încetare secretarilor săi pentru a rezolva direct chestiunile grele; îi plăcea să scrie și trebuie să-i recunoaștem o capacitate de lucru neobișnuită, o extremă dragoste de ordine, o grijă atentă pentru mersul regulat al administrației. Se poate ca în această direcție să i se fi întîmplat lui Justinian ceea ce i s-a întîmplat lui Filip al II-lea, căruia îi seamănă de altfel prin multe trăsături de caracter: că voind să examineze conștiincios detaliile lucrurilor, s-a lăsat copleșit și înecat de ele și că, sub aparența unui control sever, multe dezordini se vor fi produs fără voia împăratului. Acest fapt este verosimil, sigur chiar: dar intenția nu era mai puțin lăudabilă. Justinian înțelegea să-și facă bine meseria de rege.

De altfel îl îndemna la aceasta în mod natural un caracter absolut. „El nu permitea nimănui, spune Procopius, pe toată întinderea imperiului, să ia vreo hotărîre singur." La distanță de mii de leghe, el hotăra pentru generalii săi detaliile unui plan de luptă sau ale unui sistem de fortificații și nu admitea să i se calce voința. În imperialul său orgoliu, el își atribuia o capacitate universală în materie de legislație sau de

justiție ca și în ce privește operațiile militare ; judeca singur cu plăcere și pretindea să decidă cu ultimul cuvînt în toate lucrurile. El a scris undeva aceste cuvinte caracteristice : „Dacă vreo problemă pare îndoielnică, să se adreseze împăratului și el să hotărască cu autoritatea sa suverană, care singură are dreptul de a face și a interpreta legea". Astfel, el nu avea încredere în oricine părea destul de mare sau destul de independent pentru a-i discuta ordinele : servitorii cei mai credincioși, generalii cei mai devotați erau fără încetare expuși să-i jignească susceptibilitatea despotică ; ei au fost totdeauna în voia oricărei denunțări calomnioase. Niciodată favoriții săi cei mai adevărați n-au putut să se laude că se bucură de adevărata prietenie a împăratului : pentru un demers care-i neliniștea gelozia, Justinian uita cele mai remarcabile servicii. Belizarie cu deosebire a făcut cea mai crudă experiență. Toată viața lui a fost bănuit : împăratul a fost gelos pe gloria lui militară, pe averea lui, gelos pe popularitatea lui ; a fost gata să primească toate denunțurile împotriva lui, să încurajeze toate intrigile ; în ajunul morții sale chiar, marele și credinciosul general a fost acuzat de a fi conspirat și a fost disgrațiat pentru moment. Abia dacă mai trebuie să adaug că legenda și cîntecele au înfrumusețat în mod ciudat această istorie. E un tablou foarte înduioșător care-l arată pe Belizarie orb, silit să întindă mîna trecătorilor ca un cerșetor : din nenorocire pentru sufletele sensibile, acest tablou n-are nici o realitate istorică. Istoria adevărată este totuși de ajuns pentru a dovedi că lui Justinian nu-i păsa de recunoștință. Este locul să arătăm totuși că grija lui Justinian era cîteodată justificată. S-a complotat de mai multe ori împotriva vieții sale ; și de altfel modul însuși în care unchiul său și el însuși ajunseseră împărați, explica

și justifica neîncrederea pe care i-o inspira gloria prea strălucită a generalilor săi victorioși.

Iată încă o trăsătură : acest prinț absolut, despotic, are o vanitate adeseori puerilă. Acest parvenit duce la un așa de înalt grad orgoliul situației lui imperiale, încît ar vrea să dateze de la domnia lui și să marcheze cu numele lui o restaurare completă a întregului imperiu. Desigur, ar fi prea mult să spunem împreună cu Procopius că a avut o dragoste dezordonată pentru inovații inutile : în general, reformele lui au avut serioase motivări ; dar trebuie să mărturisim că i-a plăcut să sublinieze, cu oarecare exces, meritul și noutatea și că este puțin ridicol felul său de a decora toate lucrurile, orașe, instituții și regimente, cu epitetul cam personal de „justiniane". Nu cred totuși că a fost atît de prost ca să-și plece urechea la toate lingușirile josnice cu care era copleșit. Cînd curtezanii săi îi spuneau că ar putea, după voință, să se înalțe în aer ca o ființă supranaturală ; cînd ministrul Tribonian îi declara că asistînd la consiliu avea mereu teamă să nu vadă pe stăpînul său ridicat la cer, ca profetul Ilie, „pentru credința sa", mi-e greu să cred, să presupun că aceste bîrfeli sînt exacte și că lui Justinian i-au făcut plăcere. Dar ce este sigur, este că sub aceste aparențe de absolutism se ascundea un suflet nehotărît și slab. În împrejurări grave, Justinian a fost văzut ezitînd în mod ciudat și riscînd să compromită totul prin tărăgăneala sa. Dispoziția lui mobilă și schimbătoare cunoștea variații bruște : cînd calmul său se schimba în mînii fulgerătoare, cînd hotărîrea i se topea în descurajări neașteptate. Aceasta s-a văzut în acea vestită răscoală din anul 532, care a furnizat lui Sardou una din scenele cele mai caracteristice din *Teodora :* în ziua aceea, el a apărut în adevăr așa cum îl zugrăvește drama, reducînd la umiliri nedemne orgoliul său im-

perial, fără curaj și fără tărie de suflet, gata să fugă ruşinos în faţa răscoalei, dacă Teodora, care în acel moment critic s-a arătat în adevăr demnă de a fi împărătească, n-ar fi insuflat în acest suflet tulbure ceva din arzătoarea pasiune care o însufleţea. Acest lucru s-a văzut şi mai bine spre sfîrşitul vieţii, atunci cînd, ezitînd în faţa oricărei hotăriri ferme, regreta orice hotărîre luată, schimbînd, după capricii, politica şi pe generali, incapabil de orice voinţă energică, de orice părere durabilă, lăsînd în voia valurilor problemele cele mai grave ale Statului, cu o neglijenţă de neînţeles. Şi iată o altă slăbiciune. Acest stăpîn al lumii care vrea să fie absolut, a fost foarte adesea jucăria anturajului şi a linguşitorilor. Toată viaţa ei, Teodora a exercitat o influenţă suverană asupra lui Justinian, aşa de puternică, de netăgăduit, încît poporul capitalei nu putea să şi-o explice decît prin farmece. El suferi tot atît de puternic influenţa ministrului Ioan din Capadocia, financiar abil, suflet venal şi corupt. Şi se înţelege atunci că multe intenţii bune ale lui Justinian au rămas fără urmări, oprite în drum sau desfigurate de sfaturile favoriţilor săi.

Ar fi o naivitate să încercăm să ascundem alte defecte ale acestui caracter : o risipă nebună care aruncă banii fără să-i numere, de altfel mai puţin pentru propriile lui nevoi, cît pentru ridicarea prestigiului şi gloriei monarhiei ; oarecare tendinţă spre prefăcătorie, falsitate, perfidie — sînt defecte obişnuite în această curte a Bizanţului plină de şiretenii şi de intrigi ; cîteodată, în sfîrşit — mai rareori decît s-a spus — o cruzime, născută mai ales din frică, şi asprime inutilă împotriva unor nevinovaţi, — numai pentru că îngrijoraseră pe prinţ sau îndrăzniseră să reziste voinţei lui.

În general şi pentru a rezuma trăsăturile acestui studiu psihologic, un suflet dezechilibrat, plin de contraste, şi, făcînd socoteală, pe lîngă incontestabile cali-

tăți, de valoare mai curînd mediocră : sentimente adesea meschine, o voință cîteodată nesigură și slabă, o vanitate puerilă, un despotism gelos, o activitate reală, dar frămîntată și nesigură. Acesta este omul în general? Dacă n-ar fi decît acestea în Justinian, în adevăr s-ar înțelege greșit gloria care-i înconjoară numele : aceasta pentru că în adevăr mai este și altceva : dacă firea lui a fost mediocră, spiritul i-a fost mare și înalță personajul. Acest țăran macedonean ridicat pe tronul Bizanțului a fost continuatorul și moștenitorul împăraților romani ; a fost reprezentantul eminent a două mari idei : ideea imperială și ideea creștină și acestea sînt de ajuns pentru a-i asigura renumele.

IV

Printre împărații de rasă, puțini sînt aceia care au avut, mai mult ca acest parvenit, sentimentul demnității imperiale și cultul respectuos al tradiției romane. Citiți ordonanțele sale : Justinian face fără încetare apel și-și caută inspirația în amintirile romane, admirabil cunoscute și reținute. Omul, cum am văzut, este simplu, aproape modest : pentru înalta funcțiune pe care o ocupă, el are toate orgoliile și toate ambițiile. Prin faptul că s-a așezat pe tronul lui Constantin, el a devenit moștenitorul direct și legitim al Cezarilor ; fără să tremure, el revendică toată întinderea moștenirii sale. Îndată după urcarea pe tron, Justinian a visat imperiul universal. Această antică unitate romană, în care aventurierii germani și-au tăiat suveranități, el aspira s-o reconstituie în întregimea ei ; pretindea să ridice și să facă din nou o realitate din aceste drepturi istorice imprescriptibile, pe care predecesorii săi le păstraseră cu grijă; și cînd se gîndea că insem-

nele imperiului, simbolul autorității supreme, furate odinioară de Genseric cînd jefuise Roma, erau de atunci prizoniere la barbari, orgoliul său suferea ca de o rană intolerabilă. Să recucerească Africa de la vandali, Italia de la ostrogoți, Spania de la vizigoți, Galia de la franci, acesta era visul său. „Năzuia, spune Procopius, să cucerească lumea întreagă" ; și el însuși scria, îndată după ocuparea Africii și Siciliei : „Avem speranță că Dumnezeu ne va ajuta să cucerim și celelalte țări pe care le stăpîneau vechii romani, pînă la marginile celor două oceane". Desigur că în expresia solemnă a acestor vaste speranțe, era o parte de iluzie ; dar înșiși detractorii lui Justinian sînt obligați să admită că ambiția pe care el o avea de a reconstitui unitatea romană era o datorie esențială a funcției sale imperiale și dacă ne gîndim că din acest vis Justinian a făcut aproape o realitate, că Italia, Corsica, Sardinia, Balearele, o parte din Africa s-au întors la imperiu sub domnia sa, trebuie să mărturisim că era multă grandoare în omul care a știut să conceapă și să execute un astfel de gînd.

Împăratul roman, al cărui moștenitor se proclama Justinian, nu era numai un glorios conducător de mari din istorie. Această legislație justiniană a puterii absolute. Justinian a voit să fie și aceasta. El a scris undeva aceste cuvinte caracteristice : „Ce există mai mare, mai sfînt decît majestatea imperială ? Cine ar putea avea impertinența să disprețuiască judecata prințului, cînd înșiși întemeietorii dreptului au declarat limpede, lămurit, că hotărîrile imperiale au valoare de lege ?" De asemenea, așa cum pretinde să stăpînească în afară, ca odinioară poporul roman, asupra tuturor națiunilor din univers, la fel și înlăuntru revendică pentru coroană toată puterea pe

care *lex regia* o conferea odinioară vechilor împărați ; și, în adevăr, după cuvîntul unui istoric al epocii, „el a fost cel dintîi dintre suveranii Bizanțului care, cu numele și cu fapta s-a arătat stăpînul absolut al romanilor". Totul a trebuit să fie centralizat în mîinile unui prinț despotic ; toate lucrurile au trebuit să atîrne de voința sa suverană : Statul, legea, religia. Odinioară, Roma unise gloria armelor cu strălucirea dreptului ; ea își luase din acest dublu izvor puterea care i-a asigurat măreția ; pe această dublă bază își întemeiase dominația universală. Justinian voia să facă întocmai ca înaintașii săi. El era cuceritor, dacă nu personal, cel puțin prin brațul generalilor, pe care-i alegea și-i îndruma ; voia să fie legislator. El a fost, cu absolutismul pe care-l aducea peste tot, atribuind fără să ezite funcțiunii imperiale o adevărată infailibilitate, reclamînd pentru ea dreptul și capacitatea de a schimba, de a îndrepta, de a interpreta legea. „Maiestatea noastră, scrie el, examinînd proiectele care i-au fost supuse, îndrepta prin inspirație divină toate nesiguranțele și confuziile și dădea lucrurilor forma lor definitivă". Și în alt loc, ironizînd „scrupulele zadarnice și ridicole" ale celor care pun la îndoială infailibilitatea suverană : „Cine ar fi deci capabil, spune el, să rezolve enigmele legii și să le reveleze oamenilor, dacă nu acela care singur are dreptul de a face legea ?" Desigur, în astfel de cuvinte se găsește o infatuare cam puerilă ; dar opera care a luat naștere din aceste idei este una din cele mai mari din istorie. Această legislație justiniană a dominat tot Evul Mediu și a furnizat Europei moderne bazele însești ale dreptului.

Aceasta nu este încă totul. Este de demnitatea funcției imperiale să domnească pentru marele bine

al imperiului. Nu știu dacă grija lui Justinian a avut totdeauna urmările fericite pe care el le dorea ; dar este, desigur, multă noblețe și sinceritate în aceste declarații în care împăratul afirmă „că-și petrece zilele și nopțile în grijă și veghe, pentru a crea pentru supușii săi ceva folositor și plăcut lui Dumnezeu". Acestea nu sînt cuvinte fără rost, cînd îi cunoaștem conștiinciozitatea, dragostea de ordine, capacitatea de muncă ; și de asemenea, mulțimea de *Novele* atestă cu prisosință varietatea preocupărilor sale. „Dintre toți împărații care au domnit în Bizanț, a spus cu bună dreptate Ranke, nu este nici unul a cărui activitate administrativă să se fi oprit asupra atîtor probleme ca aceea a lui Justinian". Este drept să adăugăm că mai multe reforme foarte însemnate datează din timpul acestei domnii și că dacă lui Justinian i-a plăcut să-și lege numele de multe lucruri, unele fac onoare numelui care nu se mai poate separa de ele.

Iată o ultimă trăsătură : acest împărat posedă într-o așa de mare măsură orgoliul rangului său imperial, încît ar vrea să-l înconjoare cu tot luxul, să-l împodobească cu toate strălucirile. El însuși, după cum am văzut, ține puțin la etichetă : dar Palatul Sacru va fi de o măreție extraordinară. Este modest și simplu : dar vrea ca numele imperial să fie întovărășit de cele mai răsunătoare epitete, ca titlurile sonore de alamanic, gotic, franc, germanic, vandalic, alanic, calificativele măgulitoare de credincios, fericit, glorios, victorios și triumfal împărat, să egaleze pe cei mai iluștri din înaintașii săi. Mai ales vrea ca înfățișarea monarhiei să fie strălucitoare și măreață. Pentru a ridica și mai mult splendoarea capitalei sale, nimic nu-l va costa prea scump, pentru că această capitală

este într-un fel simbolul vizibil al imperiului. El strînge aici comorile artei antice, înmulțește capodoperele ; și gîndul care l-a inspirat apare în plină lumină în acest strigăt orgolios pe care îl scoase în ziua solemnă a inaugurării Sfintei Sofii : „Slavă lui Dumnezeu care m-a găsit demn de a săvîrși o astfel de operă ! Te-am învins, o, Solomoane !" Și aici ideea imperială a inspirat bine pe Justinian. Căci prin Sfînta Sofia ca și prin *Cod*, acest împărat, care a avut sentimentul și dragostea pentru grandoare, rămîne în adevăr mare.

Dar, alături de tradiția romană, iată și influența creștină. În adevăr, împăratul bizantin nu purcede numai din *imperator*-ul roman ; el este de asemenea, cum se spune, *Isapostolos*, prințul asemănător apostolilor, șeful suprem și campionul religiei, pe care Biserica îl înconjoară cu un adevărat cult. Și de aici apare la Justinian un nou aspect al personajului.

Justinian era foarte credincios. Astfel, rîvna sa religioasă lua naștere în mod natural din ideea pe care și-o făcuse despre maiestatea imperială. Pentru el, împăratul este neapărat alesul lui Dumnezeu, pe care Domnul printr-o alegere deosebită l-a însărcinat cu conducerea treburilor omenești, peste care își întinde în orice împrejurare mîna sa protectoare, căruia îi vine în ajutor în toate nevoile și în toate primejdiile. Este vorba de a duce la bun sfîrșit opera legislativă : „Lucrul, scrie prințul, pare greu, imposibil ; dar ridicînd mîinile către cer și invocînd sprijinul Său, ne-am regăsit siguranța, cu încredere în Dumnezeu care prin puterea sa poate duce la bun sfîrșit sarcinile cele mai grele". Este vorba de a duce un război : „Nu în arme, spune încă împăratul, avem

încredere, nici în soldaţi, nici în generali, nici în geniul nostru ; ci ne punem toată speranţa în ajutorul Sfintei Treimi". Şi aşa de adîncă este credinţa sa în protecţia cerească, aşa de sigură încrederea în înţelegerea care-l leagă de divinitate, că-şi aplică fără să stea la îndoială cuvintele profeţilor şi versetele psalmistului : pe soclul statuii ecvestre, ridicată în cinstea sa în centrul Forului Augusteon, Justinian pusese să se graveze aceste inscripţii umil orgolioase, care-l arată ca pe reprezentantul adevărat al lui Dumnezeu pe pămînt : „El va încăleca pe caii Domnului şi cavalcada lui va fi mîntuirea. Regele îşi pune nădejdea în Dumnezeu şi duşmanul nu-l va putea învinge".

Astfel, pentru acest Dumnezeu care îl inspiră şi-l ajută, care pentru el înmulţeşte minunile şi mila, Justinian va fi cel mai recunoscător şi cel mai devotat dintre servitori. Dacă face război, nu o face numai pentru a readuce în unitatea imperiului provinciile luate de barbari : prinţ catolic, el suferă poate şi mai mult să vadă pe creştinii ortodocşi supuşi ereticilor arieni, „prigonitori ai trupurilor şi sufletelor" ; şi pe lîngă restauratorul drepturilor istorice ale imperiului, este în el şi un campion al lui Dumnezeu. Astfel, acţiunile lui militare au în ele ceva din entuziasmul unei cruciade : şi de asemenea, în guvernarea sa internă, religia este nedespărţită de politică. Dacă cineva doreşte să înţeleagă în tot adevărul această îmbinare de sentimente diferite, care constituie fondul însuşi al sufletului imperial, trebuie să citească cu deosebire prefaţa marei ordonanţe pe care Justinian a publicat-o a doua zi după cucerirea Africei. Totul se găseşte acolo, credinţa creştinului care se răspîndeşte în acţiuni de mulţumire în faţa acestui Dumnezeu care i-a dat o nouă şi stră-

lucită dovadă de mila lui, şi orgoliul suveranului care se făleşte de a fi recucerit provinciile pierdute şi de a fi luat de la barbari odăjdiile şi insignele imperiului. Aici este prinţul respectînd religia, care mulţumeşte cu modestie cerului că a binevoit să-l aleagă spre a răzbuna suferinţele Bisericii ; dincolo, împăratul superb care aminteşte cu mîndrie că gloria dobîndită de el a fost refuzată înaintaşilor săi şi care declară că o epocă de fericire va începe pentru Africa, o dată cu domnia lui. Orgoliu imperial, umilinţă creştină, poate şi mai orgolioasă, acesta este Justinian întreg care se revelează şi se rezumă în acest monument caracteristic şi autentic al gîndirii sale.

Desigur că pasiunea religioasă care l-a însufleţit pe Justinian cuprinde excese şi primejdii. Ea duce repede la intoleranţă religioasă, dă naştere la persecuţii împotriva oricui crede altfel decît prinţul şi această persecuţie, oricît de aspră ar fi, devine atunci legitimă şi sfîntă. „El nu considera o crimă, spune Procopius — şi aici ne gîndim tot la Filip al II-lea — moartea dată oamenilor care nu-i împărtăşeau credinţa." El însuşi a scris undeva : „Urîm pe eretici" ; şi toată viaţa sa o dovedeşte, persecutînd fără milă pe toţi dizidenţii, evrei, arieni, donatişti, monofiziţi şi păgîni. Şi iată altă primejdie a acestei concepţii religioase : un împărat absolut, care se interesează de Biserică, riscă foarte mult să o tiranizeze. Lui Justinian i-a făcut totdeauna plăcere să se amestece direct în controversele religioase : vorbea frumos, îşi dădea seama de aceasta şi lămurea cu plăcere pe episcopi prin predicile lui pline de dulceaţă şi de blîndeţe, de care auditorii săi erau încîntaţi. „Dacă n-aş fi auzit cu urechile mele, scrie un prelat, cuvintele care cu mila lui Dumnezeu ieşeau din gura prinţului, le-aşi crede cu greu, aşa de

bine se aflau unite în ele blîndețea lui David, răbdarea lui Moise și mila apostolilor." Te îmbeți repede cu astfel de succese oratorice : Justinian, pe măsură ce înainta în vîrstă, cădea din ce în ce mai mult în mania teologică. Se complăcea în fiecare zi tot mai mult în cercetări subtile, în discuții zadarnice asupra naturii lui Dumnezeu ; își petrecea nopțile, odinioară consacrate problemelor de stat, discutînd cu episcopii textele Scripturilor ; pretindea să dogmatizeze, așa cum reformase și legiferase ; și dorind, poate cu bună intenție, să aducă pacea în Biserică și ordinea în Stat, de fapt el aprinse războiul civil. Acestea sînt neajunsurile ideii creștine, cînd ea germinează în capul unui împărat : dar, pe de altă parte, nu este ea un puternic resort de acțiune ? Și atunci cînd, pe lîngă războaie și anateme, grija pentru religie inspiră acele misiuni creștine, care au dus, în timpul lui Justinian, ortodoxia și civilizația din oazele Saharei pînă în munții Caucaz, din fundul Abisiniei pînă pe malurile Dunării, opera săvîrșită merită să fie cinstită și preamărită.

Și desigur poți să rîzi de Justinian reglementînd cu ajutorul unei mari cantități de texte ecleziastice postul Paștelui, sau certîndu-se, cu multe injurii, cu călugării obscuri care gîndesc altfel decît el. Trebuie să te îndurerezi văzîndu-l cum uită, în certuri sterile, Italia în agonie, sau vărsînd sînge pentru zadarnica satisfacție de a impune un articol de lege. Dar cînd se complăcea să fie nașul regilor barbari care veneau la Constantinopol ca să se boteze, cînd copleșea cu atenții și cu daruri pe acești neofiți ciudați : huni din Crimeea, heruli, iberi din Caucaz, cînd trimitea în lumea întreagă misionari să evanghelizeze pe eretici și pe păgîni, el făcea operă politică tot atît cît făcea operă de creștin ; și prin aceasta ideea creștină a cărei vie

încarnare[1] a devenit mai tîrziu Justinian în credința popoarelor, se întîlnește cu ideea imperială, al cărei ilustru reprezentant rămîne.

V

Nu afirm de loc că pentru a fi avut aceste două mari idei, trebuie să acordăm lui Justinian o inteligență de primul ordin : în ochii contemporanilor chiar, cum am văzut, aceste idei păreau aproape nedespărțite de funcțiunea imperială. Dar dacă ne gîndim că omul care le-a primit și le-a înțeles așa de admirabil nu era decît un simplu țăran iliric, vom recunoaște că spiritul acestui om avea forță și măreție. Istoricul are dreptul să se întrebe dacă Justinian n-ar fi fost mai înțelept adoptîndu-le cu mai multă

[1] Un istoric egiptean din secolul al VII-lea, episcopul Ioan din Nikion, povestește în legătură cu aceasta o frumoasă legendă. „Împăratul Justinian, spune el, iubea pe Dumnezeu din toată inima și din tot sufletul său." Ori, se afla în acea vreme la Constantinopol un vrăjitor renumit prin faimoasele sale farmece ; credincioșii ocoleau cu grijă pe acest complice al iadului ; dar unele mari personaje de la curte, care se ocupau mai mult de teatru și de curse decît de lucrurile spirituale, sfătuiau pe împărat să-i întrebuințeze serviciile. „Acest om, ziceau ei, după ce a dus la ruină pe perși, va aduce victorie romanilor ; prin procedeele sale va fi folositor imperiului, va ține în frîu poporul și va face să se adune ușor birurile ; el va trimite perșilor demoni, va stoarce puterea din soldați prin plăgi de toate felurile și va face pe romani să triumfe fără luptă." Cu toate aceste promisiuni seducătoare, împăratul rămînea neclintit ; totuși, pînă la urmă aduse pe om, dar pentru a-i ține acest discurs : „Eu, Justinian, împărat creștin, nu voi învinge cu ajutorul demonilor ! Nu ! Ajutorul meu vine de la Dumnezeu și de la Domnul meu Isus Hristos, creatorul cerurilor și al pămîntului." Și vorbind astfel, el alungă din fața sa pe vrăjitor și mai tîrziu, așa cum se cuvenea, puse să fie ars.

judecată și în adevăr am putea crede aceasta. Dar vedeți care a fost asupra lui puterea acestor idei importante: oridecîteori acestea îl inspiră puternic, se pare că el se transformă și se ridică deasupra lui însuși. Atunci apare un nou Justinian, mai sigur, mai hotărît, știind, cu toată opoziția anturajului său, să ia inițiativa hotărîrilor îndrăznețe și să le susțină; de asemenea, un Justinian mai binevoitor și prin unele laturi în adevăr mare. Fără îndoială că aceste mari idei poartă în ele defecte. Realizarea lor dezvoltă în cel care le-a conceput o înfumurare orgolioasă de necrezut. „Niciodată pînă acum, scrie undeva împăratul, decît sub domnia noastră, Dumnezeu nu acordase romanilor astfel de cuceriri." În altă parte, el strigă, în entuziasmul triumfului: „Locuitori ai lumii, aduceți mulțumire cerului, care a rezervat secolului vostru împlinirea unei opere așa de mari. Ceea ce antichitatea nu păruse demnă, în judecata lui Dumnezeu, să realizeze, s-a înfăptuit în vremea voastră". Iată ce fac aceste idei din om: consecințele lor au fost poate și mai grave pentru imperiu. Ideea creștină realizată a produs acea adîncă intoleranță care nemulțumi pe supuși și aproape desfăcu din monarhie Egiptul și Siria monofizită. Realizarea ideii imperiale a fost și mai dezastruoasă, dacă se poate spune. Marile ambiții costă scump pe oamenii care sînt instrumentele lor obscure. Pentru a avea bani, toate mijloacele i s-au părut bune lui Justinian: a înmulțit impozitele, le-a mărit cu o cruzime cumplită, „cea dintîi datorie a supușilor, spune precis împăratul, și cel mai bun mijloc pe care-l au de a recunoaște solicitudinea imperială, fiind acela de a plăti cu un absolut devotament impozitele publice în întregime". Pentru ca banii să intre drept în tezaur, împăratul lăsă toată libertatea lăcomiei și hoțiilor funcționarilor și pentru a face față nevoilor războaielor, el însuși nu s-a dat înapoi în fața practicilor celor mai necinstite.

Acesta este prețul obișnuit al gloriei : mizeria profundă, completa sărăcire a monarhiei.

Se cunoaște această anecdotă celebră :

— Cînd voi muri, întreba Napoleon I pe unul din curteni, ce-o să zică lumea ?

— Sire, răspunse cel întrebat, lumea va zice ba una, ba alta !

— Nu, întrerupse brusc împăratul, va zice : uf !

Popoarele au zis uf ! a doua zi după moartea lui Justinian. Poetul Coripps povestește că, atunci cînd pentru întîia oară succesorul suveranului defunct apăru în Hipodrom, el fu primit de o mulțime rugătoare și disperată : „Fie-ți milă de noi, strigau bărbații, căci pierim. Vino în ajutorul sclavilor tăi.“ „Tu ești credincios, gemeau alții, ești atotputernic. Vezi lacrimile noastre, ușurează-ne mizeria.“ Erau toți aceia cărora Justinian le storsese bani, familiile debitorilor insolvabili, soțiile și mamele prizonierilor, toate victimele regimului trecut implorînd mila noului împărat. Și așa de adîncă era peste tot impresia de descătușare, încît și Avagrius cel grav scrie, sfîrșind povestirea acestei domnii : „Astfel muri Justinian, după ce umpluse lumea cu zgomot și tulburări; și îndată după sfîrșitul vieții primind plata pentru faptele lui rele, se duse să afle înaintea tribunalului din infern dreptatea pe care o merita“. Ce are a face ! Această impresie pe care a lăsat-o domnia lui Justinian este aceea pe care o lasă toate domniile mari, Justinian ca și Ludovic al XIV-lea, Ludovic al XIV-lea ca și Napoleon ; și totuși, cu toate slăbiciunile, rămîn ei oare mai puțin mari ?

În sfîrșit, fără îndoială că realizarea a trădat adeseori gîndirea împăratului. O parte din opera lui a rămas neterminată ; altele au fost efemere. Dar concepția era nobilă și înaltă și orice s-ar putea spune, domnia n-a fost de loc sterilă. Africa, Italia, Spania recuce-

rite de Justinian au putut fi pierdute de succesorii săi; efortul acestei prodigioase activităţi administrative a putut cădea în uitare ; sistemul său ecleziastic a putut să se schimbe. Pînă astăzi au rămas însă două lucruri : *Codul lui Justinian* şi Sfînta Sofia pledează veşnic în faţa posterităţii cauza marelui împărat.

Posteritatea bizantină nu i-a precupeţit numele de Justinian cel Mare : şi în adevăr, cu toate defectele şi viciile sale, împăratul a meritat acest titlu. Dar mai ales legenda populară, mai îndurătoare decît istoria, i-a consacrat definitiv gloria. Lumea întreagă a păstrat şi a înfrumuseţat amintirea acestei puternice şi gigantice figuri. În Egiptul secolului al VII-lea, ca şi în Italia secolului al IX-lea, se vorbea cu admiraţie despre minunatele măsuri prin care Justinian restabilise ordinea în provincii, despre construcţiile caritabile şi despre splendidele biserici pe care le zidise, despre generozitatea superioară aceleia a tuturor înaintaşilor săi ; şi în jurul numelui şi monumentelor domniei sale, imaginaţia poporului ţesea un întreg ciclu de povestiri minunate şi pitoreşti. În Bizanţul secolului al XI-lea şi al XII-lea, legenda înconjura cu prestigiu şi minuni marea operă care dintre toate păstra numele lui Justinian, această admirabilă Sfînta Sofia, ale cărei proporţii colosale uluiau o posteritate degenerată ; şi dacă unele povestiri, preamărind gloria şi nenorocirile lui Belizarie, aminteau mai ales ingratitudinea imperială, în orientul secolului al XII-lea şi al XIII-lea, la sîrbi, la bulgari, tradiţii romanţioase, cărora li s-a acordat prea multă vreme o valoare istorică, revendicau pentru rasa slavă onoarea de a fi dat naştere marelui împărat.[1]

[1] Aceste tradiţii spun că Justinian s-a născut dintr-o familie de coloni slavi stabiliţi în imperiu în apropiere de Prizrend sau de Ohrida ; părinţii lui purtau numele de Istok şi Viglenitza,

Astfel, cu trecerea secolelor amintirea sa se păstra, adeseori și mai vie prin episoade surprinzătoare : ca în acea zi tragică din anul 1204, cînd cruciații latini, prădînd în lăcomia lor nelegiuită mormintele imperiale din biserica Sfinților Apostoli, găsiră în mormîntul său violat cadavrul lui Justinian încă intact, după mai mult de șase secole și se traseră înapoi muți de uimire înaintea acestui împărat, care părea că iese din mormînt în toată strălucirea vestmintelor sale de paradă și a pietrelor scumpe care-l împodobeau. Și în sfîrșit, cînd Evul Mediu occidental învață din nou din cărțile sale dreptul roman uitat, prestigiul său crescu și mai mult. Dante l-a așezat pe Justinian în *Paradisul* său și a pus în gura sa aceste cuvinte semnificative, care-i rezumă gîndirea și gloria : „Am fost Cezar și sînt Justinian... I-a plăcut lui Dumnezeu să mă inspire în marea mea operă."

Cesare fui, e son Giustiniano...
A Dio per grazia piacque di spirarmi
Lì alto lavoro.

Încarnația ideii imperiale, completîndu-se cu ideea creștină, acesta a fost în adevăr, acesta a voit să fie Justinian, și prin aceasta a fost mare.

---

el însuși se numea la început Upravda. Dar pretinsa *Viață a lui Justinian*, din care Alemamic împrumută cel dintîi aceste informații, cu toate că manuscrisul din Barberina îl atribuie unui oarecare călugăr Teofil, fost perceptor al împăratului, nu e în realitate decît un rezumat făcut în secolul al XVII-lea, de tradiții romanțioase de dată destul de recentă. Bryce a demonstrat că aceste povestiri își au originea în ciclul de legende care s-a format la sîrbi și bulgari în jurul numelui lui Justinian și al bisericilor întemeiate de el la Prizrend și la Serdica (Sofia) ; și prin aceasta cartea este curioasă. Dar nu are absolut nici o valoare istorică (n.a.).

ÎMPĂRATUL CU NASUL TĂIAT*

În istoria imperiului bizantin, secolul al VII-lea este, fără îndoială, una din epocile cele mai tragice şi mai întunecoase. La toate frontierele ameninţă invazia, slavi şi bulgari în nord, perşi şi arabi în sud ; barbarii se ivesc pînă sub zidurile Tessalonicului şi ale Constantinopolului : ei se stabilesc ca învingători în peninsula Balcanică ; şi înaintea valului care se rostogoleşte, civilizaţia antică se retrage şi e gata să dispară. Monarhia se transformă, în instituţiile, în ideile, în moravurile sale : luminii strălucitoare a vremurilor clasice îi urmează noaptea Evului Mediu care începe. O religie cu forme strîmte, cu practici superstiţioase, absoarbe şi domină sufletele. Gîndirea bizantină slăbeşte : orientată aproape exclusiv către problemele ecleziastice, ea nu găseşte alt mijloc de a se exprima decît lucrările cîtorva teologi sau ale cîtorva hagiografi : nici un scriitor de rasă, istoric, filozof, orator sau poet nu ilustrează acest secol dezmoştenit. Moravurile devin sălbatice şi crude, cum n-au mai fost poate niciodată în Bizanţ. În această societate brutală, care nu-şi poate găsi echilibrul, viaţa este cumplită şi aspră, plină

* Revue de Paris, 1 ianuarie 1923.

de violență, de anarhie și de sînge vărsat. Din această criză redutabilă, criză de creștere și de transformare, pe care occidentul o cunoscuse de asemenea în timpul marilor invazii barbare, lumea bizantină trebuia desigur să iasă reînnoită, în secolul al VIII-lea. Dar secolul al VII-lea înseamnă pentru orientul grec sfîrșitul lumii antice ; și, din această cauză, poate că merită osteneala să arătăm prin cîteva exemple cum au fost sufletele, dezechilibrate și tulburi, ale oamenilor care au văzut săvîrșindu-se această mare evoluție.

I

Prin anul 685 domnea la Constantinopol împăratul Justinian al II-lea. Istoria i-a dat porecla de *Rhinotmet*, ceea ce înseamnă „omul cu nasul tăiat" ; și numai această denumire este de ajuns spre a ne face să presimțim ceea ce a avut extraordinar și ciudat destinul acestui prinț. Puține romane de aventuri sînt mai frămîntate și mai pitorești ca viața acestui suveran ; și dacă Justinian al II-lea a fost unul din monștrii cei mai autentici care s-au așezat pe tronul Bizanțului, el este în același timp interesant și destul de reprezentativ pentru vremea în care a trăit.

Descindea din acel împărat Heraclius, ale cărui victorii glorioase salvaseră ca prin miracol monarhia de atacul furios al perșilor la începutul secolului al VII-lea, și care prin rîvna entuziastă a credinței sale a meritat să fie numit „cel dintîi dintre cruciați" ; din acel împărat Heraclius — și de aceea se cuvine să insistăm asupra acestei ascendențe — ai cărui ultimi ani au fost tulburați de o ciudată boală mintală, un fel de neurastenie care se manifesta prin fobii în-

grijorătoare şi care ajungeau cîteodată pînă la nebunie. Aproape nici unul din urmaşii lui Heraclius nu avea să scape de această tară originară. Justinian al II-lea, ultimul din neamul său, avea să dea un exemplu celebru de dezastrele pe care le adusese dinastiei.

Bunicul prinţului, împăratul Constant al II-lea, fusese pe de altă parte un suveran energic, sîngeros şi aspru. El nu şovăise mai mult atunci cînd pusese să fie arestat, judecat şi condamnat un papă — lucru de puţină însemnătate în ochii unui basileu bizantin — decît atunci cînd pusese să fie ucis propriul său frate, ceea ce nu avea de altfel mare importanţă în timpul acela. Apoi, tulburat de remuşcările crimei, obsedat de halucinaţii răzbunătoare, în care-şi vedea victima apărîndu-i şi ducîndu-i la buze o cupă plină cu sînge, el părăsise în cele din urmă Constantinopolul, pentru a fugi de viziunea înspăimîntătoare şi-şi mutase reşedinţa în occident. Nici acest strămoş nu putea garanta despre ce avea să fie Justinian al II-lea. Şi cu toate că tatăl său, Constantin al IV-lea Pogonatul, „omul cu barba mare", pare să fi avut o minte mai rece şi un spirit politic mai bine echilibrat, tînărul împărat, care se urca în anul 685 pe tron, găsea în familia sa moşteniri destul de îngrijorătoare şi cu aût mai tulburătoare, cu cît cel care devenea stăpînul puterii absolute avea abia şaisprezece ani.

Noul suveran era desigur inteligent, curajos, energic. Dar el era de asemenea cu totul lipsit de experienţă şi aceasta avea să facă din el de la început instrumentul şi jucăria favoriţilor săi. Dar mai ales avea să suporte cu greu beţia puterii supreme. Fără îndoială, nu dintr-o simplă întîmplare tatăl său îi dăduse la naştere numele glorios de Justinian. Se pare că, în orice caz, acest nume a avut o puternică influenţă asupra imaginaţiei tînărului împărat. În tot timpul domniei, el a dorit să imite pe acest ilustru

model. A avut, ca și marele său omonim, o extraordinară dorință de glorie, o ciudată înfumurare din cauza autorității supreme, și, ca și el, dragoste pentru construcții și fast. S-a străduit fără încetare să amintească de el și prin faptele de arme, și prin politica sa religioasă și prin orientarea diplomației sale. Pînă în cele mai mici lucruri s-a silit să-i semene : ca și lui, i-a plăcut să întemeieze orașe, cărora le-a dat numele imperial de Justinianopolis și cînd s-a căsătorit a dorit ca soția sa să ia numele aceleia care, alături de Justinian cel Mare, domnise peste imperiu : el voi ca ea să se numească Teodora.

Nici chiar un cap mai solid n-ar fi putut rezista poate influenței și prestigiului unor astfel de amintiri. Și Justinian al II-lea, cum am văzut, nu avea un cap prea solid. Învestit, aproape la ieșirea din copilărie, cu autoritatea cea mai absolută care a existat vreodată, el avea să guverneze, în afară ca și înlăuntru, fără prudență, nebunește. El compromise astfel repede rezultatele obținute de politica înțeleaptă a tatălui său — pînă ce își pierdu capul și se dovedi sîngeros, fioros și aproape nebun.

*

În momentul cînd, în anul 685, Justinian al II-lea punea stăpînire pe tron, două primejdii de temut amenințau din afară imperiul. În Europa, încă din 679 se întemeiase regatul bulgar, între Dunăre și Balcani ; și acești noi veniți, păgîni și barbari, își duceau dincolo de frontiere și pînă pe țărmurile Bosforului lăcomia și ambițiile. În Asia, arabii erau aproape. Fără îndoială, în acest sfîrșit al secolului al VII-lea, Bizanțul era în pace cu ei.

În ultimii ani, musulmanii eșuaseră jalnic în marea lor întreprindere încercată asupra Constantinopolu-

lui, şi acest dezastru neprevăzut însemnase o primă oprire în cursul neîntrerupt pînă atunci al succeselor Islamului. Pe de altă parte, slăbiţi de luptele interne care tulburau lumea arabă, necredincioşii trebuiseră să accepte o pace destul de umilitoare : califul din Damasc se obliga să plătească tribut împăratului şi să-i ofere în fiecare an, în semn de vasalitate, un oarecare număr de sclavi şi de cai de preţ. Se pare deci că Justinian al II-lea nu avea decît de cules fructele politicii pricepute a tatălui său : aceasta şi făcu mai întîi. Tratatul arab fu reînnoit în anul 688 şi cuprindea chiar unele avantaje noi pentru Bizanţ : un fel de condominiu[1] financiar fu stabilit între cele două puteri contractante, în Cipru, în Iberia şi în Armenia. Dar în schimb, împăratul grec se lăsa înşelat să facă o concesie imprudentă. În cursul secolului al VII-lea, munteni din Taurus trecuseră în Siria şi se aşezaseră în Liban ; întăriţi cu ajutorul populaţiilor indigene rămase creştine, ei duseseră împotriva arabilor un război aşa de aspru, încît în puţină vreme ajunseseră să stăpînească toată ţara „de la muntele negru pînă la Ierusalim" şi din Cilicia pînă în a patra Armenie făcuseră prin atacurile lor ca regiunea să nu poată fi luată de musulmani. Aceşti partizani erau numiţi mardaiţi, ceea ce înseamnă „rebeli", şi formau, după expresia unui cronicar, „un zid de oţel" ridicat la frontiera imperiului bizantin. La cererea califului, pe care mardaiţii îl stinghereau foarte tare, Justinian al II-lea îi rechemă pe teritoriul roman. Ei fură cantonaţi în Asia Mică, în Armenia, în Tracia : şi aceasta a constituit o mare greşeală. „Din acel moment, scrie Teofan, Romania a avut de suferit din partea arabilor nenorociri de tot felul, şi suferă încă şi astăzi."

[1] Exercitarea puterii de stat asupra unui teritoriu, de către două sau mai multe ţări.

Dar în curînd tînărul împărat dori şi mai multă glorie. Rupînd tratatele pe care tatăl său le încheiase cu bulgarii, el le declară război şi, în fruntea trupelor, făcu peste Balcani o plimbare triumfală, care de altfel era cît pe ce să se sfîrşească rău. Apoi, îndreptîndu-se împotriva triburilor slave stabilite în Macedonia, le sili să se supună imperiului şi apăru ca învingător în Tessalonic, unde însemnă trecerea sa prin daruri pioase făcute cerescului patron al cetăţii, Sfîntul Dumitru. Se ceartă apoi cu arabii, sub un pretext neserios şi ciudat, pe care istoricii bizantini îl consideră o „curată nebunie". Tributul pe care arabii îl plăteau Bizanţului fusese pînă atunci achitat în piese de aur bizantine ; califul Abd el Melik îl înlocui cu o monedă nouă, bătută în numele său şi marcată cu caractere arabe. A văzut împăratul grec în acest act un fel de uzurpare? Nu se ştie. În orice caz, el refuză să primească plata făcută în astfel de piese şi cu toate dovezile de pace ale suveranului din Damasc, „luînd, spune un cronicar, rugăminţile drept teamă", declară război musulmanilor. Războiul fu dezastruos. În cursul campaniei din Macedonia, Justinian al II-lea, după un obicei al timpului, poruncise să se mute din Europa în Asia o parte din triburile slave pe care le supusese de curînd. Printre aceşti slavi, cantonaţi în regiunea Opsikion, el înrolase, la începutul războiului cu arabii, vreo treizeci de mii de soldaţi. Pe cîmpul de luptă de la Sebastopolis, aceşti auxiliari, puţin credincioşi unui suveran pe care-l serveau fără voia lor, trădară. Două treimi din ei, atraşi de promisiunile arabilor, trecură de partea duşmanului şi armata imperială suferi o înfrîngere răsunătoare. În acelaşi timp — era în anul 692 — Armenia se răscula şi se alia cu musulmanii ; „de atunci, adaugă cronicarul, deveniţi din ce în ce mai îndrăzneţi, arabii pustiiră Romania".

Şi tot din acel moment apare caracterul răzbunător, violent şi sîngeros al lui Justinian al II-lea. El făcu pe slavi să plătească crunt trădarea de la Sebastopolis. A fost o execuţie în masă. Din ordinul împăratului, tot ce mai rămînea din triburile slave, bărbaţi, femei, copii, fără deosebire, au fost adunaţi pe promontoriul de la Leucate, lîngă golful Nicomedia şi, fără milă, nenorociţii au fost masacraţi şi aruncaţi în mare, fiind consideraţi responsabili de trădarea compatrioţilor lor.

*

La aceste eşecuri ale politicii externe se adăugau imprudenţele politicii religioase. Conciliul ecumenic ţinut la Constantinopol în anul 680, condamnînd erezia monotelită, adusese pacea în Biserică şi restabilise buna înţelegere între imperiu şi papalitate. Dar, preocupată mai cu seamă de a stabili dogma, această mare adunare ecleziastică neglijase să pună la punct un oarecare număr de probleme, destul de urgente totuşi, privitoare la disciplină şi morală. Justinian al II-lea, care, ca orice împărat bizantin, era foarte credincios şi foarte preocupat de problemele religioase, crezu de cuviinţă că era de datoria lui să umple această lipsă şi, în anul 692, convocă în palatul imperial conciliul care se numi *Quinisexte*, pentru că avea drept scop să completeze deciziile conciliului al cincilea şi al şaselea. Canoanele promulgate de această adunare sînt foarte curioase prin tot ce ne dezvăluie despre moravurile acelei vremi. Se vede din ele cît era de plină încă de rămăşiţe păgîne această societate creştină. Se ţinea încă, întocmai ca şi altădată, sărbătoarea Calendelor şi Brumalia în cinstea lui Bachus şi Vota în cinstea lui Pan. În fiecare lună, cînd era lună plină, în faţa caselor se aprindeau focuri mari,

în jurul cărora lumea dansa veselă. În epoca culesului viilor, se invoca Bachus ; oamenii se deghizau și cu fața acoperită cu măști comice, satirice sau tragice, reprezentau mimi, balete, tablouri vivante, în care femeile își amestecau, cu multă libertate, dansurile lor. Foarte alterată de asemenea obiceiuri, puritatea credinței creștine mai suferea și de alte vicii. Superstiția era mare în lumea secolului al VII-lea. Vrăjitori și ghicitori, vînzători de amulete, astrologi, găseau în naivitatea populară o clientelă mereu nouă ; cei mai vulgari șarlatani întîlneau admiratori, ca acei indivizi care, „pentru a înșela sufletele simple", spun canoanele conciliului, plimbau pe străzile Constantinopolului urși sau alte animale și le vindeau părul ca pe un leac sigur împotriva tuturor bolilor sau ca pe un talisman miraculos împotriva tuturor primejdiilor. Moralitatea acestei societăți nu valora mai mult decît religia ei. Chiar și la oamenii Bisericii jocul, camăta, simonia, legăturile nepermise, erau lucruri obișnuite. Călugării, despărțiți de mînăstire, trăiau în lume, se duceau la teatru, asistau la curse, participau la serbările cele mai vesele. Femeile care intrau în călugărie mergeau în fața altarului gătite cu aur și pietre scumpe, „părînd, spune conciliul, că părăsesc cu regret frivolitățile lumii". Viața de mînăstire devenise ceva iluzoriu ; femeile frecventau fără rezervă mînăstirile de călugări și atracția lor pentru toalete, grija de a place, preocupau serios pe părinți. „Oricine, declară canonul 96, își coafează sau își piaptănă părul într-un mod afectat și în scopul de a seduce pe aproapele său, va fi excomunicat." Se pare că nimeni nu se temea de aceste amenințări grave ; și sacrilegiul mergea pînă la a vinde cărțile sfinte droghiștilor, care-și înfășurau în ele fardurile sau făceau papiote.

Împăratul avea deci dreptate cînd „pentru a salva poporul său de păcat şi de ruină", convoca conciliul şi nu întîmpinase greutăţi pentru a obţine de la delegaţii romani aprobarea canoanelor promulgate de părinţi. Dar papa Sergiu, supărat de a nu fi fost consultat mai înainte şi observînd de altfel în hotărîrile conciliului oarecare ostilitate faţă de Roma, refuză hotărît să le accepte. Justinian al II-lea nu era omul care să tolereze o astfel de jignire ; el acţionă ca un împărat bizantin. Puse să fie ridicaţi de la Roma doi din consilierii pontifului şi dădu ordin să fie arestat papa însuşi şi adus la Constantinopol. Tot aşa procedase odinioară împotriva papei Vigiliu, Justinian cel Mare şi, mai de curînd, împotriva papei Martin, împăratul Constant al II-lea, bunicul basileului. Dar Italia era acum mai puţin supusă în faţa unor asemenea loviturі. Cînd s-a aflat cu ce fel de misiune era însărcinat trimisul imperial, protospătarul Zaharia, miliţiile din Ravena şi din Pentapole porniră spre Roma ca să apere pe papă. Ofiţerul bizantin porunci zadarnic miliţiilor romane să reziste, ele refuzară să asculte. Cînd ravenezii ajunseră în faţa oraşului, ei găsiră porţile deschise şi, sunînd din trompete, ajunseră pînă în piaţa Lateranului, cerînd în gura mare să vadă pe papă. Protospătarul Zaharia, înnebunit, se ascunsese sub patul pontifului, şi acesta numai cu mare greutate izbuti să-i salveze viaţa. Cu patruzeci de ani mai înainte, chiar în aceeaşi piaţă a Lateranului, au fost văzuţi soldaţii exarcului, cu arcul întins, cu spada în mînă, năvălind în bazilică pentru a pune mîna pe Martin I, şi fusese auzit vicerегele Italiei anunţînd poporul că papa era arestat, ca nedemn şi pe nedrept ales şi că avea să fie dus la Constantinopol pentru a fi judecat acolo. Papalitatea se răzbuna astăzi strălucit pentru această umilinţă.

Sunau încă de pe acum în Italia clopotele de înmormîntare a autorității imperiale.

*

Justinian al II-lea nu avu timp să răzbune jignirea adusă acestei autorități. Nemulțumirea generală ridicată împotriva lui, avea să deslănțuie revoluția chiar în Orient.

În interior, tînărul împărat lăsase aproape toată puterea în mîinile miniștrilor săi. Cel mai puternic era logofătul Teodot, un călugăr răspopit, sever și aspru, dar căruia Justinian al II-lea îi era recunoscător că îi procura, la orice rechiziție, banii de care avea nevoie plăcerea lui de a cheltui, dragostea de lux și de construcții. În adevăr, pentru a-și satisface stăpînul, ministrul nu se dădea îndărăt de la nici o violență, de la nici o jignire. El se înverșuna cu deosebire împotriva nobililor și a marilor proprietari, pe care-i atîrna bucuros, în frînghii, deasupra unui foc de paie și-i afuma încet, pînă ce aceștia își cumpărau iertarea cu mulți bani. El găsea un colaborator folositor în prefectul orașului, care arunca în închisorile sale o mulțime de oameni și-i ținea acolo, adeseori ani de zile, pînă ce-și plăteau răscumpărarea. Fără nici un motiv, chiar fără pretext, cei doi oameni puneau impozite, confiscau, torturau. Dar încă mai îngrozitor decît ei era primul eunuc, Ștefan Persanul, care ocupa înalta slujbă de secelar. Crud, sîngeros, totdeauna cu înjurătura în gură și cu biciul în mînă, el era, după cuvîntul lui Teofan, un adevărat „animal sălbatic". Investit cu încrederea împăratului, care în mod special îi atribuise grija de a conduce noile construcții ale palatului, el credea că totul îi este permis. Într-o zi chiar îndrăzni, în lipsa împăratului, să pună să biciuiască pe împărăteasa-mamă,

Anastasia, „cum se procedează cu copiii mici", spune cronica lui Teofan.

Justinian al II-lea nu se împotrivea, fără să observe răul pe care consilierii săi îl făceau Statului, fără să bănuiască ura care, încet, urca de la miniştri pînă la împărat. Prin felul său de a acţiona, el mărea încă această ură. Bănuitor şi aspru, nu se mulţumea să tolereze actele servitorilor săi; porunceа arestările, violenţele, abuzurile, pentru că avea nebunia construcţiilor şi clădirile costau scump. Pentru a lega sala tronului, tricliniul de aur, clădit în secolul al VI-lea, de palatul Daphne şi de circ, el pusese să se construiască două săli somptuoase, Lausiacos şi aceea pe care o numi cu numele său, Justinianos, strălucind de mozaicuri de aur. Dar cînd era apucat de plăcerea lui de a clădi, nimic nu-l oprea, nici respect, nici scrupul. Pentru a construi o *phială* — o piaţă împodobită cu o fîntînă — care trebuia să servească pentru recepţiile feţiunii albastre, el nu stătu pe gînduri, cu toată rezistenţa patriarhului, să pună să dărîme o biserică, ce-l stingherea. Ori, în Bizanţ era ceva deosebit de periculos să nu respecţi lucrurile sfinte. În popor, ca şi în aristocraţie, nemulţumirea creştea din zi în zi. Revoluţia era inevitabilă.

Ea izbucni în anul 695. Unul din generalii lui Justinian al II-lea, Leontius, strateg al anatolicilor, care se remarcase foarte mult în războaiele din Armenia şi din Caucaz, fusese disgraţiat în 692 şi de trei ani se afla în închisoare. În 695, el fu deodată pus în libertate, şi împăratul îl numi chiar guvernator al themei Helada, cu ordinul să-şi ia imediat postul în primire. Ori, în timp ce Leontius era în închisoare, doi dintre prietenii săi, călugări, dintre care unul era astrolog, veneau adeseori să-l viziteze şi-l asiguraseră că într-o zi va fi împărat. Se ştie ce des se întîlneau astfel de preziceri în istoria Bizanţului, ce ambiţii au aprins,

ce revoluții au dezlănțuit[1]. Evident, Leontius fusese foarte impresionat de înștiințarea care i se făcuse, și de asemenea foarte îngrijorat de primejdiile pe care le atrăgea asupra capului său. Astfel, în seara în care trebuia să părăsească Constantinopolul, pe cînd își lua rămas bun de la prietenii săi pe cheiul portului, el nu se putu împiedeca să le spună : „În închisoare m-ați asigurat că voi fi împărat. Și iată că viața mea se va petrece în neliniște : căci în orice clipă voi simți în spatele meu moartea gata să mă lovească". Prietenii săi îi răspunseră : „Nu-ți fie teamă : în curînd prezicerea se va împlini. Ascultă-ne numai și urmează-ne." Leontius era prea compromis pentru a șovăi să încerce această aventură ; el știa ce ură avea poporul față de împărat ; și apoi, avea încredere în norocul său. Se hotărî. Urmat de oamenii săi, în liniște, el se duse în pretorium, unde locuia prefectul orașului. Bătură în porți, spunînd că împăratul în persoană vine spre a hotărî soarta cîtorva prizonieri. Prefectul aleargă în grabă să-l primească pe suveran ; ei îl doboară, îi leagă picioarele și mîinile ; apoi liberează pe captivi, printre care mulți erau foști soldați, îi înarmează, și în fruntea lor Leontius aleargă în Forul Augusteon, strigînd și punînd să se strige în oraș : „Toți creștinii la Sfînta Sofia !" La această chemare, mulțimea se înfurie, se adună împrejurul bazilicei. În acest timp, Leontius împreună cu cîțiva dintre partizanii săi se duc la patriarh. Acesta era destul de pornit împotriva lui Justinian al II-lea : în adevăr, se răspîndise zvonul — și caracterul prințului făcea să fie posibil — că împăratul ordonase pentru noaptea următoare un masacru general, a cărui primă victimă trebuia să fie prelatul. Foarte tulburat de această veste, patriarhul se pronunță hotărît de

[1] A se vedea, asupra acestui punct, frumoasa carte a lui Rambaud, *Imperiul grec în secolul al X-lea*, pp. 25—29.

partea uzurpatorului, al cărui triumf îi salva viața. El coborî în piață și proclamă în fața poporului: „Iată ziua pe care a voit-o Domnul". Îi răspunseră aclamații unanime: „Jos Justinian!" Cînd se făcu ziuă, revoluția era sfîrșită. Poporul întreg, adunat în Hipodrom, nu mai aștepta decît sfîrșitul dramei. Împăratul detronat fu adus, plimbat sub huiduieli de-a lungul pistei; apoi i se tăie nasul, i se mutilă limba și se hotărî că o corabie îl va duce, pentru un exil veșnic, în îndepărtatul Cherson. Răii consilieri ai lui Justinian al II-lea fură tratați încă și mai aspru. Li se legară picioarele cu frînghii, fură tîrîți de-a lungul marii străzi Mese și cînd ajunseră în piața Boului, trupurile lor fură arse. Și în mijlocul aclamațiilor, Leontius își inaugura domnia.

II

Pe coasta Crimeei, nu departe de locul unde se află astăzi Sevastopolul, imperiul bizantin avea prin secolul al VII-lea cîteva posesiuni. Cea mai însemnată era Cherson, pe care o înconjurau și o apărau cîteva mici fortărețe ridicate în apropierea sa. Aceasta era mai mult o cetate vasală decît o posesiune directă a monarhiei. În adevăr, Cherson datorase depărtării sale faptul de a fi scăpat de regulele comune ale administrației bizantine. Ea păstrase vechile tradiții elenice de independență; își apărase vechile libertăți municipale; se guverna singură, prin grija primului său magistrat, proteuon, și a senatului. Împăratul nu avea aici nici un reprezentant oficial al autorității sale; el întreținea acolo numai o garnizoană care ajuta la apărarea orașului. Și mica republică, foarte mîndră de autonomia ei, așezase, în sala de ședințe

a senatului, statuia de aur a împăratului Constantin, căruia îi datora privilegiile. Prin aşezarea sa geografică, Cherson avea în acelaşi timp o reală importanţă pentru monarhie. Plasat la marginile lumii civilizate, era un post de observaţie deschis asupra barbariei. În marile cîmpii ale Rusiei meridionale, de la Caucaz la Dunăre, trăiau atunci o mulţime de popoare nomade, bulgari, alani, avari, uzi, pecenegi, slavi, kazari, cu care chersonezienii întreţineau în acelaşi timp legături de comerţ care îi îmbogăţeau şi relaţii diplomatice, foarte instructive pentru cancelaria imperială. Printre aceste popoare, kazarii, aşezaţi pe Don, erau, mulţumită convertirii lor la iudaism, mulţumită legăturilor pe care le aveau cu Bizanţul, ca şi cu lumea arabă, cu mult cei mai civilizaţi. Ei părăsiseră viaţa nomadă ; aveau oraşe ; Itil, capitala lor, aşezată la gurile Volgăi, era o cetate mare şi un antrepozit comercial prosper. O descoperire recentă lasă să se întrevadă oarecum care putea fi luxul acestor curţi barbare din Sciţia îndepărtată. Un tezaur, descoperit la Poltava în Ucraina, şi care pare a fi aparţinut unui prinţ de la jumătatea secolului al VII-lea, arată un curios amestec de aurărie barbară şi de obiecte preţioase provenind din prada adunată pe teritoriul bizantin, de bijuterii şi de veselă cumpărată din Persia sassanidă. Cea mai remarcabilă piesă este un frumos serviciu de masă, compus din pahare de argint şi de aur, din vase de aur şi o cupă pe care o decorează imaginea cizelată a unui rege persan călare. Brăţări de aur, un corn de băut, o sabie, harnaşamente bogate pentru cai completează descoperirea. În faţa măreţilor şi asprilor suverani, a căror splendoare barbară o evocă tezaurul de la Poltava, Cherson rămînea ultimul azil al elenismului şi al civilizaţiei. Celelalte colonii greceşti de altădată, Bosporos, antica Pantecapea, Phanagoria, la intrarea

Mării de Azov, căzuseră în mîinile kazarilor. Cherson rămînea bizantin. El era pentru imperiu, spune A. Rambaud, „steaua sa înaintată către nord, ochiul mereu deschis asupra mișcărilor barbariei". El era de asemenea un loc de exil. Papa Martin I fusese surghiunit acolo după condamnare. Acum Justinian al II-lea era deportat și se părea că trebuia să-și sfîrșească viața aici.

Împăratul detronat avea atunci douăzeci și șase de ani. Nenorocirea care îl lovea părea să-l fi maturizat, dar fără să-i sfarme orgoliul și să-i zdrobească încrederea. În timpul celor șapte sau opt ani pe care îi petrecu la Cherson, el dădu dovadă de un curaj, de o energie neînfrîntă, declarînd sus și tare că se va urca din nou pe tron și neîncetînd de a intriga împreună cu mica sa curte de proscriși rămași credincioși soartei sale. Oamenii din Cherson sfîrșiră prin a se îngrijora de aceste uneltiri, care riscau să dăuneze intereselor lor comerciale și să compromită siguranța orașului ; ei se hotărîră să pună să ucidă sau să predea împăratului pe agitatorul de temut care tulbura siguranța micului lor oraș. Justinian, vestit la timp, putu să scape — era prin anul 702 sau 703 — și se duse la hanul kazarilor să-i ceară ajutor și protecție. El fu primit ca un împărat de suveranul barbar ; i se aduseră cele mai mari onoruri și alianța încheiată fu pecetluită printr-o căsătorie ; Justinian se căsători cu propria soră a hanului. Evident, legătură cu totul politică, dar în care trebuie să notăm acest detaliu caracteristic, că tînăra barbară, devenind împărăteasă, primi numele de Teodora. Sub protecția regelui kazar, perechea imperială se duse să trăiască la Phanagoria și fără îndoială Justinian reîncepu să-și pregătească viitorul. Dar toate aceste uneltiri începeau să îngrijoreze guvernul din Constantinopol. Împăratul Tiberiu, care în anul 698 răsturnase pe Leon-

tius, trimise emisari la han, pentru a-l determina să predea viu sau mort pe periculosul său cumnat. Barbarul, ademenit de generozitatea promisiunilor bizantine, nu se lăsă de loc rugat și foarte abil, sub cuvînt că se îngrijește de siguranța lui Justinian, el trimise la Phanagoria o gardă, însărcinată mai puțin să apere, cît să supravegheze pe exilat : în același timp, el poruncea la doi dintre credincioșii săi să pregătească asasinatul. Dar un servitor al regelui kazar denunță complotul prințesei Teodora și Justinian, vestit de soția sa, acționă cu hotărîre. El chemă pe unul dintre asociații hanului pentru o conversație confidențială și, primindu-l, îl sugrumă pur și simplu. Se debarasă de celălalt prin același procedeu. După care, simțind că situația sa la Phanagoria era de acum înainte foarte grea, se aruncă în aventură cu o îndrăzneală nemaiauzită. Începu prin a trimite pe Teodora la fratele ei, fără îndoială pentru a o pune la adăpost ; apoi părăsi orașul în mare taină și găsind pe malul mării o barcă de pescari pe care o echipă, ajunse în apropiere de Cherson. Era în anul 704. Printr-un mesaj secret, el chemă pe cei cîțiva credincioși pe care-i avea în cetate și, de-a lungul coastei întreprinse, pe șubreda sa ambarcațiune, o navigație înceată și grea. Între gurile Niprului și ale Nistrului, o furtună cumplită, cum se întîmplă adeseori în Marea Neagră, asaltă micul vas. Pieirea părea sigură și unul din intimii prințului, îngrozit, îndrăzni să-i spună : „Sire, sîntem pierduți. Pentru a încerca să asigurați salvarea noastră, ar trebui să făgăduiți lui Dumnezeu că dacă vă dă din nou coroana nu veți face rău niciunuia dintre dușmani". Dar împăratul exclamă cu o energie sălbatică : „Dacă voi cruța pe unul singur dintre ei, vreau ca Dumnezeu să mă înece în clipa asta." Dumnezeu nu-l înecă de loc. Și Justinian știu să-și țină promisiunea într-un mod îngrozitor.

Corabia care purta soarta prințului reuși să ajungă la gurile Dunării. Acolo se aflau pe teritoriul regatului bulgar, pe care-l stăpînea atunci hanul Terbel. Justinian îi ceru să-l ajute să recucerească tronul strămoșilor săi ; în schimbul sprijinului, el îi promitea bani, titlul de Cezar și mîna fiicei sale, înrudindu-l astfel cu familia imperială. Lucru ciudat și care arată prestigiul extraordinar pe care-l exercita asupra tuturor barbarilor un împărat roman, Terbel nu ezită să primească. El îl cinsti pe Justinian cu toate onorurile datorate unui basileu ; spre a-l ajuta, ridică o mare armată de bulgari și de slavi și merse împreună cu el asupra Constantinopolului. Asediatorii se așezară în fața zidurilor, de la poarta lui Charisius pînă în cartierul Blacherne și la început întreprinderea părea a avea puțin succes. Timp de trei zile, la toate somațiile, asediații din înălțimea zidurilor nu răspundeau decît cu insulte. Dar Justinian, curajos, reuși numai cu cîțiva oameni să pătrundă în oraș prin apeductul lui Valens și să pună stăpînire pe o parte din cetate. El se instală chiar în palatul Blacherne : și capitala, înspăimîntată, se supuse, spre a evita grozăviile luptelor de stradă și ale masacrelor. Împăratul Tiberiu fugi în Bitinia ; fratele său, Heraclius, cel mai bun general al monarhiei, fu prins în Tracia cu tot statul său major. Și Justinian învingător putu să-și satisfacă în voie răzbunarea.

Aceasta a fost îngrozitoare. Heraclius, fratele împăratului detronat și principalii săi ofițeri fură spînzurați în șreanguri de-a lungul Marelui Zid. Partizanii și soldații lui Tiberiu fură căutați pretutindeni și cu toții executați fără milă. Dar pentru Tiberiu însuși, căzut repede în mîinile învingătorului și pentru Leontius predecesorul său — amîndoi oamenii a căror uzurpare succesivă jignise așa de crunt maiestatea imperială — trebuia o răzbunare mai rafinată și mai răsu-

nătoare. Mai întîi îi plimbă, încărcați de lanțuri, prin tot orașul, într-un fel de cortegiu triumfal grotesc — aceasta se numea la Bizanț *pompé* — pe care îl salutau huiduielile și înjurăturile populației. Apoi îi duse în Hipodrom. Justinian îi aștepta, așezat pe tron, în mare ținută imperială. Sub ochii poporului adunat, puse pe învinși să facă înconjurul circului sub strigăte și insulte ; apoi fură aduși în fața împăratului și aruncați brutal la picioarele lui. Și Justinian ridicîndu-se, puse pe ceafa lor călcâiul său încălțat cu purpură și îl ținu așa multă vreme, în timp ce poporul în delir cînta : „Tu ai mers pe viperă și iguan, ai călcat în picioare pe leu și pe dragon". Apoi conduseră la Cynegion pe cei doi prinți căzuți și li se tăie capul. Patriarhul Callinicos, care participase la lovitura de stat din 695, fu arestat, orbit, exilat la Roma ; în locul lui, Justinian instală pe un călugăr din Amastris, care avusese marele merit de a-i prezice reluarea domniei. Și teroarea începu.

III

Ea ținu șase ani, din 705 pînă în 711. Justinian al II-lea se întorsese din lungul său exil însetat de răzbunare și nebunia sa, care acum creștea, îl îndemna la cele mai rele cruzimi. La Constantinopol, execuțiile erau zilnice și nenumărate. Unii dintre condamnați erau cusuți în saci și aruncați în Bosfor ; alții, printr-un rafinament atroce, erau invitați să cineze la palat și la ieșirea de la masă erau arestați și îndată spînzurați sau decapitați. Împăratul vedea peste tot fantome și trădători ; bănuia pe cei mai buni prieteni, pe cei mai credincioși servitori, temîndu-se mereu să nu se afle printre ei vreun ambițios care să viseze tronul ; și ne-

îndrăznind totuşi să scape de ei pe faţă, îi trimitea în misiuni primejdioase, din care spera să nu se mai întoarcă. Şi altădată, brusc, printr-o schimbare de spirit neaşteptată, el le reda încrederea şi protecţia. Pe de altă parte, foarte mîndru de a-şi fi recucerit tronul, el aducea din ţara kazarilor pe Teodora şi pe fiul care i se născuse între timp. O măreaţă flotă porni să-i caute, pentru a-i aduce la Constantinopol ; ei fură încoronaţi cu mare pompă în Sfînta Sofia, şi copilul Tiberiu asociat la tron. Şi spre a mări splendoarea acestor serbări, Justinian, spune legenda, puse să i se facă un nas de aur, pentru a masca rana care-l desfigura.

În acelaşi timp, imprudent, se certa cu bulgarii şi cu arabii. Îndată după restauraţie el copleşise cu daruri şi onoruri pe hanul Terbel, aliatul său ; îi pusese pe cap coroana de Cezar, îl îmbrăcase cu mantia de purpură ţesută cu aur, după care îl trimisese în Bulgaria. După mai puţin de doi ani, îi declara război şi intra în campanie cu o flotă mare şi cu o armată puternică. Dar trupele bizantine erau foarte dezorganizate ; disciplina slăbise ; înfrîngerea era inevitabilă. În cîmpia Anchialos, actuala Varna, cavaleria imperială, care se apăra rău, se lăsă surprinsă. Începu debandada şi însuşi împăratul nu scăpă decît cu mare greutate de urmărirea duşmană. Împotriva arabilor, regimentele ridicate în grabă nu se purtară mai bine ; ele fură învinse şi Tyan căzu în mîinile necredincioşilor. De altfel, împăratul se interesa prea puţin de aceste înfrîngeri. El nu avea decît un gînd în cap, să se răzbune împotriva duşmanilor, să ardă tot, să masacreze tot, să distrugă tot. Şi cînd auzea de vreo execuţie nouă, arăta o bucurie feroce, care izbucnea în puternice strigăte sălbatice şi în ameninţări îngrozitoare de violenţe încă mai mari. Justinian al II-lea nu mai era decît un nebun nenorocit.

Începu mai întîi cu Ravena. El avea o ură deosebită împotriva capitalei Italiei bizantine. Se ştie că aceasta se revoltase în anul 692 şi Justinian nu avusese timp să pedepsească revolta. O nouă mişcare izbucnise în anul 701 şi de atunci persista o surdă opoziţie în cetate. Pe de altă parte, oameni din Ravena participaseră la revoluţia din Constantinopol care detronase pe împărat în 695. Toate acestea cereau o pedeapsă. Guvernatorul Siciliei fu însărcinat de împărat în anul 709 cu executarea. El procedă — aşa cum făcea cîteodată stăpînul său — cu o abilitate care semăna cu o cursă. Invită la un mare dineu, care trebuia să aibă loc la Classis, portul Ravenei, pe arhiepiscopul Felix şi pe şefii nobilimii raveneze. Pe pajişte fuseseră ridicate corturi, şi serbarea se anunţa veselă, cînd deodată mesenii fură arestaţi, şi, cu căluşe la gură, aruncaţi pe corăbii şi transportaţi la Constantinopol, unde Justinian puse să-i ucidă cu rafinamente nemaiauzite de cruzime. Mulţi ani mai tîrziu, încă se mai păstra la Ravena amintirea acestor execuţii sîngeroase şi a curajului cu care victimele înfruntaseră pe călău. Ioan secretarul era unul din oamenii cei mai distinşi din Ravena. Era un literat; scria bine în latineşte; cunoştea chiar şi greaca — destul pentru a fi făcut o frumoasă carieră în administraţia bizantină. Petrecuse cîţiva ani la Constantinopol, într-unul din birourile cancelariei imperiale; era cunoscut în capitală. Împăratul se pare că a voit să-l pedepsească cu o cruzime deosebită. El porunci să i se înfigă sub unghii trestii ascuţite şi, ca o aluzie ironică la ocupaţiile sale obişnuite, să i se pună o pană în mîna însîngerată. Atunci, cu sîngele său, Ravenezul scrisese: „Dumnezeul meu, vino în ajutorul meu. Doamne, fii sprijinul meu. Doamne, scapă-mă de duşmani şi smulge-mă din mîinile acestui împărat nedrept." Apoi, aruncînd hîrtia în obrazul lui Justinian: „Iată, sceleratule, strigă el,

şi satură-te cu sîngele meu". Fu condamnat să fie strivit încet între două pietre de moară şi, înainte de a muri, el strigă, parcă cuprins de o viziune profetică : „Mîine, la aceeaşi oră, veţi ucide pe împăratul vostru şi va fi cu mine în faţa tribunalului lui Dumnezeu". Dintre rebeli, numai arhiepiscopul Felix scăpă de moarte ; împăratul, tulburat de o viziune care-i poruncea să cruţe pe prelat, se mulţumi să-i scoată ochii şi să-l exileze la Cherson. Mai tîrziu, după căderea lui Justinian al II-lea, el trebuia să se întoarcă la Ravenea şi epitaful gravat pe sarcofagul său, la Sant Apolinare in Classe, amintea „nenorocirile nenumărate pe care le-a îndurat pentru patria sa" şi proclama că „onoarea supremă pentru un prelat este de a fi, ca şi Hristos, luat în rîs de duşmanii săi" *(summusque pontificis subferre ludibria, honor)*.

Guvernatorul Siciliei nu se mulţumi numai să predea împăratului pe oamenii însemnaţi din cetate ; Ravena fu trecută prin foc şi sînge. Italia n-a uitat niciodată aceste violenţe nemiloase. Cînd, la sfîrşitul anului 710, sosi un nou exarc în occident, el fu primit la Ravena cu o revoltă în care-şi găsi moartea. A fost şi mai rău cînd sosiră ştirile despre execuţiile din Constantinopol ; fiul uneia din victime ridică toată provincia împotriva guvernului imperial. Şi de data aceasta, ca şi în 692, revolta rămase nepedepsită ; revoluţia din 711 care detronă pe Justinian scăpă pe italieni de urmările îndrăznelii lor.

După Ravena, fu rîndul Chersonului. Oraşul din Crimeea care, cunoscînd sufletul răzbunător al împăratului, prevedea primejdiile care îl ameninţau, crezuse înţelept să se dea de partea kazarilor şi hanul instalase acolo pe unul din oamenii săi, Tudun, ca guvernator. Chersonezienii aveau dreptate. Justinian nu uitase nimic din zilele exilului său şi înţelegea să se răzbune împotriva acelora care îl trataseră fără res-

pect. În anul 710 o flotă puternică fu expediată în Crimeea ; șefii săi aveau ordinul să treacă prin tăișul sabiei pe toți locuitorii Chersonului fără excepție și să suprime libertățile de care se bucura cetatea. Ofițerii imperiali se pare că au fost ei înșiși înspăimîntați de grozăvia sarcinii care le era impusă, și cu atît mai mult cu cît orașul nici nu încercă să reziste. Ei cruțară o parte din populație, pe tineri, pe copii, pe care se mulțumiră să-i facă sclavi. Totuși, pentru a da o satisfacție împăratului, ei expediară la Constantinopol pe guvernatorul kazar, pe proteuon-ul din Cherson și vreo șaizeci de nobili. Prințul se distră torturîndu-i : unii, trași în țeapă, în frigări de lemn, fură arși la foc mic ; îngrămădi pe alții, cu picioarele și mîinile legate, pe bărci pline cu pietre, pe care le înecă în Bosfor. Dar împăratul voia alte victime. El dădu ordin să i se aducă la Constantinopol toți cei care supraviețuiau din populația din Cherson. Era în octombrie ; Marea Neagră era de pe acum primejdioasă ; în timpul călătoriei de întoarcere, flota fu prinsă de o mare furtună și distrusă aproape în întregime. Se spune, cu oarecare exagerare, fără îndoială, că mai mult de 70.000 de oameni pieriră în acest naufragiu.

Justinian, din ce în ce mai nebun, găsi că nu era destul. El puse să se pregătească o nouă expediție, ai cărei șefi primiră ordinul de a distruge pînă în temelii Chersonul și de a trece cu plugul pe locul unde fusese ridicat. Dar de data aceasta oamenii din Crimeea își veniră în fire. Deoarece fără voia lor erau siliți să facă revoluție, ei se hotărîră să reziste. Făcură apel la hanul kazarilor, cerîndu-i să le trimită trupe care să-i apere ; și găsiră sprijin chiar și printre ofițerii garnizoanei bizantine, care ocupa orașul. Spătarul Tiție, pe care Justinian al II-lea îl însărcinase să organizeze noul guvern la Cherson, luă partea revoltaților și împreună cu el un ofițer armean care se numea Bardan.

Acest Bardan întîlnise şi el în drumul lui pe omul care-i spusese : „Tu vei fi rege". Un călugăr, care trecea drept unul care avea darul profeţiei, îi promisese de mulţi ani imperiul. Fără îndoială, de atunci multe revoluţii se succedaseră în Bizanţ. Justinian al II-lea fusese detronat, Leontius răsturnat de Tiberiu ; ora lui Bardan nu părea să fie aproape să sune. Dar de fiecare dată, cu insistenţă, călugărul îşi reînnoise prezicerea, spunînd armeanului că împeriul nu putea să-i scape. Şi Bardan păstra încrederea în steaua sa. De altfel, nu văzuse el în vis un vultur planînd deasupra capului său ? Acesta era un semn sigur al viitoarei sale înălţări. El vorbea deci bucuros de aceste speranţe, ba chiar vorbea cam prea mult Împăratul Tiberiu arestase pe Bardan care fusese tuns şi surghiunit în Cefalonia. După restauraţie, Justinian al II-lea, considerîndu-l fără îndoială o victimă a domniei precedente, îl rechemase din exil şi-i dăduse o comandă în flota trimisă la Cherson. Armeanul îşi zise că ocazia era potrivită pentru a-şi realiza în sfîrşit visul aşa de mult dorit şi cu hotărîre îşi oferi serviciile kazarilor şi chersonezilor.

Vestea acestei insurecţii pricinui oarecare emoţie la Constantinopol şi împăratul crezu înţelept să încerce cu diplomaţia. El expedie în Crimeea, împreună cu o mică excortă, trei înalţi funcţionari din administraţia imperială, însărcinaţi să ducă scuze hanului şi să-l facă să revină la alianţa imperială şi să restaureze pe de altă parte la Cherson constituţia municipală distrusă ; în schimb, Justinian cerea numai să i se predea cei doi ofiţeri rebeli. Tudun, fostul guvernator kazar al Chersonului şi proteuon-ul destituit în 710, întovărăşea misiunea ; punînd în libertate pe aceste personaje importante, se credea că se vor potoli spiritele în Crimeea. Dar Chersonul refuză să primească pe trimişii imperiali ; şi cînd, a doua zi, se hotărî să fie pri-

miți în oraș, aceasta numai pentru a-i face să cadă în capcană. Doi dintre ambasadori fură masacrați pe loc ; restul misiunii fu predat kazarilor ca să-i ducă la han. Prizonierii nu ajunseră la el. Tudun murind în timpul călătoriei, compatrioții lui kazari, pentru a-i face funeralii frumoase, sugrumară pe mormîntul lui pe ultimul ambasador imperial și pe cei trei sute de soldați din escortă. Și lumea din Cherson, înțelegînd că de acum înainte nu mai avea nimic de pierdut, declară pe Justinian detronat și proclamă împărat pe Bardan, care luă numele de Philippicus.

La aceste vești, Justinian deveni nebun de furie. Pentru a se răzbuna împotriva spătarului Ilie, el puse să fie uciși copii lui pe genunchii mamei lor și sili pe aceasta să se căsătorească cu un bucătar negru din palat. Pentru a răsturna pe uzurpator, el înarmă o nouă flotă, care fu prevăzută din belșug cu mașini de război destinate să cotropească Chersonul și al cărei comandant primi ordinul să distrugă orașul din temelie și să nu mai lase pe nimeni în viață ; împăpăratul recomanda între altele generalului său să-i trimită dese mesaje, ca el să poată urmări și savura progresele răzbunării sale. Dar kazarii, la care se refugiase Bardan, intervenir pentru a-salva orașul și comandantul flotei, neîndrăznind, după acest eșec, să se mai prezinte în fața lui Justinian, crezu că e mai prudent să treacă de partea uzurpatorului. Soldații săi, cărora li se promise o bună răsplată, urmară bucuroși exemplul său. Philippicus avea astfel o armată, vase, tot ceea ce trebuia pentru a cuceri Constantinopolul și tronul.

În acest timp, în capitala sa, Justinian al II-lea neprimind nici o veste din Marea Neagră, se enerva și începea să se îngrijoreze. Adunînd cîteva trupe, el trecu Bosforul și de-a lungul coastei Mării Negre ajunse pînă la Sinope, în speranța de a afla mai re-

pede ce se petrecea în Crimeea. Şi într-o zi, pe cînd supraveghea de acolo marea, văzu la orizont pînzele flotei rebele care se îndrepta spre Constantinopol. Atunci, „răcnind ca un leu", după expresia lui Teofan, el luă în grabă drumul spre capitală. Ajunse prea tîrziu. Philippicus reuşise mai înainte să o ocupe. Şi Justinian, împreună cu trupele care-i rămîneau credincioase, se opri în cîmpia Damatrys, aşteptînd evenimentele.

Dar cauza sa era pierdută. Venise ceasul pedepsei pentru ticălosul împărat: răzbunarea învingătorilor fu îngrozitoare. Justinian al II-lea lăsase la Constantinopol pe tînărul său fiu Tiberiu, atunci în vîrstă de vreo şase ani. În momentul ocupării oraşului, bunica copilului, împărăteasa Anastasia, se refugiase cu el în sanctuarul venerat al Fecioarei de la Blacherne. Acolo îl găsiră trimişii noului împărat, însărcinaţi să-l aresteze. Scena care se petrecu atunci în biserică fu atroce. Copilul Tiberiu, înspăimîntat, se agăţa cu o mînă de coloanele altarului, cu cealaltă strîngea o cutie conţinînd un fragment din adevărata Cruce, şi la gît, pentru a-l apăra, îi fuseseră agăţate alte relicve preţioase. În faţa sanctuarului era aşezată împărăteasa Anastasia. Cînd văzu pe soldaţi intrînd şi înţelese ce veneau să facă, ea se tîrî plîngînd la picioarele ofiţerului care comanda, îmbrăţişîndu-i genunchii, rugîndu-l să nu facă rău unui copil nevinovat. Soldatul o înlătură cu brutalitate şi se duse spre altar. Micuţul se crampona de masa sfîntă: îl smulse cu forţa, îi rupseră relicvele de la gît, îi luară din mîinile crispate relicvarul, apoi îl duseră într-o sală vecină, „şi acolo, spune cronica lui Teofan, desbrăcîndu-l, îl culcară pe prag şi îi tăiară gîtul ca unei oi". Apoi fu rîndul lui Justinian. Fusese însărcinat cu această execuţie spătarul Ilie, care, precum se ştie, avea de răzbunat asupra împăratului jigniri personale şi despre

care erau siguri că va fi necruțător. Printr-o promisiune de amnistie, nu mai avu nici o greutate să determine pe cei cîțiva soldați care înconjurau pe prinț să-și părăsească stăpînul. Și atunci, cînd se găsi în fața lui Justinian, nebun de furie, se aruncă asupra lui, și luîndu-l de gît, îi tăie capul cu o lovitură de iatagan. Apoi, ca pe un trofeu de victorie, el trimise acest cap tăiat noului împărat.

Capul însîngerat al tiranului fu plimbat pe străzile Constantinopolului în vîrful unei suliți. Apoi îl trimiseră în Italia, îl expuseră la Roma, la Ravena, pentru ca toți cei care suferiseră din cauza lui Justinian al II-lea să ia cunoștință de ruina lui și să se bucure de tragica sa soartă. La Ravena s-a întîmplat cu această ocazie un incident destul de dramatic. Sora lui Ioan secretarul, din ziua în care aflase de moartea fratelui său, nu încetase de a ruga pe Dumnezeu să-i acorde o favoare : aceea de a vedea capul tăiat al lui Justinian, după care, spunea ea, poate să moară fericită. Cînd sinistrul trofeu ajunse la Ravena și fu plimbat prin piețele cetății, cineva înștiință în grabă pe bătrîna doamnă. Atunci ea alergă la fereastră, rugă pe purtător să se oprească un moment și privi lung, savurîndu-și răzbunarea și aducînd mulțumiri lui Dumnezeu care-i realizase dorința. Apoi, deodată căzu pe spate și-și dădu sufletul.

Astfel sfîrșea, în grozăvie și în sînge, asupra acestei viziuni tragice a unui cap tăiat, plimbat prin tot imperiul, domnia nebunului cumplit și îngrozitor care fusese Justinian cu nasul tăiat. Toți istoricii sînt de acord asupra oribilului suveran. Unul singur printre contemporani a făcut excepție. În *Liber pontificalis* al Bisericii romane, Justinian al II-lea apare, într-un fel destul de neașteptat, ca un împărat foarte creștin și foarte ortodox, foarte credincios, foarte umil și foarte bun și moartea lui reprezintă o calami-

tate publică „a cărei veste, spune biograful, răsună lugubru în lume". Cineva se va putea întreba, fără îndoială, asupra motivelor acestei bunăvoinţi ciudate, cu atît mai neprevăzută cu cît papa Sergiu în anul 692 n-avusese de loc, cum s-a văzut, de ce se lăuda cu împăratul. Dar, de la restaurarea lui, Justinian al II-lea, simţind probabil din ce în ce mai mult cum Italia se depărta de imperiu, arătase Bisericii romane, cu un simţ politic destul de fin, sentimente mai bune. În 710 îi înnoise toate privilegiile. El pedepsise Ravena, rebelă autorităţii pontificale, cum era şi faţă de autoritatea imperială, şi ruina cetăţii nesupuse fusese celebrată la Roma ca o urmare a judecăţii lui Dumnezeu. În sfîrşit, după cum făcuse Justinian cel Mare cu papa Agapit, Justinian al II-lea făcuse papei Constantin cea mai măreaţă primire la Constantinopol. Trebuie să citim în *Liber pontificalis* povestirea acestei recepţii solemne. În octombrie 710, cînd Justinian al II-lea primi la Constantinopol pe pontiful roman, pentru a-i arăta tot respectul, el recomandase tuturor guvernatorilor din provincii să aducă papei onorurile care erau datorate persoanei imperiale însăşi, şi conform voinţei împăratului, exarhul Italiei venise să salute pe Constantin la Neapole, strategul Siciliei îi prezentase omagii la Palermo, strategul mării Egee pusese la ordinele sale vasele flotei. La şapte mile de Constantinopol, fiul împăratului şi patriarhul Cyrus, întovărăşiţi de un lung cortegiu de prelaţi, de patricii şi de senatori, veniseră să primească pe pontif şi suita sa ; caii din grajdurile imperiale înhămaţi strălucit cu şei şi hăţuri aurite, fuseseră puşi la dispoziţia prelaţilor romani ; şi în mijlocul acestui pompos echipaj, Constantin, cu mitra pontificală pe cap, îşi făcu intrarea solemnă în capitala grecească. A doua zi, papa şi împăratul se întîlniră la Nicomedia. Justinian, cu co-

roana pe cap, se prosternă la picioarele pontifului ; apoi cei doi suverani se îmbrățișară. Și toți, spune cronicarul, se bucurau văzînd sentimentele de umilință ale excelentului prinț *(tantam humilitatem boni principis)*. Duminica următoare, papa celebră slujba și se împărtăși împreună cu împăratul și Justinian puse pe pontif să se roage pentru iertarea păcatelor sale. Nu se știe cu ce preț a plătit Constantin prestigioasele onoruri al căror obiect a fost. Dar se înțelege că la Roma lumea a fost de asemenea mirată și recunoscătoare de o purtare cu care de multă vreme împărații nu-i mai obișnuiseră pe papi.

Totuși, cînd, după cîteva luni de la întoarcerea sa în Italia, papa află, într-o zi de ianuarie 712, despre tragedia de la Constantinopol, cînd văzu plimbîndu-se la Roma, în vîrful unei sulițe, capul palid pe care odinioară îl îmbrățișase, l-a regretat el oare pe teribilul împărat ? Ne este permis să ne îndoim. Necesitățile politice, grija de interesele omenești pot, pentru moment, să inspire contemporanilor judecăți ca acelea din *Liber pontificalis*. Istoria, explicîndu-le, nu are de ce să țină seamă de ele. Ceea ce ea reține din această vreme îndepărtată, așa de barbară încă, este o viziune de oroare inexprimabilă, și în palatul imperial, în sălile tapisate în întregime cu marmură și mozaicuri de aur, în Justinianos sau Lausiacos, imaginea tragică a împăratului cu nasul tăiat, a împăratului nebun care, prin cruzimea sa sîngeroasă, grăbi anarhia și demoralizarea monarhiei.

ÎNȚELEPCIUNEA LUI CECAUMENOS

Un precursor al lui La Rochefoucauld în Bizanț.[1]

Sînt mulți ani de atunci, în a doua jumătate a secolului al XI-lea, trăia, într-o provincie destul de îndepărtată a imperiului bizantin, un mare senior feudal. El se numea Cecaumenos, ceea ce înseamnă „pîrlit", și fără îndoială că datora acest nume vreunui strămoș asiatic, cu fața foarte oacheșă. În orice caz, era de origine bună, cu neamuri însemnate și făcea o figură bună în aristocrația monarhiei. Înainte de a se retrage în Tesalia lui natală, acest personaj trăise în lume; servise în armată, frecventase curtea și, în timpul lungii sale existențe, avusese multe experiențe, care-l făcuseră destul de mizantrop și mai ales misoghin. Dar toată viața el fusese mai cu seamă cu desăvîrșire, și incurabil, provincial. Plăcerile lumii, eleganța artificială a capitalei, intrigile de curte și de dragoste care erau distracția obișnuită a palatului imperial, toate acestea mai mult îl înfricoșaseră decît îl atrăseseră; și acum, cînd întors în scumpa sa provincie își reamintea, lucrîndu-și moșiile, aventurile și amintirile de altădată, provincialismul congenital îi ieșea prin toți porii. Învățăturile

[1] Lectură făcută la ședința publică anuală a celor cinci Academii, la 25 octombrie 1912.

pe care i le dăduse viața se condensau în principii sentențioase, în maxime de purtare de o înțelepciune cam vulgară, în sfaturi familiare, bazate pe anecdote, pe care le împărțea cu dărnicie celor dimprejur : și-mi închipui că în viața zilnică, și pentru cei care aveau fericirea să fie alături de el în fiecare zi, acest om excelent, cu un bun simț puțin cam greoi, cu o cultură intelectuală mijlocie, povestitor elocvent și sfătuitor neobosit, și pe deasupra lipsit cu totul de ideal, trebuie să fi părut cîteodată nițel cam insuportabil.

Nouă, care-l cunoaștem mai de departe, ne oferă mai multă distracție. În adevăr, el a compus, pentru copiii săi, o carte curioasă, care a ajuns pînă la noi și în care a rezumat toate principiile înțelepciunii sale, toate învățăturile experienței. Întîlnim aici sfaturi pentru toate împrejurările vieții, sfaturi morale și sfaturi asupra vieții, instrucțiuni pentru administrarea averii și pentru îndrumarea carierei, maxime de economie casnică și maxime pentru relațiile mondene. Și cum acest mare senior dezamăgit, neîncrezător și sceptic, nu este cîteodată lipsit de umor și de vervă comică, se întîmplă ca această carte a sa să arunce, într-un mod destul de interesant, o lumină neprevăzută asupra unui colț dintr-o societate dispărută. Și cu toate că nu se dădea în vînt după literatură, cu toate că afectează chiar dispreț pentru frazele frumoase bine pieptănate, în care, spune el „nu-i nimic bun", cu toate că se laudă cu rusticitatea și ignoranța sa, autorul acestei cărțulii veridice și sincere („n-am pus în aceste pagini, scrie el undeva, decît ceea ce am făcut, am văzut și am învățat din lucrurile adevărate") are oarecare asemănare cu La Rochefoucauld. Maximele lui sînt, dacă îndrăznesc să

spun, în felul lui La Rochefoucauld, numai că un La Rochefoucauld mai puțin rafinat, un La Rochefoucauld din orient, bizantin și feudal.

I

„Nu refuza funcțiunile publice : căci o slujbă este o binefacere a lui Dumnezeu. Dar nu uita că te așteaptă casa cînd ieși de la serviciu și că numai acolo îți vei găsi liniștea." După cum se vede, omul nostru nu are un respect prea mare pentru frumusețile administrației : dacă admite că trebuie să servești Statul, o face din datorie și fără exces de entuziasm. Și încă mai face un *distinguo* subtil. Cariera financiară nu-i spune mare lucru : te alegi cu neplăceri și nu găsești decît prilejuri de ruină. Funcțiile justiției și cele civile nu sînt mai puțin primejdioase, căci pentru cei ce le ocupă se pune fără încetare o problemă grea : de la cine și pînă la ce sumă se pot accepta bani ? *(bacșișul*, vedeți, este în orient tot așa de vechi ca și lumea). Prudența personajului nostru stabilește aici distincții curioase. Dacă banii vin de la un advesar, poți să-i primești fără scrupule : el nu-i oferă din simpatie pentru beneficiar. Dar dacă ai obligat pe cineva și cel obligat îți aduce în mod spontan vreun cadou, aceasta este altceva. „Primește, spune Cecaumenos, căci refuzînd l-ai întrista. Dar dacă darul este prea mare, nu-l lua tot, păstrează numai jumătate." În definitiv, pentru un funcționar este și mai înțelept să nu primească nimic, mai întîi pentru că este imoral și mai ales pentru că e primejdios. Și, în general, pentru personajul nostru nu există decît o carieră în care un om cinstit poate să se aventureze fără neajunsuri : este armata.

Dar mai mult decît orice, curtea îl înspăimîntă pe acest nobil de provincie. Apartamentele palatului imperial sînt un teren ciudat de alunecos. „Dacă slujești pe împărat, spune textul nostru, ia bine seama : să ai totdeauna înaintea ochilor imaginea căderii tale ; nu știi tot ce se unelteşte în spatele tău." Astfel, prudența cea mai chibzuită trebuie să conducă aici orice pas. Îți vei ține limba cu grijă, mai ales dacă conversația alunecă asupra împăratului sau împărătesei ; se va evita cît mai mult posibil să cinezi în oraș, chiar dacă ai trece drept un om nesociabil ; în afară de faptul că în întîlnirile mondene se debitează multe frivolități și bîrfeli inutile, riști totdeauna, în fierbințeala comunicativă a banchetelor, să-ți compromiți situația printr-un cuvînt de prisos. Pe scurt, trebuie să-ți supraveghezi fiecare pas, să-ți spui că lucrurile cele mai neînsemnate în aparență pot fi izvorul unor neplăceri grave ; mai ales trebuie să fii prudent față de înaltele doamne și să nu te lași prins în avansurile lor viclene. „În ceea ce privește pe împărăteasă, spune textul, respect-o ca pe suverana ta, ca pe o mamă, ca pe o soră ; și dacă ea vrea... să-ți facă ochi dulci, îndepărtează-te, retrage-te ; nu-i vorbi niciodată decît cu ochii plecați." Se vede că omul nostru cunoscuse vrema cînd Zoe Porfirogeneta, de zgomotoasă amintire, umplea orașul și curtea cu zarva aventurilor sale și se pricepea, prin farmecul cu care te întîmpina, să facă să se ridice spre farmecele ei ochii cei mai îndărătnic plecați.

În fond, în materie de politică, înțelepciunea lui Cecaumenos se reduce la cîteva maxime foarte simple : trebuie să slujești cu credință pe împărat, ca un bun vasal ; în caz de răscoală, să ții cu împăratul legitim, din prudență cel puțin tot atît cît și din loialitate : „Căci acela care domnește la Constantinopol, zice omul nostru, va cîștiga totdeauna vic-

toria." Astfel, sînt oameni care sînt totdeauna de partea guvernului. Dar acestea fiind zise, hotărîrea cea mai înțeleaptă este să trăiești cît se poate mai departe de capitală și de curte. „Dacă simți dorința, spune textul, de a adora maiestatea imperială, de a îngenunchia în sfintele biserici, de a admira frumusețea orașului și a palatului, fă-o o dată, dar nu te întoarce acolo." E mai bine să trăiești pe moșiile tale, independent, respectat, decît să te expui, printre servitorimea imperială, la umilințe și calomnii. Și autorul nostru povestește cu această ocazie o întîmplare destul de nostimă.

Un emir arab din mărcile Siriei venise să facă o vizită împăratului roman. Foarte bine primit prima oară, copleșit cu onoruri și cadouri, el făcu greșeala să mai vină o dată. De data aceasta fu tratat foarte rău și timp de doi ani întregi fu ținut pe jumătate prizonier la Constantinopol. În sfîrșit fu liberat. Și după ce trecu frontiera, el își adună oamenii și luîndu-și capul în mîini, îi întrebă: „Ce-i asta? — Capul dumneavoastră, seniore", îi răspunseră ei rîzînd. „— Dumnezeu fie deci lăudat, zise iar emirul, că am trecut strîmtorile cu capul pe umeri și că mi-am regăsit buna mea țară, Arabia."

Să trăiești pe moșiile tale, unde îți păstrezi capul pe umeri, să trăiești în provincia ta și să-ți cultivi grădina, cum spune Candide, e mai de preț decît să frecventezi lumea curtenilor intriganți, a frumoaselor doamne ispititoare, a prelaților orgolioși, a filozofilor infatuați de știința lor, care se întîlneau în acest Bizanț de curte, prea civilizat, prea rafinat, prea cult, prea pervers. Și principiile pe care Cecaumenos le-a formulat pentru administrarea acestei vieți provinciale și rustice pe care el o adoră, nu sînt partea cea mai puțin savuroasă din cărțulia sa.

„Nu există, spune omul nostru, un fel mai bun de a trăi decît lucrînd pămîntul. Cultivă grîu, fă vin, cultivă plante, creşte vite, şi vei fi fericit". Unii poate că vor judeca cum că aceasta este o formă de fericire cam elementară. Cecaumenos o credea suficientă, şi o aprecia cu atît mai mult cu cît îi aducea bune venituri.

Căci aici, poate chiar mai mult decît în viaţa publică, problema banilor are în ochii acestui nobil de ţară o importanţă esenţială. Fără îndoială, e bine, e recomandabil să fii credincios, să fii milos, să nu laşi să fie maltrataţi oamenii din vecinătatea ta ; se citeşte undeva la autorul nostru această maximă energică : „Acela care vede săvîrşindu-se nedreptatea şi nu protestează, este un adevărat demon". Dar aceste elanuri sînt rare la omul nostru. Prudenţa sa chibzuită îl îndeamnă să nu-şi facă complicaţii, să menajeze pe vecinii puternici, să-şi atragă bunăvoinţa lor prin daruri trimise la vreme. Meseria de cavaler medieval nu ispiteşte decît puţin inima sa puţin cavalerească ; el are sufletul lui Sancho mai mult decît pe cel al lui Don Quichote.

Dar mai ales bunul său simţ practic îl îndeamnă să fie econom şi bun gospodar al averii sale. A împrumuta bani i se pare lucru supărător, penibil prin intervenţiile pe care le comportă şi refuzul la care se expune ; dar a împrumuta cu bani pe alţii i se pare lucru şi mai supărător şi el a avertizat pe ai săi împotriva indiscreţiilor întreprinse de solicitatori : „Nu te încrede, scrie el, în indivizii abili care vor (îmi cer iertare de a întrebuinţa aici un cuvînt poate prea familiar, dar care redă minunat cuvîntul grecesc) să te *tapeze*. Ascultă-mă bine. Acela care vrea să se împrumute nu-ţi va cere banii îndată. Îţi va trimite cî-

teva dulciuri, iepuri, potîrnichi, peşte şi alte lucruri bune ; apoi te va invita la cină de două sau de trei ori, spunîndu-ţi că te iubeşte mult ; pe urmă, într-o bună zi, îţi va arăta o sumă mare de bani, pe care de altfel a împrumutat-o din altă parte, şi-ţi va spune : «Banii aceştia îi destinam pentru o afacere sau alta ; dar nimeni nu vrea să primească această sumă, îmi cere mai mult (natural, atîta cît presupune că ai tu). Dacă mă iubeşti, împrumută-mi aceşti bani, ca să nu scap afacerea. Am să ţi-i înapoiez mîine sau la sfîrşitul săptămînii, împreună cu un dar frumos.» Sau are să fie o altă poveste: «Aveam banii necesari, dar am rătăcit cheia casei de bani», sau încă : «A venit un prieten care mi-a cerut ceva bani şi iată-mă eu însumi în încurcătură». Şi cînd, prin aceste frumoase discursuri te va dispune, el îţi va cere împrumut o sumă mare. Şi în timp ce tu nu te vei gîndi decît la bunătăţile pe care le-ai primit, la cinele pe care ţi le-a oferit şi la cele la care te aştepţi, el, profitînd se va bucura pe ascuns şi va zice : «Fie binecuvîntaţi iepurii şi celelalte cadouri pe care i le-am trimis şi acele mese bune care mi-au adus atîta aur». Şi în curînd va începe să se depărteze de tine, va evita să-ţi răspundă, va căuta pretexte ca să fugă de tine, şi dacă tu nu-l slăbeşti, va sfîrşi prin a-ţi spune : «Cum de nu-ţi este ruşine să mă hărţuieşti atîta pentru acele piese false şi de proastă calitate ? Dacă aş fi ştiut că eşti un om de felul acesta, n-aş fi primit nimic de la tine.»" Morala : bunăvoinţa este o virtute primejdioasă, încrederea o sinceritate fără folos ; şi omul înţelept, care vrea să aibă pace la el acasă, trebuie să fie necontenit lipsit de încredere şi mai ales faţă de prietenii săi.

„Ceea ce oamenii au numit prietenie, spune La Rochefoucauld, nu este decît o tovărăşie, o apărare reciprocă a intereselor, un schimb de bune servicii."

Şi în altă parte : „Cea mai mare parte dintre prieteni te desgustă de prietenie". Cecaumenos gîndeşte aproape la fel : „Apără-te de prietenii tăi, scrie el, mult mai mult decît de duşmani". În altă parte se citeşte această maximă : „Mulţi oameni s-au ruinat din dragoste pentru prietenii lor, şi şi-au pierdut pentru ei nu numai corpul şi bunurile, dar adeseori chiar şi sufletul."Urmarea : omul înţelept nu va avea de loc prieteni. „Sînt de acord, spune autorul, să iubeşti pe toţi oamenii, dar nu povesti nimănui secretele tale, căci e un lucru foarte primejdios. Din ziua în care ai spus secretele tale cuiva, tu devii sclavul lui şi poate să-ţi facă tot răul din lume, fără ca tu să îndrăzneşti să protestezi. Atunci, de ce ţi-ai pierde singur libertatea ?" Mai ales, că nu ai niciodată prieteni intimi — căci ei nu sînt niciodată siguri, ei prea adeseori supărători sau indiscreţi — şi mai cu seamă nu-i introduce niciodată acasă la tine. „Dacă îţi cade un prieten în trecere, găzduieşte-l unde vrei, dar nu în casa ta. Dacă el este în casă, soţia, fiicele, nurorile tale nu vor mai putea să iasă în voie din apartamentul lor şi să-şi vadă de treburile lor casnice. Sau, dacă trebuie ca ele să se arate, prietenul tău le va privi cu coada ochiului şi, prefăcîndu-se că-şi pleacă ochii, el va examina amănunţit mersul, costumul, faţa lor, pe scurt, le va cerceta din cap pînă în picioare. Ce să-ţi mai spun ? Dacă găseşte prilej, va plănui să aibă o legătură amoroasă cu nevasta ta, o va urmări cu priviri nerușinate, va încerca să o seducă sau cel puţin se va lăuda că a făcut-o."

Atingem aici un punct cu deosebire delicat. Sceptic în ce priveşte prietenia, omul nostru este încă şi mai mult în ce priveşte virtutea femeilor. Nu ştiu dacă, întocmai ca La Rochefoucauld, el a întîlnit în calea lui vreo doamnă Longueville : în orice caz,

avea păreri fixe despre femei, despre dragoste, despre căsătorie. Femeia îi apare ca o ființă cu totul de temut. „E primejdios, a scris el, să fii în raporturi rele cu femeile și încă și mai primejdios să fii prietenul lor : și una și alta din aceste situații aduc multe supărări." În altă parte citim : „Ia seama, cînd vorbești cu o femeie, mai ales dacă e frumoasă. Nu fi prea intim cu ea, căci nu vei scăpa de loc de șiretlicurile ei. Îndată ochii tăi se vor aprinde, inima îți va bate, și nu vei mai fi stăpîn pe tine însuți. Și astfel vei avea de luptat împotriva a trei dușmani : diavolul, grația și cuvintele celei cu care vorbești și în sfîrșit natura. Și e un lucru foarte greu să învingi natura."

Iată ce gîndește în general despre femei : judecați ce devine încrederea lui Cecaumenos cînd e vorba în special de a lui. Fără îndoială a spus el undeva : „Acela care-și pierde soția pierde în același timp jumătate din viață și chiar mai mult, dacă soția lui era bună". Dar el se gîndea, fără îndoială, ca și La Rochefoucauld, că, dacă există căsătorii bune, nu există deloc căsătorii fermecătoare și el nu recomanda, după o experiență a vieții conjugale, să încerci din nou această aventură. El considera că nu ești niciodată cu totul liniștit în privința unei femei și că trebuie s-o supraveghezi fără încetare. Este imprudent s-o arăți prietenilor și nu ești sigur chiar s-o lași să fie văzută de servitorii tăi, și încheia : „Ține-ți femeia și fetele sub cheie, ca pe niște condamnate, ca să nu fii victima șarpelui". Și în comoara experienței sale, Cecaumenos găsea foarte potrivită o poveste, pentru a-și susține spusele.

Un mare personaj din Constantinopol avea o femeie frumoasă, cu o față încîntătoare, cu un suflet încă și mai încîntător, pe lîngă acestea cultă și virtuoasă. Împăratul îi făcu curte ; cum nu ajungea la

nimic, el își puse în gînd să trimită pe soț ca funcționar într-o provincie îndepărtată ; doamna continua să reziste. Cînd, după trei ani de lipsă, soțul se întoarse în capitală, ea tot nu cedase. Dar în acel moment intră în scenă un tînăr ; prezentîndu-se ca ruda soției, el deveni repede prietenul soțului și intimul casei... „Și, adaugă sentențios autorul nostru, ceea ce împăratul nu putuse obține prin toate făgăduielile sale de bani și de slujbe înalte, a reușit prietenia". Fără îndoială, asemenea aventuri erau rare în provincia liniștită unde trăia Cecaumenos, și moravurile destul de libere ale Constantinopolului nu pătrunseseră în aceste case austere, în care gineceul creștin are înfățișarea de harem musulman. Totuși, un om cu experiență găsea că prea multe precauțiuni nu sînt niciodată inutile. Și-mi închipui că alături de domnul și stăpînul lor, care le claustra așa de strîns și nu le părăsea de loc, în trîndăvia destul de lipsită de distracții a vieții lor provinciale, soția și fiicele lui Cecaumenos se distrau puțin: cu atît mai mult cu cît judecînd după cîte știm despre cultura femeilor bizantine, ele nu găseau multe resurse în ele însile pentru a-și umple timpul.

Ca un bun provincial ce era, Cecaumenos avea multe alte prejudecăți. Nu-i plăceau doctorii, pe care i-a zeflimisit într-un mod destul de nostim și, ca și bătrînul Caton, pe care îl amintește prin multe trăsături, cunoștea o întreagă colecție de leacuri care vindecau mai sigur și mai ieftin. Nu-i plăceau deloc comedianții, lingușitorii, leneșii, pe scurt toți oamenii pe care-i considera inutili : și spiritul său, plin de o neîncredere universală, se rezuma bine în această axiomă pesimistă : „Natura omului este schimbătoare și nestatornică și alunecă ușor de la bine la rău."

Înțelepciunea acestui bizantin de altădată nu este, cum vedeți, prea atrăgătoare și acest mare proprietar

provincial econom, prudent, experimentat și sceptic, n-are nimic dintr-un erou de roman sau dintr-un paladin de epopee. Așa cum este, el e totuși instructiv, prin ceea ce ne spune despre lumea dispărută în care a trăit, prin cunoașterea mai completă pe care ne-o dă despre caracterul oamenilor din vremea sa.

Cînd pronunțăm astăzi numele de Bizanț, acest nume evocă fără voie în fața ochilor noștri imagini de lux strălucitor, de rafinament minunat și, într-un decor de feerie, cruzimi nemaiauzite, vicii extraordinare, o corupție și o josnicie cumplită ; el evocă în mintea ochilor noștri intrigi de palat, mișcări de stradă, revoluții de cazarmă și, pe lîngă acestea, dispute teologice, erezii subtile, de neînțeles pentru spiritul nostru limpede de latini. O revoluție, un conciliu, aceștia sînt cei doi poli între care oscilează veșnic în fața noastră un Bizanț măreț și pervers și acestei civilizații moarte i-am da bucuros ca deviză titlul unei frumoase cărți a lui Maurice Barrès : *Sînge, voluptate și moarte.*

Dar, alături de acest Bizanț, mai există și altul, pe care-l bănuim mai puțin, și pe care trebuie totuși să-l cunoaștem, dacă vrem să înțelegem de ce acest imperiu a trăit multe secole, pline de glorie. În fața capitalei, se află provincia. În fața corupției curții, se află virtuțile solide și aspre ale acestei lumi provinciale, mai puțin rafinate, mai puțin elegante poate, și de asemenea mai puțin pervertite. În fața sufletelor mediocre și josnice ale curtezanilor și trădătorilor, se găsesc burghezii serioși și gravi, vechile familii ale nobilimii provinciale, rustice, viteze și războinice, țărani robuști și puternici. De acolo se recrutează administrația, ale cărei cadre formează armătura care susține organismul monarhiei. De acolo se recrutează armata, care de atîtea ori a plimbat victorioase steagurile imperiului prin tot orientul. Fără

îndoială, noi abia întrezărim acest Bizanț deosebit; existența mai obscură a acelor care l-au format nu apare decît din cînd în cînd în marea lumină a istoriei. Ea a existat totuși; și a adăugat strălucirii Constantinopolului elemente de forță reînnoite fără încetare, pentru durata și gloria Bizanțului. Epopeea bizantină a slăvit pe bună dreptate pe acești mari baroni feudali care, fără oboseală și fără slăbiciune, au dus un război aspru împotriva necredincioșilor, la frontierele îndepărtate, în munții Taurus sau pe țărmurile Eufratului. Prozaica înțelepciune a lui Cecaumenos ni-i arată sub o lumină diferită, așa cum au fost în realitate, mai puțin cavalerești poate, dar nu mai puțin interesanți și mai adevărați. Și de aceea, această cărțulie uitată este un document unic pentru istoria vieții și societății bizantine și unul din monumentele cele mai remarcabile, care ne-a fost păstrat, pentru istoria literaturii grecești din Evul Mediu.

IRINA ANGHELOS REGINA ROMANILOR

Un episod din politica germană în orientul Evului Mediu

Pe vremea cînd sfîntul imperiu romano-germanic era marea putere a occidentului creştin, de numeroase ori stăpînii săi îşi întinseseră pînă la Constantinopol vastul cîmp al ambiţiilor lor.

Cel mai însemnat dintre Hohenstaufeni, Frederic Barbă Roşie, dădu exemplul. În visul său măreţ de dominaţie universală, pentru a conduce creştinătatea el nu concepea alţi îndrumători şi alţi stăpîni decît „aceste două jumătăţi de Dumnezeu", papa şi împăratul. El cerea cu hotărîre supunerea a ceea ce el numea cu dispreţ „regatul Greciei" ; şi o clipă se gîndi să cucerească Constantinopolul cu armele. Apoi, spre a-şi atinge scopul pe alte căi, cugetă fie să se căsătorească el, fie să căsătorească pe fiul său cu o prinţesă bizantină. Îi lipsi timpul pentru a duce la bun sfîrşit aceste planuri cam nesigure şi adeseori himerice. Dar ideea pe care o avusese nu muri o dată cu el. Fiul său Henric al VI-lea se însărcină să facă din ea o realitate.

Din ziua în care acest nou împărat domni peste regatul normand din Sicilia, şi el îşi întinse pînă în Bizanţ visul său de supremaţie mondială. Cu o aroganţă nemaipomenită, el trata ca pe vasali pe suve-

ranii slabi care porunceau pe malurile Bosforului, „ca şi cum ar fi fost, spune un contemporan, seniorul seniorilor şi regele regilor". Ambasadorii pe care-i trimitea la Constantinopol nu găseau pretenţii destul de trufaşe şi dispreţ destul de impertinent, pentru a arăta supremaţia stăpînului şi ţării lor. Luau în bătaie de joc pompele învechite ale etichetei bizantine, splendoarea ofilită a costumelor şi a ceremoniilor prin care basileul îşi închipuia că uimeşte, ca altădată, pe „barbarii din occident". „Acestea nu sînt, spuneau ei, spectacole care să placă germanilor. Pentru a-i uimi, este nevoie de altceva decît de lux şi de podoabe zadarnice, bune cel mult pentru femei, care, prin bijuterii şi fard se silesc să placă bărbaţilor." Şi cu o milă aspră şi insultătoare, ei adăugau: „Este timpul să schimbaţi astea, să vă îmbrăcaţi în fier şi nu în aur. Căci dacă nu voiţi să vă supuneţi de bunăvoie stăpînului şi seniorului nostru, va trebui să vă bateţi împotriva unor oameni care nu se acoperă cu pietre scumpe, care nu simt plăcere la strălucirea perlelor, care nu se îmbată de loc cu splendoarea ametistelor montate în purpură şi aur, ci care, adevăraţi fii ai lui Marte, au în ochi flăcări mai strălucitoare decît lumina pietrelor voastre preţioase şi pentru care picăturile de sudoare sînt o podoabă mai frumoasă decît picăturile transparente ale perlelor voastre din orient."

Cîteodată o diplomaţie mai puţin simplă, dar nu mai puţin periculoasă, înlocuia aceste ameninţătoare vorbe de bădărani prost educaţi. Împăratul german visa să creeze familiei sale, printr-o căsătorie, titluri legitime şi sigure la succesiunea bizantină. De aceea, în anul 1195 el logodi pe fratele său Filip de Suabia cu o prinţesă greacă, Irina Anghelos.

I

În Constantinopol domnea din 1185 împăratul Isac Anghelos. Mîndru de a fi uzurpat tronul Comnenilor, noul suveran privea cu veselie viaţa şi puterea. Îi plăcea mîncarea bună şi masa sa somptuoasă era servită cu un lux „solomonian". Se vedeau pe ea, spune istoricul Nicetas, „munţi de pîine, păduri de vînat, o mare de peşti, un ocean de vin". Basileul îmbrăca în fiecare zi un costum nou ; la fiecare două zile, făcea o baie ; şi parfumat, gătit şi împodobit, el se umfla în pene „ca un păun mîndru, ca un tînăr mire ieşind din camera nupţială, ca soarele care răsare în toată splendoarea sa", în mijlocul curţii sale de mimi, de bufoni şi de cîntăreţe. Îi plăceau vinul şi femeile „tot ceea ce, spune istoricul, corupe o guvernare bună şi înţeleaptă".

Acest împărat petrecăreţ avea o fată, Irina. Căsătorită în 1193 cu Roger, fiul ultimului rege normand din Sicilia, această femeie tînără devenită în curînd văduvă, căzuse, ca o pradă de război, în mîinile lui Henric al VI-lea, cînd acesta, în 1194, pusese stăpînire pe palatul regal din Palermo. Împăratul german văzu îndată ce profit putea să tragă din această împrejurare. A căsători pe Irina cu un Hohenstaufen, nu era acesta cel mai sigur mijloc de a crea dinastiei germanice drepturi eventuale la tronul bizantin ? Revoluţia care puţin după aceea răsturnă pe Isac Anghelos, făcu pe Cezarul german să vadă în legătura proiectată un avantaj în plus pentru a cuceri Bizanţul ; el ar putea, de acum înainte, să se prezinte în acelaşi timp ca un pretendent înzestrat cu titluri incontestabile şi ca răzbunătorul familiei Anghelos deposedată pe nedrept. Prin căsătoria politică pe care aşa de potrivit o contracta fratele său, Henric al VI-lea

putea să se laude că a realizat cea mai îndrăzneață ambiție a Hohenstaufenilor.

Întîmplarea a făcut ca din această unire politică să se nască, între cei doi soți, cea mai duioasă și mai neașteptată dintre căsătoriile de dragoste.

Prin 1195, Filip de Suabia era un tînăr de cincisprezece sau șaisprezece ani. De talie mijlocie, cu părul său blond și figura frumoasă, el era cu totul elegant și seducător. Avea spirit și grație ; prin bunăvoința și amabilitatea sa, cîștiga toate simpatiile. Prin toate acestea, „blîndul tînăr", cum îl numea Walter von der Vogelweide, n-avu nici o greutate să cîștige inima tinerei prințese părăsite.

Din partea sa, Irina, inteligentă și frumoasă, era cu totul încîntătoare în floarea celor șaisprezece ani ai săi ; și se înțelege ușor că atunci cînd în mai 1197 căsătoria sa fu sărbătorită cu mare pompă la Augsburg, toată Germania a primit cu entuziasm pe noua prințesă pe care i-o dădea soarta. „E un trandafir fără spini, spunea despre ea Walter von der Vogelweide, o porumbiță fără fiere." Astfel apăru ea tuturor cînd, în anul următor, Henric al VI-lea murind în septembrie 1197, Filip fu încoronat rege al romanilor la Mayența și cînd ea luă împreună cu soțul său coroana regală. Astfel, și chiar și mai, populară apăru ea în cursul serbărilor prin care se celebra Crăciunul la Magdeburg în 1199. Mai ales, astfel rămase ea mereu în ochii soțului său. A fost o unire perfectă, fără tulburări, fără nori, a cărei grație se nuanțează de o melancolie pe care trebuia s-o aducă nenorocirea.

Totuși, în această căsătorie de dragoste, politica nu-și pierdea de loc drepturile. Venind în occident, tînăra regină a romanilor își schimbase, după obicei, prenumele său grec de Irina în Maria : dar rămînea bună bizantină, foarte legată de țara sa natală și de

îndepărtata sa familie. Ea nu avu nici o greutate să facă pe soțul său să se intereseze de ea.

Șeful casei de Hohenstaufen de la moartea lui Henric al VI-lea, moștenitor ales al imperiului, Filip de Suabia, rege al romanilor, găsea în occident un orizont ciudat de furtunos și de tulbure. Dimpotrivă, spre orient totul părea limpede și ușor. Irina avea drepturi sigure la tronul ocupat de un uzurpator ; mai mult încă, tînăra femeie, foarte la curent cu ceea ce se întîmpla la Constantinopol, îndemna cu tărie pe soțul său să răzbune injuriile ale căror victime erau ai săi. Și Filip, văzînd pe socrul său în închisoare, pe tînărul său cumnat pe jumătate captiv, își spunea că era bună ocazia pentru a relua în orient politica tradițională a familiei sale, și în mod natural aluneca în ispita de a-și valorifica drepturile împotriva mizerabilului suveran care guverna la Constantinopol.

II

Prințul care se urcase pe tronul Bizanțului, după revoluția din 1195, era propriul frate al lui Isac Anghelos, Alexe al III-lea. Puțini împărați par să fi fost mai cu desăvîrșire incapabili. Era un om cumsecade, amabil, ușor accesibil, blînd și pe care-l chinuia foarte mult remușcarea continuă de a fi răsturnat pe fratele lui mai mare. Dar neglija cu totul afacerile publice : „Știa, spune Nicetas, ce se petrecea în imperiu tot atît cît puteau să știe oamenii care locuiesc în îndepărtata Thule".

Alături de el, domnea soția sa, Eufrosina Ducas, inteligentă, energică, elocventă de la natură și infinit de seducătoare. Ei i se datora reușita revoluției din 1195 și de atunci ea era aceea care guverna imperiul.

„Disprețuind uzanțele care se impuneau împărăteselor de altădată, scrie Nicetas, ea poruncea cu propria sa autoritate tot ce i se părea bun și adeseori chiar, după capricii, modifica hotărîrile împăratului. Cînd trebuia să fie primită o importantă ambasadă străină, se așezau alături două tronuri la fel de splendide și ea ședea lîngă soțul său, strălucitor împodobită, pe cap cu o diademă sclipind de pietre scumpe și de perle, la gît cu coliere prețioase." Cînd primea în audiență, curtenii se prosternau în fața ei mai respectuoși decît înaintea împăratului. „Și chiar membrii familiei imperiale și cei investiți cu cele mai înalte demnități, erau fericiți să pună umărul spre a purta înalta și strălucita litieră a suveranei."

Îmbătată de atîtea omagii, orgolioasă de la natură, Eufrosina nu era în stare să-și refuze nici o fantezie. Îi plăceau toaletele, luxul, distracțiile ; se străduia să schimbe vechile obiceiuri și să le înlocuiască cu invenții noi și pentru toate aceste cheltuieli nechibzuite avea o neîncetată și imensă nevoie de bani. În continuă agitație, ea scandaliza Constantinopolul prin strălucirea zgomotoasă a echipajelor de vînătoare, dar mai ales contraria pe toată lumea prin felul nerușinat în care-și înșela bărbatul. Ca de obicei, împăratul era singurul care nu știa nimic despre aventurile ei ; și această orbire părea contemporanilor așa de necrezut, încît multă vreme ei se întrebară dacă nu-i decît o prefăcătorie.

Totuși, pînă la urmă, deoarece Alexe continua să nu vadă nimic, cîteva din însăși rudele împărătesei se hotărîră să-l lămurească pe prinț. Trebuie să adăugăm că acest lucru nu însemna din partea lor o preocupare morală ; era pură gelozie împotriva favoriților pe care Eufrosina îi prefera și a căror influență ei sperau s-o spulbere. Orice ar fi, ei veniră într-o zi să-l vadă pe Alexe și-i ținură acest discurs lipsit de

artificii : „Cu toate că natura a lăsat ca legăturile de rudenie să fie mai puternice şi mai scumpe decît orice, noi înţelegem să fim mai mult prietenii basileului decît prietenii Eufrosinei. Şi iată pentru ce. Atîta vreme cît tu n-ai nimic de temut din partea oamenilor, salvarea tuturor este asigurată şi dacă imperiul este teafăr, şi noi particularii tragem foloase. Dar dacă dimpotrivă vreo nenorocire neaşteptată te-ar lovi, în catastrofa comună noi am suferi o pagubă personală, deoarece am vedea dispărînd o dată cu tine tot ce avem de la generozitatea majestăţii tale ! Ori, adăugară ei, soţia ta, o, stăpîne, săvîrşeşte faptele cele mai ruşinoase ; şi cînd vedem cum această curtezană dezonorează patul soţului ei, ne temem să nu încerce în curînd vreo revoluţie. Ea va dori fără îndoială să facă din amantul ei un împărat şi spre acest scop îşi va îndrepta toată energia. Este necesar deci să i se ia orice putere şi bogăţiile de care dispune. Cît despre amantul ei, pe care tu îl tratai ca pe un fiu, şi care îndrăzneşte să ridice ochii către femeia ta, trebuie să scapi de el fără şovăială şi întîrziere, pentru ca această nelegiuire să nu mai dureze multă vreme."

Împăratul Alexe al III-lea a fost fără îndoială foarte supărat de trădarea conjugală care-i fusese dezvăluită. După cum era sfătuit, el puse să execute îndată pe favoritul împărătesei : dar iubea prea mult pe Eufrosina, pentru a se hotărî s-o pedepsească. El şovăia deci, consulta pe prieteni. Unii, rigoriştii, îl îndemnau să meargă pînă la capăt şi acum, cînd dezonoarea era publică, să taie în carne vie, să condamne la moarte pe femeia adulteră, pentru a înlătura astfel orice ispită ulterioară de a o ierta. Alţii, mai abili, sfătuiau pe prinţ să dispreţuiască denunţările şi tratau drept intriganţi, calomniatori şi mincinoşi pe cei care le făcuseră. Foarte încurcat, pînă la urmă Alexe îşi înăbuşi mînia ; el se abţinu doar de a

mai vorbi cu împărăteasa şi de a lua masa cu ea. Însă atunci ea ceru judecători : fu ordonată o anchetă ; şi ca urmare a acestor informaţii, prinţesa, lipsită de onorurile imperiale, fu alungată din palat şi surghiunită într-o mînăstire. Ea nu rămase acolo multă vreme. Şase luni mai tîrziu, fu rechemată de Alexe şi împăcarea era aşa de completă, încît puterea ei deveni şi mai mare ca înainte.

Aventura nu mări, desigur, consideraţia de care ea se bucura în Constantinopol. Poporul capitalei o insulta şi-i cînta cîntece neruşinate ; şi unii gură-cască dresaseră papagali care strigau la toate răspîntiile : „Dreptatea nu mai este decît o chestiune de politică". Dar Eufrosina habar n-avea despre astea şi guverna imperiul după fantezia ei.

III

În faţa acestei suverane corupte şi a soţului ei imbecil, Filip de Suabia şi Irina se aflau în condiţii favorabile. Astfel, cînd în iunie 1201, tînărul Alexe, fratele reginei Germaniei, evadă din Constantinopol prin complicitatea Pisanilor şi veni în occident să ceară sprijin, Filip făcu cumnatului său cea mai cordială primire şi puse totul în mişcare pentru a pregăti o restaurare din care socotea să profite. Se pare că în acest scop el intră în tratative cu Bonifaciu de Montferrat, spre a abate către Grecia cruciada care se organiza şi de a pune pe tînărul Alexe pe tronul tatălui său. Dar ajutînd pe cumnatul său, el nu pierdea din vedere propriile sale drepturi.

În scrisoarea plină de promisiuni pe care o scria lui Inocenţiu al III-lea, către sfîrşitul anului 1202, spre a determina pe papă să susţină întreprinderea, şi în

care vorbea despre eventuala restabilire a unirii dintre Biserica greacă și Roma, el prevedea deschis cazul în care el însuși ar îmbrăca purpura bizantină : „Dacă Dumnezeu, spunea el, îmi supune mie sau cumnatului meu imperiul grecesc..." Tot Filip este acela care în anii 1202 și 1203 sfătui pe tînărul Alexe, îi impuse voința sa și-i dictă toate acțiunile ; el negocie cu cruciații, propuse termenii înțelegerii încheiată cu ei și își puse semnătura ; în sfîrșit, tot el este acela care, neputînd obține consimțămîntul lui Inocențiu al III-lea pentru expediția proiectată, determină mai întîi pe venețieni, apoi pe baronii latini, să susțină cauza tînărului pretendent. Și dacă pînă la urmă cruciada pregătită să elibereze Sfîntul Mormînt ajunse la Constantinopol și aduse ruina imperiului grec, aceasta a fost în mare parte, se știe astăzi, din cauza politicii secrete a lui Filip de Suabia, sfătuit și încurajat de soția sa Irina.

Evenimentele din Constantinopol aveau să deceptioneze fără întîrziere strălucitele speranțe ale tinerei femei. Tatăl și fratele său, reîntronați cu ajutorul cruciaților, nu întîrziară de a pieri mizerabil, victime ale unei revoluții populare ; puțin timp după aceea, un împărat latin se urca pe tronul Cezarilor bizantini. Dar dacă aceste evenimente erau de natură a întrista inima Irinei, ele nu puteau să descurajeze de loc pretențiile lui Filip. Prin dispariția tuturor rudelor sale, regina Germaniei devenea în adevăr unica moștenitoare legitimă a tronului bizantin și, departe de a renunța la drepturile sale, Suabul se credea, prin urmare, în drept să insiste mai mult ca oricînd. Este ceea ce dovedește o anecdotă destul de semnificativă. Prin anul 1207, împăratul latin Henric de Flandra trimise să ceară lui Filip mîna uneia din fiicele sale. Prințul german răspunse : „Cum ! acest aventurier, care nu e decît cu numele împărat, pretinde să se căsătorească cu fiica mea, care e de două ori născută

din rasă imperială, și care prin drept ereditar stăpînește imperiul de orient și imperiul de occident?" Și zîmbind, adăuga, nu fără oarecare ironie: „Să mă recunoască mai întîi ca împărat roman și ca suzeranul său, și atunci voi putea să-i dau ca soție pe moștenitoarea legitimă a imperiului".

Lui Filip de Suabia i-a lipsit timpul pentru a-și susține pretențiile și a-și realiza visurile. Prea multe probleme îl preocupau în Germania, pentru a avea răgazul să se gîndească cu folos la chestiunile din orient. În luna ianuarie 1205, sub domul din Aix-la-Chapelle, regele romanilor își punea solemn pe cap coroana imperială; și cu această ocazie poetul Walter von der Vogelweide, admirînd diadema antică făcută parcă pe măsura acestui cap tînăr, invita pe prinții germani, într-un elan de entuziasm patriotic, să ia drept îndrumător piatra prețioasă care scînteia pe coroană, faimosul rubin, a cărui strălucire era așa de minunată încît l-au numit „orfelinul", această bijuterie unică în lume. În acea zi, Irina, încoronată în același timp cu soțul său, luă parte la aclamațiile care salutau din toate părțile pe prinț. Se părea că soarta voia să-i ofere un ultim triumf în ajunul apropiatei catastrofe.

IV

La 21 iunie 1208, Filip de Suabia se afla la Bamberg. El căsătorise pe nepota sa Beatrice cu ducele de Meran și se odihnea în palatul episcopal, cînd fu asasinat de contele palatin Otto de Wittelsbach. Această moarte cufundă întreaga Germanie în doliu. „Ca o stea strălucitoare care cade din cer, scrie un contemporan, așa ai căzut tu, nobil senior, perlă printre regi. Soarele a apus, noaptea a cîștigat victoria." Chiar și

adversarii lui Filip luară parte la tristețea comună și spuneau ca Ieremia : „Bucuria inimii noastre s-a sfîrșit, mulțumirea noastră s-a schimbat în gemete de doliu. Nenorocire nouă ! prințul nostru a căzut !" Dar mai ales pentru Irina, lovitura era îngrozitoare. Ea pierdea un soț adorat, și acum, izolată, fără sprijin, într-o țară străină, pierdea o dată cu el totul.

Prin testament, Filip o lăsase moștenitoare a tuturor bunurilor sale patrimoniale. Dar cum putea o femeie singură să-și apere domeniile ? „Forța triumfă, scria Walter von der Vogelweide, dreptul dispare." Era adevărat. Cu sprijinul lui Filip-August al Franței, prințesa încercă zadarnic un moment să lupte împotriva lui Otto de Brunswick ; ea trebui destul de repede să se refugieze în castelul Staufen. Acolo nu rămase multă vreme. Moartea soțului său o lovise în inimă ; mai mult, era însărcinată : în curînd căzu bolnavă, pentru a nu se mai ridica. Simțindu-și sfîrșitul apropiat, își făcu testamentul. Ea dăruia domului din Speyer vestmintele sale regale și bijuteriile, pentru ca să întemeieze un serviciu veșnic în memoria soțului său. Făcu asemenea donații mai multor mînăstiri pentru odihna sufletului lui Filip. Și plină de amintirea fericirii pierdute, nereușind să-și înțeleagă nenorocirea, ea scria : „Judecata lui Dumnezeu este de neînțeles și căile sale de nepătruns".

Opt zile mai tîrziu, la 27 august 1208, două luni după Filip, ea murea în urma unei nașteri premature. Nici nu avea treizeci de ani.

Ce soartă neobișnuit de melancolică aceea a prințesei Irina ! Din ziua în care foarte tînără părăsise țărmurile Bosforului, viața fusese ciudat de aspră pentru ea. Rînd pe rînd, ea văzuse pe primul soț murind ; își văzuse familia înlăturată de la tron ; văzuse dispărîndu-i toate rudele. Transportată din țara sa de naștere în Germania îndepărtată, străina nu găsise mîn-

gîiere decît în dragostea lui Filip. Cînd aceasta i-a lipsit, ea n-a mai putut trăi.

Destinul său tragic pare a fi trezit o milă universală printre asprii săi contemporani. Un poet al epocii, mişcat de atîtea nenorociri, puse în gura prinţesei exilate o tînguire mişcătoare, care ne-a fost păstrată : „De la facerea lumii, punea el pe Irina să spună, nu există durere asemănătoare cu durerea mea. Tatăl meu Isac, serenisimul împărat al Constantinopolului, a fost lipsit de propriul său frate, de vedere şi de imperiu. Eu am avut doi soţi purtători de coroană : cel dintîi a murit jalnic ; celălalt, Filip, fiul neînvinsului împărat Frederic, a fost asasinat în odaia sa, de prinţii germani. Fratele meu, după ce cu ajutorul latinilor şi-a recăpătat imperiul Bizanţului, a fost masacrat de prietenii şi servitorii lui şi Constantinopolul a fost lăsat pradă distrugerii şi ruinei. El a căzut într-o veşnică asuprire şi sufletul meu nu poate fi mîngîiat de toate aceste nenorociri. Şi de aceea corpul meu tînjeşte, strivit de durere. Şi plîng pentru că nu pot găsi pentru dureri neobişnuite tînguiri neobişnuite. Nenorocire mie, de o mie de ori nenorocire ! Nu mai pot nici să plîng tristele mele nefericiri. Izvorul lacrimilor mi-a secat ; din pleoapele mele înroşite nu mai cade cîteodată decît cîte o picătură de sînge. Doresc — aceasta este suprema mea dorinţă — ca pe mormîntul meu să se sape acest epitaf : «Aici zace aceea care a purtat cinci coroane şi care a fost cea mai nefericită dintre regine. În plină tinereţe, ea a devenit bătrînă şi viaţa n-a fost mai crudă decît moartea. Să-şi găsească bucuria veşnică !»"

Irina a fost înmormîntată în mînăstirea din Lorch. Acolo se odihneşte şi astăzi.

PRINȚESA DIN TREBIZONDA *

Istorie orientală

În romanele din Evul Mediu italian, ca și în poveștile orientului musulman, este vorba adeseori despre un oraș minunat și îndepărtat, în care femeile sînt frumoase, în care viața este fermecătoare, unde, în grădinile mereu verzi, domnește o primăvară veșnică. Atunci cînd, la începutul secolului al XIII-lea, vijelia cruciadei a patra puse stăpînire pe imperiul de la Constantinopol, naționalitatea greacă și-a găsit acolo unul din refugiile sale, timp de două secole și jumătate ; și în aceste două secole și jumătate, reședință a unor împărați iluștri, capitală bogată și luxoasă, această cetate a întreținut în fundul Pontului-Euxin un reflex al gloriei Bizanțului. Astăzi, din renumele de altădată, rămîne abia o amintire ; și cea mai mare parte din oamenii din vremea noastră ar ignora pînă și numele ei, dacă acum vreo patruzeci de ani, Offenbach n-ar fi pus-o în scenă, într-o operetă care a fost atunci vestită, *Prințesa din Trebizonda.*

*

Scriitorii din secolul al XV-lea, care au văzut ultimii ani ai Trebizondei creștine, i-au cîntat cu plăcere

* *Revue de Paris* din 1 octombrie 1912.

farmecul și frumusețea. Atunci, ca și astăzi, deasupra valurilor mișcătoare ale Mării Negre orașul își suprapunea pe panta dealurilor casele, bisericile și turnurile, așa încît, după spusele unui contemporan, el părea „minunat clădit în cer". Dar atunci, deasupra cartierului negustoresc, care-și alinia rîndurile de case înalte, mărginite de portice, în vecinătatea mării, palatul imperial își ridica pitoreasca și măreața construcție. Era o clădire somptuoasă, la care se ajungea printr-o scară largă și monumentală, și ale cărei fațade se deschideau prin galerii largi spre orizontul infinit al cîmpiei și al valurilor. Sălile, pardosite cu marmoră albă, erau tapisate cu mozaicuri de aur și de jur împrejurul marelui salon de recepție se aliniau pe pereți portretele împăraților Comneni, ale căror fapte vitejești și a căror glorie erau amintite printr-o serie de inscripții. În altă parte se afla cabinetul prințului, deasupra căruia se ridica un acoperiș în formă de piramidă, susținut de patru coloane de marmoră albă ; apoi sala de mîncare, biblioteca, tezaurul, arhivele. Și în jurul locuinței imperiale, se aflau clădirile orașului oficial și mulțimea de biserici, și încă mai sus, vechea Acropole, dominînd cu masa sa puternică zidurile care coborau către mare și prăpăstiile adînci care mărgineau Trebizonda și o făceau de nebiruit.

O cîmpie roditoare și verde, care înconjura cetatea, adăuga un cadru minunat acestor clădiri. Nu erau decît pajiști presărate cu flori, înveselite de murmurul apelor curgătoare, păduri mari de stejari deși, tufișuri de măslini, de mirt, de lămîi, care, după anotimp, dădeau peisajului albeața florilor lor parfumate sau strălucirea fructelor de aur scînteind în verdele întunecat al frunzișului. Peste tot via „acoperea dealurile cu umbra sa" ; pomii roditori formau peste tot livezi înfloritoare ; cîntecul păsărilor punea pretutindeni o veselie armonioasă. Țară idilică și încîntătoare, „ade-

vărată țară promisă" în care farmecul naturii prietenoase, în plăcerea unui climat delicios, totul contribuia pentru a face viața mai ușoară și mai blîndă.

Natura dăduse acestui imperiu îndepărtat, pierdut în fundul orientului, dinspre uscat un meterez formidabil de munți înalți acoperiți cu zăpadă, tăiat de văgăuni adînci și de chei abrupte, ținut aspru și sălbatic, acoperit cu cetăți feudale, care asigurau liniștea capitalei. Pe de altă parte, marea îi aducea bogăția. Trebizonda era unul din centrele comerțului asiatic, unul din marile tîrguri ale lumii. Stofele țesute cu aur din Bagdad și din Cairo, mătăsurile și pînzeturile de bumbac din China și din India, perlele și pietrele scumpe din Ceylon și din Golconda, pînzeturile din Cilicia, cînepa și mierea din Caucaz, grîul din Crimeea se schimbau în bazaruri cu mărfurile pe care le aduceau marinarii din occident, pînzeturi din Italia și din Flandra, arme și sticlărie din Germania, produse ale industriei din Genova, Florența, Veneția. Ca într-un Babilon, toate limbile, toate religiile, toate costumele se întîlneau la Trebizonda ; și în această cetate „împodobită cu toate farmecele", contemporanii vedeau cu bună dreptate „capul și ochiul Asiei întregi".

Prin bogăția, prosperitatea, farmecul său, Trebizonda avea în toată lumea orientală un renume incomparabil, de care chiar și Constantinopolul era gelos. Cruciații din occident auziseră pînă în Siria îndepărtată vorbindu-se despre seniorul puternic și bogat care, după cum spune Joinville, domnea în „Grecia cea îndepărtată". Se vorbea despre el încă și mai mult în casele de negoț și pe cheiurile Veneției și ale Genovei. Și despre această țară îndepărtată, învăluită parcă într-o ceață de legendă, despre această țară fermecată de aventuri și romane, toți cei care fuseseră acolo povesteau lucruri minunate. Erau povești extraordinare despre vrăjitori care înviau morții, despre

castele feerice în care prințese frumoase te învățau secretul fericirii ; erau povești despre spirite și vrăji, despre sfinți și minuni, despre cavaleri rătăcitori și despre lupte strălucite, o întreagă viziune de lux, de splendoare, de vitejie desfășurîndu-se într-un ținut plin de miracole. Dar mai mult decît orice un lucru aprindea închipuirile occidentale : frumusețea fără seamăn, celebră în orientul întreg, a prințeselor din Trebizonda.

La curtea elegantă, fastuoasă și coruptă a împăraților Comneni, femeile au ocupat totdeauna un loc însemnat. Istoria Trebizondei este plină de aventuri de dragoste și de moarte și sub acel cer voluptos al orientului, intrigile sîngeroase și tragice înfloreau ca într-un loc predestinat. Dar mai ales fiicele familiei imperiale merită să rețină atenția istoricului. Dacă timp de mulți ani, imperiul din Trebizonda a scăpat de ruină, el și-a datorat salvarea mai ales acestor tinere femei.

Într-adevăr, regatul slab al împăraților Comneni se afla într-o situație foarte grea, între amenințarea turcilor seldciucizi, a turcomanilor, a mongolilor, a otomanilor. Prințesele dinastiei au venit la vreme ca să-l scape din încurcătură. Ele erau numeroase, erau frumoase, vestea despre farmecul lor era răspîndită prin tot orientul. Pretendenții se îngrămădeau din toate părțile să le ceară mîna, prinți din Caucaz și din Armenia, împărați din Constantinopol și emiri musulmani, dinești latini din insulele Arhipelagului și suverani din Serbia îndepărtată. Ca niște politicieni pricepuți, prinții din Trebizonda profitară de această curtenie și cum nu aveau prea mult scrupul să-și mărite fiicele cu musulmani sau cu creștini, diplomația lor matrimonială a știut cum nu se poate mai bine fie să-și cîștige aliați, fie să îndepărteze adversari. Așa

încît împăratul din Trebizonda ar fi putut să adauge, fără să mintă, la lista protocolară a titlurilor cu care se mîndrea, pe acela de socru al tuturor prinţilor din orient.

*

Printre aceste prinţese din care soarta a făcut jucăria jalnică a politicii, una din cele mai interesante, şi de asemenea din cele mai triste, este ultima, Teodora Comnena. [1]

Ea era fiica acelui împărat Ioan care, pe la mijlocul secolului al XV-lea, jucase la Trebizonda, cu unele variante, personajul lui Hamlet. Ca toate prinţesele din familia imperială, ea era extrem de frumoasă. „Părerea generală era, scrie un călător veneţian din acea vreme, că nu exista în acea epocă doamnă cu o mai mare frumuseţe şi în tot orientul se răspîndise vestea farmecului şi graţiei sale." Ultimul împărat al Bizanţului, Constantin Paleologul se gîndise un moment să-i ceară mîna ; cîţiva ani mai tîrziu ea trebuia să facă o căsătorie şi mai surprinzătoare.

Era în 1457. De patru ani, Mahomed al II-lea luase Constantinopolul, şi formidabila lui ambiţie ameninţa tot ce mai rămăsese din micile state creştine din orient. Împotriva primejdiei gata să cadă peste capul

[1] Începînd cu Ducange, toţi istoricii care s-au ocupat de Trebizonda, Fallmerayer, Finlay, Hertzberg, au dat acestei prinţese numele de Caterina, desigur pentru că au interpretat greşit numirea de *Despina-Katoun*, cum o numeau contemporanii şi care înseamnă simplu „doamna prinţesă". Nici un text din secolul al XV-lea nu menţionează prenumele aceste tinere femei, în afară de un document veneţian din 27 februarie 1466, decizie oficială a Senatului Republicii, în care este vorba despre scrisorile de adresat ca răspuns la cele primite de la ea, „prea ilustrei Teodora, fiica seniorului împărat din Trebizonda, şi soţia marelui Hassan-Bey". Nu s-ar putea deci să existe îndoială asupra adevăratului nume al eroinei noastre.

lor, slabii suverani care domneau peste resturile imperiului bizantin căutau sprijin în toate părțile. Unii solicitau pe papă și pe regii din occident, alții nădăjduiau alianțe împotriva Marelui Turc chiar din orientul musulman. În acel timp, în adevăr, apărea în Mesopotamia un prinț turcoman, al cărui noroc uimitor părea în stare să pună în cumpănă pe cel al sultanului. Stăpîn în Diarbekir, în curînd în Tauris și în Persia întreagă, el se numea Uzun Hassan, adică Hassan cel lung și era numit astfel pentru că, după mărturia unui ambasador venețian care l-a văzut, era „înalt, slab și la urma-urmelor un om frumos". Avea o armată bună, evaluată la nu mai puțin de 60.000 de oameni și acest „Turc Mic" — așa i se spunea în occident — părea a fi în stare să înfrunte pe Marele Turc.

Suveranul din Trebizonda își întoarse privirea în această parte : el trimise lui Hassan ambasadori, spre a-i solicita alianța. Tradiția povestește că turcomanul, care era tînăr și nu era însurat, se îndrăgostise din depărtare, după cele ce i se povestiseră despre frumusețea sa incomparabilă, de prințesa Teodora, fiica împăratului : el răspunse deci trimișilor că, dacă i-o dădea de soție, el se obliga bucuros să-i pună la dispoziție armata, tezaurul și persoana sa în luptă împotriva otomanilor. Se pare că această legendă romantică a fost imaginată mai tîrziu, pentru a ascunde ceea ce adevărata istorie avea prea puțin glorios pentru orgoliul prinților din Trebizonda. În momentul în care cerea mîna frumoasei Teodora, Hassan în realitate, ca un bun musulman, avea mai multe neveste și copii destul de numeroși, pe de altă parte, trecuse de cincizeci de ani și cu toate că era, după spusele ambasadorilor venețieni, o fire veselă și în general „un senior foarte plăcut", totuși, cu fața sa puțin tătărească, cu figura colorată, față de mîncăcios și de băutor, cu firea lui cîteodată incomodă și iritabilă, acest pre-

tendent nu era un soț de dorit pentru o fată tînără.

Dar cînd e vorba de a realiza o căsătorie politică, acestea sînt cosideraţii cu totul secundare şi perfect neglijabile. Astfel că împăratul nu-şi făcu nici o grijă. Totuşi un lucru îl stingherea oarecum. Cu toate că multe prinţese din familia Comnenilor se căsătoriseră cu musulmani, Ioan îşi făcea oarecare scrupule să-şi dea fata unui necredincios şi astfel s-o determine poate să părăsească şi credinţa ortodoxă. Dar raţiunea de stat are cerinţele ei şi, după cum spune cu mai multă brutalitate despre aceasta, papa Pius al II-lea, „teama şi dorinţa de a domni fac să se comită multe ipocrizii". Împăratul se gîndi la un aranjament. Puse condiţia ca Teodora să continue a practica religia creştină, să aibă capela şi preotul său care să facă slujba după riturile adevăratei religii. Hassan consimţi. Şi, după cuvintele lui Pius al II-lea, cu toate că acest aranjament nu dădu prinţului grec o încredere deplină, împăratul Ioan, logodind astfel pe fiica sa pentru cel mai mare folos al monarhiei, adormi în mormînt, cu conştiinţa împăcată.

Fratele său, David, care-i urmă, se însărcină să execute tratatul. În anul 1458, prinţesa Teodora porni la drum, cu o frumoasă escortă de domnişoare nobile, de preoţi şi de călugări, care trebuiau să-i ţină tovărăşie în exilul său îndepărtat. La graniţă, ea fu primită de un cortegiu de seniori strălucitori, pe care viitorul său soţ îi trimisese înaintea ei ; şi ea se îndreptă spre palatul somptuos pe care Hassan îl construise lîngă porţile Tauris-ului şi unde avea să trăiască de acum înainte.

În mijlocul unor grădini frumoase, străbătute de un rîu, se afla un ansamblu de clădiri minunate. Un mare palat de marmoră atrăgea mai întîi privirile, a cărui faţadă decorată cu faianţe strălucea de departe ca o oglindă. În faţă, pe o lungă terasă de marmoră, dra-

goni de bronz de o înălțime colosală ascundeau fîntîni arteziene ; înlăuntru, sub cupola înaltă, toată pictată cu aur, argint și alabastru de dincolo de mare, care forma centrul palatului, covoare de mătase strălucitoare acopereau podeaua și pe pereți picturi reprezentau în culori scînteietoare scene de vînătoare și de război și recepții solemne de ambasadori. „Și cînd erau deschise ușile — spune călătorul din secolul al XV-lea, de la care împrumut această descriere — palatul și cupola cu frumoasele figuri care o împodobeau, străluceau cu o asemenea splendoare, că era ceva minunat." La oarecare distanță de acolo, un alt palat adăpostea haremul, așa de întins că o mie de femei puteau locui în voie în el. Și acolo totul strălucea de aur și de azur și splendoarea emailurilor se amesteca cu strălucirea dulce a sidefului. În sala cea mare, pîrîiașe de apă limpede întrețineau o răcoare permanentă ; într-o parte a clădirii, o loggia elegantă, susținută de coloane de marmore prețioase, se deschidea spre grădini de iasomie și trandafiri. Acolo, spune călătorul nostru, îi plăcea reginei și domnișoarelor sale să-și petreacă timpul. Mai departe, se afla un mare palat alb, de o albeață strălucitoare, clădit între grădini și vasta piață Meidan care se afla în fața locuinței sultanului. Hassan venea cu plăcere aici ca să privească din înălțimea loggiei serbările care aveau loc în Meidan și de asemenea, adeseori, pentru frumusețea vederii pe care o oferea, erau găzduiți în acest palat ambasadorii străini. În sfîrșit, o moschee completa acest ansamblu și un mare spital, în care mai mult de o mie de săraci puteau să-și găsească adăpost. Și pentru a fi construit aceste minunății, măreția lui Hassan-Bey era celebră în toată Persia și nici un prinț nu părea demn de a fi comparat cu el.

În acest paradis oriental avea să trăiască tînăra prinţesă din Trebizonda. Dar, în mijlocul tuturor acestor frumuseţi noi pentru ea, în această lume necunoscută şi seducătoare care se deschidea înainte ei, Teodora nu-şi uită de loc trecutul. Ea rămase cu hotărîre greacă şi creştină : şi cum, după cît se pare, frumoasa prinţesă cuceri repede pe prinţul turcoman, şi fiind şi inteligentă pe cît era de frumoasă, ea exercită fără întîrziere asupra lui o influenţă durabilă, şi puse cu dîrzenie toată trecerea de care se bucura în serviciul ţării sale de naştere : cu o energie neobosită, din fundul palatului său din orient, această prinţesă bizantină, căsătorită cu un sultan musulman, se sili să aprindă încă o dată marele entuziasm al cruciadei.

Îndată după căsătorie, la cererea soţiei sale, Hassan intervenise la Constantinopol pentru a obţine de la Mahomed al II-lea reducerea tributului pe care-l plătea împăratul din Trebizonda sultanului. Acesta nu era decît un început. În anul 1460, Roma putu să vadă un spectacol ciudat. Sub conducerea unui franciscan, fratele Ludovic de Bologna, celebru mai dinainte prin marile călătorii pe care le făcuse în orient, s-a văzut defilînd pe străzile Cetăţii Eterne un întreg cortegiu de ambasadori în costume exotice. Era un cavaler cu o înfăţişare frumoasă, reprezentantul împăratului din Trebizonda ; un bătrîn senior, cu tonsură monahică, delegat al regelui din Imerethia. Regele Iberiei trimisese un ambasador şi mai ciudat, un fel de colos cu barba mare, cu capul ras din care ieşea un singur smoc de păr : acest barbar purta cercei şi pofta lui era aşa de mare, încît înghiţea, după cum se spunea, pînă la douăzeci de livre de carne pe zi. În sfîrşit, un reprezentant al lui Hassan-bey întovărăşea ambasada, pe care o completau cîţiva seniori de mai mică importanţă. Şi toţi, musulmani şi creştini, veneau să vestească marea

coaliție pe care o formaseră împotriva lui Mahomed al II-lea, armatele formidabile pe care erau gata să le trimită la luptă și pentru această întreprindere solicitau concursul occidentului. Papa Pius al II-lea, care ocupa atunci scaunul Sfîntului Petru, urmărea cu înflăcărare, cum se știe, visul cruciadei; de curînd, la congresul de la Mantova, el se trudise să unească pe prinții din Europa într-o acțiune comună împotriva turcului; el primi deci cu bunăvoință pe ambasadorii orientali, îi recomandă ducelui de Burgundia Filip-cel-Bun, care-i primi strălucit la Saint-Omer și, în fraze răsunătoare, trimișii declarară marelu duce din occident că, întocmai ca și magii de odinioară, ei veniseră după steaua care strălucea în occident... Lumea sfîrși totuși prin a avea oarecare îndoială asupra autenticității scrisorilor pe care le aduceau acești ambasadori ciudați și merse pînă acolo încît să bănuiască pe călugărul, cam aventuros, care era fratele Ludovic de Bologna, de a fi inventat în întregime această mascaradă diplomatică. Fără îndoială, e un exces de scepticism. Alianța prinților din orient împotriva lui Mahomed al II-lea pare a fi fost mai reală. Dar efectul n-a fost de loc eficace. În anul 1461, sultanul apărea în Anatolia; el strivea fără greutate forțele lui Uzun Hassan și nu-i acorda pacea decît cu condiția să părăsească pe aliatul său din Trebizonda. Apoi se îndrepta împotriva cetății creștine, care cădea fără să reziste în mîinile lui.

Astfel, Teodora nu putuse să salveze imperiul muribund din Trebizonda. Toți ai săi, unchiul său împăratul David, tînărul său frate împăratul Alexe, verii, rudele sale, toți fuseseră duși departe de țara natală și, prizonieri ai sultanului, trăiau internați în apropiere de Serres, în Macedonia. Prințesa nu se descurajă. Ea se sili să intre în legătură cu captivii obținu să fie trimis la curtea lui Uzun Hassan unu

din fiii împăratului detronat sau oricare alt membru al familiei imperiale, care, în mîinile sultanului turcoman, tot mai puternic, ar putea să joace rolul de pretendent. Din nefericire, Teodora își luase drept confident al planurilor sale pe unul din marii seniori ai vechii curți din Trebizonda, protovestiarul Gheorghe, personaj puțin sigur, și pe care zvonurile publice îl acuzau de a fi trădat, în folosul sultanului, pe stăpînul său împăratul. De teamă să nu se compromită, Gheorghe predă lui Mahomed scrisorile prințesei. Aceasta a fost cauza unei tragedii îngrozitoare. Îngrijorat în același timp și obosit de aceste intrigi, sultanul arestă și aduse la Constantinopol pe împăratul David, pe cei șapte fii, pe nepotul său ; el puse să fie uciși fără milă și, culme a grăzăviei, Mahomed porunci să fie părăsite cadavrele lor fără înmormîntare. Numai femeile familiei imperiale fură cruțate ; dar fiica lui David fu silită să se căsătorească cu un musulman, cumnata sa intra în haremul sultanului. Cît despre împărăteasa Elena, ea muri de durere, puțin după catastrofa alor săi. Printr-o soartă în adevăr tragică, prințesa Teodora, voind să-i salveze, nu reușise decît să desăvîrșească dezastrul rudelor sale.

*

În palatul său strălucit din Tauris, Teodora supraviețuia acum, urmaș aproape unic al familiei imperiale a Comnenilor. Dar nenorocirea n-o abătuse. Credincioasă originilor sale, ea creștea în credința creștină pe fiicele pe care le avusese de la Hassan, și le învăța cu pietate limba patriei, dialectul grecesc din Trebizonda. Întreținea legături active cu sora ei, măritată cu unul din dinaștii venețieni din Marea Egee, Nicolae Crespo, senior de Santorin și duce de Arhipe-

lag, şi cu fiicele acesteia, pe care căsătoriile le făcuseră să intre în unele din cele mai ilustre familii din Veneţia, Cornaro, Priuli, Zeno, Loredan. Dar mai ales ura sa sălbatică împotriva lui Mahomed nu dezarma de loc. Ea îndemna fără încetare pe Hassan să reînceapă campania împotriva otomanilor, îl silea să caute alianţa Veneţiei şi hotărîtă, scria cu mîna ei Senatului Republicii, pentru a-i încredinţa acţiunea împotriva Turcului şi a-i cere sprijinul.

Ori, romanţioasa căsătorie a prinţesei Teodora o făcuse tot aşa de celebră ca şi frumuseţea ei. Nu se vorbea în occident decît despre influenţa atotputernică pe care o exercita asupra soţului său şi despre „foarte marea dragoste" pe care i-o inspira. Se povestea că, aşa cum făcuse odinioară Clotilda pentru Clovis, ca se silea să-l aducă la credinţa creştină şi că Hassan, ca să-i facă plăcere, primise să poarte la gît, ca pe un ajutor în zilele de luptă, o cruce atîrnată de un lănţişor de aur şi că în fiecare zi, din dragoste pentru soţia sa, el o apăsa pe frunte şi o săruta cu pietate. Şi mulţi oameni credeau chiar că prinţul turcoman se convertise în secret la ortodoxie. Se cunoştea, pe de altă parte, ura neîmpăcată pe care Teodora o întreţinea împotriva lui Mahomed al II-lea, dorinţa de răzbunare care ardea în inima sa. Diplomaţia veneţiană se sili să tragă folos din toate acestea.

Cînd în anul 1471, Senatul Republicii se hotărî să trimită un ambasador la Tauris, alegerea sa se opri foarte ingenios asupra soţului unei nepoate a prinţesei, Caterino Zeno, şi, în instrucţiunile care fură înmînate trimisului Senioriei, i se recomanda să nu cruţe nimic pentru a cîştiga bunele favoruri ale Teodorei. Povestirea foarte curioasă, care a ajuns pînă la noi, despre misiunea lui Caterino Zeno, arată cum

a ştiut acesta să se achite de sarcina sa. Într-o curte orientală, era cu deosebire greu să fie cineva admis în prezenţa unei femei, „perşii, spune relatarea, considerînd că a fi văzută de un bărbat este un lucru tot atît de supărător cum e la noi a comite adulterul". Printr-o favoare specială, veneţianul fu autorizat să viziteze pe prinţesă şi ei îi făcu plăcere să arate o deosebită simpatie acestei rude care-i venea din occident. Ea dori să fie găzduit în propriul său palat, să primească în fiecare zi la masă — ceea ce era considerat în Persia ca o atenţie foarte deosebită — aceleaşi mîncăruri care se serveau la masa regală. „Şi Zeno, spune povestirea noastră, ajunse la un astfel de grad de favoare şi de intimitate, că în orice oră, şi cînd îi plăcea, intra în apartamentele particulare ale regelui şi reginei şi aceasta, lucru încă şi mai neobişnuit, chiar cînd majestăţile lor erau în pat : privilegiu pe care cred că niciodată suveranii, musulmani sau creştini, nu l-au acordat nici chiar celor mai apropiate rude."

Ambasadorul profită de aceste împrejurări. În conversaţiile pe care le avu cu Teodora, el îi vorbi despre trecut, de vechea şi credincioasa prietenie pe care Republica o întreţinuse cu împăratul, tatăl său ; el îi vorbi şi mai mult de frumoasele speranţe pe care le oferea viitorul, despre bucuria răzbunării, despre recucerirea imperiului de la Trebizonda ; el făcu apel la sentimentele ei de creştină, la simpatia naturală pe care o simţea pentru veneţieni ; lăudă mai ales ura neînduplecată pe care o purta lui Mahomed al II-lea şi nu avu nici o greutate s-o convingă. De aici înainte, la curtea din Tauris prinţesa fu cel mai puternic sprijin al serenissimei Republici ; şi tuturor ambasadorilor succesivi pe care Senatul îi trimise în Persia, lui Barbaro, lui Contarini li s-a poruncit anume să arate cea mai mare atenţie Teodorei,

să-i declare, cum spun instrucțiunile, „dragostea noastră și speranța pe care o punem în sublimitatea sa" și prin toate mijloacele s-o facă favorabilă acțiunii proiectate.

Timp de patru sau cinci ani nu este vorba, în corespondența diplomatică a Veneției, decît despre marele rege Uzun Hassan și despre prințesa, soția lui. Prin intermediul lui Zeno, Teodora intrase în relații directe cu Senatul; cu concursul ambasadorului, ea convinsese pe sultan de necesitatea luptei împotriva turcului. Pentru a susține eforturile prințului turcoman, se formase în Europa o ligă, în care intra Veneția, papa, regele Ferdinand al Neapolului, în care se străduiau să atragă pe unguri și pe împărat. Republica trimitea lui Hassan artileria de care avea nevoie; și acesta se pregătea să intre în luptă, recruta aliați în Anatolia și soma cu îndrăzneală pe Mahomed al II-lea să-i restituie Trebizonda uzurpată. Sătul de aceste intrigi, sultanul își pierdu răbdarea. În anul 1472, el trecea personal în Asia Mică. După cîteva succese efemere, Hassan fu strivit în Armenia, în ziua de Terdshan. Și cu toate că Veneția, care conta mereu pe sprijinul și influența Teodorei, se silea să determine pe prințul turcoman să reia lupta, și deși acesta de loc descurajat de eșecul său se arăta destul de dispus, împrejurările îl siliră să ceară pace. Era sfîrșitul speranțelor prințesei Teodora. Încă o dată visurile sale se risipiseră.

Atunci, se pare că ea se resemnă. Obținuse de la soțul ei să se separe de el, spre a trăi de acum înainte retrasă; Hassan, mereu generos, consimțise la cererea ei și-i dăduse ca locuință orașul Kharpout, cu o casă somptuoasă. Acolo petrecu ea, împreună cu două din fiicele sale (cea mai mare se căsătorise cu Sheik-Haider, prinț din Ardebil), ultimii săi ani, trăind cu sfințenie în credința părinților săi. Cînd

muri, ea dori să fie înmormîntată în bisericuţa Sfîntul Gheorghe, care exista în Diarbekir, şi multă vreme s-a putut vedea, aproape de uşă, sub un portic, mormîntul modest şi sărac în care prinţesa îşi găsise în sfîrşit odihna şi pacea.

Ducînd-o în mormînt înaintea soţului ei Hassan, moartea a fost miloasă cu Teodora Comnena ; a cruţat-o de o supremă durere. În adevăr, cînd în anul 1478, sultanul muri la rîndul său, în noaptea următoare fiul pe care îl avusese de la bizantină fu gîtuit de copiii unei rivale. Temîndu-se pentru viaţa lor, fiicele Teodorei fugiră în grabă din Kharpout şi se duseră să trăiască la Alep şi apoi la Damasc. Acolo le-a văzut, la începutul secolului al XVI-lea, nepotul acelui Caterino Zeno care, odinioară, l-a Tauris, fusese în atît de mare trecere pe lîngă mama lor ; ele rămăseseră creştine şi vorbeau cu plăcere greceasca de la Trebizonda, învăţată odinioară, în palatul din Tauris, de la Teodora Comnena.

*

Ce soartă ciudată a avut această prinţesă, născută creştină, şi pe care o căsătorie politică a unit-o cu un suveran musulman, greacă de origine, care-şi petrecu viaţa în fundul Mesopotamiei sau al Persiei, frumoasă şi seducătoare între toate şi pe care o fatalitate tragică a destinat-o să aducă nenorocire tuturor acelora cărora le-a purtat interes. Ea a văzut pe rînd ruina patriei sale, masacrul rudelor, înfrîngerea soţului său, spulberarea tuturor speranţelor ; toată energia ei a fost inutilă, toată inteligenţa nefolositoare, toate eforturile neputincioase.

Şi totuşi, frumuseţea ei luminează cu un reflex de strălucire şi glorie ultimele zile ale imperiului muribund din Trebizonda. Cînd, la începutul secolului

al XVII-lea, genovezul Giovanni-Ambrogio Marini compunea romanul de aventuri care a fost atunci celebru, şi care se intitulează *Caloandro fedele*, nu-i de loc întîmplător că plasa la Trebizonda scena şi episoadele principale. Amintiri obscure din istorie, plutind în faţa ochilor săi, îl atrăgeau spre această ţară îndepărtată, al cărei prestigiu şi glorie le lăudaseră atîta odinioară compatrioţii săi, marinarii îndrăzneţi din Genova. El auzise vorbindu-se despre acele privelişti minunate, „adevărat paradis terestru", unde le plăcea să trăiască în bucurie împăraţilor de altădată ; el auzise vorbindu-se despre acea curte luxoasă, al cărei renume atrăgea pe cei mai strălucitori cavaleri ai lumii orientale ; auzise mai ales vorbindu-se despre acele prinţese seducătoare, a căror graţie captiva toate inimile ; şi cînd, vorbind de una dintre ele, punea pe unul din personajele sale să spună : „Dacă soarele ajunge în ţara voastră, este imposibil să nu se vorbească despre ea ; cel puţin Asia întreagă este unanimă lăudînd frumuseţea ei şi nu eşti demn să fii prinţ, dacă nu devii bucuros supusul ei" ; cînd scria acestea, Marini, fără nici o îndoială, îşi amintea de prinţesa Teodora Comnena, de aceea pe care toţi contemporanii săi o numeau simplu „prinţesa".

Scrisori ale autorului către traducătoarea ediției românești a „Figurilor bizantine"

Paris, 6 ianuarie 1942

Domnișoară [1],

Am primit amabila dumneavoastră scrisoare din 24 octombrie și mi-ar face mare plăcere să traduceți în românește cele două volume ale mele de Figuri bizantine. *Deci, în ceea ce mă privește, vă acord cu mare bucurie autorizația de a face această traducere ; dar, după cum știți, este necesar ca editorul dumneavoastră să se înțeleagă cu editura „Armand Colin" spre a obține autorizația, care e tot așa de indispensabilă ca și a mea, și pentru a fixa condițiile în care, dacă este cazul, Editura Colin își va da autorizația.*

Astfel, totul va fi în regulă ; îmi spuneți că lucrarea mea asupra Veneției a fost tradusă în românește. Nu știam și n-am primit niciodată vreun exemplar din această traducere ; v-aș fi foarte recunoscător, dacă cunoașteți pe editorul care a publicat-o, să-l rugați să-mi trimită unul sau două exemplare ; cînd se traduce un autor, acesta este un minimum care n-ar trebui uitat.

Nu-i nevoie să vă spun ce durere mi-a pricinuit tragicul asasinat al prietenului meu Iorga. Mi s-a spus că doamna Iorga a murit acum cîteva săptămîni. Ați fi foarte amabilă dacă mi-ați da cîteva informații despre aceasta.

---

[1] Scrisorile sînt adresate tov. Ileana Zara, autoarea tălmăcirii de față, cu prilejul traducerii ediției I-a a *Figurilor bizantine*, apărută în 1944.

Primiți, domnișoară, o dată cu mulțumirile și urările mele pentru traducerea dumneavoastră, asigurarea celor mai bune sentimente.

CH. DIEHL

72, Avenue de Wagram
Paris XVII

14 februarie 1942

Domnișoară,

Librăria „Armand Colin" mă anunță că a primit scrisoarea Editurii „Socec" și răspunsul pe care l-a dat cererii sale. Librăria „Armand Colin" a propus condiții foarte moderate ; deci, sper că nu vor fi dificultăți la București. Și vă sînt foarte recunoscător de a fi întreprins această traducere ; și sper, deoarece aceste două volume au avut oarecare succes în Franța, că traducerea dumneavoastră nu va găsi o primire mai puțin bună.

Aflasem despre moartea doamnei Iorga, care m-a îndurerat foarte mult ; și am fost foarte necăjit că n-am putut transmite fiicelor sale toată partea pe care o luam la marea lor durere ; dar nu știam adresa lor. Vă mulțumesc că mi-ați dat-o. Mulțumesc de asemenea pentru celelalte informații pe care mi le aduce scrisoarea dumneavoastră ; ați fi foarte amabilă dacă mi-ați indica adresa exactă a lui George Brătianu, pe care am rătăcit-o și aș dori foarte mult să-i scriu. Dacă înțeleg bine, el este acela care conduce acum Institutul de Istorie Universală, a cărui existență nu o cunoșteam și că Bănescu este în fruntea Institutului de Istorie Bizantină. Ambele Institute sînt reunite în aceeași casă și care este, în realitate, activitatea celui dintîi? Cred că amîndouă au fost întemeiate de scumpul meu prieten Iorga, a cărui moarte tragică a fost pentru mine un adevărat

doliu. La Academia de Inscripții, președintele nostru, Roques, a ținut, despre Iorga, un lung și admirabil discurs, arătîndu-ne cum era omul și ce activitate prodigioasă a desfășurat în toată viața sa, în cele mai diferite domenii. România a suferit o mare pierdere, el fiind una din gloriile sale și sper că într-o zi se va . trăta mai puțină discreție în a se spune aceasta.

Vă rog să credeți, domnișoară, în toată recunoștința mea pentru opera pe care o întreprindeți și în sentimentele mele distinse,

CH. DIEHL
72 Avenue Wagram
Paris XVII

Paris, 5 septembrie 1942

Scumpă domnișoară,

Am primit scrisoarea dumneavoastră din 18 august și țin să vă mulțumesc mai întîi pentru rapiditatea cu care ați lucrat la această traducere. Ar fi în adevăr un lucru minunat dacă ar fi tipărită pînă la Crăciun. Cred că editura „Socec" a primit de la librăria „Armand Colin" proiectele de contract și indicațiile care le însoțeau. Armand Colin, care a scris de două ori editurii „Socec", se miră că n-a primit de loc răspuns și nici plata convenită. Ar fi de dorit ca toate acestea să fie o dată puse la punct.

Vă trimit totodată fotografia pe care o doriți[1]*, desigur e veche de cîțiva ani, dar arată destul de bine și eu am oarecare simpatie pentru această imagine. Cît despre indicațiile biografice, le găsiți ușor în unul sau altul din dicționarele contemporanilor, de exemplu în englezescul „Wo's who", sau într-un dicționar*

[1] Reprodusă de noi pe coperta a IV-a a volumului I din *Figurile bizantine* (nota red. B.P.T.).

publicat la Bruxelles, al cărui titlu exact îmi scapă. Notele conținute în aceste două dicționare sînt exacte și recente și găsiți acolo esențialul. Pe de altă parte, există o notă în marele dicționar Larousse, dar e ceva mai veche și nu știu dacă a fost pusă la punct. În afară de cîteva cărți publicate mai recent, ea conține aproape tot ceea ce poate să vă intereseze. De altfel, dacă aveți nevoie de vreo informație suplimentară, cereți-mi-o, și voi fi foarte fericit să vi-o trimit.

Vă felicit încă o dată, scumpă domnișoară, pentru frumoasa idee ce ați avut de a traduce cele două volume ale mele și vă trimit o dată cu mulțumiri, asigurarea sentimentelor mele deosebite,

CH. DIEHL

72 Avenue Wagram, Paris 17

Paris, 16 octombrie 1942

Scumpă domnișoară,

V-am trimis în primele zile ale lui septembrie o scrisoare recomandată conținînd fotografia pe care o doreați și indicațiile cerute. Sper că v-a sosit; dar scrisorile pentru România au un mic inconvenient: nu ești niciodată sigur că ajung la destinație sau dacă răspunsul nu s-a rătăcit. De aceea trimit recomandată această scrisoare, cu speranța că o veți primi și mi-ar plăcea mult să știu dacă ați primit fotografia, căci mi s-au făcut aici, în momentul trimiterii, oarecare greutăți în această privință. M-aș bucura să aflu de asemenea dacă editura „Socec" a trimis înapoi lui Armand Colin contractele care i-au fost expediate de multă vreme; căci și aici se poate să se fi pierdut unele scrisori.

Cred, scumpă domnişoară, că traducerea dumneavoastră e terminată sau aproape şi că poate că e şi dată la tipărit. Mă bucur şi vă rog să primiţi o dată cu omagiile mele, cele mai bune sentimente,

CH. DIEHL

Paris, 22 februarie 1943

Domnişoară,

Mulţumesc pentru urările dumneavoastră şi-mi cer iertare că răspund aşa de tîrziu. Dar am fost destul de suferind în urma unei căzături care s-a întîmplat acasă la mine şi care m-a imobilizat timp de şase săptămîni.

Sper că îmi veţi da în curînd veşti bune despre traducere. Va fi un volum sau două? Ştiţi dacă „Socec" s-a înţeles în sfîrşit cu „Armand Colin" asupra contractului? Ar fi trebuit să facă aceasta de mult. Sper că sînteţi sănătoasă şi aştept cu nerăbdare traducerea, care-mi face multă plăcere.

Vă rog să credeţi, domnişoară, în cele mai bune sentimente,

CH. DIEHL

Nu-i nevoie să vă spun că vă trimit cele mai bune urări pentru dumneavoastră şi pentru România.

72 Avenue Wagram
Paris, 24 iulie 1944

Domnişoară,

Am avut mare plăcere să primesc scrisoarea dumneavoastră din 20 iulie şi veştile pe care mi le aduce despre punerea sub

tipar a traducerii dumneavoastră. Este o întreprindere curajoasă, care sper să se continue fără greutăți și voi fi fericit să primesc volumul și vizita dumneavoastră dacă veniți la Paris. Cît despre mine, am trecut fără necazuri prin momentele penibile pe care le-am avut aici, dar de cîteva săptămîni sînt foarte suferind, sînt într-o stare de mare slăbiciune și nu știu cum se vor sfîrși toate acestea. Voi încerca, dacă o să am putere, să petrec lunile următoare la țară, aceasta m-ar remonta poate, dar nu e sigur că voi fi în stare să-mi realizez dorința. Vă scriu deci foarte pe scurt, cel mai mic efort mă obosește și poate că aceasta este anunțarea sfîrșitului apropiat. Mi-ar face totuși plăcere să văd traducerea dumneavoastră înainte de a pleca și sperînd că aceasta se va întîmpla poate, vă adresez, domnișoară, cele mai bune amintiri,

CH. DIEHL

IMPĂRAȚII BIZANTINI *

(Cronologie)

* După Louis Bréhier, *Les Empereurs byzantins* în *Le monde byzantin*. I. *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1948, pp. 561—563. Prescurtările indică sursa puterii: *p.a.* = prin adopțiune; *p.c.* = prin căsătorie; *p.uz.* = prin uzurpare; *f.l.d.* = fără legătură dinastică, prin alegere.

I. Dinastia Teodosiană (379—450)

Teodosie cel Mare, 379—395
Arcadius, 395—408
Teodosie II, 408—450
Aelia Pulcheria, căsătorită cu Marcian, 450
p.c. Marcian, 450—457
f.l.d. Leon I, 457—474
Leon II, nepotul său, asociat la tron, 473—474
Ariadna, fiica lui Leon, căsătorită cu Zenon, 459, Anastasie, 491
p.c. Zenon, 474—475, exilat, 476—491
p.uz. Basiliscus, 475—476
p.c. Anastasie I, 491—518

II. Dinastia Justiniană (518—578)

f.l.d. Justin I, 518—527
Justinian I cel Mare, 527—565
Justin II, 565—578, adoptează pe Tiberiu, 574
p.a. Tiberiu II, 578—583, adoptează pe Mauriciu, 582
p.a. Mauriciu, 582—602
p.uz. Focas, 602—610.

III. Dinastia Heraclizilor (610—705)

p.uz. Heraclius I, 610—641
Constantin III și Heracleonas, 641

Constant II, 641—668
Constantin IV Pogonatul, 668—685
Justinian II Rhinotmetul („Cu nasul tăiat"), 685—695, exilat, 695—711
p.uz. Leonţiu, 695—698
p.uz. Tiberiu III (Apsimar), 698—705
p.uz. Filippikos (Bardanes), 711—713
p.uz. Anastase II (Artemios), 713—715
p.uz. Teodosie III, 715—717

IV. Dinastia Isauriană

p.uz. Leon III Isaurianul, 717—741
Constantin V Copronimul, Caballinos, 741—775
Leon IV Hazarul, 775—780
Constantin VI, 780—797
p.uz. Irina, 797—802
p.uz. Nichifor I Logofătul, 802—811
Stavrakios, fiul său, 811
Procopia, fiica sa, căsătorită cu Mihail Rhangabé
p.m. Mihail I Rhangabé, 811—813
p.uz. Leon V Armeanul, 813—820

V. Dinastia Amoriană (820—867)

p.uz. Mihail II, 820—829
Teofil, 829—842
Mihail III, 842—867

VI. Dinastia Macedoneană (867—1057)

p.uz. Vasile I, Macedoneanul, 867—886
Leon VI Filozoful şi Alexandru, asociaţi, 886—912
Alexandru şi Constantin VII, 912—913
Constantin VII Porfirogenetul, 912—959 (de drept)
p.uz. Roman I Lecapene, 920—944
Constantin VII Porfirogenetul, 944—959 (exercită efectiv

puterea)
Roman II, 959—963
Vasile II Bulgaroctonul și Constantin VIII, 959—1025 (de drept)
p.uz. Nichifor II Focas, 963—969
p.uz. Ioan I Timisces, 969—976
Vasile II și Constantin VIII, 976—1025
Constantin VIII singur, 1025—1028
Zoe, căsătorită cu Roman Arghiros, 1028 (de drept, 1028—1050)
p.c. Roman III Arghiros, 1028—1034
p.c. Mihail IV din Paflagonia, al doilea soț al Zoiei, 1034—1041
p.ad. Mihail V, adoptat de Zoe, 1041—1042
Zoe și Teodora, 1042
p.c. Constantin IX Monomahul, al 3-lea soț al Zoiei, 1042—1055
Teodora, 1055—1056, adoptează pe Mihail VI
p.a. Mihail VI Stratiotul, 1056—1057
p.uz. Isaac I Comnenul, 1057—1059
Constantin X Ducas, 1059—1067
Mihail VII, fiul său, 1067—1078 (de drept)
p.c. Roman Diogene, căsătorit cu Eudoxia, văduva lui Constantin X, 1068—1071
Mihail VII Parapinakes, 1071—1078 (puterea efectivă)
p.uz. Nichifor IV Botaniatul, 1078—1081

VII. Dinastia Comnenilor (1081—1185)

p.uz. Alexis I, 1081—1118
Ioan II, 1118—1143 și Alexis, asociați (1122—1142)
Manuel I, 1143—1180
Alexis II, 1180—1183
p.uz. Andronic I, 1180—1185

VIII. Dinastia Anghelilor (1185—1204)

p.uz. Isaac II, 1185—1195
p.uz. Alexios III, 1195—1202
Isaac II, 1203—1204
Alexios IV, 1203—1204
p.uz. Alexios V, Murţuflc, 1204

IX. Dinastia Lascaris de la Niceea (1204—1261)

f.l.d. Teodor I Lascaris, 1204—1222
p.c. Ioan III Vatatzes, ginerele său, 1222—1254
Teodor II Lascaris, 1254—1258
Ioan IV, Lascaris, 1258—1261

X. Dinastia Paleologilor (1261—1453)

p.uz. Mihail VIII, 1261—1282
Andronic II, 1282—1328 şi Mihail IX, asociat, 1295—1320
Andronic III, 1328—1341
Ioan V, 1341—1391 (de drept)
p.uz. Ioan VI Cantacuzino, 1347—1355
p.uz. Matei Cantacuzino, asociat, 1354—1357
Ioan V, 1355—1391 (exercită puterea efectiv)
p.uz. Andronic IV, fiul său, 1376—1379
p.uz. Ioan VII, nepotul său, 1390
Manuel II, 1391—1425
p.uz. Ioan VII, asociat, 1400—1402
Ioan VIII, 1425—1448
Constantin XI Dragases, 1449—1453

CUPRINS

Figuri bizantine

Partea I (Continuare)

apitolul XI
O familie de burghezi în Bizanțul secolului al XI-lea 7
apitolul XII
Ana Dalassena 28

Partea a II-a

PREFAȚĂ
apitolul I
Bizanțul și Occidentul în epoca cruciadelor . . . 56
apitolul II
Ana Comnena 78
apitolul III
Împărăteasa Irina Dukas 101
apitolul IV
Aventurile romanțioase ale lui Andronic Comnenul 128
apitolul V
Un poet de curte în secolul Comnenilor 168
apitolul VI
Prințese din Occident la curtea Comnenilor . . . 193
apitolul VII
Constanța de Hohenstaufen, împărătească a Niceei . 230
apitolul VIII
Prințese din Occident la curtea Paleologilor . . . 246

Capitolul IX
Căsătoriile celor din urmă Paleologi 283
Capitolul X
Romanul lui Dighenis Akritis 300
Capitolul XI
Două romane cavalerești 325

Addenda

Împăratul Justinian 355
Împăratul cu nasul tăiat 385
Înțelepciunea lui Kecaumenos 413
Irina Anghelos regina romanilor 425
Prințesa din Trebizonda 437
Scrisori ale autorului către traducătoare . . . 453

Împărații bizantini (cronologie) 455

NOTA

În textul romanului *Fabrica de absolut* de Karel Čapek („Biblioteca pentru toți", nr. 511), s-a strecurat o regretabilă eroare de tipar. La pag. 117, rîndurile 1 și 2 de sus au fost inversate între ele. Textul corect trebuie citit astfel: „*de groază, celor prezenți li s-a făcut părul măciucă; de bună seamă, efortul datorită căreia s-au petrecut toate acestea...*" etc.

Îi rugăm pe cititorii noștri să facă îndreptarea cuvenită.

„Biblioteca pentru toți"

Redactor : TEODORA POPA
Tehnoredactor : TRAIAN ARGETOIANU

Dat la cules 12.04.1969. Bun de tipar 23.06.1969. Apărut 1969. Tiraj 100 175 ex. broşate. Hîrtie ziar de 50 g/m². Format 700×920/32. Coli ed. 20,77. Coli tipar 14,75. A. nr. 3567/1969. C.Z. pentru bibliotecile mari şi mici 84—69=59.

Tiparul executat sub comanda nr. 90 318 la Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii", Piaţa Scînteii nr. 1, Bucureşti — Republica Socialistă România

charles diehl

Cititorii despre «Biblioteca pentru toți»

Din scrisorile primite la redacție cu ocazia apariției numărului 500.

«Bogata și consecventa colecție „Biblioteca pentru toți", cuprinzînd cele mai valoroase lucrări din literatura clasică și contemporană, română și universală, mi-a devenit, în acești 9 ani de apariție, de-a lungul celor 500 de numere, un adevărat tovarăș credincios, așa cum de fapt îi sînt și eu.

M-am bucurat cînd a apărut numărul 1, în primele săptămîni ale anului 1960 în formatul nou; m-am entuziasmat cînd într-o librărie din Roman am cumpărat *Plumb* de G. Bacovia, într-o prezentare grafică ireproșabilă; aștept cu emoție numărul 500 și apoi cartea cu numărul 1 000...

Tuturor celor care contribuiți la întîlnirea noastră, a cititorilor, cu cartea de pe toate meridianele, tuturor, de la zețar, paginator, corector, legător și pînă la traducător și editor, cu prilejul numărului 500 vă doresc numai succese și multă, multă sănătate.»

PETRU V. MATEI (Iași)

«Acum am 70 de ani, sînt pensionar din învățămînt, urmăresc cu drag numerele din „Biblioteca pentru toți" și nu am pierdut nici unul... Așa cum am făcut și la primul număr urez succes „Bibliotecii pentru toți", pentru cultura neamului. Să trăiți mulți ani: redactorii, muncitorii tipografi, ostenitorii în frunte cu demna Editură, care a înviat cartea veche pe drum nou.»

MIHAIL UNGUREANU (Constanța)

bpt biblioteca pentru toți
Vol. I și II lei 10
editura pentru literatură